

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Корчакова Наталія Вікторівна

УДК 159.922.6:159.923

ДИСЕРТАЦІЯ

ВІКОВА ГЕНЕЗА ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія
галузь знань 05 – соціальні та поведінкові науки (053 – психологія)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант **Павелків Роман Володимирович**
доктор психологічних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Корчакова Н. В. Вікова генеза просоціальності особистості. –

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» (053 – Психологія). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2018.

Наукове дослідження присвячене психологічному аналізу розвитку унікальної особистісної якості просоціальність, яка забезпечує людині готовність діяти на благо Інших, відповідно до їх потреб, намірів та емоційних станів. Вказується, що проблема просоціальних тенденцій людини представлена у психологічній науці двома лініями наукових пошуків: вивчення *просоціальної поведінки* та аналіз розвитку й функціонування її диспозиційної основи – *просоціальності*. Обидві лінії є новими напрямками психологічних досліджень у зарубіжній психології. У вітчизняній психологічній науці проблема просоціальної поведінки та просоціальності особистості самостійним предметом аналізу не виступали. Їх окремі аспекти розглядаються при вирішенні суміжних наукових проблем: морального розвитку особистості, вивчення процесів соціалізації, вікової генези альтруїзму чи емпатії. У роботі виконана презентація міжнародного досвіду аналізу сутності просоціальності та її вікового розвитку. Зазначається, що онтогенетичний ракурс проблеми виокремився у останні десятиріччя. Завдяки інтеграції зусиль науковців різних країн, виконанню метааналітичних оглядів та кроскультурних досліджень зібрано широку інформацію про особливості просоціальної поведінки у різні періоди онтогенезу. Все ж, і на цей час відсутні системні дослідження, у яких генеза особистісної якості була б простежена впродовж онтогенезу.

Розробка наукового питання у дослідженні здійснюється відповідно до генетично-деонтологічного концептуального підходу, сформованого на основі інтеграції ідей теорії духовного розвитку особистості Б. С. Братуся, концепції генетичного розвитку особистості С. Д. Максименка та теорії особистісно-зорієнтованого виховання І. Д. Беха. Цей підхід забезпечив простеження генези особистісної якості у логіці розгортання її структури, змін у ієрархічній будові конструкта, його механізмах і детермінації, поетапності процесу та особливостей його реалізації в основних формах просоціальної активності: інструментальній та матеріальній допомозі Іншому, емпатійному відгуку, заступництву, розподілу матеріального ресурсу, волонтерстві.

У роботі вперше обговорюється місцезнаходження особистісного конструкта та описується запропонована концептуальна модель вікової генези просоціальності. Стверджується, що просоціальність, як інтегративне утворення, формується на перетині самосвідомості, когнітивної та особистісної сфери. Структура конструкта включає ядерну й периферійну частини. Ядерна – об'єднує просоціальну ідентичність, когнітивно-рефлексивний, емоційний та мотиваційний компоненти. Периферійна частина представлена поведінковим компонентом, який і виступає показником сформованості особистісної якості.

На основі різностороннього емпіричного простеження просоціального розвитку особистості у широкому віковому діапазоні – від періоду раннього дитинства до пізньої зрілості (від 2-річного до 65-річного віку) доведено, що вікова генеза просоціальності – це прижиттєве формування особистісної якості, яке виявляється у поступовому розгортанні структури конструкта, виокремленні та узгодженні його елементів, зміні його ієрархічної структури та домінування різних компонентів, у зв'язку із зміною детермінуючих впливів та механізмів, що зумовлюють різні рівні та характер просоціальних самовиявів. Встановлено, що онтогенетичний рух включає два типи змін: розширення структури конструкта за рахунок включення нових елементів та змін у ієрархічній будові: від первинного домінування емоційної сфери до визначальної ролі когнітивної та, врешті, до виокремлення на домінуючі позиції мотиваційної складової, яка, у свою чергу, проходить поетапне становлення. Вступаючи у взаємодетермінуючі зв'язки з новоутворенням самосвідомості – просоціальною ідентичністю – просоціальна спрямованість зумовлює характер соціальної поведінки людини.

У роботі вперше описані онтогенетичні зміни в кожному з компонентів конструкта. Встановлено вікову специфіку зв'язку просоціальності особистості з дією інших інтрапсихічних систем: вольовою регуляцією, показниками інтелекту, соціальною відповідальністю. Простежено вплив депривуючих чинників (егоїстичної мотивації та викривлень у атрибутивній системі довіри до світу) на вікову генезу просоціальності. Доведено, що ініціативність та інтелект детермінують просоціальні тенденції у період дошкільного та на початку молодшого шкільного віку. У подальшому, перший чинник втрачає детермінуючу силу. Показники когнітивного розвитку продовжують впливати на просоціальну самореалізацію, не виконуючи при цьому визначальної ролі. Соціальна відповідальність детермінує просоціальну активність лише за умови присутності у її ієрархічній будові орієнтації на благополуччя партнерів.

Доведено, що просоціальність особистості розвивається впродовж усього життя. У цілісний конструкт вона вибудовується до кінця підліткового віку. З юнацького періоду просоціальність особистості функціонує на одному із чотирьох рівнів: імпульсивно-ситуативної, інертної, зрілої просоціальності чи альтруїзму. За соціальною значущістю найвищим рівнем просоціальної самореалізації є альтруїзм. За критерієм особистісної значущості найвищу міру продуктивності має зріла просоціальність, яка забезпечує для особистості гармонійне поєднання двох типів орієнтації: благо Іншого та цінність «Я» як соціального суб'єкта. У роботі знайшла обґрунтування ідея про доцільність орієнтуватися у програмах стимулювання просоціальності на рівень зрілої просоціальності, яка передбачає як виокремлення об'єктивних критеріїв доцільності просоціальних форм поведінки, так і розгортання рефлексивної суб'єктності, отримання особистісного задоволення від дій на благо іншої людини.

У дослідженні описано шість етапів розвитку просоціальності, з виокремленням критеріїв і показників її функціонування, змін у інтрапсихічній і поведінковій складовій. Виокремлено принципи, завдання та цілі стимулювання просоціальності на кожному із етапів онтогенезу. Доведено ефективність

розвитку просоціальності у період середнього дитинства (кінець дошкільного початок молодшого шкільного віку) через систему зовнішньо стимульованих та особистісно відрефлексованих практичних дій у контексті двоспрямованості ціннісних ідей: визнання блага «Я» та цінності і блага Іншого із задіянням механізмів інтеріоризації та ідентифікації.

Ключові слова: просоціальність, просоціальна поведінка, просоціальні цінності, благо Іншого, допомога, справедливий ресурсний обмін, співчуття, співпереживання, емпатія, заступництво, егоїзм, довіра до світу.

ABSTRACT

Korchakova N. V. Age-related genesis of personality prosociality. – Qualifying academic paper as manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of psychological science, specialty 19.00.07

Pedagogical and Age Psychology. National Pedagogical Dragomanov University. Kyiv, 2018.

The research deals with the issue of the development of prosociality as a unique personality trait, which ensures the person's readiness to act for the benefit of the Others in accordance with their needs, intentions and emotional states. The author summarizes the international experience with studying the essence of prosociality and its age-related development. It is pointed out that there are two basic areas of investigating the prosocial tendencies in a foreign psychological science. The first one is presented with the research concentrated on the study of prosocial behavior and another one is associated with the analysis of the development and functioning of its dispositional basis – prosociality. In the field of Ukrainian psychology this research area has not received enough exploratory attention. Certain aspects of this phenomenon are considered in the field of related psychological and pedagogical issues: personality moral development; age-related genesis of altruism or empathy, etc. It is noted that the particular attention to the ontogenetic aspect of prosociality had emerged in recent decades. The integration of the international research and the implementation of the meta-analytic reviews and the cross-cultural studies enable to obtain the extensive information regarding the features of prosocial behavior in the different periods of life. However, there are no systematic studies dealing with the genesis of prosociality as a personal trait through the ontogeny.

The study was conducted in accordance with the genetic-deontological conceptual approach, integrating the ideas of the theory of personality spiritual development by B. S. Bratus, the concept of the genetic development of personality by S. D. Maksimenko and the theory of personality oriented education by I. D. Bekh. This approach ensured to study the genesis of prosociality in the logic of deployment of its structure; changes in the hierarchy of its components, mechanisms and determination; features of its implementation in the particular forms of social activity (such as giving an instrumental and material help, sharing, empathic response, protection and defending, volunteering).

The author makes the first attempt to discuss the location of prosociality as personality trait and describes the conceptual model of the age-related genesis of this phenomenon. Prosociality is considered as a biosociopsychic construct which exists on

the intersection of three intrapsychic spheres, such as personality, cognitive sphere and identity. Its structure includes the inner core components and peripheral one. Inner core combines a prosocial identity, cognitive, emotional and motivational components. The peripheral part is represented by a behavioral component, which serves as an indicator of the evolution of this personality trait.

The empirical study based on the 25 age-related comparative cross-sections made it possible to monitor the features of the developmental trajectory of human prosociality from early childhood to late maturity (2 – 65 years old). The author considers the age-related genesis of personality prosociality as a lifetime evolution of the personal trait, expressed in a large diversity of developmental changes (separation and harmonization of the principal components; changes in its hierarchical structure and the transformation of dominant components) due to the shifts of the determinants and mechanisms that cause the varying levels and the features of prosocial activity. This idea is implemented in the authors six-stage model of the genesis of personality prosociality. It is noted that the ontogenetic development of prosociality involves two types of changes: the expansion of the structure of the phenomenon due to the inclusion of new components and the shifts in its hierarchical structure: from the primary domination of the emotional sphere to the decisive role of the cognitive one, and, eventually, to the consolidation of the dominant positions of the motivational component, which, in turn, is undergoing the phased evolution itself. Being in the mutually determined relationships with the prosocial identity, this component as the base of prosocial orientation defines the features of persons prosocial behavior.

Besides that the particular attention is paid to examining the relationships between the personality prosociality and the other intrapsychic systems: volitional control, cognitive skills, social responsibility, egoistic motivation etc. It is proved that initiative and the level of cognitive skills determine the features of prosocial tendencies in the preschool- and at the beginning of elementary-school age, but further they lose their dominant position. As a holistic construct, personality prosociality is built up to the end of adolescence. Since the next age period, personality prosociality has several levels of functioning: the impulsive prosociality, the inert prosociality, the mature prosociality, and altruism. Discussing the relationships between two highest forms of the phenomenon mature prosociality and altruism, the author emphasizes that there are the meaningful differences in social and personal significance of these forms of prosociality. According to the authors point of view, the mature prosociality has a unique ability to combine two systems of human values coherently the benefit of Self and the benefit of Other. It leads to the idea that mature prosociality is the most productive level of this trait as the basis of personality development and well-being. In this regard the principles, tasks, goals and recommendations for stimulating prosociality at the each stage of ontogenesis are singled out and the effectiveness of the developmental program in the middle childhood is proved.

Key words: prosociality, prosocial behavior, prosocial values, benefit of Other, help, fair recourse exchange, sympathy, compassion, empathy, protection, defending, selfishness.

Список праць, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Корчакова Н. В. Просоціальність особистості : становлення та розвиток : монографія / Н. В. Корчакова. – Рівне : Волинські обереги, 2017. – 440 с.
2. Павелків Р. В., Корчакова Н. В. Просоціальний розвиток особистості : монографія / Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне : Вид. О. Зень, 2013. – 384 с.

Статті у фахових наукометричних виданнях

1. Корчакова Н. В. Методические аспекты исследования истоков просоциальности / Н. В. Корчакова // Проблемы сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 28. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 212–222.
2. Корчакова Н. В. Стимулювання дитячої просоціальності в умовах сім'ї / Н. В. Корчакова // Проблемы сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 27. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 220–231.
3. Корчакова Н. В. Когнітивні основи розвитку просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Проблемы сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 30. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 305–315.
4. Корчакова Н. В. Захист іншого як особливий різновид просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Проблемы сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 32. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 234–244.
5. Корчакова Н. В. Розвиток когнітивних та емоційних основ просоціальної поведінки дітей дошкільного віку / Н. В. Корчакова // Проблемы сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 211–221.
6. Корчакова Н. В. Розвиток емпатії як основи просоціальної поведінки у підлітковому віці / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. – Серія : Психологічні науки. – Вип. 6. – 2016. – С. 36–42.
7. Корчакова Н. В. Особливості просоціальної спрямованості дорослого / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. – Серія : Психологічні науки. – Вип. 2. – 2017. – С. 48–53.
8. Корчакова Н. В. Розвиток змістового компонента просоціальної ідентичності у підлітковому віці / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. – Серія : Психологічні науки. – Вип. 5. – 2016. – С. 33–38.

Статті у наукометричних виданнях

1. Корчакова Н. В. Психологічний аналіз стильових характеристик заступництва у період дошкільного дитинства / Н. В. Корчакова // Science Rise. – 2016. – № 10/1 (27). – С. 36–40.

Статті у фахових виданнях

1. Корчакова Н. В. Просоціальність як особистісна складова майбутньої професійної діяльності студентів-психологів / Н. В. Корчакова // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». – Серія : Психологія і педагогіка. – Остріг. – 2014. – Вип. 28. – С. 84–94.
2. Корчакова Н. В. Просоціальність як умова підвищення адаптивних можливостей особистості у кризових ситуаціях / Н. В. Корчакова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Київ, 2014. – Т. 11. – Вип. 13. – С. 265–271.
3. Корчакова Н. В. Справедливість ресурсного обміну як лінія вікового генезу просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. – Одеса, 2015. – Т. 20. – Вип. 2 (36). – Ч. 1. – С. 89–97.
4. Корчакова Н. В. Просоціальність як запорука психічного здоров'я суспільства та особистості / Н. В. Корчакова // Педагогіка та психологія: Наук вісник Чернівецького ун-ту. – Вип. 688. – Чернівці, 2014. – 79–88.
5. Корчакова Н. В. Траєкторія вікового розвитку просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. – Серія : Психологічні науки. – Вип. 4. – Херсон : ХДУ, 2015. – С.76–80.
6. Корчакова Н. В. Психологічний аналіз онтогенетично ранніх форм допомоги як різновиду просоціальних стратегій / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського : Психологічні науки : зб. наук. праць / за ред. Н. О. Євдокимової. – № 2 (15). – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 57–61.
7. Корчакова Н. В. Розвиток здатності до відчуження матеріального ресурсу як лінія просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Київ, 2015. – Т. XI. – Вип. 15. – С. 189–197.
8. Корчакова Н. В. Вікова траєкторія розвитку емпатії / Н. В. Корчакова // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля. – Т. 2 – № 2 (37). – Северодонецьк, 2015. – С. 157–165.
9. Корчакова Н. В. Онтогенетичні аспекти розвитку тривалих форм просоціальної поведінки в юнацькому та дорослому віці / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Психологічні науки : зб. наук. праць / за ред. Н. О. Євдокимової. – № 1 (16). – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2016. – С. 99–104.
10. Корчакова Н. В. Розвиток заступництва як різновиду просоціальної активності у період дошкільного дитинства / Н. В. Корчакова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький пед. ун-т ім. Г. Сковороди». –

- Додаток до вип. 36 : Темат. вип. «Проблеми емпіричних досліджень у психології». – Вип. 13. – Київ : Гнозис, 2016. – С. 214–220.
11. Корчакова Н. В. Розуміння дітьми молодшого шкільного віку емоційного контексту просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : Психологічні науки. – Вип. 4. – 2016. – С. 110–115.
 12. Корчакова Н. В. Розвиток тривалих форм просоціальної поведінки в період пізньої дорослості / Н. В. Корчакова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України : Загальна психологія. Етнічна психологія. – Київ, 2016. – Том 9. – Вип. 9. – С. 319–325.
 13. Корчакова Н. В. Психологічний аналіз тривалих форм просоціальної поведінки у дитячому та підлітковому віці / Н. В. Корчакова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України : Загальна психологія. Етнічна психологія. – Київ, 2016. – Том 9. – Вип. 10. – С. 161–169.
 14. Корчакова Н. В. Розвиток емпатійної моралі в українських підлітків / Н. В. Корчакова // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Вип. 7. – Рівне : РДГУ, 2016. – С. 96-102.
 15. Корчакова Н. В. Егоїстична мотивація як перешкода у розвитку просоціальної поведінки підлітка / Н. В. Корчакова // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Вип. 8. – Рівне : РДГУ, 2017. – С. 114–120.
 16. Корчакова Н. В. Розвиток основ просоціальної поведінки у ранньому дитинстві / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського : Психологічні науки: зб. наук. праць. – №1 (17). – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 90–96.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації та розміщені у інших наукових виданнях

1. Корчакова Н. В. Ранні витоки просоціальності / Н. В. Корчакова // Психологія : реальність і перспективи : зб. наук. праць Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2014. – Вип. 3. – С. 75–80.
2. Корчакова Н. В. Диспозиційні основи просоціальності / Н. В. Корчакова // Психологія : реальність і перспективи: зб. наук. праць Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2015. – Вип. 4.– С. 124–129.
3. Корчакова Н. В. Ознайомлення майбутніх педагогів із закономірностями вікового розвитку просоціальних тенденцій особистості / Н. В. Корчакова // Науковий вісник Мукачівського держ. ун-ту. – Серія : Педагогіка та психологія: зб. наук. праць. – Мукачево : Вид-во МДУ, 2015. – Вип. 1(1). – С. 113–116.
4. Корчакова Н. В. Сильові характеристики заступництва як особливого різновиду просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Інсайт : зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих учених – Херсон : ЧП Вишимирський В. С. –

2016. – Вип. 13. – С. 193–197.

5. Корчакова Н. В. Ігнорування допомоги як лінія розвитку просоціальної компетентності молодших школярів / Н. В. Корчакова // Український психолого-педагогічний наук. зб. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016. – № 8. – С. 63–68.
6. Корчакова Н. В. Истоки длительных форм просоциального поведения / Н. В. Корчакова // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Вип. 6. – Рівне : РДГУ, 2016. – С. 76–80.

Праці, опубліковані у закордонних та вітчизняних виданнях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Корчакова Н. В. Методичні аспекти аналізу вікової генези просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // International scientific-practical conference «Actual questions and problems of development of social sciences» (Kielce, Poland, June 28-30 2016). – Kielce : Holly Cross University, 2016. – С. 175–179.
2. Корчакова Н. В. Вікова генеза заступництва як унікального різновиду просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Realita a perspektivy vyvoja spolocnosti: socialne a psychologické aspctky : Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (Sladkovicovo, Slovenska republika, 28-29 oktobra 2016). – Sladkovicovo, 2016. – P. 81–84.
3. Корчакова Н. В. Атрибуція просоціальних якостей як важлива лінія особистісного розвитку підлітків / Н. В. Корчакова // International scientific-practical conference «Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social science» (Kielce, Poland, December 28-29, 2016). – Kielce : Holly Cross University, 2016. – С. 255–259.
4. Корчакова Н. В. Содержательно-структурный анализ просоциального поведения в контексте психологии развития / Н. В. Корчакова // Содружество наук. Барановичи-2015 : Материалы XI Международной научно-практ. конф. молодых исследователей (г. Барановичи, 21–22 мая, 2015). – В трёх ч. – Ч. 1. – Барановичи : БарГУ, 2015. – С. 105–108
5. Корчакова Н. В. Истоки длительных форм просоциального поведения / Н. В. Корчакова // Человек. Общество. Культура. Социализация: материалы XII Всероссийской (с междунар. участием) молодежной научно-практ. конф. (Россия, г. Уфа, 21 апреля 2016). – Уфа, 2016. – С. 139–142.
6. Корчакова Н. В. Психологический анализ истоков отзывчивости / Н. В. Корчакова // Содружество наук. Барановичи-2016: Материалы XII Международной научно-практ. конф. молодых исследователей (г. Барановичи, 19–20 мая 2016). – Барановичи : БарГУ, 2016. – В трёх ч. – Ч. 3. – С. 169–171
7. Корчакова Н. В. Просоциальность как условие эффективности переговорного процесса / Н. В. Корчакова // Материалы международной научно-практ. конф. «Социальные конфликты: поиск согласия и примирения» (Казахстан, Алматы,

- 11 декабря 2015). – Алматы : «Турана», 2016. – С. 97–100.
8. Корчакова Н. В. Культивування просоціальності в умовах сучасної школи / Н. В. Корчакова // Актуальні проблеми наукового і освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: зб. тез доповідей Міжнародної науково-практ. конф. – Мукачево : Вид-во «Карпатська вежа», 2015. – Т. 2. – С. 111–113.
 9. Корчакова Н. В. Вивчення онтогенетичних аспектів розвитку просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практ. конф. – Хмельницький : ХНУ, 2015. – С. 161–162.
 10. Корчакова Н. В. Когнитивные аспекты просоциального поведения личности / Н. В. Корчакова // Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід: матеріали II Міжнародної науково-практ. конф. – Харків : Вид-во «Діса плюс», 2015. – С. 49–50 : Режим доступу: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/>
 11. Корчакова Н. В. Просоціальна допомога у контексті вікового аналізу / Н. В. Корчакова // Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні : Матеріали X науково-практ. семінару. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – С. 19–29.
 12. Корчакова Н. В. Розуміння молодшими школярами соціальної сутності просоціальних тенденцій / Н. В. Корчакова // Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук : зб. наук. робіт учасників міжнар. науково-практ. конф. (м. Одеса, 12-13 серпня 2016). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2016. – С. 12–16.
 13. Корчакова Н. В. Розуміння дітьми молодшого шкільного віку сутності допомоги / Н. В. Корчакова // Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем виховання і освіти: зб. тез міжнародної науково-практ. конф. (м. Харків, 22-23 липня 2016 року). – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2016. – С. 104–107.
 14. Корчакова Н. В. Розгортання просоціальних тенденцій у період пізньої зрілості / Н. В. Корчакова // Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього: зб. наук. робіт учасників міжнародної науково-практ. конф. (м. Одеса, 19-20 травня 2017). – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2017. – С. 17–20.
 15. Корчакова Н. В. Проблема просоціального розвитку особистості: закономірності та парадокси / Н. В. Корчакова // Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри: збірник тез II Міжнародної науково-практ. конф. (м. Кропивницький, 7–8 квітня 2017 р.). – Кропивницький : «КОД», 2017. – С. 151–155.

Зміст

ВСТУП.....	18
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Просоціальність як унікальний конструкт індивідуальної психіки.....	30
1.2. Проблема розвитку просоціальності особистості як напрям наукового аналізу.....	41
1.3. Змістові та індивідуальні особливості вікового розвитку просоціальності особистості.....	49
1.4. Траєкторія вікового розвитку просоціальності особистості.....	57
Висновки до розділу 1.....	63
Розділ 2. РОЗВИТОК ОСНОВНИХ ФОРМ ТА ВИДІВ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ ОСОБИСТОСТІ	
2.1. Просоціальна допомога в контексті вікового аналізу.....	65
2.2. Вікові особливості ресурсного обміну як просоціальної стратегії.....	79
2.3 Генеза емпатії як лінія просоціального розвитку особистості.....	85
2.4. Заступництво як різновид просоціальної стратегії особистості.....	95
2.5. Вікові аспекти розвитку тривалих форм просоціальної поведінки.....	108
Висновки до розділу 2.....	118
Розділ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ВІКОВОЇ ГЕНЕЗИ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Розвиток просоціальності особистості в контексті генетично-деонтологічного підходу.....	119
3.2. Структура просоціальності особистості, критерії та рівні функціонування.....	127
3.3. Психологічні механізми та етапи вікової генези просоціальності особистості.....	138
3.4. Основні принципи та методика організації дослідження розвитку просоціальності особистості.....	148
Висновки до розділу 3.....	163
Розділ 4. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВІКОВОЇ ГЕНЕЗИ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ В ЕПОХУ ДИТИНСТВА	
4.1. Психологічні особливості елементарної просоціальності у період раннього дитинства.....	164
4.2. Започаткування соціально-нормативного етапу розвитку просоціальності в дошкільному віці.....	172
4.3. Поведінкові прояви просоціальних тенденцій у період дошкільного дитинства.....	189
4.4. Розвиток когнітивного та мотиваційного компонентів просоціальності у молодшому шкільному віці.....	209
4.5. Розвиток емоційного та поведінкового компонентів просоціальності у період молодшого шкільного віку.....	230
Висновки до розділу 4.....	246
Розділ 5. РОЗВИТОК ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ, ЮНАЦЬКОМУ ТА ЗРІЛОМУ ВІЦІ	

5.1. Становлення просоціальної ідентичності у підлітковому віці.....	248
5.2. Розвиток ціннісно-мотиваційного та когнітивно-рефлексивного компонентів просоціальності особистості у підлітковому віці.....	271
5.3. Вікова генеза емоційного та поведінкового компонентів просоціальності у підлітковому віці.....	287
5.4. Розвиток мотиваційно-цільового та когнітивно-рефлексивного компонентів просоціальності особистості в юнацькому віці.....	316
5.5. Індивідуальні особливості просоціальної поведінки в юності.....	334
5.6. Розвиток емоційного компонента просоціальності у юнацькому віці...	342
5.7. Реалізація просоціальних тенденцій у період зрілості та пізньої зрілості..	354
Висновки до розділу 5.....	377
Розділ 6 ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	
6.1. Основні засади стимулювання просоціальних тенденцій особистості.....	380
6.2. Психологічний супровід просоціального розвитку в дошкільному та молодшому шкільному віці.....	384
6.3. Стимулювання просоціальних тенденцій особистості на різних етапах онтогенезу.....	397
Висновки до розділу 6.....	412
ВИСНОВКИ.....	413
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	421
ДОДАТКИ.....	477

ВСТУП

Актуальність дослідження. Життєвий шлях людини – це унікальне переплетіння індивідуальних і соціальних програм. Успішність їх реалізації передбачає вихід за межі особистісного простору та власних інтересів. Допомога та співчуття, підтримка і турбота – це надбання людського суспільства, реалізація яких неможлива без сформованості унікального конструкта індивідуальної психіки – просоціальності особистості. Її зародження й розвиток, детермінація і формування – питання, що вимагають всебічного аналізу. Багатовікова історія людського суспільства засвідчує, що готовність людей до кооперації та сприяння пройшла тривалий шлях становлення, сформувавши як природні основи гуманістичної взаємодії, так і соціальні програми їх стимулювання. Ускладнення реалій сьогодення ще більше загострюють увагу до першооснов людської сутності – здатності діяти просоціально.

В останні десятиріччя спостерігається підвищення інтересу світової спільноти до розвитку соціальних компетенцій. Соціалізація просоціальної поведінки на цей час розглядається як глобальний освітній напрям, як одна з центральних ліній розвитку особистості в процесі її навчання й виховання [572]. Свідченням цього є введення до структури освітніх програм багатьох країн (Україна, Канада, США, Індія, Фінляндія) завдань на формування соціальних компетенцій, елементом яких є і розвиток просоціальності. Про ріст усвідомлення важливості аналізу й підтримки просоціальної поведінки на міжнародному рівні можуть свідчити програми, що ініціюються Організацією Об'єднаних Націй. Так, у документі ЮНЕСКО «Дорожня карта для реалізації Глобального Плану Дій з освіти для Сталого Розвитку», утілення якого розпочато з 2014 року, підкреслюється необхідність створення освітніх умов для розвитку широкого спектра соціальних компетенцій особистості [28; 232].

Як засвідчують наукові спостереження і життєва практика, розвиток просоціальності відбувається упродовж усього життя. На кожному віковому етапі сприяюча поведінка набуває свого забарвлення, залежно від сформованості особистісного диспозиційного начала. Розвиток конструкта відбувається за багатьма напрямками, кожен із яких додає свій внесок у реалізацію поведінкових стратегій. Онтогенез просоціальності – це вікові зміни, що відбуваються у когнітивно-рефлексивному, мотиваційному, емоційному, поведінковому компонентах феномена, у структурах самосприйняття; зміни, що обумовлюють особистісні позиції, вибір стратегій поведінки, розгортання основних форм і стилів допомоги, визначають особливості реагування на життєві негаразди інших. Кожна із ліній вікової генези детермінована багатьма чинниками ситуаційної та диспозиційної групи. Посилення диспозиційного начала додає особистісний смисл у реалізацію соціально-ціннісних програм підтримки партнерів, забезпечує не лише прогнозованість індивідуальних позицій, а й основу для подальшого духовного зростання особистості, відчуття нею емоційного благополуччя, повноти життя та соціальної ідентичності.

Розвиток просоціальності має як змістовий, так і динамічний аспекти, кожний із яких заслуговує на увагу зі сторони психологічного аналізу. Розширення системи ментальних процесів, їх узгодженості і рівня активації

обумовлюють стадіальність розвитку особистісного конструкта. Обговорення поетапності розвитку просоціальності сприяє побудові програм психологічного та педагогічного супроводу формування гуманістичних цінностей особистості, її готовності помічати життєві негаразди інших та діяти на їх користь.

Як лінія психологічного аналізу, проблема просоціальності та просоціальної поведінки людини виокремилася в самостійний напрям у 70-их роках ХХ століття. Високий ступінь її соціальної значущості зумовив швидку інтенсифікацію розробки проблеми та виокремлення декількох підходів до її аналізу – *еволюційного, соціального, диспозиційного, онтогенетичного*. Два останні є не лише найновішими підходами психологічного вивчення проблеми, а й найбільш релевантними щодо завдань вікової психології. Їх виокремлення і інтенсифікація відбулися в останні *два десятиліття* у зарубіжному науковому просторі.

Дослідження вікової генези просоціальності забезпечило вивчення її витоків і первинних проявів (С. Браунел, М. Кьостер, Д. Соммервіль, С. Слоун, М. Торренс, Ф. Уорнекен), простеження змін у окремих компонентах та поведінкових формах у кожному з вікових періодів: дошкільному та молодшому шкільному віці (В. В. Галаніна, Т. В. Гольцова, Н. Баумгард, Дж. Буркарт, Т. Малті), підлітковому та юнацькому періодах (Н. Айзенберг, Г. Алессандрі Т. І. Брессо, Л. П. Журавльова, О. Є. Ігнацька, Н. В. Кухтова), зрілому віці (І. М. Багмет, А. Фройнд). Переважна більшість досліджень спрямовані на певний різновид просоціальної поведінки: допомога, обмін, донорство (К. Данфілд, А. Ейдінлі, М. М. Наконечна, М. В. Петренко) чи окремих компонент особистісного утворення: когнітивний (Н. Айзенберг, Т. В. Гольцова, Л. Хейфніц), емоційний (Т. А. Гайворонская, Л. П. Журавльова, О. В. Порваткіна, А. Уільямс), мотиваційний (О. Є. Ігнацька).

В цілому, стан розробки проблеми розвитку просоціальності у світовому науковому просторі можна класифікувати як початковий, оскільки: відсутнє чітке розмежування досліджень генези особистісного конструкта «просоціальність» і його поведінкової форми – «просоціальної поведінки»; не виконано системного аналізу вікових змін конструкта згідно його структури та детермінації; відсутнє простеження вікової траєкторії розвитку просоціальних тенденцій впродовж онтогенезу; зорієнтованість більшості досліджень на поведінкову а не диспозиційну складову просоціальної стратегії; вивчення особливостей поведінки у певний період без простеження онтогенетичного ракурсу проблеми; відсутність системності у вивченні феномена.

У вітчизняній психології просоціальні тенденції особистості (просоціальна поведінка та її диспозиційна основа – просоціальність) самостійним предметом аналізу не виступали. Цілісне дослідження генези просоціальності не здійснювалося. Аналіз окремих аспектів проблеми виконаний у руслі суміжної проблематики: морального розвитку особистості (І. Д. Бех, І. С. Булах, Н. В. Глібова, С. О. Ставицька, М. В. Савчин, Р. В. Павелків), аналізу емпатійних тенденцій (Л. П. Журавльова, І. М. Коган, Т. В. Коломієць, О. І. Кульчицька, В. І. Кротенко, В. З. Лучків, О. А. Орищенко), альтруїзму (І. М. Багмет), чуйності та милосердя (Л. В. Данілова, Л. В. Іваненко, Г. М. Свідерська) чи формування

професійно значущих якостей (З. П. Бондаренко, В. В. Волошина Н. А. Грищенко). Дослідження генези просоціальності у педагогічних роботах представлено більш яскраво (В. І. Кириченко, В. Б. Нечерда).

Отже, високий рівень соціальної значущості проблеми розвитку просоціальних тенденцій особистості; її недавнє започаткування та недостатнє наукове осмислення в зарубіжній науці; відсутність наукових розробок проблеми у вітчизняній психології; наявність розбалансування у системі психологічного та педагогічного супроводу процесу вказують на актуальність і своєчасність дослідження вікової генези просоціальності особистості.

Розробка проблеми у руслі нової концептуальної парадигми відкриває нові перспективи у формуванні духовного потенціалу особистості, гармонізації її стосунків з оточуючими, гуманізації міжособистісної взаємодії та її соціальної і особистісної продуктивності. Необхідність дослідження проблеми зумовлена сукупністю причин: по-перше, вивчення просоціальності в ракурсі вікової генези відкриває перспективи прогнозування позитивних соціальних тенденцій; по-друге, вивчення первинних рівнів просоціальної поведінки спрощує аналіз зрілих форм, прокладаючи шлях до вивчення цілісного особистісного конструкта та його функціонування; по-третє, простеження вікових особливостей розвитку просоціальності сприяє організації належного психолого-педагогічного супроводу процесу, здійсненню стратегій його стимулювання, формування та коригування.

Таким чином, високий гуманістичний потенціал та відповідність сучасним стратегіям реформування соціального і освітнього простору країни зумовив вибір теми дисертаційного дослідження «Вікова генеза просоціальності особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертації входить до плану наукових досліджень кафедри психології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та узгоджується з науковою темою кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету «Моральні основи соціалізації особистості» (держ. реєстр. номер 0116U006541). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 2 від 26. 09. 2014) та узгоджена на міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол бюро № 8 від 25. 11. 2014).

Мета дослідження полягає у теоретико-концептуальному обґрунтуванні та емпіричному вивченні генези просоціальності особистості шляхом аналізу вікових змін у її структурі та функціонуванні у кожному з періодів онтогенезу, виявленні шляхів стимулювання і коригування просоціальних схильностей особистості.

Відповідно до мети дослідження були визначені наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз сутності та вікового розвитку просоціальності особистості.

2. Проаналізувати теоретичні засади проблеми розвитку основних форм і видів просоціальних самовиявів.

3. Обґрунтувати зміст та принципи концептуальної парадигми вікової генези просоціальності особистості; сутність, детермінацію, структуру, критерії та рівні функціонування просоціальності як цілісного утворення; етапи онтогенетичного розвитку феномена, його механізми, закономірності, показники функціонування на кожному з періодів онтогенезу, поведінкові прояви, їх основні різновиди та розробити модель вікової генези особистісного утворення.

4. Емпірично дослідити особливості становлення та розвитку просоціальності особистості у дитячому віці.

5. Проаналізувати загальні закономірності розвитку та функціонування просоціальності особистості в період дорослішання та зрілості (підлітковий вік, юність, зрілість, пізня зрілість).

6. Розробити та апробувати програму психологічного супроводу просоціального розвитку особистості у період старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Окреслити шляхи стимулювання й коригування просоціальних схильностей особистості відповідно до критеріїв, показників та етапів їх становлення у всіх періодах онтогенезу.

В основу дисертаційного дослідження були покладені **припущення**:

– розвиток просоціальності особистості як біосоціопсихічного конструкта триває впродовж усього життя людини, забезпечуючи реалізацію гуманістично спрямованих програм поведінки особистості на благо інших та формування ціннісного ставлення до свого буття, власної соціальної значущості;

– вікова генеза досліджуваного конструкта пов'язана зі змінами у його структурі, ієрархічній будові та функціонуванні, що виникають під впливом розвитку і зміни психологічних механізмів у процесі просоціальної активності та дії зовнішніх стимулюючих чинників;

– процес самовизначення особистості в межах континууму байдужість-просоціальність-альтруїзм утверджується з моменту виокремлення у структурі її індивідуальної психіки цілісного конструкта «просоціальність», домінуючі позиції в якому виконує ціннісно-сміслова сфера особистості та просоціальна ідентичність;

– індивідуальні просоціальні схильності особистості можуть розвиватися і коригуватися засобами стимулювання просоціальної ідентифікації та набуття просоціального досвіду.

Об'єкт дослідження – просоціальність особистості як психологічний феномен.

Предмет дослідження – вікова генеза просоціальності особистості.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: концепції особистості (Б. Г. Ананьєв, К. Роджерс, В. О. Ядов), концепція морально-духовного розвитку (Б. С. Братусь), особистісно-орієнтована модель виховання (І. Д. Бех), генетико-психологічний підхід (С. Д. Максименко), ціннісна типологія особистості (Е. Шпрангер), теорія диспозиційного егоїзму (К. Муздибаєв), соціальної природи дитинства (В. В. Абраменкова), онтогенетичного розвитку емпатійних схильностей особистості (Л. П. Журавльова), генези альтруїстичної

особистості (І. М. Багмет), гетеротипності людини (І. Г. Лавричева), теоретичні моделі просоціальної поведінки (Б. Латане, Д. Дарлі; Ш. Шварц; К. Левін, Є. Толмен, Х. Хекхаузен; З. Лінденберг), теорія диспозиційного підходу в розумінні просоціальності особистості (Л. Пеннер), еволюції просоціальності особистості (Д. Бішоф-Кьолер; Дж. Коутіньо; Дж. Симпсон), теорія структури просоціальної поведінки (К. Данфілд), структури просоціальності (Г. Біргофф), вікової генези просоціальної поведінки (Н. Айзенберг), концепція дистрибутивної справедливості (П. Рочат), індивідуальної варіативності просоціальної поведінки (Г. Карло).

Для реалізації визначених завдань було використано комплекс **методів: теоретичні** – аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, прогнозування, моделювання; **емпіричні** – спостереження, бесіди, анкетування, тестування, шкалювання, експертне оцінювання, ігрове моделювання, метод гіпотетичних сюжетів, аналіз навчальної документації, есе, контент-аналіз, психолого-педагогічний експеримент; **статистичні** – однофакторний та двофакторний дисперсійний аналіз, коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона; багатофункціональний критерій кутового перетворення Фішера, критерій Вілкоксона.

Дослідно-експериментальна робота проведена на базі навчально-виховних закладів: Рівненської української гімназії, ЗОШ I-III ступенів № 10, № 23 м. Рівне; Довжанської ЗОШ I-II ступеня Рівненської області, ЗОШ I-III ступеня м. Устилуг Волинської області; ДНЗ № 41, № 27, № 44 Рівненського міського управління освіти; Рівненського державного гуманітарного університету, Рівненського коледжу економіки та бізнесу. Дослідження здійснювалося у межах висхідного, стабільного та початку низхідного етапу онтогенезу. У роботі представлено 25 вікових підгруп. Обсяг вибірки – 2060 учасників. Наповнюваність кожної підгрупи – 88-92 особи.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягають в тому, що:

- *вперше* визначено психологічний зміст та функціональну сутність просоціальності як інтегративної якості особистості, що виступає диспозиційною основою поведінки сприяння та турботливо-емпатійного ставлення людини до інших; теоретично означено сутність дефініцій «просоціальність особистості», «просоціальна ідентичність», «вікова генеза просоціальності», простежено їх зв'язок та змістову специфіку; обґрунтовано генетично-деонтологічний підхід та його вихідні положення (онтогенетична трансформація первинних просоціальних установок у моральну якість особистості; просоціальна суб'єктивізація; паритетність; гуманістична центрація; діадичність взаємодії), виокремлено місце просоціальності у індивідуальній свідомості особистості; досліджено структуру просоціальності, яка включає центральну (ядерну) та зовнішню (поведінкову) системи та їх основні компоненти (просоціальну ідентичність, когнітивно-рефлексивний, мотиваційний, емоційний, поведінковий); визначено основні чинники (генетичний, соціальний, інтрапсихічний) функціонування та розвитку просоціальності; обґрунтовано критерії сформованості просоціальності як особистісної якості (розуміння просоціальних норм та їх ментальна репрезентація; рефлексивність; ціннісне ставлення до

іншого; здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом; безкорисливість; емоційна чутливість; ціннісне ставлення до себе як суб'єкта просоціальної активності) та її поведінкові критерії (активність, ініціативність, складність, екстенсивність), встановлено їх вікову специфіку та показники функціонування на кожному з періодів онтогенезу; розкрита сутність чотирьох рівнів гуманістично-зорієнтованої самореалізації (імпульсивно-ситуаційної просоціальності, інертної, зрілої просоціальності, альтруїзму); досліджено основні тенденції онтогенетичних змін (виокремлення та об'єднання компонентів у цілісну систему; їх переструктурування; зміна психологічних механізмів) у системі структурування та функціонування просоціальності, що зумовлюють процес розвитку особистісного утворення; розроблено концептуальну структурно-динамічну модель онтогенетичного розвитку особистісного утворення «просоціальність»; визначено закономірності функціонування просоціальності особистості; емпірично виявлено вікову генезу особистісної якості у широкому віковому діапазоні – від періоду раннього дитинства до пізньої зрілості (від 2-річного до 65-річного віку); розкрито психологічні особливості просоціальної поведінки як емпіричного показника функціонування просоціальності особистості, вікові особливості її основних форм та видів, гендерну своєрідність; встановлено вікову специфіку зв'язку просоціальних схильностей з вольовою регуляцією та показниками інтелекту; варіативний вплив соціальної відповідальності на ціннісно-мотиваційний компонент просоціальності особистості та деструктивний вплив егоїстичної мотивації й відхилень в атрибутивній системі довіри до світу на систему просоціальних установок; виокремлено основні напрямки стимулювання просоціальних тенденцій у кожному із періодів онтогенезу;

- *розширено та доповнено* інформацію про особливості просоціальних самовиявів особистості та їх детермінацію у період раннього онтогенезу; узагальнено світовий досвід вивчення проблеми вікової генези просоціальності особистості та презентовано його на теренах вітчизняного наукового простору зі зміщенням ракурсу аналізу проблеми з традиційно україно- та російськомовного наукового інформаційного простору на англomовний, що сприяло не лише розширенню пошукової бази, а й виокремленню сучасних тенденцій міжконтинентальної інтеграції досліджень у руслі просоціальної проблематики;

- *уточнено* інформацію про вікові зміни у детермінації просоціального розвитку показниками інтелекту; доповнено дані щодо гендерної специфіки розгортання кожного із різновидів просоціальних самовиявів особистості;

- *набули подальшого розвитку* питання онтогенетичного розвитку емпатійного відгуку; вікової генези стратегії заступництва; стильових різновидів сприяння, вікових тенденцій у використанні деструктивних форм заступництва.

Дослідження створює платформу для подальшої інтенсифікації пошуків щодо структури особистості, процесів її соціалізації та індивідуалізації, простеження вікових закономірностей налагодження гуманістичних форм взаємодії та послаблення деструктивних тенденцій. Простеження вікової генези просоціальності особистості відкриває перспективи для організації психологічного супроводу розвитку не лише цієї якості, а й дотичних процесів:

входження особистості в організовані спільноти, формування сприятливого клімату групи, формування необхідних якостей для професій суб'єкт-суб'єктної групи, підготовку людини до «продуктивного» старіння. Розробка наукової лінії сприяє ліквідації дисбалансу, що виник у системі педагогічного і психологічного обґрунтування проблеми; корекції невідповідності між соціальним запитом, станом педагогічної теорії і практики та аналізом питань просоціального розвитку особистості в психологічній науці.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що комплекс апробованих психодіагностичних методик, авторська програма психологічного супроводу розвитку просоціальності особистості в дошкільному та молодшому шкільному віці, виокремлені орієнтири організації стимулювання просоціальних тенденцій впродовж онтогенезу можуть застосовуватися викладачами вищих навчальних закладів в процесі професійної підготовки фахівців за спеціальностями: 012 «Дошкільна освіта», 013 «Початкова освіта», 014 «Середня освіта», 053 «Психологія» з метою ознайомлення з віковими закономірностями просоціального розвитку особистості та її просоціальної самореалізації; у професійній діяльності дошкільних працівників, вчителів початкових класів, середньої та вищої ланки школи, психологічних служб закладів освіти для організації роботи з дітьми та молоддю щодо стимулювання просоціальних тенденцій особистості. Нова інформація щодо онтогенезу тривалих форм просоціальної поведінки може застосовуватися у консультативній роботі практикуючих психологів з людьми періоду зрілості та пізньої зрілості з метою гармонізації їх інтерсуб'єктного простору. Матеріали дисертаційного дослідження використані автором при розробці та викладанні навчальних курсів з дисциплін «Соціальна психологія», «Вікова психологія», спецкурсу «Просоціальний розвиток особистості», змістового наповнення педагогічної та психологічної практики студентів за означеними спеціальностями.

Апробація та впровадження результатів. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися та отримали схвалення на 26 науково-практичних конференціях (див. додаток Н.):

- *8 зарубіжних* – Кельце, Польща; Сладковічово, Словацька республіка; Кельце, Польща; м. Барановичі, Республіка Білорусь; м. Брест, Республіка Білорусь; м. Алмати, Республіка Казахстан; м. Уфа, Росія; м. Брест, Республіка Білорусь;
- *16 міжнародних*: м. Чернівці, м. Кам'янець-Подільський, м. Рівне м. Одеса, м. Мукачєво, м. Харків, м. Херсон, м. Ніжин, м. Нова Каховка, м. Харків, м. Одеса, м. Рівне, м. Кропивницький, м. Одеса;
- *2 всеукраїнських*: м. Рівне, м. Хмельницький;
- на вузівських конференціях та семінарах (м. Рівне, 2015-2017 рр. м. Луцьк, 2016); засіданнях кафедри психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету (2015-2017 рр.).

Результати дослідження впроваджено в освітній процес вищих навчальних закладів: Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини (довідка № 2639/01 від 31.10.2017); Мукачівського державного університету (

довідка № 2096 від 11.10.2017); Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 233 від 01. 11 2017); Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Т. Г. Шевченка (довідка № 05-16/ 88 від 24.10.2017); Рівненського коледжу економіки та бізнесу (довідка № 277/01-10/01 від 1.11.2017); роботу дошкільних установ та загальноосвітніх шкіл Управління освіти Рівненського міськвиконкому (ДНЗ № 27, № 41, № 44; ЗОШ № 10, № 23, Рівненська українська гімназія) (довідка №120 від 01.11.2017); ЗОШ I-III ступенів м. Устилуг Волинської області (довідка № 97/1 від 15.06 2017); Довжанської ЗОШ Сарненської районної ради Рівненської області (довідка № 45 від 22.05.2017).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у 48 публікаціях автора: зокрема у 2 монографіях (одна із яких одноосібна), 15 тезах та 31 статті, з яких 24 розміщені у фахових виданнях (з них 8 наукометричних), та 7 у інших виданнях (з них 1 наукометричне). Матеріали дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Психологічні особливості особистісної самопрезентації у молодшому шкільному віці», захищеної у 2004 році, у тексті докторської дисертації не використовуються.

Особистий внесок здобувача. У монографії, підготовленій у співавторстві (Павелків Р. В., Корчакова Н. В. Просоціальний розвиток особистості / Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне: О. Зень, 2013. – 384 с.), автору належать 16 параграфів, загальним об'ємом 305 сторінок, що становить 80 % наукової праці.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, 6 розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (614 найменувань, з них 381 англomовні), 10 додатків (на 88 сторінках). Основний текст викладений на 403 сторінках. Загальний обсяг роботи – 565 сторінок. Робота містить 82 таблиці, 30 рисунків (розміщених на 43 сторінках).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Просоціальність як унікальний конструкт індивідуальної психіки

У широкому розмаїтті психологічної проблематики особливе місце займають питання, які спрямовані на аналіз соціального розвитку особистості. Життя в соціумі – обов’язкова умова не лише існування, а й повноцінного особистісного розвитку людини. Саме в процесі взаємодії з соціальними партнерами відбувається становлення всіх психічних функцій особистості, реалізація її індивідуальних життєвих програм. Тому закономірно, що особливий інтерес викликають питання, які пов’язані з гармонізацією системи соціальних зв’язків між людьми, гуманізацією міжособистісних стосунків. Важливим напрямом психологічних досліджень, у цьому плані, є вивчення просоціальної стратегії – унікальної форми індивідуальної поведінки, спрямованої на емоційну підтримку та допомогу іншим. Як наукова лінія проблема *просоціальної поведінки* виокремилася в зарубіжній психологічній науці в кінці 70-их років ХХ століття, у вітчизняній – в останні два десятиліття. Спочатку увага вчених зосереджувалася на поведінковій складовій і лише поступово доповнилася аналізом унікального особистісного конструкта *просоціальності*, який виступає її диспозиційною основою. Як зазначає один із основоположників напряму Л. Пеннер, навіть у кінці 80-х років ще існувала думка про неможливість його аналізу. Лише зміна ракурсу досліджень – із вивчення окремих виявів просоціальності до простеження стійких поведінкових стратегій – дозволила говорити про наявність конструкта та логіку його формування [530, с. 447].

Аналіз наукових робіт у галузі просоціальної проблематики дозволяє виокремити декілька найважливіших ліній її розробки: *еволюційну* (D. Bischof-Köhler [270], J. F. Coutinho [325], J. A. Simpson [564]); *вікової генези* (П. В. Андреев [12], І. М. Багмет [21], Л. П. Журавльова [79], М. В. Петренко [174; 176], В. І. Кириченко [97], Н. Айзенберг [352], К. Dunfield [343], А. Кнафо [457], А. Nantel-Vivier [507]); *соціальну* (О. Є. Насіновська [165], Ю. В. Ковальова [100], Н. В. Кухтова [125; 180], Т. Bereczkei [267], L. Caviola [312], D. Keltner [449]); *диспозиційну* (О. С. Азарова [8], О. Є. Ігнацька [86], М. М. Наконечна [161], Л. Пеннер, 2005 [533], О. Afolabi [238], Z. Mlčák [499], H-W. Bierhoff [269]). Кожна з них сформувала потужну інформаційну базу, яка спирається на систему методологічно-концептуальних засад та має відносно самостійні напрями аналізу наукової проблеми. Як зазначається в наукових джерелах, їх розвиток відбувається за принципом взаємодоповнення, оскільки вони вирішують різні аспекти однієї проблеми (Р. Barclay [252, с. 37]). Розгляд цих ліній у ракурсі різних галузей психологічної науки дозволяє стверджувати, що для вікової психології найбільш продуктивними напрямами є диспозиційний та вікової генези. Предметом аналізу, в цьому випадку, виступає стійкий конструкт індивідуальної психіки, який отримав назву «просоціальність», та його розвиток (Р. Hawley [415, с. 1112]). Проблематика двох інших ліній знаходиться на перетині суміжних наук та пов’язана з пошуками в галузі соціальної, соціально-

еволюційної, порівняльної психології, соціобіології, фразеологічної ідеографії. Аналіз просоціальної поведінки через феномен просоціальності передбачає вивчення психологічного утворення, яке характеризує індивідуальну психіку людини. Тим самим він сприяє вивченню прогнозованості й передбачуваності поведінки особистості, її поступового становлення в процесі вікового розвитку.

Просоціальність лежить в основі сприяючої поведінки особистості. Переважно саме вона обумовлює широкий спектр дій, спрямованих на користь іншої людини, є джерелом альтруїстичних тенденцій особистості. Завдяки просоціальним рисам поведінка людини набуває особистісного забарвлення, відносно незалежнюючись від дії ситуативних чинників. Як показали дослідження, високий рівень просоціальності не лише послаблює дію чинника наявності спостерігачів, а й підвищує міру затрат суб'єкта (Т. Bereczkei [266, с. 173]). Високий рівень емпатії корелює з анонімними та альтруїстичними формами просоціальності, у той час як афективна байдужість, первинна психопатія має з ними зворотний зв'язок (В. А. White [605, с. 116]).

Термін «просоціальність» на сьогодні широко використовується в різних науках (філософії, соціології, соціобіології, педагогіці, психології). Його використання здійснюється в категоризаційному полі понять «допомагаюча поведінка», «просоціальна поведінка», «альтруїстична поведінка». Найближчими поняттями, які зустрічаються в психологічній та педагогічній літературі, є терміни «*просоціальна спрямованість*» (О. Є. Ігнацька [85, с. 69]), «*просоціальні особистісні смисли*» (Н. А. Грищенко [64, с. 7]), «*просоціальна мотивація*» (Т. Брессо [35]), «*альтруїстична свідомість*» (Т. В. Гольцова [59, с. 2]), «*просоціальна Я-схема*», «*просоціальна ідентичність*» (А. Grant [385]), «*просоціальні тенденції*» (Z. Mlčák [499], Н. Zášková [614]), «*творчий альтруїзм*» (Р. Sorokin), «*альтруїстична особистість*» (Н. W. Bierhoff [272]), «*просоціальна особистість*» (А. Grant [385], А. Knafo-Noam [459], G. Carlo [302]), «*просоціальна індивідуальність*» (G. Alessandri [240, с. 1237]).

Водночас необхідно зазначити, що дефініція «просоціальність» на сьогодні ще не отримала належного змістового аналізу, чіткого визначення її понятійного обсягу й змісту. Досить часто використання терміну здійснюється без належного аналізу сутності, або ж спостерігається його вільна підміна вищезначеними дефініціями. Як наслідок, термін просоціальність використовується без належної чіткості й наукової коректності. Однією з частих помилок є надмірне розширення змістового поля поняття та його ототожнення з іншими категоріями. Наприклад, у педагогічних джерелах термін «просоціальність» досить часто використовується як синонім гуманних чи продуктивно-конструктивних способів взаємодій (Т. Вольфовська [50], В. Б. Нечерда [214]). У психологічній та фразеологічно-ідеографічній літературі простежується протилежна тенденція – звуження категоріального змісту поняття (О. Бойко [31, с. 147], Н. Ф. Грозьян [65], Р. Voxer [281]). Змістова сутність поняття зводиться лише до альтруїзму. На нашу думку, співвідношення в діаді «просоціальність-альтруїзм» за екстенсивністю можна характеризувати в логіці загальне-часткове (ціле-частина); за критерієм рівня – як нижче-вище, де найвищою формою просоціальності виступає альтруїзм. Зазначимо, що альтруїзм не лише не містить егоїстичного

начала, прагнення отримати винагороду, а й значною мірою пов'язаний із нехтуванням особистою безпекою (Р. Герріг [53, с. 896]). Натомість, просоціальна стратегія може містити заплановану інструментальність, певну особистісно значущу мету (Р. Холлі [415, с. 1112]).

Зміщення змістових акцентів поняття простежується і за включення його до системи дихотомічних континуумів із різним змістом протилежної шкали. Зокрема, його розміщують на лініях бінарних концептів *просоціальність-асоціальність* (Д. Майєрс [143], R. Veenstra [591], P. C. Rodkin [547], G. Gini [380]), *просоціальність-девіантність* (Н. А. Круглова [117]), *просоціальність-макіавеллізм* (Т. Vereszkei [267; 266], Р. Н. Холлі [418]), *просоціальність-егоїзм* (К. Муздибаєв [159]), *просоціальність-проіндивідуалізм* (Т. Вольфовська [50]). Усі ці шкали тотожні за суб'єкт-об'єктною системою ставлення до інших, проте передбачають різні акценти зіставлення (критерій соціальної значущості, нормовідповідності, респондента благ). Варто зазначити, що в ідеях одного з засновників позитивної психології L. G. Wispe, який і ввів поняття «просоціальна поведінка», термін використовувався як антонім «асоціальності» [609, с. 3]. Поступово відбулося не лише їх розмежування, а й виокремлення різних ліній аналізу явищ. Вікова психологія більш зосередилася на вивченні просоціальності, у той час як юридична і патопсихологія – на терміні «асоціальність» (К. Кокко [460, с. 404]).

У науковій літературі ми зустріли синонімічне віднесення феномена «просоціальність» до категорії «якість», «риса», «властивість», «поведінка», «установка», «спрямованість». Вивчення наукової літератури відкриває дві лінії аналізу присутності просоціального феномена в структурі індивідуальної психіки. Перша – спрямована на диференціацію типів особистості, одним із критеріїв якої є наявність-відсутність схильності людини до гуманістичної взаємодії (Б. С. Братусь [33], З. С. Балика [24], Е. Шпрангер). Друга – передбачає виокремлення структурних компонентів просоціальності, побудови її моделі (О. Є. Ігнацька [86], К. Данфілд [342], Н. Айзенберг [353], Л. Пеннер [531]).

Як відомо, одна з перших спроб пов'язати категорію цінностей із певними типами особистості належить німецьким філософам. Аналізуючи проблему філософії життя, Е. Шпрангер виокремив шість типів цінностей, що визначають сутність людини. У загальній структурі ціннісної типології людей учений виокремлює соціальний тип особистості, для якого центральною цінністю виступає альтруїзм. На думку Б. С. Братуся, становлення ціннісно-мотиваційної сфери можна розглядати в площині протистояння двох векторів: спрямування на загальне, колективістське чи часткове, ситуативно-прагматичне [33, с. 99-100]. У структурі ціннісної сфери учений виокремлює чотири принципові рівні, пов'язані з пошуком сенсу життя, особливостями ціннісного ставлення людини до себе та навколишніх: егоцентричний, групоцентричний, просоціальний (гуманістичний) та есхатологічний. Просоціальний тип спрямованості передбачає поширення принципу самоцінності на людську спільноту. Людина з такою спрямованістю сприймає кожну особистість як рівну собі в правах, свободах та обов'язках [33, с. 101]. На думку В. А. Ядова, ціннісні орієнтації є найвищим рівнем диспозиційної системи [234, с. 35]. Тому саме спрямованість особистості

використовується для розкриття сутності просоціальності чи споріднених понять. Як зазначила Г. А. Моїсеєва, змістове значення альтруїзму можна розкрити через особливий тип спрямованості особистості, її готовність до безкорисної допомоги людям, яка мотивується турботою про їх благо [152].

Для аналізу питання генези просоціальності особистості важливо познайомитися із підходами до її структурування. Найчіткіше вони виявляються при розробці портрета просоціальної чи альтруїстичної особистості. Поглянемо на елементи системи, на яких зосереджується увага в психологічних дослідженнях. У наукових джерелах ми зустріли спроби визначати просоціальність через риси особистості. Цей підхід був започаткований роботами Х. Хартшорна, що присвячувалися вивченню дитячого характеру [410]. Незважаючи на широкомасштабність досліджень, психологу не вдалося дати однозначну відповідь на питання диспозиційних основ просоціальної поведінки, оскільки різні типи ситуацій із потенційним просоціальним контекстом зумовлювали різний тип реакцій у дітей [17, с. 373; 531, с. 55]. Тому впродовж тривалого часу у вирішенні проблеми простежувалося співіснування протилежних точок зору: заперечення зумовленості поведінки особистісними рисами та визнання такої детермінації. Поступово сформувалася думка про існування диспозиційної складової, при визначенні якої доцільно дотримуватися принципу агрегації (L. A. Penner [530], T. Ruffman [551], J. P. Rushton [553]).

Аналізуючи диспозиційні основи просоціальної поведінки, деякі вчені зробили спробу описати модель просоціальної особистості. Зокрема, в роботах N. Miller до її структури віднесено: просоціальну мотивацію, просоціальні риси та віру в справедливість світобудови. Кожний із цих компонентів взаємопов'язаний і має безпосередній вплив на поведінку. Якщо надання допомоги сприяє усуненню несправедливості, відбувається посилення активності. За неможливості відновити справедливість просоціальні тенденції нівелюються аж до зміни ставлення до реципієнта допомоги [353]. Детальний аналіз сутності та структури просоціальної особистості ми знаходимо в роботах дослідників із Рурського університету (Німеччина) (H.-W. Bierhoff [272]). Узявши за основу типи особистостей, які виокремлювалися в попередніх дослідженнях, учені використали їх для аналізу поведінки людей у змодельованих ситуаціях. У результаті було виокремлено п'ять особистісних якостей. У цей комплекс увійшли: емпатійність, віра у справедливість, соціальна відповідальність, внутрішній локус контролю, низький показник егоцентризму [272, с. 364]. Спираючись на сучасні дослідження, Д. Шеффер доповнив цей перелік такими якостями, як прийняття ролі та внутрішня просоціальна аргументація [224, с. 745]. Особливу увагу психолог зосередив на внутрішній аргументації. Він зазначив, що 17-річні лонгітюдні дослідження Н. Айзенберг вказують на наявність зв'язку між цим показником в період дошкільного дитинства та характером просоціальної поведінки в наступні періоди. Розвиток здатності солідаризуватися з іншими сприяє формуванню зрілого просоціального мислення та альтруїстичної турботи [224, с. 747].

Незважаючи на широке коло наукових досліджень у сфері пошуку значущих рис просоціальної особистості, стан розробки проблеми й на сьогодні

залишається незавершеним. Як зазначив Х. Хекхаузен, експериментальні парадигми досліджень більше уваги надають ситуаційним змінним, ігноруючи розкриття особистісних диспозицій [216, с. 475]. Однією з причин певного «застою» у вирішенні проблеми, на думку багатьох учених, є зосередження досліджень на вивченні спонтанних, реактивних форм допомоги, які мають іншу природу й зміст, ніж заплановане сприяння. Вагомий внесок у побудову концепції просоціальності особистості мають роботи Л. Пеннера [530-532]. У них розкривається ідея існування кластеру взаємопов'язаних якостей, які у загальній сукупності мають відношення до просоціальних тенденцій. Для виокремлення цих атрибутів було здійснено аналіз особистісних рис і пов'язаних конструкцій, що корелюють із просоціальною поведінкою. Завдяки цьому було виокремлено два фактори, які визначають просоціальність особистості: когнітивно-емоційний конструкт, що дістав назву «співчутлива орієнтація на інших» та «корисність» як схильність до просоціальних дій [531;530].

Досить близькими за змістом до попередніх позицій є ідеї засновника позитивної психології М. Селігмана. На думку вченого, найчіткіше з альтруїзмом пов'язані такі змінні, як емпатія, соціальна відповідальність та моральні судження [192]. В останніх дослідженнях психологів із Пенсільванського університету до цього списку додається здатність до саморефлексії. Зазначається, що могутнім засобом стимуляції просоціальної мотивації є поєднання самоатрибуції просоціальних рис із високим рівнем самооцінки та самоефективності [385, с. 1038]. Серед важливих особистісних якостей, які сприяють альтруїзму, у психології обговорюються також параметри особистої відповідальності та суб'єктності [162, с. 105]. На думку М. М. Наконечної, саме суб'єктність дозволяє особистості самостійно приймати рішення, відповідально будувати власне життя, використовувати допомогу іншому як засіб особистісного розвитку. Як стверджувала Г. А. Моїсеєва, альтруїстична особистість характеризується розвиненим почуттям обов'язку, довірою, відкритістю, свободою від заздрощів, толерантністю, доброзичливістю, прагненням до стабільності у стосунках із людьми, совісністю [152]. Зазначимо, що, у цьому випадку, ми зустрічаємося з виокремленням рис, що входять як до структури конструкта, так і тих, що виконують детермінуючий вплив.

Оскільки розмаїття особистісних рис надзвичайно широке, у дослідженнях просоціальності реалізуються спроби звузити пошук. Одним із таких шляхів є використання лексико-диспозиційного підходу, у межах якого здійснена систематика особистісних рис, запропонована концепція Великої п'ятірки та модель посилення чутливості (J. Pronk [540, с. 3]). Обговорюючи питання генерального фактора особистості, психологи підкреслюють його значний діагностичний потенціал як предиктора поведінки (J. Rushton [553, с. 683]). Перевірку впливу рис Великої п'ятірки на рівень просоціальності ми знаходимо в багатьох наукових роботах [337; 352; 353; 499; 530; 531; 541].

Загальний висновок полягає у визнанні зв'язку між особистісними рисами й просоціальною орієнтацією. Найперше це стосується показників «доброзичливості» та «екстраверсії». Саме вони, на думку багатьох учених, найчіткіше прогнозують співробітництво та заступництво [1; 303; 301; 386; 542],

компромісність (O. P. John), просоціальність [265; 594]. Як вказує G. Carlo, із п'яти ендогенних якостей прямий концептуальний зв'язок із просоціальними тенденціями має доброзичливість, непрямий – екстраверсія [302]. Оскільки фактор дружелюбності підвищується в абсолютних показниках впродовж усього життя він може, на думку M. V. Donnellan, вказувати на наявність природного ресурсу вікового підвищення просоціальності [339]. При цьому в роботах зазначається, що зв'язок просоціальної поведінки з доброзичливістю простежується за домінування емпатійної спрямованості на іншого. Люди з високим рівнем дружелюбності здатні запропонувати допомогу в більш широкому діапазоні ситуативних контекстів (H. Graziano [387]), навіть, за наявності високих особистісних затрат (C. D. Watson [257], H.-W. Bierhoff [272]). Доброзичливість позитивно корелює з тривалістю волонтерства (M. Davis [332]). Вивчаючи вплив зовнішніх чинників, угорські вчені доходять висновку, що просоціальність забезпечує відносну стійкість особистості щодо ситуаційного чинника, у той час як макіавеллізм пов'язаний із холодним розрахунком [267].

Аналізуючи питання взаємозв'язку просоціальності й рис характеру, психологи зазначають, що співвідношення між внутрішніми просоціальними тенденціями та особистісними рисами є неоднозначним (Z. Mlčák [500], G. J. Lewis [475], E. Шостром [226]). Як зазначають чеські вчені, у процесі дослідження майбутніх спеціалістів «допомагаючих» професій вони не змогли констатувати наявності прямої залежності між просоціальністю та рисами Великої п'ятірки, проте помітили зв'язок просоціальних тенденцій із емпатією, яка, у свою чергу, корелює з факторами відкритості та дружелюбності [500].

Як зазначається в дослідженнях, різні види благодійності мають різний зв'язок із рисами п'ятірки (S. Brown [283, с. 30]). Деякі із них можуть відображатися в просоціальних та емпатійних тенденціях латентно та дифузно [496]. При цьому в тріаді – риси-емпатія-просоціальні тенденції – прямий зв'язок простежується саме в такій послідовності. Це дозволяє робити припущення про опосередкування відношень між рисами особистості й просоціальними тенденціями, рівнем когнітивного й емоційного співчуття [497]. Це ще раз підтверджує складність конструкта просоціальності. Вивчення лише рис п'ятірки не достатньо, щоб пояснити просоціальну поведінку. Суттєвий внесок у вирішення питання структури просоціальності зробили дослідження, які започаткували використання 6-факторної моделі особистості для вивчення просоціальних рис (B. E. Hilbig [430]). Ця модель доповнена фактором «чесність-смирненість», який є провісником просоціальної поведінки. Він указує на такі диспозиційні тенденції, як чесність, скромність, щирість, справедливість, що є основою рівноправного співробітництва. Зміни до фактора «приємності» також підвищили його прогностичні можливості [430, с. 529].

Крім аналізу особистісних якостей, які входять до структури просоціальності чи можуть розглядатися у формі провісників поведінки, увага науковців спрямовується також на самосвідомість особистості, її ставленні до себе (Ю. В. Ковальнової [100], Ю. О. Мазур [142-141], Р. Чалдіні [219]). Експериментальні дослідження показують, що зростання усвідомленості власної цінності приводить до підвищення готовності до просоціальної діяльності. Як

стверджувала Ю. В. Ковальова, існує взаємозв'язок між виразністю компонентів самоставлення й мотивами надання допомоги [100]. На думку Ю. О. Мазур, модель просоціальної поведінки передбачає наявність позитивних уявлень особистості про себе, пов'язаних зі схильністю до солідарності й співчуття; систему життєвих цінностей, які визначають стратегії взаємодії зі світом, та здатність особистості реалізовувати себе на шляху суспільно значущої діяльності [141]. Якщо в моделі американських психологів [530; 531] увага акцентується на ціннісно-мотиваційній сфері особистості, то в роботі Ю. О. Мазур на перші позиції піднімається самосвідомість. Дещо інші аспекти взаємозв'язку ставлення до себе та мотиву допомоги обговорюються в американських дослідженнях. На думку психологів, спонукальною силою просоціальних учинків є не лише позитивна самооцінка, а й бажання зберегти свій образ «Я» [219, с 132].

Вагомий матеріал для розуміння сутності просоціальності знаходимо в наукових дослідженнях, які спрямовані на аналіз протилежних тенденцій, зокрема дослідженнях асоціальності чи психопатичних відхилень [365; 605], макіавеллізму [95; 184]. Зіставлення ознак психопатії з трьома типами просоціальної поведінки (демонстративною, анонімною й альтруїстичною), В. А. White доходить висновку, що таке відхилення не виключає можливості просоціальних самовиявів, але повністю змінює їх сутність [605]. Первинна психопатія позитивно корелює з демонстративною поведінкою і негативно – з анонімною та альтруїстичною. Афективна черствість як центральний аспект первинної психопатії, депривує просоціальність як якість особистості. Допомога іншим іде не від душі людини, а з розрахунку отримати вигоду. Ця особливість ще чіткіше характеризує людей із високим рівнем психопатичних рис. Як показали дослідження англійських учених, існує негативний зв'язок між психопатичними рисами й здатністю отримувати насолоду від просоціальної взаємодії (L. Foulkes [365]). Вони не відчувають внутрішнього задоволення від просоціальних дій. Якщо в основі просоціальної поведінки лежить емпатійність, то психопатичні риси зумовлюють девальвацію афіліативної та просоціальної взаємодії, породжуючи задоволення від жорстокого ставлення до інших та перевернуту модель соціальної винагороди.

Отже, розглядаючи питання сутності просоціальності як цілісного конструкта, варто зазначити, що її визнання в психологічній науці пройшло певний шлях становлення. Аналіз трансформування поглядів щодо диспозиційної складової просоціальної поведінки ми знаходимо в роботі американських психологів [532]. Як зазначають автори, віра в наявність стійкої особистісної схильності до просоціальної поведінки довгий час приймалася неоднозначно. Перші спроби відповісти на питання про наявність стабільної особистісної детермінанти гуманної поведінки не мали успіху [410]. Проте це не призвело до відмови від диспозиційного шляху в психології. Навпаки, 30-40 роки ХХ ст. характеризуються інтенсивним пошуком у цьому напрямі. У 60-70 роках дискусії загострилися. З'явилися роботи, у яких прозвучали ідеї заперечення концепції особистісних рис як диспозиційних основ соціальної поведінки, безперспективності пошуку стійких підстав просоціальності [533]. Починаючи з 90-років ситуація змінилася: відбулася не просто активізація диспозиційного

підходу у вивченні детермінант поведінки, а й прийняття нової концептуальної ідеї сукупної залежності, згідно з якою жоден із класів змінних (диспозиційні та ситуаційні) не є більш значущим [532].

Зазначимо, що, незважаючи на всю розмаїтість поведінкових проявів, наявність різних підходів в аналізі структури феномена, доречно сприймати «просоціальність» як інтегроване утворення, в основі якого лежить багатовимірний генералізований фактор. Наявність широкого просоціального фенотипу експериментально підтверджено в лонгітюдних дослідженнях. Аналізуючи п'ять типів просоціальної поведінки у близнюків, ізраїльські учені переконалися, що всі п'ять граней поведінки позитивно корелюють, просвітлюючи ідею однофакторності. Більш високі показники кореляції у вибірці монозиготних близнят указують на важливу роль генетичного чинника у кожному із різновидів просоціальної поведінки та наявність багатовимірного загального фактора просоціальності в цілому (А. Кнафо-Noam [459, с. 112]. Вплив генетичного чинника найменш простежується для показника «доброта». Обговорюючи ідею єдності генетичного зумовлення для всіх типів просоціальної поведінки, учені доходять висновку, що найбільш чітко індивідуальні відмінності в просоціальності пов'язані з емпатичним занепокоєнням, в основі якого лежать відмінності в окситоцині (С. Christ [319]).

Як сформований конструкт просоціальність є елементом зрілої психіки. Саме в ній воєдино зливаються «розширене почуття Я» та «теплота до людей» – якості, які, на думку Г. Олпорта, виступають центральними показниками особистісної зрілості. Її формування значною мірою зумовлене ступенем активності людини в діяльності просоціального типу. Як зазначав Z. Mlčák, можна припустити, що просоціальна поведінка поступово створює певну конфігурацію особистості, що особливо ймовірно в еволюційно-психологічному сенсі. І навпаки – саме певна конфігурація якостей здатна забезпечувати й ініціювати просоціальну поведінку [499]. Цей висновок узгоджується з ідеями Б. Г. Ананьєва про те, що сформовані властивості у подальшому обумовлюють власне середовище розвитку особистості [10].

Тому, не заперечуючи продуктивності еволюційного та соціального підходів у вивченні просоціальної поведінки особистості, вважаємо, що саме диспозиційна лінія відкриває шлях до аналізу просоціальності в контексті її розвитку й функціонування.

1.2. Проблема розвитку просоціальності особистості як напрям наукового аналізу

Виокремившись у самостійну наукову лінію, проблема просоціальної поведінки отримала в останній період різнобічний аналіз. Це зумовлюється як інтеграційними процесами в науці, так і диференціацією наукових знань. Завдяки другій тенденції відбулося виокремлення відносно самостійних ліній аналізу проблеми, серед яких вагоме місце належить вивченню закономірностей онтогенетичного розвитку просоціальної стратегії. Як зазначав Л. Пеннер, наукові пошуки за просоціальною проблематикою повинні охоплювати три рівні аналізу: макро-, мезо- та мікрорівні. Саме макрорівень, пов'язаний із аналізом

проблеми з точки зору походження та розвитку просоціальних тенденцій [533]. Ще більш чітку вказівку на виокремлення проблеми генези просоціальної поведінки в самостійну лінію ми знаходимо в роботах А. Nantel-Vivier [507-506]. Психолог презентує чотири напрями досліджень просоціальної поведінки. Один із них – вивчення вікової генези просоціальності, встановлення тенденцій та індивідуальних відмінностей у її функціонуванні впродовж онтогенезу.

Вивчення генези просоціальної стратегії сприяє прогнозуванню позитивних тенденцій, вивченню зрілих форм поведінки, організації психолого-педагогічного супроводу процесу стимулювання, формування та корегування поведінки. Сучасні наукові дослідження підтверджують позитивний вплив багатокомпонентних програм соціального й емоційного навчання на соціальну поведінку дітей та молоді [64; 97; 142; 217; 244; 346; 397]. Важливим аспектом є також те, що вивчення генези просоціальної поведінки створює можливість для аналізу більш широкого спектра поведінкового та емоційного функціонування особистості, чіткішого простеження суміжних проблем. Дослідження корелятивів просоціальної поведінки відкриває численні паралельні й поздовжні зв'язки з маркерами психосоціальної адаптації та позитивного функціонування. Наприклад, встановлено зв'язок із моральним розвитком (М. М. Наконечна [161], Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова [169], J. C. Gibbs [375]), емпатією (Л. П. Журавльова [81], Н.-W. Bierhoff [273], J. A. Frimer [368]), академічною та професійною успішністю (О. П. Бойко [31], К. Я. Джус [72], Н. В. Кухтова [125], В. І. Кириченко [97], В. В. Митрофаненко [149]). У той же час зазначимо, що мова йде не лише про зв'язок із позитивними соціально-психологічними тенденціями, а й певними поведінковими відхиленнями, зокрема такими, як агресія, тривожність чи депресія (О. В. Мітрохіна [150], О. Ю. Дроздов [74], Л. В. Смольникова [200], А. Nantel-Vivier [506]). Цей підхід має сенс, оскільки сама логіка впровадження терміна була пов'язана з протиставленням позитивної форми поведінки асоціальному вчинкам. Незважаючи на те, що вивчення двох типів поведінкових стратегій впродовж десятиріч іде паралельно, існують досліджень, які в ході опису моделей індивідуальних відмінностей розглядають цілісний континуум «асоціальність-просоціальність». Доречність такого підходу зумовлена тим, що тенденції дії обернено пов'язані між собою (В. І. Кириченко [97], М. М. Jackson [439], С. Y. Johnson [441], S. E. Goldstein [382]).

Виокремлення проблеми онтогенетичного розвитку просоціальної поведінки в самостійну лінію, є позитивною тенденцією, яка забезпечує можливість узагальнювати результати розрізаних досліджень. Від самого початку заснування наукової проблеми спостерігається не лише висока інтенсивність її розробки, а й організація різноманітних форм досліджень. Так, вікова генеза просоціальності вивчається як у формі поперечних, так і поздовжніх зрізів [323; 349; 465; 507]. Досить часто розрізнені наукові пошуки аналізу окремих аспектів просоціальної поведінки, проведені в технології поперечних зрізів, доповнюються виконанням метааналітичних оглядів. Наприклад, один із перших оглядів, здійснений у кінці ХХ століття, дозволив уточнити питання траєкторії розвитку просоціальної поведінки. На основі зіставлення результатів 179 емпіричних досліджень, вчені доходять висновку, що

, незважаючи на складність і суперечливість зв'язку віку й рівня просоціальності, онтогенетична тенденція позитивна [358]. Особливу увагу психологи зосереджують на вивченні витоків просоціальності. В перших узагальнювальних роботах підкреслюється, що наукові дослідження цієї групи зосереджуються на вирішенні двох центральних питань: еволюційній зумовленості тенденцій та ролі проксимальних механізмів і соціального досвіду в ранніх виявах просоціальності (С. А. Brownell [286; 288], R. Fabes [358]). Відносно самостійну групу складають метааналітичні огляди, які спрямовані на узагальнення інформації щодо ефективності виховних впливів, які впроваджуються для розвитку просоціальної поведінки (Т. Malti [483], А. L. Spivak [572]).

Одним із підтверджень високого інтересу до проблеми розвитку просоціальності є розповсюдження на цю лінію наукового аналізу крос-культурного та гендерного підходів. Довгий час витoki просоціальності розглядалися в основному як універсальні чинники, незалежні від культури. Сучасні дослідження дають підставу стверджувати, що культурні відмінності виступають модераторами в розвитку універсальності дистрибутивної справедливості (Р. Rochat [546, с. 417]), вони впливають на характер дій, спрямованих на допомогу (М. Köster [462], М. G Torrén [585]).

Однією з тенденцій у розробці проблеми розвитку просоціальності є інтеграція наукових зусиль через створення творчих груп на базі декількох наукових чи навчальних установ, об'єднання представників різних країн. Найпотужніші дослідження генези просоціальної поведінки проводяться в США, Канаді, Чехії, Великобританії, Німеччині, Італії, країнах Скандинавії. Як зазначає О. П. Бойко, у світі сформувалося декілька наукових шкіл, які займаються теоретичним обґрунтуванням просоціальності та розробкою практичних програм її стимулювання. До них можна віднести Міжуніверситетський центр досліджень походження та розвитку просоціальних та антисоціальних мотивацій (Рим), Дослідницьку лабораторію прикладної просоціальності (Автономний Університет Барселони), Кембриджську лабораторію дослідження просоціальності та добробуту [31, с. 141]. Підтвердженням інтенсифікації пошуків є започаткування в одному з центральних наукових видань, присвячених проблемам вікового розвитку (Child Development), розділу «Мотиваційні основи просоціальної поведінки: перспектива розвитку» [338]. В останній період спостерігається розширення методів вивчення просоціальності за рахунок використання методів нейронної візуалізації чи вивчення стану зіниць та траєкторії руху очей (S. I. Hammond [402, с. 7]).

Вивчення генези просоціальної поведінки та просоціальності передбачає простеження динаміки процесу, його особливостей, механізмів, детермінації впродовж онтогенезу. Аналіз тематичного простору розробки проблеми дозволяє говорити, що на сьогодні існує багато ліній її експериментального вивчення. Їх систематизація, на нашу думку, можна здійснюватися за наступними критеріями: *віковий чинник; тип просоціальної поведінки; сфера психіки, яка вивчається з точки зору детермінуючої основи; констатувально-формульовальна мета; зв'язок із іншими особистісними тенденціями розвитку.*

Згідно *першого, вікового критерію*, можна виокремити дослідження, які присвячуються зародженню просоціальної поведінки в ранньому дитинстві [286; 288; 290; 358; 359; 394; 566; 570; 600; 601], роботи, що аналізують розвиток цих тенденцій у дошкільному та молодшому шкільному віці [1; 2; 52; 59; 255; 258; 277; 289; 237; 356; 484], дослідження просоціального розвитку в підлітковому та юнацькому віці [35; 82; 92; 126; 349; 239; 251; 302; 281; 357]. Зазначимо, що вивчення просоціального розвитку в період дорослості проводиться швидше під кутом аналізу професійної чи соціальної активності [174; 243; 260; 497]. Простеження впливу вікового чинника на просоціальні тенденції в період зрілості виконане лише в окремих роботах [21; 82; 246; 282; 367]. Потрібно зазначити, що найбільш інтенсивно в дослідженнях представлені періоди молодшого шкільного дитинства та підлітковості, хоча останнім часом спостерігається інтенсифікація пошуків щодо більш ранніх вікових періодів.

За критерієм *типу просоціальних самовиявів* можна виокремити роботи, присвячені розвитку стратегій допомоги [160; 247; 600]; дослідження особливостей справедливого обміну та щедрої поведінки [275; 418; 491] і форм емоційного сприяння [51; 82; 179; 372; 606; 587].

Згідно *третього критерію* (сфера психіки, яка вивчається з точки зору детермінуючої основи), виокремлено лінію аналізу когнітивних основ поведінки [59; 138; 304; 311; 322; 352; 423; 447]; розвитку емпатії [81; 270; 427; 432; 433], становлення поведінкових просоціальних стратегій [306].

Критерій *констатувально-формульованої мети* дозволяє здійснити класифікацію досліджень відповідно до змісту основного завдання: встановлення вікових закономірностей [23; 372; 519] чи планування програм стимулювання та коригування просоціального розвитку [97; 118; 244; 253; 413].

Критерій *зв'язку з іншими особистісними стратегіями* дозволяє виокремити із загального кола досліджень ті, що спрямовані на встановлення взаємозв'язку просоціального феномена з іншими аспектами життєдіяльності особистості: академічною успішністю [295], особливістю стосунків з однолітками [397; 444], статевою приналежністю [298; 431], здоров'ям [453].

Важливою лінією наукових пошуків є спроби виокремлення основних *етапів* вікового розвитку стратегії. Однією з перших фундаментальних спроб є концепція Н. Айзенберг, в основу якої покладена логіка просоціальних міркувань, які здійснюються в процесі морального вибору [352]. (Аналіз концепції в російськомовному просторі виконаний у роботі С. В. Молчанова [153, с. 62]). Згідно з зазначеною теорією, у просоціальному становленні особистості виокремлюють п'ять етапів. Вони різняться особливістю міркувань, емоційних переживань та механізмів, що зумовлюють просоціальний вибір.

Дві перші стадії віднесені до дошкільного та молодшого шкільного віку. На першій стадії простежується панування гедоністичної орієнтації дитини на власні інтереси й вигоди. На другій стадії просоціальний вибір відбувається на основі врахування потреб інших, навіть за умови конфлікту з власними інтересами. Орієнтація на інтереси іншого здійснюється без рефлексії його позицій та вербального позначення симпатії чи провини. Третя стадія орієнтована на схвалення та визнання позиції інших. Вибір просоціальної чи

егоїстичної стратегії залежить від стереотипу «правильно-неправильно», «свій-чужий». Ця стадія частково віднесена до періоду молодшого шкільного віку та періодів підлітковості. Четвертий етап охоплює два рівні. Перший пов'язаний із рефлексивною емпатійною орієнтацією, підґрунтям якої виступають три різні тенденції: емпатійна рефлексія позицій партнерів; почуття провини і позитивне емоційне ставлення до моральних норм. Стадія характерна для більшості підлітків і юнаків і лише іноді зустрічається в молодших школярів. Друга стадія четвертого етапу перехідна. Моральний вибір ґрунтується на інтеріоризованих, проте не завжди повністю усвідомлених цінностях, уявленнях про відповідальність. Цей рівень притаманний юнацькому та дорослому віку. В окремих випадках вона зустрічається в представників підліткового періоду.

П'ята, найвища, стадія досягається за умови повної інтеріоризації цінностей і норм, визнанні принципу справедливості. Важливим регулятором моральної поведінки виступає самоповага, яка модерує ціннісно-смыслову сферу. У концепції Н. Айзенберг, вікова динаміка розвитку просоціальної розглядається в логіці переходу від егоїстично-гедоністичної мотивації просоціального вибору в період раннього й дошкільного дитинства до орієнтації на соціальне схвалення й прийняття соціальних норм у молодшому шкільному віці. У підлітковому віці просоціальні дії пов'язані з усвідомленням обов'язку й відповідальності за благополуччя суспільства [353].

Інший підхід у дослідженні поетапності просоціального розвитку ми простежуємо в представників білоруської психологічної школи. Описуючи розвиток просоціальної спрямованості в логіці синергетичного підходу як відкритої, схильної до саморозвитку системи, О. Є. Ігнацька пов'язує її становлення зі зміною в домінуванні основних сфер психіки [85, с. 197]. На цій підставі виокремлюються три етапи розвитку просоціальної орієнтації: емоційний, когнітивний та ціннісно-смысловий [86, с. 200]. Перший етап (від початку пренатального до кінця дошкільного дитинства) автор пов'язує з фізіологічними процесами дозрівання емоційної сфери, підсвідомим засвоєнням пренатального досвіду, налагодженням довірливих стосунків із найближчим соціальним оточенням. У кінці періоду до цих процесів долучається інтеріоризація норм соціальної взаємодії та емпатійна ідентифікація [86, с. 203]. Когнітивний етап розвитку (від 7 до 15-16 років) спрямований на формування системи знань про себе й стосунків із навколишніми. Із переходом до раннього юнацького віку започатковується етап ціннісно-смыслового розвитку просоціальної спрямованості.

Отже, проблема вікової генези просоціальних тенденцій представлена широким спектром психологічних досліджень, результати яких не завжди є взаємоузгодженими. Об'єднуючою ідеєю є питання соціалізації поведінки. Люди народжуються з різними нахилами до розуміння інших та їх потреб. Завдання психологічної науки виявити особливості розвитку просоціальності та розробити шляхи використання та переспрямування індивідуальних програм через дію різних агентів соціалізації (P. D. Hastings [413]).

Дослідження проблеми вікового розвитку просоціальної поведінки виконується в руслі різних психологічних теорій: психоаналітичної, поведінкової

, когнітивної, синергетичної. Перші дослідження соціалізації дитячої просоціальної поведінки були виконані на базі теорії соціального навчання. Проведені лабораторні експерименти вказали на інтерналізацію дітьми зовнішніх соціальних програм. Було встановлено, що дитячі просоціальні самовияви, як і інші форми соціальної поведінки, значною мірою залежать від зовнішнього стимулювання (J. Grusec [392], P. D. Hastings [411]). Варто зазначити, що з кінця 80-х років у дослідженні проблеми спостерігалася певна відмова від технології експериментів. Увага вчених більш зосередилася на вивченні просоціальної поведінки в природних умовах. Проведені дослідження генералізують докази суттєвого впливу різних суб'єктів соціалізації на розвиток дитячої чутливості до благополуччя інших. Як зазначає P. D. Hastings, просоціальна поведінка може ефективно підтримуватися й розвиватися, що вказує на те, що позитивні аспекти людського функціонування підлягають зовнішньому впливу і суспільство може діяти в напрямі зниження насилля, підтримуючи доброту та співчуття [413, с. 659].

Незважаючи на значний теоретичний та емпіричний інтерес до проблеми й сплеск експериментальних досліджень, який спостерігається в останні роки, необхідно визнати наявність значних обмежень у розкритті загальних закономірностей генези просоціальної поведінки. Доречними є стратегії вивчення онтогенетичних змін просоціальності, які б передбачали не лише комплексний аналіз динамічних аспектів різних типів просоціальних виявів, а й об'єднували при цьому когнітивний, емоційний та поведінковий ракурси розгляду проблеми. Як зазначає K. A. Dunfield, наукові обмеження у вивченні проблеми, які були позначені ще в 90-их роках, залишаються й на сьогодні [341]. Це обмеженість форм поведінки, які піддані аналізу, односторонність та поверховість у їх вивченні, відсутність належної диференціації поведінкових виявів. Вирішення проблем можливе за умови врахування поліморфності явища, психологічної специфіки кожної з поведінкових форм активності.

Дослідження вікової генези просоціальної поведінки переплітається з багатьма іншими науковими лініями. Пошуки у сфері просоціальної поведінки сприяють як розкриттю закономірностей інших психологічних реальностей, так і запозиченню важливих результатів наукових експериментів для пояснення природи й розвитку просоціальності особистості. Можна простежити чіткий двосторонній зв'язок проблеми з однією із нових ліній когнітивної психології, яка вивчає генезу знань людини про ментальний світ, – теорією свідомості. Як приклад можна назвати дослідження, які присвячені пошуку взаємозв'язку просоціальної поведінки й розвитку когнітивних здібностей. Особливу цінність у цьому плані мають лонгітюдні дослідження, які дозволяють простежити вікову динаміку процесів. Так, у процесі експериментальних досліджень німецькі вчені доходять висновку, що наявність ранніх форм просоціальної поведінки в ранньому віці ще не гарантує залучення дошкільників до просоціальних програм розподілу ресурсу (M. Paulus [522; 523]). У той час як ранній розвиток когнітивної здатності розуміти ціль іншої людини є предиктором цих процесів. Попри те, що дослідження розвитку просоціальності лише започатковуються, уже з'являються спроби виконати перші узагальнюючі роботи, мета яких полягає

у інтеграції пошуків, виокремлені відкритих та дискусійних питань (M. Paulus [526], C. A. Brownell [287], K. A. Dunfield [341; 344]).

Отже, вивчення питання вікової генези просоціальності сприяє вирішенню цілого ряду наукових проблем, які не лише пов'язані з добродійними діями, а й можуть виходити за межі функціонування стратегії. Незважаючи на короткий історичний період розробки проблеми, вона вже володіє потужною теоретичною й емпіричною базою, що сприяє подальшому пошуку закономірностей онтогенетичного становлення просоціальних тенденцій особистості.

1.3. Змістові та індивідуальні особливості вікового розвитку просоціальності особистості

Необхідною умовою аналізу вікової генези просоціальності є вивчення змістових характеристик феномена. Значущість цього підходу зумовлена двома обставинами. По-перше, просоціальна поведінка як явище психологічного аналізу не є монолітним утворенням. Абсолютно виправданим є його розуміння як інтегрованої соціально-психологічної характеристики людської взаємодії, тому аналіз розмаїття просоціальних самовиявів дозволяє не лише розширити, а й уточнити та систематизувати наукову інформацію відносно особистісного конструкта. З іншого боку, погляд на просоціальність в ракурсі динамічного процесу дозволяє простежити змістове наповнення поведінкової стратегії та особливості її реалізації в кожному із періодів онтогенезу.

Для вирішення поставленого завдання необхідно розглянути точки зору, що сформувалися в загальній концепції просоціальної поведінки. Зазначимо, що в більшості робіт, присвячених її вивченню, вказується на існування різних форм феномена та його змістову неоднорідність. Проте, у подальшому аналізі ця теза не завжди враховується. На нашу думку, для вивчення поставленого питання необхідно розглянути ті класифікаційні системи, які запропоновані для аналізу альтруїстичних тенденцій особистості. Термін просоціальна поведінка зазвичай використовується для позначення широкого класу добровільних поведінкових актів, що спрямовані на задоволення потреб іншого [343; 533]. Як наслідок, його не можна розглядати як єдине недиференційоване явище. Між різними типами просоціальної поведінки кореляційні зв'язки можуть не простежуватися чи бути низькими (А. Кнафо [456]). Тому в класифікаційних підходах, які розробляються в психології розвитку в останній період, чітко виокремлюється ідея про декілька різновидів просоціальних дій, які фактично мають і відносно самостійні лінії розвитку феномена та його диспозиційні витоки [169; 107; 421; 588; 597]. У наукових джерелах ми зустріли *три* підстави для диференціації видів просоціальної поведінки: особливості мотиваційних спонук; когнітивних процесів; зовнішніх сигналів, що декодуються суб'єктом.

Згідно першого підходу, виокремлюються три тенденції, які лежать в основі соціально корисних, конструктивних видів поведінки: відчуття Іншого, здатність працювати з Іншим, схильність виявляти елементи турботи про Іншого. Перша тенденція пов'язана з розвитком емоцій, орієнтованих на Інших. Сюди відносять емпатію, симпатію, дружлюбність, чуйність. Лінія здатності до співпраці об'єднує просоціальні види допомоги. При цьому, до загального кола

явищ уводять як акти дієвого сприяння, так і поділу. Третя лінія просоціальних видів поведінки пов'язана з аналізом здатності піклуватися про людей, ділитися ресурсами й реагувати на потреби та бажання Іншого. Як зазначає К. А. Dunfield, цей підхід зорієнтований на виокремлення й аналіз мотиваційних компонентів просоціальності, у той час як її когнітивні основи належним чином не враховуються. Це призводить до порушення принципу системності під час оцінювання змістових особливостей поведінки, об'єднання в одному домені дій, які мають різну когнітивну основу [341].

Спробу класифікувати просоціальні дії на основі аналізу когнітивної складової ми знаходимо в роботах американських психологів [598]. Звертаючись до економічної аналогії, де просоціальна поведінка спрямована на надання іншим послуг, товарів та інформації, автори виокремлюють три види просоціальних дій: допомога, поділ, обмін інформацією. До першої групи просоціальних дій віднесені всі акти, мета яких полягає в допомозі іншим у досягненні мети. Друга та третя групи об'єднують дії, де простежується відмова суб'єкта просоціальної діяльності від прав власності на певні блага або ж спостерігається передача інформації на користь інших людей [343; 344].

Одним із дієвих способів уникнення проблем інтерпретації лише поведінкових результатів є шлях через аналіз первинних сигналів, які їх викликають (М. Svetlova [577], К. А. Dunfield [342]). У цьому випадку мова йде не про ситуаційну складову, а про її суб'єктивний когнітивно-мотиваційний аналіз. Просоціальна поведінка розглядається як триступеневий процес, який передбачає вміння декодувати негативні емоційні стани Іншого, визначати характер втручання та формувати позитивну мотивацію. У системі первинних сигналів виокремлюють три типи емоційних станів партнера: стурбованість у зв'язку з відсутністю можливостей задовольнити інструментальні потреби (інструментальна необхідність); емоційні переживання, які пов'язані з певними проблемами (емоційний дистрес); переживання дискомфорту у зв'язку з неможливістю задовольнити матеріальні бажання (матеріальна необхідність). Враховуючи особливості первинних сигналів, які декодуються, виокремлюються дві групи явищ – співробітництво й готовність допомогти. У більш пізніх роботах переважно обговорюються три групи дій: допомога, обмін, підтримка.

Варто зазначити, що в науковій літературі виокремлюються й інші підходи до класифікації основних видів просоціальної поведінки. Зокрема С. Лінденберг говорить про п'ять різновидів: співпраця, справедливість, альтруїзм, надійність, уважність [203]. Три з них узгоджуються з вище означеними (праця-співпраця; поділ-справедливість; підтримка-уважність). Різновид просоціальної поведінки у формі альтруїзму, на нашу думку, більш доцільно розглядати як рівневу характеристику – у той час як надійність (дотримання обіцянок) швидше є основою всіх проявів просоціальності, не виступаючи її окремим різновидом.

Одним із критеріїв класифікації просоціальної поведінки є цільовий характер активності. Залежно від цієї підстави виокремлюють проактивну, реактивну та альтруїстичну просоціальну поведінку [281]. Зазначимо, що цей підхід спочатку використовувався виключно для аналізу агресивної поведінки. Вважалося, що активна й реактивна агресія різняться наявністю чи відсутністю

інструментальної мети. Використавши ідею мети, американські психологи застосували цей підхід для виокремлення видів просоціальності. На думку Р. Вохер, альтруїстична просоціальність об'єднує добровільні дії без очікування винагороди; проактивна – є інструментальною відповіддю на ситуацію; реактивна просоціальність – емоційний відгук. Зіставляючи різні типи соціальної поведінки, вчені доходять висновку, що співвідношення між агресією й просоціальною поведінкою залежить від типу просоціальних дій – проактивна просоціальність позитивно корелює з агресією, у той час як інші два види мають зворотню кореляцію [281, с. 98]. Так, F. Warneken зазначає, що проактивна просоціальність є формою людської поведінки, яка виявляється у спонтанному сприянні, без прямого звернення [602, с. 101]. Крім зазначених вище критеріїв, підставами для диференціації видів просоціальної поведінки також можуть бути моральні імперативи, характер стосунків, емоції. Відповідно до цих показників виокремлюються три підходи в розумінні природи альтруїзму: особистісно-нормативний; емоційний; колективістський [141].

Заслуговує на увагу підхід до класифікації різновидів просоціальної поведінки з урахуванням декількох змінних. До класифікаційних систем такої групи можна, на нашу думку, віднести роботи, у яких під час виокремлення різновидів просоціальної поведінки враховуються особливості мотиваційних підстав, ситуативних чинників та специфіки транслявання запиту про допомогу. Так у роботі американських психологів виокремлюється шість різновидів просоціальних дій: альтруїстичні, публічні, анонімні, допомога в напружених ситуаціях (кризова), допомога у відповідь на запит чи емоційний дискомфорт партнера [300]. Якщо підставою віднесення просоціальних дій до першої групи є мотиваційні характеристики, то категорія публічних чи анонімних дій вказує на вплив ситуаційних змінних.

Вивчення індивідуальної специфіки вікового розвитку просоціальності передбачає як аналіз рівневих характеристик, так і вікову вибірковість у виборі певних типів поведінки. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, лише за умови знання й урахування індивідуальних особливостей кожної людини можна забезпечити всім найбільш повноцінний розвиток і застосування їх творчих можливостей та сил [181]. Життєва практика й наукові дослідження феномена просоціальності вказують на існування значних індивідуальних відмінностей у типах соціальної поведінки. Це питання почало інтенсивно розроблятися в психологічній науці порівняно недавно. Одним із перших досліджень, яке торкається питань індивідуальної специфіки просоціальної поведінки особистості, є колективна праця під керівництвом Л. Пеннера [531]. В роботі виокремлено як типи індивідуальних орієнтаційних установок, так і найважливіші особистісні риси, які зумовлюють різний характер просоціальної поведінки, багатогранність та індивідуальне розмаїття просоціальних реакцій. Так, до основних просоціальних орієнтацій віднесено дві тенденції: орієнтацію на співчуття та орієнтацію на допомогу. За першого типу орієнтації люди мають розвинене почуття соціальної відповідальності, співпереживання, загострене почуття моральних зобов'язань. Другий тип орієнтації передбачає розвинені поведінкові установки, відчуття самоефективності у просоціальних ситуаціях. На рівні особистісних рис

відмінності в просоціальності пов'язують з комунікабельністю, низькою сором'язливістю, екстраверсією, поступливістю. Ці риси об'єднують у конструкт «просоціальна особистість», який забезпечує взаємозв'язок із кластерами просоціальних диспозицій та просоціальних дій [530].

Індивідуальна своєрідність зумовлена як чинниками спадковості, так і особливостями соціалізації. Тому аналіз індивідуальних особливостей просоціального розвитку об'єднує різноманітні лінії наукових пошуків: вивчення природних витоків індивідуальної своєрідності просоціальних тенденцій; вияви ранніх форм поведінкової варіативності; аналіз детермінант, що спричиняють індивідуальні особливості; відмінність у функціонуванні соціального пізнання та морального розвитку; своєрідність типологічних та особистісних якостей; вікова зумовленість індивідуальних характеристик. Дослідження засвідчують, що індивідуальні варіації значною мірою зумовлені генетично. У результаті проведення нейробіологічних і генетичних досліджень установлено, що біологічні чинники відіграють суттєву роль у розвитку просоціальності. Перші наукові огляди з цього питання ми знаходимо в роботі P. D. MacLean's. За останні роки відбулося розширення досліджень цього спрямування (C. Christ [319], Y. M. Hur [437]). У роботах зазначається, що вплив генетичного чинником простежується для всіх різновидів поведінки (A. Knafo-Noam [459]).

Не менш значущим чинником виникнення індивідуальної своєрідності в розвитку просоціальної поведінки є процес соціалізації та первинні ознаки індивідуалізації. Як засвідчують результати досліджень, специфіка соціального розуміння та готовність до просоціальної поведінки чіткіше пов'язана з відмінностями в соціалізуючих впливах батьків, ніж із диспозиційною варіабельністю (R. L. Gross [390, с. 600]). Вивчаючи багаторівневі кореляції дитячої фізичної агресії й просоціальної поведінки у широкому віковому діапазоні (2-11 р.), канадські вчені роблять висновок, що пригнічений настрій та жорсткі методи виховання негативно впливають на розвиток просоціальності (E. Romano [549]). Недавні спостереження показали, що заохочення дітей 2-го року життя до участі в побутових програмах сприяє виникненню відповідей просоціального типу (A. Dahl [327]). У той же час зазначається, що надто активна позиція батьків у стимулюванні поведінки може послаблювати здатність дітей до самостійного аналізу й розуміння ситуацій, що позначається на характері інтелектуального компонента поведінки і матиме негативні наслідки.

Другим джерелом індивідуальної своєрідності розвитку просоціальної поведінки є первинні диспозиційні відмінності в уважності дітей до соціальної й емоційної інформації, рівні пізнавального налаштування на соціальний світ та їх соціальна активність. Зв'язок просоціальної поведінки із сором'язливістю чи соціальною тривожністю у ранньому дитинстві не простежується (T. L. Spinrad [571]). Існують припущення, що він можливий відносно інших характеристик темпераменту (R. L. Gross [390]). Як показують наукові спостереження, варіабельність у просоціальній поведінці виникає з моменту зародження її первинних форм у період раннього дитинства. Це виявляється як у складності, так і частоті просоціальних дій (C. A. Brownell [284; 287], F. Warneken [601], S. Svetlova [577], K. A. Dunfield [344]). Аналізуючи індивідуальну своєрідність просоціальних дій

дітей раннього віку, психологи пов'язують ці особливості з різними процесами. Найчастіше в наукових дослідженнях обговорюються критерії соціального пізнання та процеси самопізнання. У процесі аналізу детермінації індивідуальної специфіки просоціальної поведінки підкреслюється, що мова йде про нормативні процеси, відмінність у яких виявлятиметься в темпах і рівнях розвитку. Так, у одному з останніх досліджень було встановлено, що індивідуальні відмінності в соціальному розумінні в період раннього дитинства прогнозують різницю в емпатійній чутливості та частоті просоціальних виявів, хоча передумовами обміну та інструментальної допомоги ці процеси не виступають (А. Caspi [310]). Пояснюючи цю закономірність, автори наголошують, що різні типи поведінки мають різні когнітивні механізми. Емпатія передбачає проникнення у внутрішні стани іншого, отже, вимагає належного рівня соціального пізнання, у той час як допомога спирається на вміння аналізувати операційно-технічні аспекти діяльності.

Детермінуючою основою індивідуальної специфіки просоціального розвитку є особливості функціонування самопізнання. Встановлено, що просоціальні реакції можуть з'явитися в поведінці дітей за умови розвитку самоусвідомлення, яке забезпечує розрізнення себе й іншого. У цілому, досліджень, присвячених аналізу індивідуальних особливостей самопізнання і їх взаємозв'язку з просоціальним розвитком, небагато (С. Brownell [285]), проте доведено, що самопізнання в ранньому віці пов'язане з особливостями емпатійного реагування на дистрес.

Обговорюючи питання індивідуальної своєрідності розвитку позитивних форм соціальної поведінки, необхідно зазначити, що існує зв'язок між певними рисами особистості й просоціальністю. У наукових дослідженнях обговорюється ідея зв'язку соціальної тривожності і поведінки. Отримані дані вказують, що цю диспозиційну характеристику можна розглядати як передумову просоціальної поведінки в дитячому та підлітковому віці (С. М. Culotta [326]). Водночас зазначимо, що спостереження, виконані за участю дітей раннього та дошкільного віку залежності просоціальної поведінки від типу темпераменту не виявили [237]. Одним із виявів індивідуальної своєрідності є схильність людини до певного типу просоціальної поведінки [302, с. 31] чи її рівневі характеристики. Низькі показники просоціальної активності в дитячому віці можуть виступати провісниками асоціально-агресивної поведінки в наступні періоди. Надмірні – провокують чи виступають показниками психопатичних розладів [323].

Отже, питання змісту та індивідуальної специфіки розвитку просоціальної поведінки належить до нових продуктивних напрямів психологічного аналізу проблеми. Виконане аналітичне дослідження дозволяє стверджувати, що індивідуальна специфіка просоціального розвитку, виникаючи у період раннього дитинства, забарвлює поведінку людини впродовж усього життя.

1.4. Траскторія вікового розвитку просоціальності особистості

Питання генези просоціальних тенденцій має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення, тому широко дискутується в психологічній науці (Н. Айзенберг [350], І. М. Багмет [23], Р. В. Павелків [169], Н. В. Корчакова [107-

114], S. Cote [323; 324], A. Nantel-Vivier [507], B. R. House [434-435]).

Започатковуючи аналіз питання вікової траєкторії розвитку просоціальної поведінки, зазначимо, що у вирішенні проблеми є багато неузгоджених питань та співіснування різних точок зору. На нашу думку, є декілька важливих підстав, які вказують на причини існування розбіжностей. Найперше необхідно визнати, що на сьогодні існує нерівноцінне представлення різних вікових періодів у наукових оглядах. По-друге, у процесі обговорення динамічних аспектів просоціального розвитку не завжди вказується, на підставі аналізу якої складової соціально-психологічної стратегії описується траєкторія розвитку. По-третє, у дослідженнях не завжди зазначається, на підставі чийх точок зору здійснено простеження лінії вікової генези. По-четверте, висновки про динамічно-рівневі характеристики здійснюються на основі вивчення різних форм поведінки.

Історичний екскурс дозволяє робити висновок про те, що питання вікової траєкторії розгортання просоціальних тенденцій почало розроблятися разом із виокремленням лінії вікового аналізу проблеми просоціальності. У той же час можна констатувати, що і на сьогодні досить мало досліджень, безпосередньо спрямованих на вивчення процесу просоціального розвитку в довготривалій часовій перспективі. Однією з перших робіт цього спрямування є дослідження Н. Айзенберг та її колег [348]. У роботі вказується на наявність зв'язку між частотою просоціальних дій та віком. У наступних роботах цих авторів обговорюється ідея вікового підвищення соціально-когнітивної та емоційної компетентності у сфері просоціальної стратегії без підвищення поведінкових компонентів. На сьогодні питання вікової траєкторії просоціальної поведінки обговорюються відносно різних вікових періодів: раннє дитинство [341; 463; 599; 601; 570], дошкільний вік [4; 12; 420], молодший шкільний [170; 435] та підлітковий періоди [507; 435], юнацький та дорослий вік [69; 79; 351; 586]. Окремі дослідження охоплюють широкий віковий діапазон. Наприклад, у багатьох сучасних дослідженнях здійснено вивчення просоціальних тенденцій від дошкільного до початку дорослого періоду (Н. Айзенберг [351], B. R. House [434], S. Côté [323; 324]). У спільній роботі канадських та італійських учених питання вікової динаміки аналізується стосовно підліткового періоду життя від 10 до 15 років) із використанням прийому мультиінформаторів та аналізу кроскультурної перспективи (A. Nantel-Vivier [507]). У більш ранній роботі канадських авторів просоціальні тенденції вивчалися стосовно періоду молодшого шкільного та раннього підліткового віку [323]. Аналіз динаміки емпатійних процесів з молодшого шкільного до похилого віку представлено в роботі Л. П. Журавльової [81]. Вікові особливості динаміки альтруїстично-егоїстичної мотивації у період юнацького та дорослого віку висвітлені в роботі І. М. Багмет [21]. У дослідженні професора J. P. Rushton та його колег вивчалися вікові зміни альтруїзму й агресії від 30-и до 60-и років життя [551]. Робота B. R. House спрямована на вивчення траєкторії просоціального розвитку від дошкільного до середини підліткового періоду та зрілого віку в представників шести контрастних соціальних культур [434].

Наукові пошуки в цьому напрямі знаходять своє узагальнення в енциклопедичних повідомленнях [402]. В останній період з'явилися роботи, у

яких траєкторія просоціального розвитку вивчається в людей із особливими потребами. До таких робіт, можна віднести поздовжнє дослідження, у якому простежується траєкторія розвитку просоціальності в період з 11 до 24 років у осіб з мовними вадами. На підставі отриманих результатів робиться висновок про існування двох вікових ліній розвитку просоціальності, що різняться рівневими характеристиками (U. Toseeba [586, с. 148]).

Найбільш загальними тенденціями, які обговорюються в роботах, є ідеї про поступове вікове підвищення просоціальних тенденцій у період дитинства з подальшим збереженням високого потенціалу впродовж онтогенезу. У роботах зазначено, що первинні вияви теплоти до навколишніх присутні в поведінці дітей із початку другого року життя. Закономірно, що фіксація ранніх ознак просоціальної поведінки не могла не викликати дискусію щодо наявності вродженої схильності немовлят до моралі й альтруїзму (A. Vaish [590]). У сучасних роботах визнається вплив як генетичного, так і соціального чинника.

Експериментальні дослідження засвідчують, що зародження первинних просоціальних форм поведінки пов'язане зі становленням пізнання та самосвідомості. Як показало лонгitudне дослідження німецьких психологів, розвиток просоціальних тенденцій впродовж раннього й молодшого дошкільного віку пов'язаний із розгортанням структур Я-концепції та метакогнітивного пізнання. Встановлено, що існують прогностичні зв'язки між соціальною чутливістю 9-місячних немовлят і їх здатністю до дзеркального розпізнавання у дворічному віці; поведінкою в імітаційних іграх у кінці 1-го року та відхиленнями в самоусвідомленні в 4-річному віці (S. Kristen-Antonow [463, с. 789]). Основним різновидом просоціальних дій у немовлячому та ранньому віці є інструментальна та інформаційна допомога (F. Warneken [599]; U. Liszkowski [477]). Починаючи з кінця другого року життя, простежується швидке зростання проактивних форм допомоги [602, с. 101]. До кінця раннього дитинства просоціальні дії доповнюються програмами емпатійних виявів та стратегіями обміну. Діти роблять спробу втішати людей (N. Bandstra [250], M. Svetlova [577]). Вони виявляють первинну здатність до розподілу чи дарування ресурсу (C. A. Brownell [287], K. A. Dunfield [344]).

В експериментальних дослідженнях гендерні особливості ранніх форм просоціальності не вивчалися, хоча, на думку батьків і вихователів, дівчатка приймають більш активну участь в емпатійних формах поведінки [352; 353]), а хлопчики – у ризикових [259]. Потенційними механізмами ранніх форм просоціальності є потяг дітей до налагодження соціальної взаємодії, інтуїтивні прагнення до допомоги (B. B. Абраменкова [4], A. Dahl [327], J. I. Carpendale [307]), наявність емпатійної стурбованості (S. Nichols [508]). У подальшому кожна з цих спонук може трансформуватися на основі розвитку соціального пізнання та морального розвитку (D. F. Hay [422], D. Laible [469]).

Період дошкільного дитинства пов'язаний із підвищенням соціальної компетентності й можливостей дітей у наданні допомоги іншим та співробітництві. Використовуючи більше часу на взаємодію з однолітками, дошкільники набувають соціально-когнітивних навичок, які забезпечують розуміння сутності, причин, ступеня необхідності допомоги, що, у свою чергу,

мотивує їх на реальні дії. Розширюється контекст ситуацій, у яких дитина виявляє готовність до просоціальної поведінки; урізноманітнюються поведінкові форми сприяння (D. Abrams [236]); з'являються перші ознаки фаворитизму. З кінця дошкільного віку, відбувається не лише зростання кількісних показників сприяння, а й зміна його якісних показників: простежується узгодженість поведінки з нормативними критеріями, підвищується рівень критичності оцінки ситуації, ускладнюється як ситуативна, так і диспозиційна детермінація.

Ранній моральний розвиток у дошкільному віці є важливою основою для подальшого просоціального розвитку. Як зазначається в дослідженнях, у самозвітах молоді звучать посилення на просоціальну орієнтацію та спонтанну допомогу дорослим із періоду дошкільного дитинства (Н. Айзенберг [352]). Простежуючи дві форми дитячої взаємодії (коативну й інтерактивну), В. В. Абраменкова підкреслює, що норми гуманістичної поведінки активно засвоюються дітьми в ситуації інтерактивної діяльності [4, с. 223]. Саме в ній процеси колективістської ідентифікації чітко простежуються вже до кінця 8-річного віку, тоді як коативна взаємодія забезпечує цей рівень лише до кінця молодшого шкільного віку. Обговорюючи питання вікової динаміки колективістської ідентифікації, автор зазначає, що вперше її ознаки простежуються на сьомому році життя. До середини молодшого шкільного віку цей процес має висхідну динаміку. Він сповільнюється до кінця періоду та знову активізується в середині підліткового віку [4, с. 224]. Впродовж молодшого шкільного віку просоціальні імпульси стають більш диференційованими та індивідуалізованими (D. Nau [422]). Діти набувають здатність узгоджувати просоціальні акти з особистісними інтересами (Р. В. Павелків [170]). Значущою підставою підвищення рівня просоціальності в дитячому та підлітковому віці, на думку представників когнітивної психології, є розвиток моральних міркувань, посилення узгодженості між думками й поведінкою. Зазначимо, що в деяких роботах підвищення просоціальності впродовж молодшого шкільного віку не фіксується. Зокрема, простежуючи траєкторію розвитку просоціальної поведінки в межах шестирічного діапазону від 6 до 12 років), канадські вчені доходять висновку про стабільність просоціальних тенденцій (S. Cote' [324]). Ця думка отримала підтвердження у поздовжньому дослідженні, яке спрямовувалося на аналіз траєкторії агресивності та просоціальності хлопців-підлітків [460, с. 422].

Висновки щодо вікової траєкторії просоціальної поведінки в підлітковому віці ще більш дискусійні. Якщо в перших наукових роботах ішлося про підвищення показників просоціальності впродовж періоду, то в сучасних дослідженнях частіше вказується на стабілізацію процесу [507] чи певне зниження [81, с. 17; 520]. Як зазначає А. С. Буреломова, в ціннісній сфері підлітків відбуваються суттєві переструктурування. Визнання цінності «доброта» знижується, у той час як «чесність», «відданість» та «щирість» мають висхідну динаміку [39]. Природним джерелом змін є гормональні переструктурування (А. С. Сичевський [195; 196], G. Carlo [299; 305], С. L. Masten [489]).

Тенденцію до стабілізації просоціальної поведінки у наукових дослідженнях простежують як через аналіз самооцінювання, так і вивчення думок експертів. У роботі канадських психологів ця закономірність

виокремлюється на основі аналізу думок представників двох основних інститутів соціалізації – учителів і батьків. Проаналізувавши думки про зміну частоти просоціальних дій підлітків за десятьма критеріями, автори дійшли висновку про збереження впродовж року висхідної тенденції в розвитку когнітивної складової просоціальності та стабілізацію її емпатійних і поведінкових показників.

Досягаючи «плато», просоціальна поведінка набуває індивідуального забарвлення та селективності [507; 506]. Тенденцію до стабілізації просоціального розвитку найчастіше пов'язують із середнім та старшим підлітковим віком [348], або з усім періодом [364]. Її основу утворює смислова система ціннісного бачення світу, провідними механізмами якої є рефлексія й смислоутворення. Крім процесу стабілізації, у просоціальному розвитку підлітків простежуються й інші закономірності. У дослідженнях указується на виникненні нових просоціальних тенденцій – поява схильності до участі у волонтерських програмах, підвищення громадянської активності, розвиток просоціальної ідентичності (D. Hart [408; 409]), усвідомлення особистісної відповідальності за життя інших, ціннісне ставлення до них (І. С. Булах [36; 38], Д. А. Подольский [178], Н. В. Светлова [190], В. Sokol [569], А. Blasi [280], М. W. Pratt [538]).

У процесі обговорення траєкторії розвитку просоціальної поведінки в старшому підлітковому, юнацькому та ранньому дорослому періоді ми побачили виокремлення декількох концептуальних підстав, які дозволяють прогнозувати посилення просоціальних тенденцій впродовж цих періодів [94; 106; 120; 173; 208]. Спираючись на дослідження, проведені в Канаді та Ізраїлі, Н. Айзенберг зазначає, що завдяки розвитку ціннісної сфери в юнацькому віці пасивна чи делінквентна поведінка сприймається молоддю як вияв особистісної незрілості. Більшість молодих людей (18-29 р.) вважає, що важливим критерієм переходу до дорослого життя є підвищення уваги до навколишніх, поява просоціальної орієнтації та зменшення самоорієнтації. У ці періоди продовжується інтенсивний розвиток соціокогнітивних процесів, засвоєння соціальних точок зору, що є важливою умовою розвитку просоціальних тенденцій [349, с. 235]. У цілому, стверджується, що в ранній юності спостерігається прогрес у розвитку різних аспектів функціонування просоціальності. До кінця періоду цей процес сповільнюється, а потім знову підвищується після 25-26 років [353]. Зазначимо, що, незважаючи на спроби поширювати висновки на розвиток усього просоціального конструкта, їх доцільно відносити, перш за все, до когнітивних основ стратегії та самооціночних суджень. У наступних роботах цих авторів, присвячених аналізу стабільності та мінливості просоціальних моральних міркувань та їх зв'язку з поведінкою, вказується, що стабільність впродовж періоду ранньої дорослості простежується і в співвідношенні різних типів поведінки. Зміни простежуються за двома групами міркувань: підвищення суджень стереотипної групи та зниження гедоністичних міркувань (у чоловічій вибірці) [352]. У роботах інших авторів аспекти позитивної динаміки пов'язують із тривалою віковою неоднорідністю моделей просоціального розвитку, особливостями розвитку регуляції та пізнання [422; 584].

Аналіз розвитку просоціальних тенденцій у період дорослості вказує на позитивну вікову траєкторію просоціальності впродовж усього життя. Як

засвідчують результати спільного англо-канадського дослідження, виконаного на монозиготних і дизиготних близнюках впродовж тривалої часової перспективи від 19 до 60 років), відбувається поступове підвищення альтруїзму та зниження агресивних тенденцій [551]. Водночас близько половини показників дисперсії у сфері емпатії, турботи, альтруїзму та агресивності зумовлені генотипом.

Взаємозв'язок між впливом середовища й генотипом може набувати різного характеру: пасивного, проміжного, активного. Впродовж дитячого віку пасивний тип поступово знижується, а активний підвищується, що фактично й зумовлює формування індивідуальних відмінностей просоціальності [551, с. 1197].

Обговорюючи питання розвитку просоціальної поведінки в період дорослості, учені підкреслюють, що мова йде не про автоматичне підвищення показників. Дорослі мають високі потенційні можливості для здійснення актів допомоги, але їх реалізація складно детермінована [301]. Вивчення просоціальних тенденцій у похилому віці дозволяє робити висновки, що літні люди, порівняно з представниками молодших вікових груп, віддають перевагу не оптимізації особистісної фінансової вигоди, а внеску в суспільне благо (А. М. Freund [367]).

Отже, питання вікової генези просоціального розвитку особистості в останній період почало інтенсивно вивчатися у віковій психології. Цей підхід дозволяє не лише простежити динаміку змін просоціальної поведінки за формою, функціями, механізмами, а й розробляти шляхи ефективного стимулювання просоціальності з урахуванням особливостей розвитку в кожний із періодів.

Висновки до розділу 1

Особливе місце у системі новітньої проблематики займають питання просоціального розвитку особистості. У його розробці простежуються дві взаємопов'язані лінії: аналіз просоціальної поведінки та вивчення просоціальності особистості як її диспозиційної основи. У першому випадку увага зосереджується на детермінації, особливостях, формах, видах просоціальної активності. У другому – предметом аналізу є унікальний конструкт психіки, що обумовлює готовність особистості діяти на благо Іншого. Розробка проблеми генези просоціальності інтенсифікувалася в останні десятиріччя. Психологічний ракурс аналізу пов'язаний з вивченням ранніх форм просоціальної поведінки; простеженням вікових закономірностей її розвитку на кожному з етапів онтогенезу; аналізом особливостей процесу, можливостей стимулювання. Актуальність дослідження зумовлена декількома причинами: відкриттям можливостей для прогнозування процесів соціального розвитку особистості, простеженням його перспектив; забезпеченням психолого-педагогічного супроводу просоціального розвитку відповідно до етапів розвитку феномена; спрощенням і полегшенням процесу аналізу зрілих форм конструкта.

Вивчення генези просоціальної поведінки та просоціальності здійснюється за багатьма лініями. При розробці проблеми розвитку просоціальності особистості враховується складність та неоднорідність феномена, визнається ідея існування різновидів просоціальних дій, які мають відносно самостійні лінії розгортання. Диференціація видів здійснюється відповідно до мотиваційних спонук; логіки поведінкових процесів; особливостей сигналів, що декодуються як стимули для втручання. Питання розвитку феномена дискусійне. До найбільш

узгоджених належать ідеї ранніх витоків просоціальних тенденцій, визнання інтенсивності розвитку стратегії в дитинстві, наявність стабілізації процесу в підлітковому віці, виокремлення позитивного впливу пубертату на поведінку, підвищення просоціальності в період ранньої дорослості, збереження високого потенціалу в дорослому віці та підвищення альтруїстичних схильностей до його завершення.

Зазначимо, що питанням генези когнітивних передумов просоціальності висвітлено у інших роботах автора [108; 109; 110]. Матеріали всіх параграфів мають більш широке авторське висвітлення в наукових статтях та монографічних роботах [110; 113; 114; 169].

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ОСНОВНИХ ФОРМ ТА ВИДІВ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Просоціальна допомога в контексті вікового аналізу

Одним із основних різновидів просоціальних тенденцій особистості є схильність надавати дієву підтримку іншим. В її основі лежить базова спонука, яка в класифікаційній системі Г. Мюррея отримала назву «nurture» (мотив турботи). Допомога – явище, яке охоплює безліч різноманітних поведінкових стратегій. Терміни «взаємодопомога» та «допомога» широко використовуються в життєвій і психологічній практиці, хоча визначення їх психологічних корелят має певні складності.

Як вказано в наукових дослідженнях, дії допомоги, незважаючи на зовнішню єдність, можуть передбачати різні психологічні вміння й навички (П. В. Андреев [12], М. М. Наконечна [162, с. 110-112], М. Paulus [528; 527; 524], S. I. Hammond [401]). Об'єднувальними характеристиками є: добровільність дій, їх спрямованість на іншу людину, сприяння у вирішенні мети Іншого. З урахуванням останньої особливості в зарубіжних дослідженнях досить часто використовується поняття «інструментальна допомога» [341]. Її мотиваційною основою є турбота про чужу мету. В основі інструментальної допомоги лежить дія. У психолого-педагогічних роботах ближнього зарубіжжя частіше використовується термін «взаємодопомога» – багатовимірне психологічне утворення, яке виявляється в стимулювальних, підтримувальних і полегшувальних діях сприяння, вивчення якого здійснюється в руслі особистісно-нормативного, індивідуально-емоційного та колективістського наукових підходів [12, с. 5].

За сутністю інструментальна допомога є різновидом соціальної підтримки. Як багатоаспектне явище вона різниться набором дій, їх характером, напрямом, різновидом, особливостями реципієнта та суб'єкта сприяння. Допомога лежить в основі гармонізації міжособистісної взаємодії, налагодженні співпраці.

Проблема надання дієвого сприяння широко вивчається в психологічній науці. Однією з її ліній є вивчення вікової генези допомоги. Дослідження цієї групи спрямовані на розкриття її онтогенетичних аспектів, вікових особливостей та закономірностей. Найбільш інноваційною лінією аналізу є вивчення ранніх форм просоціальної поведінки (R. Nepoch [428], U. Liszkowski [477], F. Warneken

[599], F. Warneken [601], M. C. Svetlova [577]). Основними питаннями, яким присвячуються дослідження, є: вивчення мотиваційних спонук, які стимулюють ранні вияви допомоги; аналіз розуміння дітьми необхідності просоціальної поведінки та їх очікування у цій сфері; вивчення ролі досвіду в розумінні й генерації просоціальних дій (M. Paulus [522], R. Herach [429; 427]).

Питання витоків допомоги досить дискусійне. Незважаючи на наявність невирішених проблем, недавні дослідження з вивчення онтогенетично ранніх форм її вияву дозволили розкрити багато питань щодо загальних проблем еволюції людини, розвитку її моральності (S. I. Hammond [402]). Дослідження переконливо доводять, що дії допомоги є онтогенетично первинною формою просоціальної поведінки. Вона найлегша для дитячого розуміння. Навіть діти півторарічного віку здатні надавати найпростішу допомогу, у той час як емпатійні чи альтруїстичні вияви є для них складними (M. Svetlova [577]). Результати психологічних досліджень підтверджуються висновками нейрофізіологічного рівня. Вивчення механізмів підтримки показали, що з 1,5 – 2-річного віку у дітей фіксується різна коркова активність для емпатійних реакцій та інструментальної допомоги. В основі емпатійних виявів лежить активація лівої лобної долі, надання допомоги пов'язане з іннервацією правої скроневої долі кори, яка забезпечує здатність розуміти дії іншого. Отже, є підстава стверджувати, що саме ці можливості лежать в основі ранніх форм допомоги (M. Paulus [525; 523]). Сучасні психологічні теорії висвітлюють різні, інколи суперечливі, погляди на природу витоків інструментальної допомоги та її детермінацію. На основі аналізу наукових досліджень можна виокремити *три лінії* поглядів на причини виникнення ранніх форм просоціальних дій: пробудження афіліативних та імітаційних тенденцій (J. E. Grusec [392], D. F. Nay [422], C. A. Brownell [288]); розвиток здатності диференціювати чужі і власні емоційні стани та пов'язувати свої переживання з потребами Інших, із метою дії від їх імені (D. Bischof-Kohler [271], G. J. Lewis [476]); наявність біологічної основи до емпатії й альтруїзму в дітей раннього віку (M. L. Hoffman [432], F. Warneken [601], J. B. Silk [563]).

Обґрунтовуючи ідею наявності біологічних передумов допомоги, психологи виокремлюють наступні лінії доведень: по-перше, альтруїстичні вияви з'являються на початку онтогенезу, коли процеси соціалізації ще не мають суттєвого впливу на розвиток дитини та інтерналізацію просоціальних норм; по-друге, ефективність соціалізуючих впливів у ранньому й середньому дитинстві залежить від злиття практик соціалізації й природних схильностей до просоціальної поведінки; по-третє, альтруїстичні тенденції допомоги є навіть у приматів [598, с. 464; 563]. Елементарні форми допомоги з боку дітей є типовими для традиційного суспільства, що підтверджує думку про наявність елементів вродженої моралі (F. Warneken [601]).

Альтернативна точка зору подана в роботі науковців із Лабораторії раннього соціального розвитку університету Піттсбурга. Як зазначає С. А. Brownell, соціалізація – це основний механізм розгортання просоціальних тенденцій в онтогенезі. Просоціальна поведінка зароджується в процесі набуття дитиною соціально-емоційного досвіду взаємодії з найближчим соціальним

оточенням [288, с. 6]. Цей висновок отримує експериментальне підтвердження в роботах соціокультурного спрямування (М. Köster [462], М. G. Torrén [585]). На основі аналізу ранніх форм допомоги в шести регіонах світу вчені доходять висновку, що відмінності в поведінці пов'язані зі специфікою конкретних стратегій соціалізації [585]. Узгодженню різних точок зору на природу ранньої просоціальності сприяють дослідження, виконані науковим колективом, створеним на базі університетів Каліфорнії, Мічигану та Британської Колумбії [434; 435]. На основі зіставлення просоціальних форм поведінки в представників різних соціокультур робиться висновок, про відсутність детермінації ранніх форм допомоги навчанням та її наявності у наступні вікові періоди [434, с. 14590].

У розробці проблеми витоків допомоги можна вичленити два напрями досліджень. Перший – спрямований на вивчення здатності дітей розуміти соціальну стратегію. Другий – об'єднує дослідження, які безпосередньо вивчають найпростіші поведінкові вияви дитячого сприяння та їх мотивацію. У деяких роботах ці дві лінії переплітаються (U. Liszkowski [477], H. Moll [501], M. Paulus [527]). У дослідженні U. Liszkowski, дітям було запропоновано ситуації, у яких моделювалися різні утруднення в діяльності дорослого. Півторарічні діти продемонстрували здатність розпізнавати інтенції іншої людини та виявляти ініціативу в наданні сприяння [477].

Все ж природа та механізми ранніх форм поведінки залишаються предметом дискусій. На нашу думку, це зумовлено двома об'єктивними реаліями: обмеженістю соціальних контактів малюків та новизною наукової проблеми. У процесі аналізу ранніх форм допомоги слід враховувати складність структури явища і відмінність у їх формуванні. Когнітивна складова забезпечує дитині розуміння дій, пов'язаних із цілями інших людей, їх можливостями досягати успіху, шляхами реалізації. Ця здатність простежується з кінця першого року життя [477; 529]. Як показали останні дослідження, діти розрізняють активну й пасивну поведінку персонажів у ситуації надання допомоги. Навіть 6-10-місячні немовлята віддають перевагу персонажу, який надає сприяння іншому [464; 400]. До завершення немовлячого віку малюки набувають первинні знання про цілеспрямованість дій інших людей, їх ментальні стани, інтенціональності, що в подальшому формує основу успішної соціальної взаємодії [102, с. 380]. Отже, аналіз когнітивних основ інструментальної допомоги дозволяє зробити висновок про те, що з початку другого року життя діти розуміють поведінку іншої людини з точки зору її цілей і намірів (U. Liszkowski [477]). У діапазоні 12-18 місяців вони здатні диференціювати цілеспрямовані й випадкові дії та зрозуміти прагнення людини, навіть не бачачи успішного результату [599]. З кінця першого року діти роблять спробу утішати жертву дистресу, помічаючи зміни в її емоційних станах. Просоціальні вияви можуть стосуватися як емпатійного відгуку, так і виступати передумовою допомоги. Із 18 місяців діти не лише виявляють здатність ідентифікувати ситуації, у яких потрібна допомога, а й інструментальним шляхом виявляти сприяння. Перші дії сприяння виявляються у спробах дитини подавати чи вказувати на предмети, які необхідні дорослому. Все ж їх аналіз засвідчує, що частину з них не варто розцінювати як просоціальні, оскільки, навіть у другому півріччі 2-го року життя діти часто

здійснюють акти допомоги, які передують сигналам про потреби іншого [401].

У дорослому житті допомога досить часто поєднується з певними суб'єктивними труднощами і втратами для її суб'єкта. Сприяння, яке передбачало б особисті втрати, у ранньому дитинстві зустрічається досить рідко й переважно лише за умови чіткої стимуляції з боку дорослого (М. Svetlova [577]). Більшість дій нагадує взаємодію без чіткого врахування мети Іншого. Перші вияви допомоги є швидше маніпулятивно-ігровими, ніж емпатійними. Але саме дії допомоги забезпечують набуття первинної моральної практики, сприяючи подальшому перенесенню навичок в нові соціальні контексти.

Спостереження за дітьми раннього віку засвідчують, що малята здатні надавати інструментальну допомогу навіть за умови необхідності долати певні перешкоди. Ця здатність вказує на зародження альтруїстичної мотивації. Задля допомоги дорослому 20-місячні малята можуть призупиняти власну активність [598]. За такої умови отримання матеріальної вигоди не виступає стимулюючим чинником. Навпаки, у дітей, які отримали винагороду, згодом простежувалася менша схильність до цього типу поведінки [599]. На думку дослідників, діти 2-го року життя виявляють готовність допомагати лише в очевидних ситуаціях, використовуючи найпростіші способи сприяння. Рівень їх інструментальних спроб залежить від чіткості сигналів, які транслює дорослий. Водночас їх не хвилюють ні питання репутації, ні зворотного сприяння. Ці стимули набирають ваги за межами раннього дитинства.

На підставі отриманих даних автори припускають, що онтогенетичні корені просоціальності беруть початок із раннього дитинства [598]. Отже, альтруїстичність дітей раннього віку певною мірою має вроджений характер, а її розвиток у подальшому є важливою лінією соціалізації. Причиною розвитку є соціальне стимулювання, за якого широкий діапазон міжособистісної взаємодії в різних соціальних контекстах виступає медіатором цих тенденцій.

Обговорюючи особливості поведінки дітей у змодельованих ситуаціях, учені підкреслюють, що їх увага зосереджується саме на просоціальних виявах, а не на процесах взаємодії. Загальновідомо, що діти набувають здатності брати участь у спільній соціальній грі з дорослими з кінця першого року життя. За такої умови спільні заходи й участь у реалізації мети Іншого – це різні речі. У першому випадку спільні дії ведуть до мутуалістичних результатів, у другому – до вигод партнера. Тому в дослідженнях висловлюються припущення, що інструментальна допомога й співпраця у своїй основі можуть мати різні психологічні процеси [601].

Варто зазначити, що просоціальна поведінка впродовж усього раннього віку залишається досить примітивною (Н. Demetriou [336], D. F. Nay [422]). Після 2,5 років діти виявляють вищий рівень готовності виводити чужі потреби з більш загальної інформації й розпізнавати їх на основі більш тонких сигналів, менше покладаючись на інформаційну допомогу дорослих. Механізми дієвого сприяння розвиваються поступово, частина з них розпочинає своє функціонування вже за межами раннього віку, як наслідок – дитина не може враховувати всю систему змінних [598, с. 466]. Детальний огляд досліджень розвитку інструментального сприяння у ранньому віці подано в роботах К. А. Dunfield [342], М. Paulus [526].

Цікавими висновками, які народжуються в процесі експериментів із вивчення просоціальної взаємодії дітей з дорослими, є ідеї про те, що однією з мотиваційних підстав поведінки є їх здатність виокремлювати стратегію взаємності в соціальній взаємодії. Зокрема, чотири взаємопов'язані дослідження з дітьми раннього та дошкільного віку показали, що просоціальна активність переважно є відповіддю на зустрічну допомогу. Отримана підтримка від одного партнера може ініціювати підвищення просоціальної активності і до інших (R. C. Barragan [254]). За цих умов простежується дія механізмів соціалізації, що викликають гаму переживань. Просоціальні дії дорослого, адресатом яких є дитина, виконують розвивальну функцію [254, с. 17074].

Огляд наукових джерел дозволяє стверджувати, що в процесі вивчення розвитку поведінки допомоги в період раннього дитинства в наукових дослідженнях більш ретельно розглядаються процеси взаємодії дітей із дорослими партнерами. У процесі аналізу першооснов просоціальних тенденцій між дітьми дослідники зосереджують увагу на діях координації. У період раннього дитинства їх розвиток відбувається досить інтенсивно. Як зазначає С. А. Brownell, лише з 16 до 30 місяців їх кількість зростає утричі. На другому році життя вони ще не виконують функцію співробітництва і швидше є випадковим співпадінням. Третій рік життя пов'язаний із інтенсивним розвитком здатності до узгодженості рухів, моніторингу дії партнерів, спрямування власної активності до спільних цілей. Спроможність до елементарного співробітництва з рівними партнерами поступово перетворює дитину на реального соціального партнера [284, с. 803].

Завершуючи обговорення проблеми становлення першооснов допомоги як унікальної соціальної стратегії, можна зробити декілька висновків. По-перше, інструментальна допомога присутня в системі взаємодії дітей із дорослими, починаючи з другого року життя. У її основі лежать два детермінуючі чинники: природні задатки до використання найпростіших форм поведінки просоціального типу та виховні впливи. Практика соціалізації у цей період не виступає первинним джерелом сприяння. По-друге, поведінка допомоги є найлегшою формою просоціальних виявів для дітей раннього віку. Її рівень зростає разом із когнітивним розвитком та самосвідомістю. Когнітивні процеси забезпечують дитині здатність розуміти ментальний світ інших людей, їх бажання, наміри, потенційні можливості. Із дворічного віку діти демонструють елементарні навички розуміння, розпізнаючи ментальні процеси й стани, які ведуть до прогнозування поведінки інших людей (H. M. Wellman [603]). На початкових етапах дії допомоги не можна пояснити прямим навчанням. Як зазначає D. F. Nau, універсальні імпульси поділитися, допомогти не можна просто вивести з навчальних процесів [421 с. 476]. Дослідження методів стимулювання просоціальної поведінки вказують на неефективність матеріальної винагороди та покарання для розвитку допомагаючої поведінки в довгостроковому сенсі. Ефективні наслідки виникають за умови застосування стратегії індуктивного виховання, за якого дорослі виокремлюють для дитини стани, наміри, почуття, потреби іншої людини (M. L. Hoffman [432]). Аналіз ранніх форм допомоги підтверджує ідеї Ж. Піаже про первинність практичної дії відносно складних

соціально-когнітивних уявлень. Перш ніж діти навчаться думати про мораль, вони починають брати участь у морально-ціннісній діяльності. Водночас це не означає, що діти раннього віку нічого не знають про допомогу. Вони мають первинні уявлення про поведінку сприяння [421, с. 476].

По-третє, поява просоціальної поведінки в ранньому віці свідчить про пробудження людського потенціалу для приєднання, співробітництва, альтруїзму, розуміння соціальних норм. Простежується первинне відокремлення людських форм альтруїзму від філогенетично первинних коренів. Як зазначав D. F. Nau, необхідно відмовитися від спекулювання ідеєю про вроджену природну агресивність чи альтруїзм [421, с. 478]. Від народження дитина має схильність як до просоціального, так і агресивного типу поведінки. Впродовж дитинства люди набувають здатність урівноважувати просоціальні тенденції з індивідуальними потребами. Вони вчаться не лише відстоювати свої права, а й співчувати, допомагати іншим. Перехід від універсальних, невербальних форм самовияву до елементарних когнітивно обґрунтованих міркувань про допомогу – це одне з основних досягнень раннього дитинства [421, с.478]. Поведінковий репертуар допомоги в ранньому віці обмежений, більшість актів сприяння виникають у відповідь на прохання дорослого (M. Svetlova [577]).

Подальший розвиток стратегії допомоги відбувається в період дошкільного дитинства. Аналіз цього процесу у вітчизняній науці більш детально представлений у роботах педагогічного спрямування (Л. І. Врочинська, Н. І. Скрипник). Основна увага зосереджується не стільки на виявах допомоги і її механізмах, скільки на вихованні гуманістичних форм взаємодії, засвоєнні дітьми моральних принципів співробітництва. У психологічних дослідженнях обговорюються питання якісних перетворень в оволодінні дітьми стратегією дієвої підтримки партнерів, аналізуються як реальні дії сприяння, так і його когнітивно-мотиваційні основи (П. В. Андреев [12], О. М. Шишова [225], А. Bateman [256], С. А. Brownell [286], Н. Айзенберг [353], S. I. Hammond [401], M. Paulus [526], D. J. Rapp [543]).

Як зазначав В. R. House, середнє дитинство (6-7 років) – це період, із якого розпочинається інтенсивний процес розгортання просоціальних тенденцій, що триватиме до настання статевої зрілості [434, с. 14590]. Це сенситивний період формування психологічної готовності дітей до надання допомоги. Її адресатом виступають як дорослі, так і однолітки. У процесі взаємодії з дорослими значний вплив здійснює зовнішня стимуляція. У спілкуванні з однолітками просоціальні самовияви переважно ініціюються самими дітьми. Як показують наукові дослідження, важливу роль у розгортанні стратегії дієвої підтримки партнерів виконує спільна діяльність. У процесі співпраці діти навчаються генерувати спільні дії з різними партнерами. Узгоджені дії мають безліч форм і відбуваються в різних ситуаціях. За своїм характером вони мають неоднаковий рівень складності. Для досягнення успіху в спільній діяльності діти використовують різноманітні способи координації поведінки в часі й просторі. Саме здатність дітей узгоджувати поведінку в спільній діяльності стимулює процеси взаємопідтримки у зв'язку з загальними цілями. Цей процес має яскраву вікову динаміку. Зазначимо, що спільні дії детально аналізуються в науковій

літературі з погляду їх форм і функцій, у той час як питання онтогенезу висвітлено недостатньо. Лише в останні роки з'явилися роботи, які спрямовані на вивчення динамічних аспектів координації дітьми поведінки відповідно до спільної мети (В. В. Абраменкова [1], С. А. Brownell [285]). У цьому процесі задіяно багато механізмів, які зумовлюють і виникнення елементів просоціальності. До найважливіших відносять: когнітивні процеси (планування, причиново-наслідкове розуміння, пам'ять); соціально-когнітивні механізми (усвідомлення бажань, цілей і намірів інших), соціально-емоційні процеси (просоціальні переживання, інгібіторний контроль) та комунікативні навички (А. Bateman [256]).

Для нашого дослідження найбільшу цінність мають роботи, у яких генеза дієвих форм допомоги виступає предметом самостійного аналізу. Їх вивчення дозволяє виокремити декілька напрямів досліджень: аналіз психологічної готовності дітей до дієвих форм сприяння (П. В. Андреев [12]), простеження особливостей і динаміки дій допомоги в період дошкільного дитинства (D. F. Nau [421], К. А. Dunfield [342], D. J. Rapp [543]). У дослідженні П. В. Андреева виокремлюються три рівні готовності дітей дошкільного віку до взаємодопомоги: прагматичний, формально-рольовий та дієвий. Перший характеризується недостатнім розвитком уявлень дітей про взаємодопомогу, егоїстичною спрямованістю мотиву надання сприяння, егоцентричним співпереживанням, наданням допомоги за сприяння дорослого. Рівень формально-рольової готовності характеризується розвитком у дітей уявлень, пов'язаних із господарсько-побутовими діями. Третій рівень готовності характеризується розвитком моральних уявлень, альтруїстичним мотивом сприяння, самостійністю дій допомоги, наявністю емпатійної чутливості [12].

У процесі вивчення особливостей стратегії допомоги дітей дошкільного віку увага зосереджується на аналізі механізмів вибіркової в дитячій поведінці, урахуванні дітьми різних аспектів ситуації. Процеси диференціації у структурі просоціальної поведінки формуються впродовж усього періоду дитинства (D. F. Nau [421]). Спочатку викристалізуються механізми первинної вибіркової. Об'єктами просоціальних дій виступають рідні люди. Поступово дії поширюються на однолітків та сторонніх людей. Кількість адресатів із віком зростає. Розширюється також система змінних, яку враховують діти в процесі вибору поведінкової стратегії. Досить чітко це простежується в роботі Т. В. Гольцовой [59]. Визначаючи пріоритетність реципієнтів допомоги, діти на перше місце ставлять малят, потім дорослих і вже на останню позицію – однолітків. Наявність цих тенденцій вказує, що основними критеріями вибіркової в наданні допомоги дошкільниками є вік та значущість партнерів. У молодшому шкільному віці послідовність переваг змінюється. Спочатку виокремлюється необхідність допомоги дорослому, потім меншим і нарешті одноліткам. Наявність нелінійного зв'язку між рівнем альтруїстичних уявлень і соматичним здоров'ям дозволяє робити припущення, що відчуття власної слабкості посилює чутливість до партнерів. Соматично ослаблені діти старшого дошкільного віку демонструють більш високий рівень альтруїстичності, ніж здорові діти. До 8-9 років ця закономірність вже не простежується.

У процесі онтогенетично-порівняльного дослідження, виконаного німецькими психологами, було встановлено, що здатність дітей урахувати такі ситуаційні характеристики, як вік реципієнтів допомоги, складність ситуації, рівень знайомства, особистісної провини постраждалого, підвищується впродовж дошкільного та молодшого шкільного віку (С. Volland [595, с. 72]). Із середини дошкільного віку в дію вступають також механізми взаємності та врахування особистісного вкладу. Підвищується здатність критичніше оцінювати проблемні ситуації, враховуючи, при цьому, як поведінку спостерігачів, так і ресурси реципієнта допомоги. Якщо на початку періоду діти переважно виокремлюють лише допомогу зовні, то до кінця періоду – розраховують як на допомогу інших, так і власні сили (S. Kim [454]).

Однією з ліній розвитку допомоги в дошкільному віці є підвищення ролі власної ініціативи в прийнятті просоціальних рішень. Такого висновку дійшли науковці з Інституту еволюційної антропології ім. М. Планка (Німеччина) на основі зіставлення дієвості двох типів мотивації (допомога за проханням і власною ініціативою) у дітей 3-ох і 5-ти років. За умови свободи вибору проактивна поведінка підвищувалася лише в старшій групі [543, с. 7].

У процесі вивчення інструментальної допомоги в період дошкільного віку особлива увага зосереджується на вивченні когнітивної готовності дітей здійснювати декодування ситуацій просоціального типу та передбачати реакції її учасників. Знання про те, яку просоціальну поведінку можна очікувати від інших, є важливою передумовою просоціальних налаштувань. В подальшому, очікування цього типу виконують важливу регулювальну функцію в побудові стосунків і налагодженні співпраці. Водночас вони можуть створювати й певну напруженість та непорозуміння, якщо поведінка інших людей не відповідає очікуванням. Це вказує на значущість аналізу дитячих очікувань відносно просоціальної поведінки інших та визначення ними ситуацій, у яких допомога не надається. Як показали дослідження, прогностичні уявлення дітей щодо просоціальної поведінки партнерів присутні, починаючи з ранніх стадій розвитку, і з віком стають більш витонченими (S. Sloane [566]). Розробляючи наукову проблему, психологи зауважують, що відмінність трьох типів просоціальної поведінки не дозволяє простого перенесення очікувань дітей у сфері співчуття чи обміну на сферу когнітивних уявлень про потенційну готовність партнерів надавати інструментальну допомогу. Аналіз дитячих очікувань щодо дієвого втручання-невтручання в ситуацію ми знаходимо в роботах декількох наукових колективів (J. Sierksma [562], S. Kim [454], M. Paulus [526; 527]). Зокрема, у роботі S. Kim аналізується здатність дітей дошкільного віку розпізнавати необхідність зовнішнього втручання чи самопомоги в проблемних ситуаціях [454]. Дітям пропонуються сценарії, у яких суб'єкту не вдається досягнути мети на очах в іншої людини. Установлено, що молодші дошкільники налаштовані на втручання сторонньої людини та надання нею належної допомоги. Оскільки, згідно з теорією моделювання соціального пізнання, люди використовують власні моделі поведінки та психічного стану, щоб зрозуміти інших, можна робити припущення, що у дітей сформовані чіткі установки на допомогу інших. Старші дошкільники передбачають не лише можливість отримання допомоги, а й

зосереджують увагу на ресурсах людини, її здатності до самопомоги. Вони розуміють наслідки просоціальних зобов'язань (P. Kanngiesser [446, с. 155]).

Важливим аспектом готовності дітей до просоціальних дій є розуміння ними інформаційних чи фізичних можливостей надання допомоги, ситуативних чи особистісних відмінностей і обмежень у цьому процесі. Сформованість таких здібностей забезпечує як релевантний вибір партнерів у взаємодії, так і адресата допомоги. Впродовж дошкільного дитинства лінія розуміння фізичних можливостей людей надати допомогу зазнає значних позитивних змін. Процеси первинного розпізнавання простежуються на початку вікового періоду. Подальший їх розвиток представлений двома лініями – кількісним зростанням правильних декодувань ситуацій просоціального типу та підвищенням дитячих інтерпретаційних здібностей у процесі пояснення можливостей суб'єкта надавати допомогу (M. Paulus [527]).

Загалом, дослідження засвідчують, що позитивна вікова динаміка просоціальної поведінки в період дошкільного дитинства має якісний характер. Тенденції розвитку виявляються не лише в підвищенні когнітивних можливостей дітей розуміти перспективи інших людей, емоційно відгукуватися на їхні проблеми, а й у виникненні гальмівних процесів, які корегують поведінку на основі засвоєних норм і правил соціальної взаємодії. У переважній більшості досліджень указується на помітне зниження гедоністичних міркувань у дошкільному віці та посилення просоціальних тенденцій.

Подальший розвиток психологічних основ допомоги відбувається в період молодшого шкільного віку. На цьому віковому етапі система соціальних орієнтацій доповнюється такими механізмами, як механізм переваг щодо членів своєї групи та врахування презентаційних аспектів ситуації. Ще більш пізню природу має механізм розпізнавання коректності ситуацій просоціального типу, таких тонкощів соціального контексту, як корисливість, шахрайство, зверхність. Дослідження показали, що молодші школярі та молодші підлітки в процесі оцінювання відмови в допомозі легко виокремлюють дві основні мотиваційні підстави цього типу поведінки: високу ціну для суб'єкта допомоги та невисокий рівень потреб реципієнта (J. Sierksma [562]).

Таким чином, впродовж молодшого шкільного віку діти продовжують набувати здатність виокремлювати утруднення Іншого в досягненні поставленої мети та приходити на допомогу незалежно від наявності прохання про її надання. За такої умови дії допомоги можуть надаватися дітьми навіть у ситуаціях, коли потенційні реципієнти їх не очікують. У цьому випадку йдеться про розгортання програм проактивної просоціальності. Впродовж усього періоду дитинства підвищується варіативність дій, їх результативність. Відбувається підвищення критичності та логічності в оцінюванні ситуації. Поведінка допомоги в період молодшого шкільного віку досить різноманітна. Детальний аналіз такого її різновиду, як заступництво, ми знаходимо у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях (P. В. Павелків [170], G. Gini [380]). Підсумовуючи питання розвитку стратегії допомоги в молодшому шкільному віці, зазначимо, що на сьогодні зберігається значний розрив в експериментальних даних щодо витоків просоціальності та її розгортання в середньому й старшому дитинстві.

Подальший розвиток поведінки допомоги відбувається в епоху підлітковості та юності (І. С. Булах [36], Н. В. Кухтова [126], М. М. Наконечна [162], G. Alessandri [239], A. Aydinli [247]). Експериментальні дослідження показують, що зміни в різних формах просоціальної поведінки відбуваються гетерохронно: деякі аспекти просоціальних тенденцій мають позитивну динаміку, тоді як інші форми просоціальної поведінки в ці вікові періоди особливо не змінюються. Найчіткіше гетерохронність виявляється в когнітивній сфері. Самооціночні судження підлітків вказують на те, що схильність до інструментальної допомоги в цей період має складну траєкторію розвитку [349]. Підвищення показників у період 15-18 років поєднується з їх поступовим спадом близько 20-річного віку та подальшим підняттям у більш зрілому віці (25-26 років). Як зазначають психологи, ці дані узгоджуються з результатами попередніх досліджень (R. A. Fabes [358]), у яких фіксувалася відсутність постійного зростання інструментальної допомоги з дитинства до юності.

Вплив вікового параметра позначається також на детермінуючій складовій поведінки допомоги. У дослідженні М. В. Петренко простежено зміну основних чинників донорської поведінки впродовж юнацького віку та ранньої дорослості [174]. Якщо в період середньої й пізньої юності визначальними чинниками поведінки є емпатійні здібності та самоефективність, то в дорослому віці центральна функція належить сенсожиттєвим орієнтаціям.

Вікові аспекти розвитку допомоги в період дорослості проаналізовані в роботах І. М. Багмет [21], В. С. Волченкова [49], О. А. Гулевич [67], Є. П. Ільїна [91]. Особлива увага зосереджується на простеженні взаємозв'язку просоціальної активності з певними типами професійної діяльності, кризовими періодами в житті людини, її участі в тривалих програмах волонтерства й благодійності. У дослідженнях аналізується соціальний контекст процесу розвитку просоціальних тенденцій у довготривалій часовій перспективі (В. R. House, 2013 [434]). Усі різновиди допомоги вимагають детального аналізу як із боку механізмів, так і поетапності кожного з них, виокремлення шляхів стимулювання та корекції просоціальної активності особистості.

2.2. Вікові особливості ресурсного обміну як просоціальної стратегії

Вивчення вікової генези просоціального ресурсного обміну – відносно нова лінія психологічного аналізу. Її виокремлення відбулося в кінці ХХ століття (Н. Айзенберг; J. Murnighan, M Saxon). В останні роки спостерігається інтенсифікація досліджень за цим напрямом (Г. С. Беккер [27], Р. R. Blake [274], Е. Fehr [359], Р. Kanngiesser [445], А. Р. Melis [493], В. Kenward [450]). Аналіз експериментальних робіт дозволяє виокремити дві лінії досліджень: вивчення вікових закономірностей розвитку уявлень про власність, справедливість розподілу та простеження вікової динаміки реальних добровільних дій просоціального типу в ситуації розподілу чи дарування.

У становленні психологічної проблеми генези обміну, на нашу думку, можна виокремити два періоди: початковий (остання чверть ХХ ст.) і сучасний. Вони різняться спрямуванням досліджень та їх результатами. На першому – увага психологів була зосереджена на вивченні системи розуміння у сфері

ресурсного обміну та просоціальних міркувань. Експериментальні дослідження спрямовувалися на вивчення когнітивно-мотиваційної складової просоціальності та розвитку моральної свідомості в широкому віковому діапазоні. У психологічних спостереженнях останніх років увага зосереджена на вивченні більш ранніх форм ресурсного обміну. При організації досліджень використовуються як технології, що застосовувалися для аналізу більш зрілих форм поведінки, так і нові моделі поведінкової економіки (М. Gummerum [393]). Аналізуючи весь період виокремлення проблеми генези просоціального обміну, можна робити висновок, що на сучасному етапі в її розробці чітко представлені як лінія витоків справедливого розподілу, так і вивчення вікових закономірностей розвитку. Первинна непослідовність у дослідженні проблеми коригується шляхом зміщення акцентів із аналізу вербально-когнітивних можливостей дітей на вивчення їх діяльнісно-поведінкових тенденцій.

Хоча і на цей момент увага науковців більше зосереджена на вивченні когнітивних передумов просоціального обміну. Питання вікової динаміки реальної просоціальності через справедливий розподіл, обмін, щедрі поведінку є менш представленими. Одним із небагатьох сучасних досліджень, у якому поєднуються питання інтеріоризації норм справедливого володіння ресурсом та їх відображення в реальній поведінці, є робота американських психологів (С. Е. Smith [567]). Зазначимо, що самі автори підкреслюють своєрідність цього підходу, вказуючи, що в межах одного дослідження ця лінія аналізу майже не зустрічається.

Як показали дослідження, у період дошкільного і молодшого шкільного віку діти не лише розуміють принцип справедливого розподілу, а й схвально ставляться до норми чесної поведінки в процесі спільного використання ресурсу. Вони здатні помічати нерівність у розподілі, але в реальній поведінці віддають перевагу власним інтересам (V. LoBue [479]). У дошкільному віці, діти не лише відчувають свою неготовність діяти справедливо, а й не приховують це в процесі співбесід [479]. Яскравим підтвердженням цієї закономірності є результати сучасних кроскультурних досліджень [279; 546]. Обстеження дітей у семи культурах вказують на те, що малюки в процесі поділу переважно орієнтуються на власну вигоду, що знижує рівень жертвності та щедрості. За умови розподілу ресурсу між учасниками соціальної взаємодії дитина веде себе відповідно до морального припису. Позиція споживача благ відразу змінює її поведінку. Експерименти показують, що дошкільники можуть поділитися ресурсами, але перевага рівного асигнування з'являється вже за межами періоду (J. F. Benenson [264], E. Fehr [359]). Важливими в цьому плані є спостереження психологів із Бостона [275]. У їхній роботі проаналізовані два типи поведінки дітей у ситуаціях «вигідної» і «невигідної» несправедливості. У період дошкільного дитинства спостерігається чітка асиметрія в розвитку двох форм заперечення несправедливого розподілу: прагнення діяти справедливо (за умови відсутності переваг) й ігнорування цього принципу (за наявності власної вигоди). Існування розбіжностей між знаннями, ставленнями й реальною поведінкою породжує необхідність вивчення потенційних процесів та чинників, які можуть пояснити цей розрив. Наявність розбіжностей між реальною поведінкою дітей і системою

їх знань психологи гіпотетично пов'язують із трьома можливими обставинами: нездатністю дітей віднести дію норми до власної поведінки; невірою в те, що інші будуть дотримуватися зазначених норм; нездатністю перемикає увагу з власних бажань на моральні приписи, призупиняти їх стимулюючу дію за умови отримання власних вигод. Як зазначає С. Е. Smith, дію цих обставин у психологічних дослідженнях переважно перевіряли відносно асоціальної поведінки, особливо це стосується третьої складової – дії гальмівного контролю [568]. На думку цього автора, усі вище означені причини можуть мати місце, але більш суттєвий вплив мають інші аспекти. Зокрема, значну роль у розвитку просоціальних форм поведінки відіграє вікове посилення дитячої здатності застосовувати нормативні приписи в процесі аналізу реальної ситуації, пов'язаної з боротьбою між бажаннями й нормами.

Дитячий обмін із віком усе більш узгоджується з нормою. Як наслідок – починаючи з молодшого шкільного віку, простежується чітка схильність до рівноцінного розподілу ресурсу за його спільного використання (О. В. Голубєва [56], Е. Fehr [360]). Процес розвитку установок на визнання переваг партнерів пов'язаний з підвищенням рівня прийняття норм справедливості та турботи. Впродовж молодшого шкільного віку зростає здатність дітей піклуватися про почуття інших. Вони починають заперечувати не лише невігідна, а й вигідна несправедливість (Т. Malti [486]). На думку Р. R. Blake, в основі двох форм заперечення несправедливості лежать різні механізми. Перша ґрунтується на програмах контролю, друга – гальмівному контролю та репутації [275, с. 215].

У молодшому шкільному віці змінюється й зміст дитячих прогнозів щодо власної поведінки. Уперше простежується виникнення узгодженості в структурах моральної свідомості та самосвідомості: школярі починають прогнозувати, що в реальній ситуації будуть діяти справедливо (Р. В. Павелків [170]). Усе це засвідчує поступове узгодження когнітивних і поведінкових процесів. Водночас ця тенденція простежується й у реальній поведінці 6-8-річних дітей (К. McAuliffe [490; 491]). Із цього вікового періоду відбувається зміна в емоційному сприйнятті справедливо-несправедливої поведінки. Якщо в середньому дошкільному віці володіння предметом приносить радість навіть за умови несправедливо-корисливої поведінки, то на початку молодшого шкільного віку в дитячих деклараціях звучить ідея про виникнення неприємних відчуттів. Просоціальні рішення все частіше виникають у процесі вирішення більш широкого кола проблем, зокрема питання справедливості, моралі, занепокоєння з приводу взаємності, оцінки заслуг і соціальної репутації [111; 486]. Домінуючу функцію в процесі прийняття рішень щодо справедливої поведінки виконує емоція страху, побоювання ізоляції й відторгнення, тоді як почуття провини виконує роль додаткового стимулу, що яскраво виявляється в ситуаціях швидкого прийняття рішень [399]. Просоціальна поведінка стає основою уявлень молодших школярів про надійність, чесність, довіру як підґрунтя взаємодії.

Важливу роль у становленні просоціальності відіграє також розвиток дитячої стурбованості щодо моральної репутації (А. Shaw [560]). Дослідження засвідчують, що діти схильні відстоювати власні інтереси в ситуації поділу, але з віком вони все більш усвідомлюють значення ставлень і оцінок інших людей.

Справедлива поведінка починає розглядатися з точки зору довгострокових інтересів особистості, тому навіть діти дошкільного віку ведуть себе більш щедро за умови публічності [115]. Водночас вікова генеза справедливої поведінки пов'язана не лише з репутацією. З віком ріст просоціальної поведінки простежується навіть за умови відсутності спостерігачів. Як засвідчують останні дослідження, важливу роль у розвитку щедрості відіграє позитивне самосприйняття. Спогади про добрі справи підвищують просоціальну поведінку дітей, тоді як зразки поведінки інших таких ефектів не викликають [582, с. 165].

Лінією аналізу вікової генези просоціальної поведінки є вивчення впливу вартості ресурсу чи виду заохочення на поведінку дитини в ситуаціях розподілу. Досліджень цього типу в психології розвитку небагато [277; 374; 607]. У роботі А. Williams перевірялась дія двох мотиваційних спонук у ситуаціях обміну: мотив соціального порівняння та мотив незгоди з нерівністю. Як показали результати досліджень, вартість ресурсу відіграє суттєву роль у процесі прийняття рішень про передачу. Поведінка дітей недиференційовано керується загальною ідеєю прийняття чи неприйняття норм справедливості. За відсутності вартості ресурсу діти дошкільного віку виявляють вищу готовність до поділу. Впродовж періоду простежується також поступове підвищення чутливості дітей до соціального порівняння [607]. Показник привабливості предмета є дієвим чинником, який видозмінює дитячу поведінку впродовж усього дошкільного періоду (Р. R. Blake [277]). За даними експериментального дослідження, кількісні показники дитячих пожертв мають зворотну кореляцію з рівнем їх привабливості. Впродовж періоду простежується різке підвищення кількості дітей, що ведуть себе просоціально. [277, с. 214]. Водночас пропорції дарування відображають дію фактора привабливості. Ці результати вказують на наявність різних когнітивних процесів, що лежать в основі альтруїстичних пожертв: міркування, які стимулюють рішення діяти на користь Іншого та міркування про розмір дарунка. Ці два аспекти міркувань мають різну траєкторію розвитку: вірогідність діяти на користь іншого з віком зростає, тоді як рівень дитячого донорства з віком не змінюється.

Важливим напрямом аналізу проблеми є поєднання декількох ліній просоціального розвитку в контексті одного дослідження. До робіт цього спрямування можна віднести дослідження, у яких ресурсний обмін обговорюється у взаємозв'язку з емпатійними реакціями. Установлено, що розподіл і дарування як різновиди просоціальної поведінки корелюють зі здатністю розпізнавати стан партнера. Саме емпатійне занепокоєння, а не особистісний дистрес чи здатність описувати свої стани виступає предиктором справедливого розподілу (А. Williams [606]). Вивчення альтруїстичних тенденцій у більш широкому віковому діапазоні ми знаходимо в роботі психологів зі США та Мексики [370; 403; 505]. Виконавши систему вікових зрізів (від початку молодшого шкільного віку до юнацького періоду), психологи дійшли висновку, що пропозиції в економічній грі «Диктатор» з віком зростають. Поведінка респондентів різних вікових груп різниться рівнем щедрості та раціональності. Установлено, що найбільшу щедрість виявляють наймолодші. Це стосується як поділу, так і готовності приймати найменші дарунки. Раціоналізм у поведінці

з'являється до кінця молодшого шкільного віку. У середньому підлітковому віці раціоналізм знижується. Моделі поведінки 12- і 15-річних підлітків наближаються до поведінки студентів. Поведінкова модель яких більше відповідає економічній теорії: вони пропонують меншу суму, а й погоджуються приймати менші пропозиції, ніж діти [505].

У цілому, дослідження розвитку справедливості в молодшому шкільному й підлітковому віці показали, що визнання принципу справедливості з віком істотно збільшується [403; 396], особливо якщо йдеться про членів групи [360]. Як зазначає М. Gummerum, діти й підлітки відкидають нерівні пропозиції частіше, ніж студенти вищих навчальних закладів, незалежно від інших можливих варіантів. Отже, вони враховують не лише наміри, а й їх наслідки [241 ; 394; 395]. Позитивну вікову динаміку просоціальності ілюструють також класичні дослідження, виконані в кінці ХХ століття [348]. Все ж аналіз просоціальної поведінки в підлітковому віці вказує на наявність суперечливих тенденцій у сфері ресурсного обміну. На вияв щедрості впливає велика кількість змінних. Як зазначає чеський дослідник М. Лукашіková, підлітки та юнаки, декларуючи свою готовність ділитися з друзям та знайомими, більш обережно ставляться до пожертв незнайомим чи людям низького соціального статусу [480]

Оскільки предметом нашого дослідження є вивчення вікової генези просоціальності, ми звернулися також до наукових досліджень, які зорієнтовані на більш зрілі вікові періоди. Тенденції обговорюється вже не у руслі кількісно-рівневих характеристик поведінки, а якісних особливостей просоціальності особистості, сформованості диспозиційних основ доброчинності У дослідженнях зазначається, що щедрість і великодушність із віком підвищуються. Позитивну роль відіграє освіта, зростання доходів, сформованість просоціальних орієнтацій (R. Vekkers [260, с. 139]). Важливою тенденцією у становленні просоціальності в дорослому віці є розвиток рефлексивних механізмів, які забезпечують можливість будувати поведінку, спираючись на власну самооцінку [545].

Отже, проблема ресурсного обміну як важлива лінія соціалізації особистості та розвитку її просоціальності належить до актуальних напрямів психологічного аналізу. Обмін – обов'язкова умова налагодження співжиття й співпраці між людьми на кожному віковому етапі онтогенезу. Розвиток готовності діяти в логіці принципів справедливості й гуманізму є показником успішної соціалізації особистості. Основою обміну є інтеріоризації нормативних приписів та їх екстеріоризація в поведінці. Зазначимо, що питання справедливості обміну більш детально висвітлено у монографії автора [110].

2.3 Генеза емпатії як лінія просоціального розвитку особистості

Важливою лінією аналізу вікової генези просоціальності є розкриття закономірностей розвитку такого феномена, як емпатія. Емпатія – невід'ємний елемент морального розвитку особистості, важлива мотиваційна складова просоціальної й альтруїстичної поведінки (Н. Айзенберг [350], М. Hoffman [432]). Аналіз концепту «емпатія» в логіці просоціальної проблематики дозволяє виокремити *дві лінії* його вивчення: як емоційно-афективної основи просоціальної поведінки та як самостійного різновиду просоціального феномена.

Незалежно від ракурсу обговорення ця здатність визнається в наукових джерелах важливим елементом аналізу просоціальності, оскільки має вирішальне значення в оволодінні активними формами сприяння, становленні альтруїстичних тенденцій. Емпатія є предметом аналізу різних наук: філософії (Г. С. Бояндіна, Т. М. Матюх [147]), педагогіки (І. А. Гавран, Д. М. Даудова [70]), психології (С. Є. Виговський [46], Л. П. Журавльова [82], О. Д. Кайріс [93], І. М. Коган [101], О. А. Орищенко [168], Т. А. Рябовол [186], С. А. Барсукова [25]). В останні роки інтенсивні дослідження започатковані також у суміжних науках: нейрофізіології (С. Gonzalez-Liencre [383], Y. Cheng [317]), соціальній нейробиології (P. J. Zak [84; 614], C. Lamm [471]). Це дозволило доповнити психологічні ідеї нейрохімічним обґрунтуванням. Зокрема, недавні нейропсихологічні дослідження засвідчують, що різні компоненти емпатії, пов'язані з нервовою активацією різних зон кори головного мозку людини (T. Singer [565]).

Виходячи з предмета дослідження, наша увага зосереджується на вивченні вікової генези емпатійних схильностей та їх зв'язку з дієвими формами сприяння. У цій науковій лінії можна виокремити декілька проблемних питань, які широко дискутуються та інтенсивно розробляються у віковій психології і є значущими для дослідження. До них можна віднести питання зв'язку емпатії з просоціальними формами поведінки та вивчення особливостей її функціонування в ракурсі онтогенетичного становлення. Питання взаємозв'язку емпатії та просоціальної поведінки обговорюється в роботах українських учених (І. Д. Бех [28], Л. П. Журавльова [79], І. М. Коган [101]), іспанських (I. Sanchez-Queija [557], A. J. Calvo [293]), італійських (C. Belacchi [262]), китайських (F. H. Y. Lai [467]), російських психологів (О. Є. Ізотова [88; 90]). Більшість учених вказує на існування взаємної детермінації змінних. Виконані дослідження дозволяють говорити про універсальність установлених зв'язків. Диспозиційне співчуття розглядається як найважливіша основа просоціальної поведінки [350; 432; 472]. Зазначимо, що позитивна кореляція емпатії та просоціальності простежена як щодо представників західноєвропейських, так і південноазіатських культур; як у дитячих, так і дорослих вибірках (G. Trommsdorff [587]), що дозволяє говорити про виокремлення загальних тенденцій. В онтогенезі цей взаємозв'язок виникає не відразу. Простежуючи його вікову траєкторію, психологи зазначають, що узгодження цих змінних відбувається за межами раннього дитинства, хоча кожний із елементів у поведінці дитини у цей період уже присутній. Налагодження первинної взаємодетермінації простежується з дошкільного дитинства, але особливо яскраво виявляється з підліткового періоду (A. J. Calvo [293, с. 95]). Емпатійна компетентність розглядається як один із провісників просоціальної поведінки особистості та гальмівних механізмів агресії [13; 80; 372; 466; 558; 610].

Позитивно оцінюючи вплив усього конструкта, вчені особливу увагу зосереджують на його емоційному компоненті. Доведено, що незалежно від особливостей соціальної культури, простежується позитивний зв'язок між співчуттям і просоціальною поведінкою та негативний – між самофокусуванням на дистресі та допомогою. Підтвердження цих висновків ми знаходимо як у експериментальних дослідженнях [495], так і широких метааналітичних оглядах

[350]. У той же час у роботах зазначається, що зв'язок просоціальної поведінки і когнітивної емпатії менш однозначний (M. Langen [472, с. 707]).

Зазначимо, що позитивний зв'язок співчуття простежується відносно всіх форм просоціальних виявів. Наприклад, в економічних дослідженнях вказується на те, що обмін чи готовність пожертвувати власні ресурси для інших має своє коріння в соціальних емоціях. Водночас підкреслюється, що йдеться, перш за все, про співчуття, а не співпереживання, яке може породжувати особистісний дистрес, не сприяючи просоціальній поведінці (T. Malti [486]). Вивчення афективно-моральних корелятивів альтруїстичного обміну ми знаходимо в роботі канадських авторів [518; 517]. Перевіряючи зв'язок просоціальних тенденцій зі співчуттям та почуттями провини й гордості, вони зазначають, що симпатія, виступаючи значущим провісником поведінки розподілу в молодшому дошкільному віці, поступово втрачає свою домінуючу функцію в старших періодах, поступаючись місцем моральним нормам справедливості. Як зазначає S. F. Ongley, є два шляхи емоційного забезпечення альтруїстичного обміну: через співчуття та провину. Стимулюючу функцію може виконувати як позитивний, так і негативний афективний досвід [517].

Визнаючи важливу роль емпатії в розвитку альтруїстичних тенденцій, слід визнати, що соціальні переживання не завжди зумовлюють просоціальні форми поведінки. Як зазначає D. Bischof-Köhler, емпатію не варто розглядати як синонім симпатії, оскільки, за певних умов, вона може стати підґрунтям недоброзичливості й навіть навмисної жорстокості [270, с. 48]. Спираючись на результати досліджень у галузі соціальної психології, J. Decety стверджує, що мораль і співпереживання є незалежними мотивами, кожен зі своєю власною унікальною метою [333; 334]. З іншого боку, просоціальна поведінка не обов'язково зумовлюється симпатією, оскільки поведінка обміну, розподілу може мотивуватися соціальними нормами. Більш тісні зв'язки зі співчуттям мають такі форми поведінки, як утішання. Цю поведінку часто розцінюють як індикатор співчуття (J. Kienbaum [452], Н. Айзенберг [352]). Значна кількість досліджень фіксує негативні кореляційні зв'язки між співчуттям й антисоціальною поведінкою дітей (A. J. Calvo [293], M. Garaigordobil [372]), вербальною й фізичною агресією підлітків (E. Mestre [495]).

Оскільки емпатія розглядається в науковій літературі і як передумова просоціальної активності, і як самостійний її різновид, для вирішення завдань нашого дослідження необхідно простежити вікову траєкторію її становлення. У психологічних джерелах кожний віковий період представлений достатньо різносторонньо: ранній вік [432; 270], дошкільний вік [14; 88; 121; 131; 171; 143; 485; 587], молодший шкільний вік [82; 101; 350], підлітковий вік [81; 116; 116; 179; 372; 495; 468; 350], юність [82; 104; 137; 253; 557], дорослий вік [42; 79; 391; 249; 559], пізня зрілість [482; 309; 455; 535; 578].

Передусім, проаналізуємо питання вікової траєкторії феномена. В процесі узагальнення наукових джерел нами виокремлено *три точки зору* з цього питання. Згідно першої – обговорюється *позитивна вікова динаміка* емпатії. Найбільш чітко ці ідеї висвітлені в теорії M. L. Hoffman [432]. Основою підвищення емпатійних можливостей визнається прогрес у соціально-

когнітивному розвитку [432, с. 80]). У теорії описано п'ять ранніх стадій розвитку співпереживання. Ідеї позитивної динаміки емпатії ми знаходимо також в інших дослідженнях (Н. Айзенберг [353], Т. Malti [486; 484], Р. D. Hastings [413 – 412]). Зокрема, на основі дослідження близнюкових пар психологи доходять висновку про підвищення емпатійних виявів та просоціальної поведінки впродовж раннього дитинства (з 14 до 34 місяців) [458]. Позитивна динаміка емпатії в дошкільному віці простежена в дослідженні італійських психологів (J. Kienbaum [452]). Вивчаючи генезу співчуття з початку молодшого шкільного віку до середини періоду, швейцарські психологи повідомляють про його підвищення в половини дітей (Т. Malti [486]).

Згідно *другої точки зору*, обговорюється ідея зниження емпатійних тенденцій упродовж онтогенезу. Зокрема, у роботі Л. П. Журавльової зазначається, що розвиток емпатії впродовж життя є нерівномірним і з віком її інтегральний показник знижується. Найрізкіші зміни в динаміці емпатії простежуються в періоди вікових криз. Зазначається, що кожний із різновидів емпатії має свої вікові та динамічні особливості. Найбільш нерівномірною є генеза співпереживання. Траєкторія співчуття має позитивну динаміку до середини підліткового віку. На початку юнацького віку простежується зниження показників, яке продовжується й у наступні періоди, але в більш повільному темпі. Альтруїстичні тенденції упродовж онтогенезу також мають низхідну динаміку. Підйом спостерігається в період пізньої дорослості [81]. Про вікове зниження емпатійності в період від раннього до молодшого шкільного віку вказується в роботах D. F. Nau [422]. Хоча у цьому випадку йдеться все ж не стільки про емпатійність, скільки про емоційну реактивність, показники якої з віком знижуються. Підтвердженням цього процесу є результати запису біострумів мозку. Можна погодитися також із аргументацією J. Kienbaum, який вважає, що в таких випадках більш доречно говорити про індивідуальні відмінності в розумінні міжособистісних процесів, ніж про вікові тенденції емпатійного розвитку [452, с. 468]. У процесі розгляду питань вікової генези необхідно також враховувати, що позитивна динаміка може передбачати не лише зростання кількісних показників вияву співчуття, а й засвоєння багатьох інших соціальних параметрів оцінки.

Третю точку зору щодо вікової траєкторії розвитку емпатії ми знаходимо в роботі М. Davidov [329]. Стверджується, що емпатійна стурбованість не зростає впродовж тривалого часу, оскільки афективне ядро емпатії не може якісно змінюватися з віком [329, с. 129]. Показники емпатії залишаються більш-менш стабільними (А. Vaish [589], М. М. Volbrecht [593]). Отже, існують емпіричні підтвердження трьох позицій щодо вікової динаміки емпатії.

На нашу думку, певне узгодження трьох точок зору на траєкторію розвитку емпатії можливе шляхом виокремлення найбільш визнаних позицій щодо її динаміки на кожному із періодів. Спираючись на результати аналітичного огляду можна стверджувати, що відносно дитячих періодів розвитку найбільш визнаною є ідея поступального руху. Відносно підліткового періоду однозначність позицій втрачається [253; 293; 372]. Щодо юнацького віку у наукових джерелах переважно обговорюється ідея стабілізації [253, с. 246]. Обмеженість досліджень

генези емпатії в дорослому віці не дозволяє робити узагальнення щодо домінування певної точки зору. Співіснують дві ідеї: вікового зниження емпатії та збереження її стабільних показників.

Коротко зупинимося на вікових особливостях емпатії. Перші прояви емпатії пов'язують з початком 2-го року життя. В основі емпатійних реакцій виокремлюють три основні емоції: збентеження, емпатія та заздрість [476, с. 316]. Ми зустріли *два альтернативні підходи* в поясненні природи й механізмів первинних витоків емпатії: модель емпатійної мотивації просоціальної поведінки (D. Bischof-Köhler [270]) та теорія ситуативної допомоги (J. Kärtner [448]). Модель емпатійної мотивації базується на теоретичних ідеях М. L. Hoffman про зв'язок первинного розвитку самосвідомості та емпатійно-мотивованої поведінки. В основі обох процесів лежать символічні уявлення й ментальні образи. На підставі «синхронної ідентифікації» діти доходять первинного розуміння своєї автономності, суб'єктності переживань та їх перенесення на внутрішні стани інших. Онтогенетичним провісником співчуття, є емоційне зараження, яке разом із диференціацією емоцій сприяє його виникненню. Емпатія відрізняється від емоційного зараження рівнем суб'єктивного досвіду [270, с. 40].

Таким чином, емпатія розглядається як механізм, що передбачає й зумовлює розуміння психічних станів інших людей та власну автономію. Лонгітудні дослідження показали наявність прогностичних зв'язків між емоційною чутливістю 9-місячних немовлят і рівнем їх самопізнання до кінця другого року життя. Відсутність емоційної чутливості та відставання в розвитку соціального пізнання на кінець 1-го року життя є предиктором відхилень у самопізнанні в період молодшого дошкільного віку (S. Kristen-Antonow [463]). В експериментах D. Bischof-Köhler із дітьми 15-24-місячного віку майже в усіх учасників, які розпізнавали себе в дзеркалі, простежувалося емоційне занепокоєння та спроби надання допомоги. Саме ця когнітивна компетенція, на думку автора, сприяє формуванню граней між двома емоційними світами та забезпечує емпатійну ідентифікацію з іншим [270]. Лонгітудні дослідження підтверджують ідею здійснення прогностичних висновків на основі ранніх виявів співпереживання (Н. Айзенберг [350], А. Кнафо [457]).

Модель *ситуативної допомоги* передбачає пояснення процесу виникнення первинних форм просоціальної поведінки усвідомленням дітьми інтенціональності дії без приписування ментальних станів собі чи іншому [448]. Учені описують альтернативний механізм виникнення ранніх форм просоціальної поведінки, в основі якого лежить не емпатійна занепокоєність, а емоційне зараження. Згідно з ідеями J. Barresi, малюки піднімаються до розуміння психічних станів шляхом інтеграції власного досвіду з інформацією від третьої особи. Під час спостереження емоційних станів іншої людини виникає своєрідна ланцюгова реакція, яка забезпечує адекватне сприйняття ситуації. Отже, відмінністю моделі ситуативної поведінки є те, що, відкидаючи емпатійну занепокоєність дітей і їх уявлення про автономність, увага зосереджується на емоційному зараженні та дії ситуаційних змінних.

Можна виокремити *три основні підстави*, які обговорюються під час заперечення емпатійних реакцій немовлят: нездатність розрізнити себе й іншого,

неготовність відчувати стурбованість за інших, нездатність сприймати утруднення як проблему іншого. У роботах, виконаних в останні роки, надаються докази, які заперечують ці гіпотези, і пропонується альтернативний погляд на розвиток співпереживання у дітей немовлячого віку (M. Davidov [329]). На думку цих авторів, емпатійна стурбованість не залежить від саморефлексивних здібностей і є присутньою в реакціях дітей, виявляючи фундаментальну соціальну природу немовлят. Працюючи з немовлятами 8-16 місяців, науковий колектив ізраїльських, німецьких та американських учених дійшов висновку, що в дітей простежуються елементи співчуття як на особистісний дистрес матері, так і негаразди однолітків (R. Roth-Nanania [550]). Елементи суму з'являються на 8-10 місяці. Первинні емоційні реакції не можна пояснити розвитком самосвідомості чи здатністю відокремлювати себе від інших (H. Айзенберг [350]). Починаючи з 14-місячного віку, фіксуються вроджені індивідуальні відмінності в схильності до співпереживання, вияву емпатійної стурбованості. У 2-3-річному віці спадковість обумовлює від однієї третьої до половини варіацій у дитячому співпереживанні (C. Zahn-Waxler [613]).

Долання особистісного дистресу не лише сприяє послабленню власного дискомфорту, а й формує першооснови емпатійної стурбованості [432]. При цьому, симпатія не опосередковує зв'язок між дистресом і просоціальною поведінкою (A. Edwards [347]). Починаючи з раннього віку, дитяче співчуття й просоціальні дії не є автоматичними. Первинні емпатійні вияви пов'язані з урахуванням контексту ситуації (R. Neraich [427, с. 1136]). Працюючи з дітьми 18-24 місячного віку, німецькі психологи встановили, що вони здатні враховувати співвідношення між емоційним переживанням людини й мірою заподіяного лиха. Ці результати вказують, що симпатія, навіть на початку онтогенезу, є гнучкою відповіддю, яка містить когнітивні оцінки як реакцій дистресу партнерів, так і особливостей їх реагувань [427, с. 1137].

Дослідження емпатії в дошкільному віці мають більш широку палітру обговорень. Широкомасштабне дослідження емпатійних схильностей у дітей чотирьох соціокультур дозволило простежити позитивний зв'язок співчуття і просоціальної поведінки та негативний вплив на цей процес самофокусування на відчуттях особистісного дистресу [587]. Цікавим напрямом досліджень є простеження розуміння дітьми емпатійних переживань. У дослідженнях ми зустріли використання двох різних контекстів для перевірки впливу моральних емоцій провини й гордості на просоціальний обмін: дії, детерміновані зобов'язаннями просоціального типу та дії, зумовлені інтеграцією з однолітками. Як показують дослідження, здатність дітей самостійно виокремлювати провину під час завдань на розподіл сприяє підвищенню альтруїстичних тенденцій уже з молодшого дошкільного віку (E. L. Stocks [573], M. Gummerum [393]).

При вивченні емпатійних схильностей дітей дошкільного віку особлива увага зосереджується на аналізі розвитку когнітивної емпатії. Зокрема, у науковій літературі ми зустріли обговорення лінійної [512, с. 1323; 513] та нелінійної моделі [612, с. 457] розуміння дітьми емоційного стану людини за умови порушення норм соціальної взаємодії. У дослідженні американських психологів здійснено уточнення цих закономірностей (C. E. Smith [567]).

Обговорюючи розвиток емпатії в молодшому шкільному вчені доходять висновку про сенситивність періоду у розвитку феномена [82, с. 267; 478], хоча існують і більш песимістичні позиції [372; 293; 253]

Увага до розвитку емпатії в підлітковому віці не менш висока.

Центральними ідеями, що обговорюються в дослідженнях, є висновки про якісні зміни емпатійних процесів у період підлітковості. Встановлено, що до старшого підліткового віку когнітивні й емоційні компоненти, які підтримують емпатію, дозрівають майже повністю. У підлітковому віці високий рівень емпатії пов'язаний із інтерналізацією просоціальних міркувань [468]. З цього періоду простежується розвиток емпатійної орієнтації, вибірковість у ставленні до різних типів просоціальної поведінки й емпатійного реагування [300; 302]. У процесі обговорення питання особливостей розвитку емпатії в підлітковому віці позиції менш однозначні, ніж щодо попереднього періоду. Посилаючись на результати емпіричних досліджень, стверджується, що показники співпереживання впродовж підліткового та раннього юнацького віку практично залишаються майже незмінними [253; 293; 372]. У цих дослідженнях процеси стабілізації емпатійних процесів обговорюються щодо всього періоду чи його частини. Зокрема, у роботі М. Garaigordobil, вказується на відсутність кількісних змін у виявах емпатійності на початку і в середині періоду [372]. У дослідженні J. J. Vanг відсутність зв'язків між співчуттям і віком описується щодо старшого підліткового віку [253, с. 246]. Отже, у питанні аналізу вікової генези емпатії в підлітковому віці залишається ще багато неузгоджених позицій, які зумовлені відмінностями в критеріальних показниках, що використовуються для аналізу, інструментарієм, дією соціокультурного чинника.

При вивченні емпатійних схильностей юнацтва увага зосереджується не лише на їх особливостях, а й розгортанні у процесі професійної підготовки, детермінації. Особливу увагу в дослідженнях зосереджують на здатності розуміти внутрішній світ іншого (W. Stout [575]), виявляти вибірковість у виборі об'єктів емпатійних реагувань (О. А. Орищенко [168]). Окрему лінію формують дослідження присвячені аналізу тенденцій зниження емпатійності молоді в умовах сьогодення та підвищення індивідуалістичного та конкурентного спрямування (S. H. Konrath [461, с. 187-188]). Висвітлюються питання соціалізації емпатії. Простежується взаємозв'язок шкільної культури, емпатії та просоціальної поведінки. Результати емпіричного аналізу вказують на те, що якість міжособистісних стосунків позитивно корелює з емпатією, але не з просоціальною поведінкою. Погоджуючись з ідеєю вікового зростання емпатійних можливостей людини, автор зазначає, що до початку юнацького віку пізнавальні й емоційні компоненти, які підтримують емпатію, майже повністю дозріли й здатні забезпечити зрілі форми відгуків [253, с. 246]).

При вивченні особливостей емпатії в дорослому віці, ми виявили три лінії досліджень: дві стосуються аналізу окремих різновидів емпатійних процесів, третя – зорієнтована на аналіз цілісного конструкта – особистісної емпатії. Кожний із різновидів емпатійних якостей у дорослому віці має свою лінію вікової динаміки (Т. Ruffman [551]). Дослідження емпатійних можливостей людей похилого віку доводять, що старіння підвищує взаємозв'язок між

емоційними, пізнавальними й поведінковими підсистемами, сприяючи розвитку більш складних емоцій і більшої емпатійної чутливості до потреб інших людей [482]. Існують також докази, що старіння пов'язане з підвищенням афіліативних тенденцій, які є першоосновою турботи про інших (S. T. Charles [314]). У пізній дорослості в мотиваційній сфері простежуються дві різноспрямовані тенденції: послаблення інтересу до пізнання та загострення уваги до пошуку емоційного сенсу життя (L. L. Carstensen [309]). Водночас психологи застерігають, що висока емпатійна чутливість людей похилого віку може послаблювати їх захищеність від шахрайства та обману [578, с. 1140].

Отже, питання онтогенезу емпатії є достатньо значущим для розуміння процесів просоціального розвитку. Певне послаблення уваги до цього питання в останні роки вказує на доречність продовжити досліджень за цим напрямом.

2.4. Заступництво як різновид просоціальної стратегії особистості

Перебуваючи в різних соціальних спільнотах, людина може потрапити в ситуації знущань, переслідувань, вербальних принижень, соціального відторгнення, наклепів, залякувань. Вияв зневаги й переслідування – важке випробування, яке породжує не лише неприємності в сьогоденні, а й віддалені психотравмуючі наслідки. Незважаючи на всю соціальну непривабливість явища булінгу, воно розкриває важливі аспекти ціннісної поведінки людини, оскільки саме в таких ситуаціях розгортається особливий вид соціальної активності особистості – заступництво – здатність ставати на захист іншого. Це особливий вид просоціальної стратегії. Його вивчення має важливе практичне значення, оскільки у формальних і неформальних спільнотах, особливо в дитячих і молодіжних, часто виникають негативні вияви взаємодії у формі залякувань, переслідувань. Недаремно в психологічній і медичній літературі явище булінгу й віктимізації відносять до загальних проблем людства, вказуючи на те, що з ними зустрічаються діти й підлітки у більшості країн світу (G. Gini [378, с. 720] С. Salmivalli [556]). Різноманітні форми залякувань і знущань мають надзвичайно тяжкі наслідки. Як зазначається в широкомасштабному міжнародному дослідженні, що охопило 123 тисячі підлітків трьох вікових підгруп із 28 країн світу, переслідування й залякування породжує значну кількість психологічних і фізичних відхилень у стані здоров'я школярів, що вказує на необхідність ефективної профілактики знущань [340]. Основним шляхом покращення ситуації є детальний аналіз усіх соціально-психологічних процесів та механізмів, які можуть запобігти знущанням [340 с. 132].

Для України питання запобігання насиллю в дитячих спільнотах є також доволі нагальним. Як стверджується в психологічних дослідженнях, жертвами шкільного насилля відчувають себе більше половини дітей і підлітків (К. З. Абсалямова, О. Л. Луценко [5; 6], Е. В. Кіричевська [99], О. Ю. Дроздов [74]). Опитування вказують на наявність різних видів насилля в дитячих спільнотах (І. Кизима [96], Є. Дубровська [75]), тому існує доцільність не лише розробки профілактичних і корекційних програм, а й теоретичного та експериментального аналізу різних аспектів проблеми. Традиційно в ситуаціях знущання виокремлюють від шести до восьми типів учасників. Уперше ці ролі були

ідентифіковані щодо взаємодії підлітків (С. Salmivalli [555]) та молодших школярів (J. Sutton [576]). Основними позиціями є нападники, аутсайтери (пасивні спостерігачі), жертви й захисники. Відповідно до напрямку дослідження, ми зосередили увагу на вивченні стратегії заступництва як виду просоціальних позицій особистості. Ця тенденція має багато різновидів, які, з певною мірою умовності, можна віднести до трьох поведінкових стратегій: намагання зупинити знуцання, утішання, переконування інших надати допомогу [294].

Вивчення заступництва зумовлене декількома обставинами: соціальною непривабливістю знуцань, їх публічністю, масовістю, частотою представленості в системі внутрішньогрупової взаємодії (J. Pronk [541]). Значущість вивчення стратегії в ракурсі вікового аналізу зумовлена також тим, що це онтогенетично ранні стратегії ініціативного регулювання процесів міжособистісної взаємодії. У неформальних дитячих спільнотах рівень знуцань значно вищий, ніж в організованих групах, до того ж воно виявляється в більш прямих і жорстких формах. Простеження можливостей дітей самостійно покращувати соціальну ситуацію, залагоджувати гострі протистояння є необхідною умовою організації психолого-педагогічного супроводу соціального розвитку особистості. Заступництво – внутрішній ресурс налагодження стосунків у дитячих спільнотах, унікальний шлях формування соціальної компетентності та активності. Його значення особливо високе в ситуаціях, які мало контролюються з боку дорослих. Саме захист здатний виконати роль буфера в ситуації травмування самооцінки та принижень особистісної гідності. Як стверджується в дослідженнях, більшість епізодів віктимізації в дитячих спільнотах (80 %) відбувається на очах однолітків. Діти з осудом ставляться до знуцань, але переважно не втручаються в перебіг подій. Лише четверта частина спостерігачів стає на захист жертви (Р. В. Павелків [170], Є. Дубровська [75], D. Hawkins [414], А. В. Nickerson [509]). Аналіз причин існування цієї тенденції дозволяє виокремити чотири підстави пасивності свідків. Три з них пов'язані з наявністю соціальних ризиків, четверта зумовлена несформованістю прийомів протистояння.

На сьогодні заступництво як різновид просоціальної поведінки предметом самостійного аналізу у віковій психології виступає досить рідко. Його окремі питання вирішуються під час розгляду суміжних проблем: знуцання в дитячих та підліткових спільнотах [98; 330; 380; 440]; становлення моральної свідомості та самосвідомості [170]; розвиток дружби [521; 366], соціальної підтримки та допомоги [162; 335]. Зокрема, у процесі вивчення проблеми віктимізації у сучасних дослідженнях спостерігається розширення аналізу діадичної взаємодії «хуліган-жертва» через виокремлення більш широкого соціального контексту, урахування позицій інших учасників ситуацію. У дослідженнях описуються чотири ролі свідків знуцань (С. Salmivalli [555]). Одна з них – роль захисника. Використовуючи принцип виокремлення рольових позицій у контексті віктимної ситуації, грецькі вчені відносять заступництво до ролей периферійного плану, які можуть суттєво вплинути на перебіг ситуації (M. Vlachou [592]).

Вивчення наукової літератури дозволяє виокремити наступні питання, які обговорюються щодо стратегії заступництва: присутність стратегії в проблемному полі соціальної взаємодії; його загальне значення та роль для

різних учасників процесу; розуміння та ставлення до заступництва; детермінація процесу; аналіз диспозиційних основ та ситуативних чинників, що зумовлюють цей вид соціальної активності; вивчення стильових характеристик допомоги. Ці питання розглядаються щодо різних спільнот без простеження вікової генези. Оцінюючи результати спостережень щодо присутності заступництва в конфліктних ситуаціях, можна зробити висновок, що цей вид сприяючої поведінки фіксується в усіх вікових групах, починаючи з раннього дитинства.

За даними різних досліджень, близько п'ятої частини свідків знущань не лише стають на бік скривдженого, а й роблять спробу втішати та допомагати, виконуючи, при цьому, роль соціального буфера між реальністю й самопочуттям особистості (S. C. S. Caravita [297, с. 140]). У процесі вивчення індивідуальних самозвітів дітей та підлітків із використанням процедури самоідентифікації ці показники коливаються від 27 % [440] до 52 % [509, с. 696] чи навіть 90 % вибірки (G. Huitsing [436]). Діти схильні позначати себе й інших як таких, що приходять на допомогу. Найчастіше в самозвітах звучать ідеї щодо захисту жертв фізичної агресії, тоді як ситуації реляційних знущань ігноруються. За даними соціологічного опитування, проведеного на теренах Львівщини, близько половини старшокласників в умовах зустрічі з булінгом обирають позицію захисника (44,7 %) чи активного організатора протидії (52,2 %) [96, с. 186].

Констатуючи розгортання досліджень із питань булінгу, необхідно визнати, що відсутність робіт, безпосередньо спрямованих на вивчення явища активного захисту, зумовлює існування багатьох невирішених питань: хто і за яких умов стає на захист; які наслідки такого втручання для кожного з учасників; як сприймається захист однолітками й жертвою. Як зазначають представники фінської психологічної школи, на сьогодні відсутні дослідження, які б безпосередньо спрямовувалися на вивчення функції захисту для постраждалих дітей [554, с. 147]). В існуючих роботах увага зосереджується на характеристиках захисників без детального аналізу діадичного зв'язку між жертвами та захисниками, простеження функцій сприяння для позитивної атмосфери групи [297; 537]. Такі роботи з'явилися лише в останній період (M. Sainio [554], A. V. Nickerson [510]). Встановлено, що наявність захисту не лише забезпечує скривдженому відчуття підтримки, а й збереження його соціального статусу в сьогоденні та в подальшій перспективі.

Залякування й захист є елементами загальної системи внутрішньогрупової взаємодії, тому перспективними напрямками аналізу явища заступництва є діадичні й тріадичні підходи (G. Huitsing [436]). Саме вони дозволяють простежити динаміку стосунків, виокремити зв'язки, які лежать в основі дитячих поведінкових програм, проаналізувати дію міжособистісних чинників у прогнозуванні заступництва. У процесі аналізу напрямів дослідження заступництва з погляду діадичних технологій можна виокремити декілька ліній організації спостережень: зіставлення особливостей поведінки агресора й захисника, захисника та жертви, захисника й аутсайдера. Зокрема, в одному з останніх досліджень нідерландських учених виконано аналіз чинників, що можуть сприяти переходу аутсайдера до активного захисту (J. Pronk [541]), здійснено пошук особистісних корелят [540].

Аналіз заступництва в проблемному полі моральної свідомості та самосвідомості, спрямований на аналіз розуміння дітьми необхідності заступництва, його стимулюючих детермінант ми знаходимо у роботі Р. В. Павелківа. У дослідженні обговорюється ідеї, які виокремлюються молодшими школярами як підстави заступництва: фізична чи вербальна агресія, образи та узагальнена категорія розрізнених причин [170, с. 188]. На сьогодні проблема заступництва аналізується щодо всіх вікових періодів: ранній та дошкільний [263], молодший шкільний [170], підлітковий [75; 74; 541-542; 554; 294; 380-379], юнацький [98-99]. Водночас слід визнати, що узагальнювальні праці з питань вікової динаміки заступництва відсутні. Більшість робіт виконана щодо підліткового віку. У них зазначається, що стратегія заступництва на рівні слів і поведінки найяскравіше представлена в поведінці дітей 8 - 12 років [555].

Водночас необхідно зазначити, що спостереження, проведені в дошкільних групах, вказують на наявність у цьому віковому періоді всіх рольових статусів, що виникають в умовах віктимізації [263]. Діти виявляють здатність не лише підтримувати однолітків, які стали об'єктом нападу, а й усвідомлюють основні рольові позиції учасників соціальної взаємодії, виокремлюють як стратегії нападу, так і захисту. За даними англійського дослідження, до розряду захисників діти відносять п'яту частину однолітків [503, с. 579].

Одними з небагатьох досліджень, у яких вивчаються просоціальні ролі дошкільників у віктимних ситуаціях, є роботи італійських психологів [262; 263]. У дослідженнях аналізується дві стратегії захисту: утішання та посередництво. Встановлено, що вони позитивно корелюють з усіма показниками емпатії. Аналізуючи питання гендерної специфіки захисної поведінки, ми виявили різні позиції. Працюючи з молодшими підлітками, фінські вчені фіксують більшу частоту сприяючих форм поведінки серед дівчат (V. Røyhönen [537, с. 149]), тоді як дослідження, виконані на середньому підлітковому віці, віддають перевагу хлоп'ячим групам (A. V. Nickerson [510]). На нашу думку, ці відмінності у висновках зумовлені не лише віком респондентів, а й урахуванням різних видів захисту. Як відомо, найбільш типовими формами підтримки є емоційна й інструментальна допомога, які за своєю сутністю є різними (S. Caravita [297]).

Для нашого дослідження важливими є роботи, у яких виконана деталізація різних функцій, що реалізуються в програмі захисту. До соціально прийнятних позицій віднесено: роль адвоката, втішачого, омбудсмена (на кого покладаються функції розведення сторін), контролера за дотриманням соціальних норм [262-263]. Вітчизняні психологи, спираючись на класифікаційну систему Д. Ольвеуса, в репертуарі ролей, що виникають у системі третирування, виокремлюють позиції вірогідного та реального захисника [74, с. 12]. Вивчення заступництва як просоціальної стратегії може здійснюватися за декількома лініями: аналіз детермінуючих чинників, що обумовлюють просоціальне рішення, виокремлення потенційних загроз і переваг, які породжує цей тип поведінки, вікові та гендерні особливості стратегії, стильові особливостей просоціальної поведінки, аналіз причин, що пригнічують заступництво. Зупинимось на деяких із позначених ліній. Перш за все поглянемо на дослідження, присвячені вивченню потенційних детермінант, які зумовлюють вибір поведінкової стратегії

в проблемних ситуаціях. У сучасній психологічній науці цей напрям представлений незначною кількістю робіт. До основних характеристик, які перевіряються в дослідженнях, належать: процеси соціального пізнання, морального розвитку, емпатійності, самоефективності, прихильності у стосунках із батьками.

Відмінність у характеристиках аутсайдерів і потенційних захисників простежені в кількох роботах (J. Pronk [541], F. Tani [581]). Психологи визнають, що в дітей, які виявляють схильність захищати інших, частіше, ніж у хуліганів, їх асистентів чи жертв, діагностуються такі риси великої п'ятірки, як поступливість, просоціальна орієнтація, схильність до співпраці та альтруїзму. Для них властива більш висока самооцінка, схильність до продуктивного подолання стресу та альтруїстичні почуття. Хоча необхідно визнати, що в окремих роботах такі відмінності не виявлені [555]. Одним із перших досліджень, які спрямовані на аналіз диспозиційних передумов заступництва, є роботи італійських психологів. На їхню думку, існує дефіцит досліджень, які пояснюють диференціацію спостерігачів у ситуаціях віктимного характеру на захисників та спостерігачів (G. Gini [379, с. 94]). У роботі перевірялися дві можливі детермінанти просоціальної поведінки: емпатійність та соціальна самоефективність. Зазначимо, що вивчення ролі емпатії в прогнозуванні позиції захисника ми знаходимо і у роботах американських учених [509; 510]. Автори стверджують, що емоційна стурбованість віктимізацією переважно виступає стимулюючим чинником для просоціального втручання та антипредиктором аутсайдерства (A. B. Nickerson [509, с. 697]). У роботі італійських психологів представлено дещо інший ракурс проблеми. Зазначається, що рівень емпатійної чутливості в період середнього підліткового віку позитивно взаємопов'язаний як із позицією пасивного спостерігача, так і захисника, а отже, емпатійність сама по собі ще не гарантує активного просоціального відгуку. Результат засвідчує, що незважаючи на те, що емпатійна чутливість є важливим корелятом поведінки, вона не може вважатися достатньою умовою прогнозування заступництва, оскільки й інші змінні можуть сприяти поведінці допомоги чи призупиняти її (G. Gini [379, с. 101]).

Підтвердження цього висновку ми знаходимо в роботі S. C. S. Caravita, присвяченій аналізу взаємозв'язку заступництва з двома різновидами емпатії (афективною й когнітивною) та статусними позиціями. Встановлено, що активна просоціальна поведінка притаманна дітям, які мають не лише високий рівень афективної емпатії, а й високу популярність та визнання [297, с. 140]. До того ж ці зв'язки більш яскраво виявляються в хлопців. Однією з можливих причин називають вищу схильність дівчат до особистісного дистресу, який знижує активність. Ці висновки узгоджуються з двоаспектною моделлю мотивації просоціальної поведінки, у якій виокремлені внутрішні й зовнішні спонукальні чинники (K. R. Wentzel [604]). Визнаючи соціальний статус як важливу умову заступництва, дослідники вказують, що просоціальна поведінка у свою чергу сприяє утвердженню статусних позицій. Захисники сприймаються однолітками як борці за справедливість (V. Røyhønen [537], A. B. Nickerson [510]).

Важливу роль у виборі стратегій поведінки має фактор самоефективності [379]. Відчуття власної компетентності в наданні допомоги є одним із предикторів, що забезпечує людині перехід від пасивного споглядання до активного втручання в проблемну ситуацію. Як зазначається в наукових дослідженнях, репутація захисника корелює з переживанням почуття самоефективності [537]. Якщо підлітки-захисники не лише обирають шлях безпосереднього втручання в конфліктну ситуацію, а й висловлюють упевненість у ефективності своєї допомоги, то аутсайдери декларують лише готовність до непрямой участі в конфлікті, визнаючи обмеженість своїх можливостей надання прямої допомоги [542, с. 669]. Особливу роль у виборі просоціального типу поведінки має здатність до саморегуляції як позитивних, так і негативних емоційних станів. Як стверджують італійські вчені, сформоване почуття емоційної саморегуляції детермінує високий рівень самоефективності в регулюванні міжособистісних стосунків, що сприяє розвитку просоціальної поведінки та відчуттю благополуччя. З віком ці тенденції посилюються [296].

Сфера ситуативних чинників поведінки захисту досить широка. Одним із важливих показників є чинник приналежності до групи. В організованих спільнотах захист переважно йде від членів групи. Як зазначається в наукових дослідженнях, більшість ображених визнає, що підтримку вони мають саме від однокласників. Захисні діадичні зв'язки переважно розгортаються серед представників однієї й тієї ж статі (V. Røyhønen [537]). Серед причин, які перешкоджають заступництву, виокремлюють дію «ефекту свідка», що зумовлює дифузію відповідальності; сприйняття дітьми образ як допустимих форм жарту; наслідування поведінки навколишніх; сприйняття жертв як низькостатусних партнерів із прагненням дистанціюватися від них; сприйняття жорстоких форм поведінки як допустимих [555, с. 115]. Не знайшла підтверджень і гіпотеза впливу переживання віктимізації на підвищення вірогідності втручання в ситуацію конфліктної взаємодії (F. Tani [581]).

Аналізуючи когнітивні основи заступництва, психологи вказують на достатньо високий рівень розвитку цих структур у дітей, які займають просоціальну позицію в соціальній взаємодії. Детермінуючу роль високих показників соціального інтелекту щодо стратегії заступництва психологи обговорюють, розглядаючи, насамперед, періоди дитинства. Як показали дослідження англійських учених, навіть у цьому віковому періоді захисників характеризує високий рівень розвитку когнітивних процесів, здатність до вирішення завдань соціально-пізнавального характеру. Діти, які мають сформоване пізнання та здатні планувати й аналізувати поведінку іншого, можуть зрозуміти емоційний стан скривдженого та виступити на його підтримку. (C. P. Monks [503, с. 571]). Ця ж тенденція зберігається й у період молодшого шкільного віку (D. Warden [596]). Як свідчать дослідження, показники соціальної компетентності корелюють із гальмуванням фізичної агресії в хлопчиків та розгортанням стратегій допомоги в дівчат (M. R. Carreras [308]). Цікаві ідеї щодо взаємозв'язку рівня соціальної компетентності й поведінки учасників ситуацій знущань ми знаходимо в роботі скандинавських дослідників (H. Palmén [521]).

Тривалий час соціальну компетентність розуміли як здатність не лише декодувати соціальний контекст, а й вибудувати соціально нормативну поведінку. Згідно з цим підходом, утверджувалася ідея низької компетентності агресорів та її високий рівень у захисника. Відповідно до сучасних підходів, сутність явища компетентності видозмінена: стверджується, що ця характеристика передбачає здатність людини реалізовувати власні програми. За такого розуміння відбувається перегляд оцінних характеристик як для нападника, так і захисника. Дослідження показують, що в колі булінгової взаємодії найвищий рівень компетентності має агресор, який володіє здатністю використовувати бістратегічні технології керування процесами. Тоді як компетентність захисника, який володіє переважно просоціальними засобами, у цьому контексті програє (Р. Н. Hawley [418; 417]).

Визнаючи значення показників інтелектуального розвитку, учені підкреслюють, що сам по собі рівень пізнавальних можливостей не гарантує просоціальність. Як засвідчують дослідження, виконані в Падуанському університеті (Італія), активна поведінкова позиція передбачає вміння декодувати ситуацію, розуміти чужі думки, наміри, переконання, прочитувати як когнітивні, так і емоційні процеси. У той же час, високий інтелектуальний потенціал не обов'язково використовується для вибору просоціальних варіантів поведінки в процесі споглядання ситуацій знуцання (G. Gini [379]). Пасивна позиція спостерігача чи навіть агресора не виключає цих ментальних процесів. Підтвердження цих ідей ми знаходимо в кількох дослідженнях [294; 242]. Зокрема, зіставляючи особливості обробки інформації в межах восьми категорій соціального пізнання та самопізнання в дітей молодшого шкільного віку, учені дійшли висновку, що ці показники не дозволяють говорити про їх прогностичну функцію щодо типу поведінки молодших школярів у ситуаціях знуцань над однолітками, оскільки вони не містять диференціювальних ознак щодо всіх шести рольових позицій (E. Andreou [242]).

Важливою лінією аналізу є вивчення такого предиктора заступництва, як моральна компетентність. Як стверджується в науковій літературі, цей показник має позитивний вплив на характер поведінки дітей у ситуаціях кривди [494]. Хоча значної різниці між показниками моральної компетентності аутсайдерів і захисників у дослідженнях не виявлено [378; 494]. Здатність до моральних міркувань не обумовлює активну позицію в таких ситуаціях. Особистісний вибір залежать від переконань. Порівнюючи когнітивні можливості аутсайдерів і захисників, норвезькі психологи дійшли висновку, що учасники соціальної взаємодії ведуть себе по-різному у віктимних ситуаціях через відмінності в моральній компетентності, а не селективності [542, с. 669]. Серед соціальних чинників, які стимулюють розвиток просоціальних тенденцій, у дослідженнях перш за все виокремлюється фактор первинної прихильності. Дитячі рольові позиції у віктимних ситуаціях пов'язують із характером зв'язку дитини з матір'ю (A. V. Nickerson [509, с. 699]). Тому одним із ефективних шляхів розвитку заступництва є залучення батьків до програм заохочення дітей до генерування просоціальних стратегій протистояння насиллю (Р. Н. Hawley [415, с. 1109]).

Важливим напрямом вивчення заступництва є аналіз розуміння й прийняття цієї стратегії потенційними учасниками проблемних ситуацій. Саме такий підхід ми знаходимо в роботі Р. В. Павелківа [170]. Аналізуючи питання розвитку моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці, автор розглядає заступництво як один із різновидів моральної поведінки, показник сформованості цих структур в індивідуальній психіці дитини. У роботі вивчаються як уявлення дітей про сутність стратегії, так і розуміння її основ. Дослідження показало, що центральними підставами втручання в перебіг подій, на думку молодших школярів, є совість людини, її моральна позиція [170, с. 189].

Відносно самостійним напрямом досліджень є аналіз поведінкових стилів та стратегій заступництва. Вивчення цих аспектів, на нашу думку, заслуговує на особливу увагу, оскільки бажання допомогти іншій людині може успішно реалізуватися й мати позитивний соціальний контекст лише за умови використання релевантних поведінкових стратегій. Як зазначає Є. В. Кіричевська, саме творче розв'язання комунікативних задач створює сприятливі передумови для конструктивного подолання знуцань [98]. Продемонструємо основні підходи до виокремлення стилів заступництва. Найперше зупинимося на ідеях, що народилися в лоні ресурсної теорії управління, запропонованої американським психологом Р. Н. Hawley. Згідно з нею, еволюційний розвиток особистості пов'язаний із реалізацією двох цільових програм: досягнення матеріальних цілей та використання соціального ресурсу. Перша – зумовлює конкурентність, друга – схильність людей до взаємодії та співпраці. Наявність двох ресурсних цілей породжує розмаїття стратегій управління в поведінковому репертуарі. До найбільш ефективних у досягненні цілей ресурсна теорія відносить просоціальну та примусову стратегії [416; 417].

Застосовуючи ресурсну теорію управління, американські та голландські вчені виокремлюють дві поведінкові стратегії, які простежуються в учасників булінгу: коерцитивну (примусову) й просоціальну (J. Pronk [541]; Р. Н. Hawley [415, с. 1099]). Оскільки кожна з них може забезпечити реалізацію поставлених особистісних програм, їх оцінюють як функціонально подібні, ефективні стратегії, які за своєю сутністю феноменологічно різні. Їх використання забезпечує п'ять різних типів участі особистості в керуванні ситуацією: агресивний, бістратегічний, просоціальний, типовий, підлеглий. Співвідносячи їх із кожною рольовою позицією учасників булінгу, учені дійшли висновку, що, на відміну від агресивного нападника, який використовує силовий чи бістратегічний підхід, захисники переважно обирають стратегію просоціального типу. Така поведінка спрямована на побудову кооперативних стосунків (Р. Н. Hawley [419]). Як наслідок – захисники є ефективними контролерами соціальної взаємодії, що користуються повагою однолітків (J. Pronk [540]). Варто зазначити, що використання просоціальної стратегії захисту не обов'язково повністю позбавлене корисливих цілей, а й за такої умови зберігається прагнення знаходити взаємовигідне рішення. Завдяки застосуванню просоціального каналу зв'язку зникає необхідність використовувати насилля. Закономірно, що просоціальна стратегія захисту передбачає належний рівень сформованості соціальної майстерності, а іноді навіть елементів макіавеллізму. Якщо в інших

ситуаціях просоціальної стратегії розцінюють як опосередкований шлях управління соціальним ресурсом [415, с. 1111], то в контексті захисту вона набуває прямого статусу.

Вивчення стильових характеристик заступництва в контексті моральної проблематики ми знаходимо в роботі українських психологів [170]. У дослідженні обговорюються три стилі заступництва: асертивний, агресивний та стиль непрямого сприяння, який передбачає залучення третьої сторони. У дитячих спільнотах переважно йдеться про авторитетного дорослого [170, с. 197]. Асертивний стиль заснований на системі моральних приписів. Він передбачає підтримку гідності людини, її боротьби за свої права. В основі асертивної стратегії заступництва лежить вміння переконувати, аргументувати. Як показало дослідження, уже в молодшому шкільному віці більшість дітей сприймають асертивний стиль заступництва як найпривабливіший [170, с. 198], але при цьому частина з них за критерієм ефективності, віддають перевагу агресивним способам втручання [111; 170, с. 200]. Як показують дослідження, до кінця молодшого шкільного віку в дітей простежується підвищення здатності виокремлювати нормовідповідні форми сприяння, знаходити найбільш релевантні способи протидії агресії [294]. Зокрема, в одному з досліджень підліткам було запропоновано висловити дві точки зору: виходячи з реальних особистісних стратегій і з точки зору прийнятої на себе рольової позиції (захисник, агресор, спостерігач). Було встановлено, що в ситуації вибору поведінкових стратегій усі підлітки схиляються до найбільш просоціальних форм поведінки. Прийняття рольових позицій позначається на особистісних перевагах у виборі ефективних поведінкових стратегій. Якщо «нападники» віддають перевагу помсті, то ідеї захисників досить схожі на позиції інших учасників конфлікту. Вони заперечують ефективність розплати, уважаючи, що стратегії помсти лише провокують посилення агресії [294].

Спостереження за поведінкою дітей у ситуаціях знуцань засвідчують, що захисники можуть обирати й агресивні стратегії. Спостерігаючи за поведінкою дітей і підлітків, D. L. Hawkins та його колеги дійшли висновку, що у віктимних ситуаціях четверта частина спостерігачів втручається в перебіг ситуації. Половина з них використовує при цьому агресивну стратегію захисту, яка дає позитивний результат [414]. Ці спостереження підкріплюють ідею щодо ефективності обох стратегій управління ресурсом (примусової та просоціальної). Хоча їх застосування агресорами й захисниками різне: агресор використовує силову стратегію для монополізації управління ресурсом, тоді як захисник застосовує її для корекції процесу [415]. Використання захисником стратегії примусу вказує на розгортання бістратегічного підходу до ситуації, що може розцінюватися як лінія розвитку соціальної компетентності. Злиття стратегій розцінюється як поведінкова винахідливість (P. H. Hawley [415, с. 1111]). Усе ж, використання асоціальних способів підтримки вказує на існування розбіжностей між системою уявлень дітей про норми й реальною поведінкою.

Отже, заступництво – особливий різновид соціальної підтримки, який зустрічається в процесі взаємодії між людьми як в організованих спільнотах, так і за їх межами. Це позитивна тенденція, у якій виявляється моральна сутність

людини, її здатність рухатися в напрямі налагодження підтримки, взаєморозуміння. Домінуючою стратегією заступництва є просоціальний стиль, який передбачає миролюбні шляхи залагодження конфлікту, відстоювання прав іншої людини, без використання силових методів впливу.

2.5. Вікові аспекти розвитку тривалих форм просоціальної поведінки

Одним із критеріїв класифікації гуманістично спрямованих форм поведінки є часовий критерій. Згідно з ним, виокремлюють дві основні форми просоціальної поведінки: короткотривалі та довготривалі. Наявність цих різновидів просоціальної поведінки спричинила розгортання двох наукових традицій дослідження соціально-психологічного явища. Як зазначає Л. Пеннер, перевага в їх розробці, до недавнього часу, належала короткотривалим, переважно спонтанним формам сприяння [530, с. 447]. Лише окремі дослідження присвячувалися вивченню довготривалих форм піклування за тяжкохворими людьми з боку членів їх сімей. У останні роки відбулася інтенсифікація іншої лінії аналізу проблеми – вивчення тривалих форм допомоги, основними різновидами яких є волонтерство та донорство (О. С. Азарова [7; 8], М. В. Петренко [176], А. Шагурова [221], М. Okun [515], М. Cabrera-Darias [291]).

Виходячи з напрямку дослідження, ми здійснили аналіз вікових аспектів довгострокових форм просоціальної поведінки. Саме у них актуалізується диспозиційна складова. Зазначимо, що ми не знайшли робіт, які присвячувалися б вивченню вікової генези довготривалих форм просоціальної поведінки. Більша увага приділена цьому питанню в роботах, які висвітлюють суміжні проблеми: розвиток соціальної чи громадської активності дітей та молоді; особливості взаємодії між дітьми та розвиток гуманістичних взаємин; стосунки між членами родини в умовах сімейних колективів; організація волонтерської діяльності. У процесі розгляду цих питань ми знаходимо розрізнену інформацію щодо зародження довготривалих форм просоціальної поведінки. Більш чітко питання вікової генези простежені щодо одного з різновидів просоціальної діяльності – волонтерства. Переважно вони стосуються вікової динаміки мотиваційних основ допомоги (А. О. Шагурова [221], М. Dávila [331]). Водночас зазначимо, що в процесі виокремлення перспективних ліній наукових пошуків неодноразово звучить теза необхідності аналізу добровольчої діяльності на різних етапах соціалізації, вивчення особистісних характеристик волонтерів, залежно від вікових особливостей [7; 8].

Важливою підставою, яка вказує на необхідність вивчення вікових аспектів розвитку довготривалих форм просоціальної поведінки, є також наявність розбіжностей у висновках щодо загальних тенденцій розвитку особистості. У багатьох вітчизняних і зарубіжних роботах обговорюється ідея зниження рівня емпатійності молоді (S. H. Konrath [461]). Натомість, соціологічні й психологічні дослідження в різних країнах вказують на зростання волонтерської активності в останні роки [30; 47; 292]. Підтвердження цих ідей простежується у міжнародних та державних статистичних звітах [292]. Водночас у наукових роботах зазначається, що існуючі програми стимулювання й підтримки волонтерства більш зорієнтовані на процесуально-інструментальну складову та менше на

розвиток мотиваційних основ (С. М. Lam [470, с. 6]).

Волонтерська діяльність – це довгострокова, спланована просоціальна поведінка, спрямована на користь незнайомих людей, що відбувається в межах певної організаційної системи [85]. Соціальні процеси, що відбуваються в Україні в останні роки, викликали активізацію волонтерського руху. За даними світового рейтингу благодійності (World Giving Index 2016), загальний рейтинг України за останні п'ять років підвищився з 150 до 106 місця [292, с. 38]. Незважаючи на загальну скруту, збільшився також показник грошових пожертв. У волонтерських програмах сплеск ініціативи українців простежувався у 2014-2015 рр. На сьогодні за цим показником Україна посідає 92 місце у світі. За даними соціологічного дослідження, фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова, впродовж 2016 року волонтерською діяльністю займалися 14 відсотків українців [30].

Простежуючи недостатню відпрацьованість проблеми вікової генези волонтерства з боку психологічної науки, зазначимо, що ці питання більш інтенсивно висвітлені в роботах педагогічного та соціологічного спрямування. [63; 140; 66]. Ще більш інтенсивно вони розробляються в російській науці [7; 8; 9; 11; 26; 61; 68; 149; 167; 105; 194]. Також волонтерство аналізується як лінія професійної підготовки майбутніх фахівців [20; 32; 41; 66; 68; 136; 221; 223] чи як організаційна форма життєдіяльності дитячих та молодіжних громадських об'єднань [9]. Як зазначає З. Андержанова, залучення до програм волонтерської допомоги сприяє створенню нової ситуації розвитку для молоді [11, с. 22].

У психологічній науці вивчення волонтерства, як унікального соціально-психологічного феномена, інтенсифікувалося в останній період. У процесі його розробки ми зустріли використання як функціонального, так і мотиваційного підходів. Обговорюючи сутність явища, у науковій літературі виокремлюють шість його основних характеристик: добровільність, безоплатність, довготривалість, спланованість, зорієнтованість на сторонніх людей, наявність організаційного контексту. При вивченні волонтерства основна увага зосереджується на вивченні детермінуючих основ довготривалих програм сприяння, аналізу його диспозиційних корелят [7; 8; 26; 389; 531]. У багатьох роботах виконана спроба розробити концептуальні моделі прямих і непрямих впливів на розвиток стійкої добродійності [221; 532].

Волонтерство – різноманітна система добродійних видів діяльності: від надання підтримки дітям до участі в кризово-екстремальних ситуаціях. У своєму дослідженні ми не будемо зупинятися на цих питаннях, акцентуючи увагу лише на вікових аспектах просоціальної поведінки. Започатковуючи аналіз проблеми генези волонтерства, зазначимо, що вікові відмінності добровольчої діяльності представлені в науковій літературі незначною кількістю робіт. Переважно вони стосуються мотивації волонтерства [139; 221; 233; 331; 492; 515]. У процесі вивчення проблеми вчені виходять із постулату, що кожний етап життя визначається характером змінних щодо схильностей людини діяти певним чином. Впродовж життя відбувається накопичення досвіду, який видозмінює сприйняття соціальних ситуацій та вносить вікові ефекти у поведінкові стратегії (Б. І. Цуканов [218], Н. В. Чепелева [220]). Доведено також, що детермінанти

волонтерства характеризуються стадіальною специфічністю [514]. Воно може здійснюватися в широкому віковому проміжку, а його сенс і закономірності змінюються [331; 516]. Як уже підкреслювалося, волонтерство належить до зрілих форм поведінки, хоча його витoki можна простежувати з підліткового періоду. Передумовами стійких форм просоціальної поведінки в підлітковому віці виступає належний рівень адаптивності в період молодшого шкільного віку та членство в різних організаціях (R. Atkins [245]). Останнім часом простежується підвищення уваги до підліткового волонтерства, проте в його розробці залишається багато невирішених питань. Зокрема, як зазначають італійські психологи, у розробці проблеми існують певні обмеження: недостатня кількість досліджень, відсутність чіткого аналізу впливу сімейного виховання, обмеженість поздовжніх досліджень, які забезпечують з'ясування причинно-наслідкових зв'язків. Спираючись на більш ранні дослідження, автори вказують, що пряме перенесення результатів дослідження волонтерської діяльності дорослих для пояснення природи просоціальної поведінки підлітків неприпустиме (E. Marta [488, с. 36]). Висновки щодо особливостей підліткового волонтерства можна робити лише на основі аналізу мотиваційних основ цієї форми поведінки, її ціннісних значень для підлітка. Саме з кінця підліткового віку розпочинаються інтенсивні процеси кристалізації когнітивного й емоційного розвитку, перебудову соціального контексту життя, які, в переважній більшості, зберігають стабільність впродовж наступних періодів (І. Д. Бех [29], І. С. Булах [36], С. О. Ставицька [206], G. Carlo [302]). Досвід роботи в доброточинних організаціях забезпечує формування досвіду, сприяє розвитку процесів особистісного самоутвердження та соціально-рольової ідентичності.

Дослідження волонтерської діяльності в підлітковому та юнацькому віці переважно спрямовані на аналіз функцій цього виду активності для особистісного розвитку, вивчення її спонукально-мотиваційної складової та взаємозв'язку з особистісними якостями. Зокрема, серед особистісних якостей підлітків, що виявляють схильність до волонтерства, виокремлюються такі риси, як екстраверсія, високий рівень самоефективності, засвоєння моральних норм, оптимізм, емоційна стабільність, емпатійність, відсутність самозакоханості та налаштованості на автономію. Ці ж якості зумовлюють розгортання довгострокових просоціальних тенденцій і в юнацькому віці. Як показали дослідження, на вибірці молодих добровольців (від 18 до 28 років), респондентів характеризує високий рівень просоціальності та більш низький рівень самозакоханості порівняно з людьми, які не беруть участь у доброточинній діяльності [488, с. 36]. У більш ранніх дослідженнях вказується на те, що підлітки, які беруть участь у довготривалих формах просоціальної поведінки, не лише мають вищий рівень домагань у навчанні та сформоване почуття власної гідності, а й більш віддалені наслідки, які пов'язані з подальшим трудовим життям (M. K. Johnson [442]).

Аналіз волонтерства в період ранньої дорослості ми знаходимо у низці наукових дослідженнях [7; 8; 26; 66; 221; 488]. Частина з цих робіт передбачає простеження тривалої вікової перспективи (M. C. Dávila [331], M. Cabrera-Darías [291]). Основними лініями аналізу є вивчення детермінант тривалої участі людей

у просоціальних програмах та рівня готовності до цього виду діяльності. Зокрема, у роботах італійських психологів запропонована модель юнацького волонтерства. До її основних елементів віднесено характер мотивації (орієнтація на іншого), групову ідентифікацію, відчуття задоволеності, наявність підтримки членів сім'ї. Ці змінні сприяють формуванню рольової ідентичності волонтера, що виступає основою просоціальних намірів [488, с. 39]). Споріднені ідеї знаходимо у роботах російських психологів. У дослідженні А. О. Шагурової, описується портрет «ідеального» волонтера [221, с. 21-22]. У роботі зазначається, що характеристики «ідеального» волонтера мають тісний зв'язок зі змістовними компонентами соціально-психологічної готовності особистості до волонтерської діяльності, що дозволяє розглядати їх як ідеальну модель підготовки кандидатів у волонтери. У роботі О. Азарової [8] аналізуються п'ять систем змінних готовності: пізнавальний, спонукальний, комунікативний, особистісний і виконавчий блоки. Наголошується, що стійка участь у довготривалих програмах допомоги знаходиться під впливом як диспозиційних, так і організаційних змінних [363]. Бажання продовжувати участь у просоціальних програмах зумовлюється розвитком соціальної ідентичності добровольця [488, с. 44].

На цей час уже виконані перші метааналітичні дослідження щодо вікових аспектів волонтерства. Однією з перших робіт є праця американських учених, у якій обговорюються результати 13 досліджень, присвячених віковим аспектам мотивації волонтерства (М. А. Okun [515]). Зазначимо, що в процесі вивчення вікових ефектів просоціальної мотивації в наукових дослідженнях переважно використовується прийом онтогенетичних зрізів. Зокрема, перевіряючи лінію генезу мотивів волонтерства з позиції теорії соціоемоційної селективності, іспанські психологи використали шестиступеневу модель відбору респондентів, що дозволило охопити більше ніж п'ятдесятирічний віковий діапазон [331]. Вивчення генези мотивації волонтерської діяльності в дорослому віці представлене сукупністю робіт [514; 516; 515; 443; 320; 291]. Аналіз диспозиційних основ волонтерства здійснюється переважно в лоні багатомірної чи трьохмірної моделі мотивації волонтерства [515]. Найчастіше в дослідженнях обговорюється дія шести основних спонук, що детермінують участь дорослих у просоціальній активності. До них належать мотиви захисту (послаблення негативних емоційних станів, зумовлених проблемами іншого), ціннісні (альтруїстичні), соціальні (зміцнення стосунків), пізнавальні (розширення кругозору), кар'єрні та мотиви самоутвердження [320, с. 157].

Дослідження засвідчують наявність як певної схожості, так і відмінності у активності молоді та людей зрілого віку (М. С. Dávila [331]). Простеження вікової генези вказує на те, що на початкових етапах періоду більш чітко виокремлюється функціонування мотивів налагодження міжособистісних зв'язків та прагнення до кар'єрного руху, тоді як мотиваційно-спонукальною основою старших за віком добровольців є ціннісно-альтруїстичний мотив та бажання бути корисним (А. М. Omoto [516, с. 181]). Обговорюючи лінію розвитку кожного з мотивів, психологи доходять висновку про наявність в епоху дорослості оберненої кореляції між віком та мотивами кар'єрного росту й пізнання (М. А. Okun [515], М. С. Dávila [331]). Зіставляючи ці групи спонук, М.

С. Dávila зазначає, що в усі вікові періоди більш важливим є пізнавальний мотив, але з набуттям життєвого досвіду він втрачає свою значущість [331, с. 87]. Мотив кар'єри найяскравіше представлений у період 16-35 років [331, с. 89]. Інші тенденції простежуються у сфері дії соціальних мотивів. Ця група спонук зберігає свою значущість впродовж усіх вікових періодів, але при цьому вона не позбавлена вікової специфіки [515]. Розвиток захисних мотивів характеризується наявністю спадів та підйомів. Найбільш чітко вони виявляються в юнацькому та зрілому періодах [331, с. 83]. Вивчення наукових джерел дозволяє робити висновок, що вікова специфіка в мотиваційних структурах простежуються практично в усіх різновидах волонтерської діяльності, навіть в умовах екстремальних ситуацій. Зокрема, у дослідженні австралійських психологів здійснено порівняння мотивації добровольців-пожежників трьох вікових підгруп (J. McLennan [492, с. 56]). Встановлено, що вікові чинники впливають на характер домінуючих мотивів [492, с. 61].

Другим різновидом довготривалих програм просоціально зорієнтованих форм поведінки є донорство [381]. Аналіз вікових аспектів цього явища ми знаходимо в роботі М. В. Петренко [176]. Дослідження спрямоване на вивчення вікових предикторів цієї форми поведінки. У дослідженні охоплено майже двадцятирічний відрізок онтогенезу – від періоду пізньої юності до завершального етапу ранньої дорослості. Застосовуючи розширену модель донорської поведінки, авторка виокремила три групи чинників, що визначають просоціальний намір: атитюд (соціальна установка), норми та суб'єктивний поведінковий контроль. Кожна група має свою структуру й специфіку дії [176]. При вивченні добродійної діяльності у зрілому віці увага зосереджується на вивченні впливу трудової діяльності, сімейних статусів, матеріального забезпечення, здоров'я та благополуччя. Вказуючи на велику кількість обов'язків дорослого, І. М. Багмет зазначає, що в зрілому віці (у порівнянні з ранньою чи пізньою дорослістю) простежується найвищий рівень альтруїзму [23, с. 16]. Хоча трудова діяльність та сімейні проблеми можуть і послаблювати стратегію [514].

Розробка питань благодійності в період пізньої зрілості започаткована недавно. Визнаючи необхідність простеження дії чиннику віку психологи більш уважно ставляться до аналізу молодіжного волонтерства [148, с. 28]. У той же час, вивчення ціннісно-сміслової сфери людей похилого віку засвідчує підвищення просоціальних тенденцій. Як пояснює І. М. Багмет, це відбувається у зв'язку з переосмисленням життя. Переважна більшість людей схиляється до альтруїстичних позицій турботи про інших [23]. Обговорюючи проблему волонтерства в похилому віці, учені акцентують увагу на розповсюдженні цього явища в соціальному житті (С. Г. Спасибенко [204], К. W. Piercy [536]). У останні роки простежується активізація досліджень значення волонтерства для життєдіяльності особистості та її самопочуття, мотиваційних основ процесу, вивчення впливу диспозиційних і ситуативних чинників на участь людей похилого віку в добровільних програмах (М. Л. Смульсон [202], Н. В. Чепелева [220], К. В. Щаніна [227], Е. А. Greenfield [388], М. А. Finkelstein [362], В. Н. Gottlieb [384]). Обговорюючи особливості волонтерства в похилому віці, учені наголошують, що в цей період вдало поєднується унікальна тріада: досвід,

навички й терпіння, які в такому поєднанні відсутні в просоціально налаштованій молоді. У роботах соціологічного плану волонтерство аналізується в контексті розвитку соціальної активності людей похилого віку як важливого фактора особистісного й суспільного розвитку. Згідно теорії соціальної активності волонтерство розглядається як одна із шести потенційних сфер активності людей похилого віку [228, с. 61]. Це шлях використання їх духовного та трудового потенціалу, формування в суспільстві позитивного іміджу старості [227].

На початкових етапах розробки проблеми волонтерства у похилому віці увага психологів спрямовувалася на простеженні взаємозв'язку просоціальної активності зі станом здоров'я і самопочуття людей (В. Н. Gottlieb [384], Т. Е. Perry [534], Т. У. Lum [481], Н. Т. Rogers [548]). Значна кількість робіт виконана у формі лонгітюдів, що забезпечило можливість простежити наслідки участі у добродійній діяльності. Отримані результати вказують на прямий зв'язок соціальної активності з психологічним самопочуттям людини та більш опосередкований – зі станом фізичного здоров'я. У дослідженнях останнього періоду простежується зміщення акценту з питань здоров'я на розгортання нових особистісних тенденцій, простеження впливу волонтерства на подальшу соціальну та громадянську активність. Дослідники зосередили увагу на збереженні особистісної автономії та гармонійності самопочуття в похилому віці завдяки ініціативному застосуванню досвіду в нових життєвих умовах. За даними N. Morrow-Howell, після участі у волонтерських програмах кожний шостий учасник дослідження визнає, що просоціальна діяльність сприяла започаткуванню нових ліній трудової активності, близько половини – вказують на підвищення загального рівня громадської активності, третина – на подальшу участь у освітніх чи волонтерських програм [504]. Отримані дані свідчать про значний потенціал волонтерства для людей похилого віку. Ця активність асоціюється з процесами позитивного старіння, забезпечуючи відчуття корисності, що сприяє продовженню тривалості життя та емоційному благополуччю [227]. Особливу роль в активації просоціальної поведінки в похилому віці відіграє відчуття задоволеності [362, с. 6].

Вивчення перспективних наслідків волонтерства для особистісного розвитку показує, що участь у тривалих просоціально-орієнтованих програмах, особливо за умови її поєднання з релігійним світосприйняттям чи національною ідеєю, підвищує успішність процесів генералізації та еґо-інтеграції. Через надання допомоги іншим, люди похилого віку отримують можливість переглянути власні життєві цілі, зрозуміти сенс життя, тобто розвинути еґо-цілісність [536]. Результати засвідчують, що завдяки просоціальній активності відбувається зміна автонаративу, що неминуче спричиняє трансформування світосприйняття. Як зазначає М. Л. Смульсон, це шлях до зміни ментального образу світу в напрямі збалансування гнучкості й ригідності системи як основи психічного здоров'я в похилому віці [202]. Важливим напрямом аналізу участі людей похилого віку в довготривалих програмах сприяння є простеження впливу соціального й особистісного ресурсу людини. Встановлено, що ці змінні здатні суттєво вплинути на бажання займатися волонтерством, виступаючи

передумовою участі людини в тривалих програмах просоціальної поведінки. Проте їх детермінуючий вплив може мати не лише прямий, а й зворотний зв'язок. Існування цієї закономірності пояснюється компенсаторними можливостями просоціальної діяльності (А. Principi [539]). Підвищення активності особливо помітне за умови збереження значущості декількох мотивів участі у волонтерстві та сформованості зв'язків із благодійними організаціями.

Цікаві висновки щодо участі людей похилого віку в довготривалих програмах допомоги ми знаходимо в дослідженнях, виконаних на теренах теорії ідентичності. У дослідженнях стверджується, що існує зв'язок між поведінкою, рольовими ідентичностями та сприйняттям життєвих цілей. Висловлюється припущення, що саме волонтерство може пом'якшити ризик руйнування життєвих цілей, емоційного благополуччя літніх людей при втраті значущих ідентичностей. Як засвідчують результати досліджень, люди похилого віку, які беруть участь у добродійній діяльності, відчувають себе щасливіше, ніж ті, хто веде пасивний спосіб життя [388]. Концепція позитивного старіння нерозривно пов'язана з ідеєю збереження людиною похилого віку активної життєвої позиції.

Отже, довгострокові форми просоціальної діяльності є унікальним різновидом соціальної поведінки людини, яка має важливе суспільне значення та забезпечує вагомий внесок у розвиток особистості.

Висновки до розділу 2

Просоціальна поведінка – емпіричний показник сформованості просоціального феномену. Її зовнішня презентованість та соціальна значущість зумовили значний науковий інтерес до вивчення її психологічних змінних. Основними різновидами короткотривалих форм просоціальної поведінки є допомога, ресурсний обмін, заступництво, емпатійна підтримка. Кожен вид просоціальних самовиявів має власну вікову траєкторію розвитку.

Перші елементи просоціальної активності зароджуються у період раннього дитинства. У їх основі лежать вроджені задатки до емоційного зараження, солідаризації, цікавості до соціальних явищ, що в подальшому трансформується у здатність до розпізнавання ментальних процесів Іншого та прагнення діяти на його користь. Генеза ресурсного обміну, як просоціальної стратегії, пов'язана із розвитком щедрості особистості, оволодіння нею принципами справедливості та гуманізму. Віковий розвиток емпатійної підтримки проходить шлях від первинних форм емоційного зараження, переживання особистісного дистресу в емпатогенних ситуаціях до появи глибинного дієвого співпереживання, співчуття та співраді. Особливим різновидом просоціального сприяння є стратегія заступництва, яка виявляється у спробах перешкодити знуцанню та втішити жертву. Зрілість просоціальної поведінки особистості пов'язана з доповненням короткотривалих видів сприяння довготривалими. Становлення кожної лінії просоціальної активності залежить від сформованості диспозиційної системи особистості та дії ситуаційних чинників.

Питання генези справедливого обміну та більш широке розкриття кожної із ліній аналізу вікових аспектів просоціальної поведінки подане у монографічній роботі автора та в наукових статтях автора [110; 114].

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ВІКОВОЇ ГЕНЕЗИ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Розвиток просоціальності особистості в контексті генетично-деонтологічного підходу

Враховуючи розмаїття підходів до розуміння сутності просоціальності ми будемо визначати її через категорію особистісних якостей. На нашу думку, *просоціальність*, як диспозиційна основа гуманістично спрямованих дій людини на благо інших, – це психологічний конструкт, який визначає основні паттерни соціально-ціннісної поведінки та належить до усвідомлених соціально-психологічних якостей особистості. Це інтегративне, ієрархізоване утворення, яке охоплює просоціальну спрямованість та просоціальну ідентичність особистості, когнітивні структури соціального пізнання та систему соціальних емоцій. Домінуючу функцію в ієрархічній структурі феномена виконує просоціальна спрямованість, заснована на ціннісно-смыслових установках особистості та її емпатійних налаштуваннях.

Започатковуючи емпіричний аналіз проблеми розвитку просоціальності, зупинимося на концептуальних засадах дослідження. Для успішної реалізації поставлених завдань виникає необхідність розробки моделі вікової генези особистісного конструкта. Проведений теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що існуючі моделі просоціальності переважно зорієнтовані на виокремлення механізмів прийняття особистістю просоціальних рішень безспіввідносно до процесів вікової детермінації. Крім того, увага, переважно, зосереджується не на аналізі особистісного конструкта, а його проявах – просоціальній поведінці. Зокрема, у найбільш теоретично обґрунтованих концептуальних моделях, таких як модель «затрат і користі» (Б. Латане, Д. Дарлі); «прийняття просоціального рішення» (Ш. Шварц); «очікуваної цінності» (К. Левін, Є. Толмен, Х. Хекхаузен); «двоступеневої моделі емоційного співпереживання» (Ж. Кок, К. Мак-Девіс, Д. Бетсон); «теорії соціального обміну» (Дж. Хоманс, П. Блау); «теорії соціальних норм» (А. Гоулднер); «генетичного детермінізму» (З. Лінденберг) [17; 143; 219; 203]; дворівневої моделі «динамічних і змістових (особистісних) детермінант» (Н. В. Кухтова [124]) обговорюються ідеї мотивів, стадіальності та механізмів прийняття просоціальних рішень без простеження вікової генези процесу.

Більшість теоретичних підходів застосовуються для аналізу просоціальної поведінки дорослих. Моделювання розвитку просоціальних тенденцій у періоди висхідного онтогенезу виконане лише у окремих дослідженнях. Визнаючи їх теоретичну і практичну значущість, зазначимо, що у запропонованих моделях, увага переважно зосереджується на певній складовій конструкта, а не його цілісному функціонуванні: поетапному розгортанні просоціальної мотивації (О. Є. Ігнацька [85]; змінах у системі когнітивних процесів та моральному становленні (Н. Айзенберг [353]); появи і розвитку основних різновидів просоціальної поведінки (К. А. Dunfield [341]).

Вищезначене вказує на необхідність розробки концептуальних основ дослідження становлення просоціальності особистості впродовж онтогенезу. Методологічною парадигмою наукової розробки було обрано *генетично-деонтологічний підхід* як найбільш продуктивний та релевантний для вивчення питань вікової генези феномена. Згідно цієї парадигми просоціальність особистості є духовно-моральнісним феноменом, що має унікальну соціальну та особистісну значущість. Узгоджуючи смислові системи «цінність Я» та «цінність Іншого», вона забезпечує суб'єкту вихід за межі індивідуального простору, замкнутого кола власних інтересів, формуючи відповідальне ціннісне ставлення до людей, готовність приймати активну участь у їх життєдіяльності, діяти на благо Іншого, підтримувати, співчувати, виявляти турботу та опіку. Розвиток моральної якості розгорнутий у часовій перспективі. Це багатогранний динамічний процес вікової трансформації й об'єднання розрізнених інтрапсихічних елементів та їх поведінкових корелят у зрілий особистісний конструкт, функціонування якого гармонізує інтерсуб'єктний простір та забезпечує метаосмислення буття.

При розробці вихідних положень підходу ми спиралися на концепцію морально-духовного розвитку Б. С. Братуся [33], методологічні засади генетичної психології особистості С. Д. Максименка [144] та фундаментальні ідеї особистісно-орієнтованого виховання І. Д. Беха [29–28]. Кожна із цих теорій сприяла осмисленню різних аспектів концептуальної системи генези просоціальності та була застосована на різних етапах дослідження. Дві перші – дозволили змодельовати змістову сутність конструкта просоціальності та простеження траєкторію вікової генези психологічного феномена. Теорія особистісно-зорієнтованого виховання забезпечила методологічну основу виокремлення можливостей психологічного стимулювання просоціальності як прижиттєвого утворення, що має унікальну соціальну значущість та вагому роль у процесах особистісного становлення й самореалізації, від первинного усвідомлення «просоціального Я» до включення просоціальних ідей в індивідуальні програми «позитивного» старіння.

Перш за все, означимо розуміння сутності ідеї «розвиток просоціальності». На нашу думку, *вікова генеза просоціальності – це прижиттєве виокремлення в індивідуальній свідомості людини особливого утворення, яке, спираючись на генетично змодельовані програми, проходить ряд онтогенетично детермінованих стадій, видозмінюючись у структурі, змісті, функціонуванні та забезпечуючи особистості усвідомлене самовизначення у питаннях суб'єктної участі у житті інших людей, індивідуальної готовності діяти на їх благо, емпатійно реагувати на їх утруднення*. Розвиток просоціальності забезпечує вихід особистості за межі власного «Я», рух у напрямку іншої людини, здатність не лише визнавати наявність соціального простору, його складність і багатогранність, а й готовність сприяти іншим. Тому, від початку теоретичного осмислення сутності просоціального конструкта і питань його генези, ми апріорно прийняли ідею фундаментальних змін у ціннісно-мотиваційній сфері особистості. Саме видозміни у цій структурі індивідуальної психіки виконують, на нашу думку, детермінуючу роль у віковому розвитку просоціальної поведінки

впродовж онтогенезу. Ця ідея отримала як емпіричне підтвердження у процесі дослідження, так і теоретичне обґрунтування у філософсько-психологічних концепціях. Наявність дуалістичних тенденцій у розвитку ціннісно-мотиваційної сфери вказує на особливості індивідуальних самовизначень у процесі онтогенетичного розвитку. Вирішення особистістю суперечності між «Я», «моє» та життєвим простором і потребами інших людей породжує дві різні системи установочних конструктів та, відповідно, різне ставлення до просоціальної самореалізації. Як зазначає Б. С. Братусь, за цим протистоянням простежується центральна суперечність у ставленні особистості до іншої людини – визнання її цінності чи ігнорування та використання у власних цілях [33, с. 99-100]. У структурі особистості, її ціннісній сфері, учений виокремлює чотири принципові рівні, пов'язані з пошуком сенсу життя, особливостями ціннісного ставлення людини (до себе і до інших): егоцентричний, групоцентричний, просоціальний (гуманістичний) та есхатологічний. Сміслові змісти та мотивації кожного з чотирьох рівнів можуть еволюціонувати від ситуативних, нестійких поривань до більш стійких та свідомих і нарешті набути ваги особистісних цінностей, визначити спрямованість та смисл життя людини.

Аналізуючи особистісний феномен ми усвідомлювали, що просоціальна активність має декілька детермінант – генетичну зумовленість, вплив ситуаційних та диспозиційних чинників. У дослідженні основна увага зосереджена на простеженні вікових змін у інтрапсихічній складовій просоціальної стратегії. Дослідження підтвердило правомірність ідей Б. С. Братуса про можливість взаємоузгодження різних систем у ціннісній сфері особистості, їх почергового вияву. Ситуаційна детермінація може видозмінювати позиції людини, але саме диспозиційна складова здатна виконати стабілізуючий вплив, забезпечити прогнозованість реакцій особистості у ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом. Саме розвиток просоціального типу спрямованості сприяє універсалізації норм гуманного ставлення до інших, поширення принципу самоцінності на людську спільноту, незалежно від близькості партнерів, їх територіального співрозміщення і, як показало дослідження, навіть наявності конфронтаційного протистояння. Тому зрілість просоціальних налаштувань виявляється у здатності людини сприймати іншого як рівного собі в правах, свободах та обов'язках. Просоціальна спрямованість зорієнтована на досягнення таких результатів, які принесуть рівне благо іншим, навіть «чужим», «незнайомим» [33, с. 101].

Якщо ідеї морального становлення особистості задавали орієнтири при розкритті сутнісно-змістових аспектів просоціальності, то принципи генетичної психології особистості С. Д. Максименка сприяли просвітленню методології аналізу динаміки процесу. Мова йде про визнання стратегії цілісного аналізу життєвого шляху людини від народження до смерті [144, с. 9]. Ця ідея вказує на важливість вивчення просоціальності не просто у межах певного вікового періоду чи тривалого часового проміжку, що притаманно більшості досліджень просоціальної групи, а необхідність аналізу явища впродовж цілісного онтогенезу від його «утворення і становлення до повноцінного функціонування» [144, с. 16]. Високу продуктивність має також ідея визнання суб'єктності

особистості, її унікальної здатності до саморозвитку та саморегуляції [144, с. 9-10]. Вона узгоджується із засадами особистісно-зорієнтованого виховання.

Сучасне бачення саморуку особистості через самовипробування відкриває новий ракурс у вивченні психологічного стимулювання просоціальності. Особливу продуктивність при розробці концепції генези просоціальності мала ідея І. Д. Беха про повернення минулого духовного діяння особистості у внутрішню духовну структуру теперішнього [28, с. 10]. Як показали результати емпіричного дослідження просоціальна пам'ять є важливим конструктом когнітивного компонента, який викристалізовується у ментальному світі людини, виконуючи, у подальшому, стимулюючу функцію. Підтримання й стимулювання просоціальної пам'яті – важливий елемент організації психологічного супроводу просоціальних тенденцій особистості.

Інтеграція принципів розвитку особистості з її моральним становленням забезпечило методологічні основи аналізу змісту просоціальності особистості, виокремлення її центральних компонентів та генези особистісного утворення у логіці розгортання структури, змін у ієрархічній будові, механізмах і детермінації, поетапності процесу та особливостей його реалізації у основних формах та видах просоціальної активності відповідно до гуманістичних принципів добра і справедливості.

До основних **принципів** генетично-деонтологічного підходу належать: принцип гуманістичної центрації, діадичності взаємодії, принцип паритетності, принцип онтогенетичної трансформації та принцип просоціальної суб'єктивації.

Вищеозначена система принципів дозволяє здійснювати аналіз проблеми розвитку просоціальності як зі сторони феноменологічної сутності явища, так і процесів його вікової динаміки. Зокрема, принцип *гуманістичної центрації* висвітлює моральну сутність побудови соціальної взаємодії у процесі просоціальної самореалізації особистості на засадах ідей добра й справедливості. Він відкриває шлях до розуміння якісних характеристик інтрапсихічної основи гуманістичної поведінки, вказуючи на приналежність просоціальності до духовно-моральнісної сфери особистості, системи її базових благородних цінностей, на що неодноразово наголошувалося у наукових джерелах (І. Д. Бех [28], Б. С. Братусь[33], Г. Мюррей). У цьому сенсі принцип гуманістичної центрації забезпечує висвітлення питань вікової генези феномена як лінії морального становлення особистості, центральними аспектами якого є зміни у ціннісно-смісловій сфері особистості як центрального джерела просоціального становлення особистості. Духовно-моральнісний розвиток – основа формування просоціальної ідентичності особистості, зрілих форм просоціальної самореалізації.

Просоціальна поведінка є елементом діадичного зв'язку суб'єкта і реципієнта допомоги. Кожний із них самовизначається на континуумах «готовності-неготовності» надавати підтримку чи «згоди-незгоди» отримувати її. Відповідно, генеза просоціальності передбачає поступовий перехід від суб'єкт-об'єктних зв'язків між партнерами до суб'єкт-суб'єктного взаємодії. Як зазначає В. В. Москаленко, це процес взаємної згоди людей приймати вплив один одного [158, с. 132] Тому, розкриття процесу просоціального становлення особистості

можливе лише у контексті аналізу взаємозалежностей. Принцип *діадичності взаємодії* забезпечує розгляд питань вікової генези просоціальності через призму взаємних впливів учасників комунікативних зв'язків. Просоціальність, як особистісна якість, є основою і результатом соціальних контактів. Сентименти і інтеракції, якими обмінюються суб'єкт і реципієнт просоціальної взаємодії визначають наслідки просоціальної активності для кожного з них – відчуття соціальної та особистісної значущості для суб'єкта сприяння та підтримку й відчуття вдячності для страждаючої сторони. Взаємодія триває лише за умови відчуття обома учасниками пропорційності здобутків і затрат. Загальна сутність принципу діадичності взаємодії детально проаналізовані у теоріях «елементарної соціальної поведінки» Д. Хоманса, «діадичної взаємодії» Дж. Тібо і Г. Келлі, «владно-підвладної взаємодії» В. Васютинського [44].

Принцип *паритетності* у логіці постульованого нами генетично-деонтологічного підходу вказує на узгодження двоспрямованості процесу особистісного розвитку, у якому гармонійно поєднуються «цінність Я» та «цінність і благополуччя Іншого». Це основоположна фундаментальна ідея, яка дозволяє простежувати взаємозв'язок процесів соціалізації і індивідуалізації у розвитку особистості. Принцип вказує на смислову логіку сприйняття іншого як рівного собі, такого що має право як на власні думки та рішення, так і на підтримку і допомогу. Врахування принципу паритетності при розробці проблеми просоціальності особистості дозволяє також враховувати наявність певних обмежень щодо жертвовності. Дія на благо іншого – шлях до саморозвитку, а не спосіб депривації власних потреб. Виявляючи готовність до самопожертви та альтруїзму особистість, зберігає потребу у отриманні певних соціальних (визнання) чи психологічних (самоповага) вигод, як основи для самопідкріплення подальшої гуманістично зорієнтованої поведінки. Альтруїзм, як повний відхід від власних потреб і інтересів задля блага іншого, доцільний за умови надзвичайних ситуацій. У інших випадках просоціальна самореалізація вибудовується за принципом паритетності. Основи принципу паритетності ми знаходимо у роботах Б. С. Братуся, В. М. Куніциної, Н. В. Казаринової, Б. Ф. Ломова.

Принцип онтогенетичної трансформації первинних просоціальних установок у моральну якість особистості забезпечує простеження вікової генези просоціальності відповідно до особливостей онтогенетичного зумовлення соціального розвитку особистості. Виступаючи орієнтиром теоретичного осмислення і моделювання процесу становлення, розвитку та формування особистісної якості принцип онтогенетичної трансформації відкриває шлях до аналізу динамічності процесу, системності вікових змін конструкта під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Він забезпечує поширення ідей генетичного підходу, детально висвітленого у роботах Л. І. Анциферової, Г. С. Костюка, Б. Ф. Ломова, С. Д. Максименка, на сферу просоціальної проблематики. Відносно проблеми просоціального становлення особистості *принцип онтогенетичної трансформації* прояснює стратегічну лінію аналізу динаміки і траєкторії процесу розвитку особистісного конструкта та вікової специфіки його функціонування.

Принцип *просоціальної суб'єктивізації* висвітлює сутність процесу становлення особистості як відповідального суб'єкта просоціальної самореалізації шляхом інтерналізації, перетворення та імплементації моральних норм співжиття, усвідомлення та співвіднесення власних просоціальних інтенцій та потенцій. У логіці цього принципу просоціальний розвиток постає як рух у напрямку зрілості та автономності просоціального Я, ціннісно-сміслової просоціальної самореалізації. Основи цього принципу ми знаходимо у теорії суб'єктно-вчинкового підходу (В. Татенко [210]), духовного розвитку (М. Й. Боришевського [182]).

Отже, сприймаючи просоціальність як унікальну особистісну якість, ми здійснюватимемо її аналіз через призму вікового генезу індивідуального саморуку, що гармонійно поєднує ідеї духовного і соціального: «цінність Я» та «цінність і благополуччя Іншого».

3.2. Структура просоціальності особистості, критерії та рівні функціонування

Розвиток будь-якого особистісного утворення охоплює два важливі процеси: формування його структури та узгодження нової системи з іншими елементами ментального світу особистості. Побудова конструкта передбачає виокремлення й розвиток окремих елементів системи, їх об'єднання та налагодження взаємозв'язків і підпорядкувань. Завдяки цим процесам відбувається поступове формування цілісної системи. Паралельно реалізується інша програма – елементи конструкта і він, у цілому, вступають у взаємодію з іншими структурами психіки. Як наслідок співіснування різних аспектів індивідуальної психіки має різний характер зв'язку: одні – виконують роль організуючого начала, навколо якого вибудовується нова психічна якість, інші – входять до структури утворення на певному етапі його становлення, ще інші – виконують детермінуючий вплив на його функціонування, не входячи до його структури, і, нарешті, є елементи, що зберігають стосовно конструкта нейтральне положення.

Усе вищезазначене засвідчує, що в ході аналізу проблеми розвитку просоціальності особистості необхідно зупинитися на питаннях її структурування та детермінації. Зазначимо, що пошуки в цьому напрямі у психологічних дослідженнях здійснюються в процесі розробки портрета просоціальної чи альтруїстичної особистості. За нашим розумінням, їх затратність можна зменшити за рахунок розуміння місцезнаходження якості відносно центральних аспектів конструкта, оскільки характерологічних утворень, які так чи інакше пов'язані з просоціальною поведінкою людини, досить багато. Розмірковуючи над сутністю просоціальності особистості, вважаємо, що її доцільно розглядати як одне із основних утворень індивідуальної свідомості, яке формується на перетині її трьох центральних структур: когнітивної сфери, особистісного конструкта та самосвідомості (див. рис. 3.1).

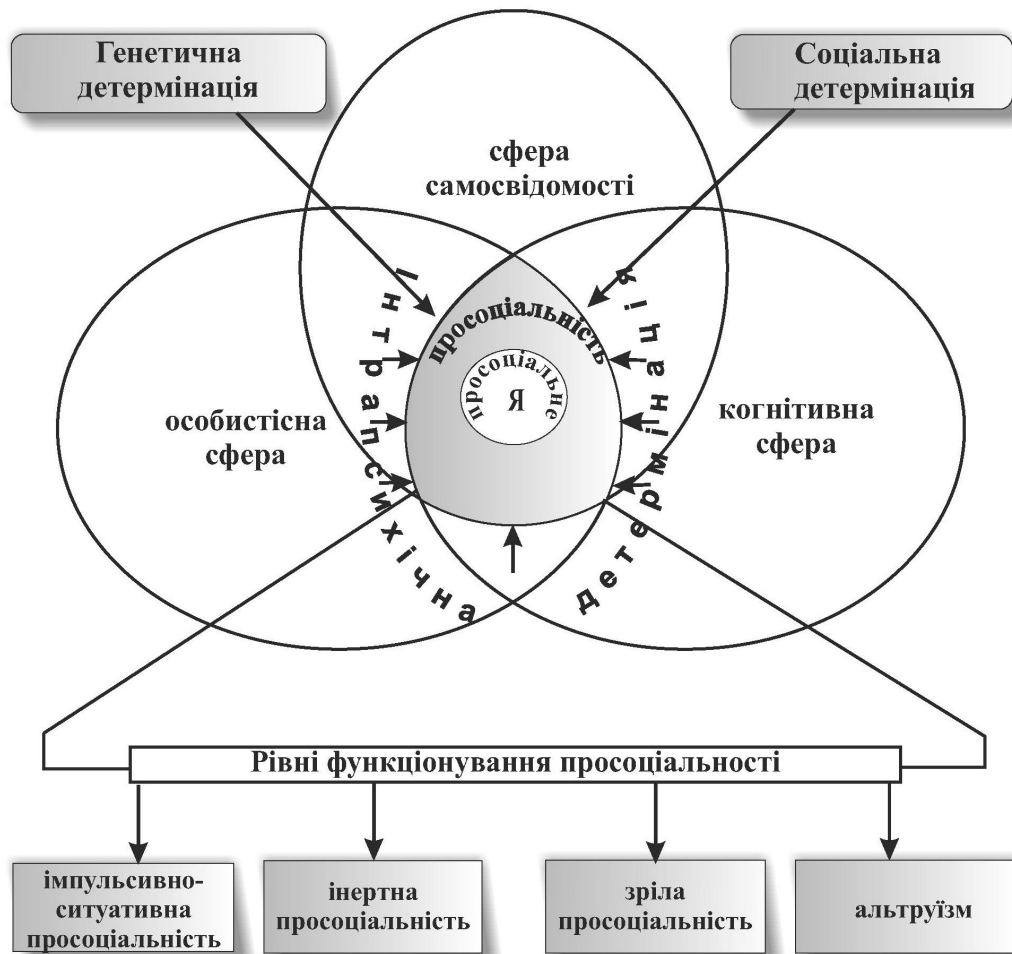

Рис. 3.1. Місце просоціальності особистості у структурі індивідуальної психіки

Когнітивна сфера забезпечує зчитування просоціального контексту ситуації, інтелектуальний аналіз варіативних аспектів поведінки, накопичення інформації про нормативні основи співжиття та власний ресурсний потенціал надання допомоги оточуючим, досвід її отримання і продукування. Особистісний блок об'єднує ціннісно-мотиваційні та емоційні основи просоціального конструкта. Самосвідомість, завдяки рефлексивним процесам просоціального спрямування, забезпечує перехід самосприйняття на новий рівень функціонування Я-образу – просоціальну ідентичність, що обумовлює самовизначення особистості на континуумі егоїзм-просоціальність. Онтогенетичне становлення просоціальності зумовлюється змінами у кожній зі сфер психіки та поступовим виокремленням і об'єднанням просоціальних елементів у цілісне інтегроване новоутворення, яке і визначає соціальну сутність людини.

Просоціальність, як одна із особистісних якостей відчуває на собі дію *трьох детермінуючих сил*: генетичного зумовлення, соціальної та інтрапсихічної детермінації. Два перші джерела починають діяти з моменту народження, обумовлюючи на кінець першого року життя перші найпростіші форми просоціального відгуку. Інтрапсихічна детермінація виникає поступово, разом із дозріванням пізнавальних функцій та формуванням особистісних структур. Як засвідчує аналіз, інтрапсихічна детермінація включає дію інтелектуальних та

диспозиційних чинників, які, не входячи до структури просоціальності, здійснюють вагомий вплив на її формування. До найбільш яскравих ліній диспозиційної детермінації належать: довіра особистості до світу (І. В. Антоненко [15], А. Б. Купрейченко [123], Н. Б. Астаніна [18], Л. А. Журавльова [78], Т. П. Скрипкіна [197], відповідальність та соціальна відповідальність (І. С. Булах [37], М. М. Наконечна [162], М. В. Савчин [188]), низький рівень егоїстичних установок (І. М. Багмет [21], К. Муздибаєв [159]) та позитивна просоціальна історія (І. Д. Бех [28]).

Інтегративність досліджуваного нами феномена вимагає здійснення аналізу відповідно до *його структури*. На підставі результатів пілотажного дослідження та теоретичних припущень ми дійшли висновку, що у структурі просоціальності можна виокремити просоціальну ідентичність, мотиваційний, когнітивно-рефлексивний, емоційний та поведінковий компоненти. Домінуючу функцію у цій системі феномена виконує просоціальна ідентичність та просоціальна спрямованість, заснована на ціннісно-смыслових установках особистості.

Когнітивно-рефлексивний компонент – основа просоціальної стратегії. У його дослідженні ми виокремлюємо дві лінії: аналіз системи когнітивних утворень понятійного плану (уявлення, поняття, судження) та механізмів пізнання. Вони є достатньо традиційними при вивченні соціальної поведінки та морального розвитку. Як засвідчує аналіз теоретичних джерел лінія вивчення результатів суб'єктивних міркувань у сфері моральних категорій часто виступає предметом вивчення (Н. Білкіна [40], В. А. Деркунська [71], Т. Гайворонська [51], Т. В. Гольцова [59], Н. М. Когутяк [103], Н. Л. Лапіна [130], Р. В. Павелків [170], L. Neiphetz [423]). Зазначимо, що одна із найбільш обґрунтованих зарубіжних теорій просоціального розвитку виконана саме у руслі когнітивного підходу. У роботах N. Eisenberg виокремлено п'ять етапів розвитку просоціальних міркувань: гедоністичний етап; орієнтований на потреби інших без переживання почуття емпатії; стереотипний; емпатійно-орієнтований; інтерналізовано-орієнтований [353]. З метою аналізу механізмів розуміння просоціальних ситуацій, в нашому дослідженні, в якості головних орієнтирів, були використані модель соціального пізнання N. R. Crick, K. A. Dodge, висвітлена нами в попередніх роботах [115], та сучасні праці, присвячені аналізу когнітивних основ просоціальної поведінки (Н. Takagishi [579], V. E. Stone [574]).

Просоціальна самореалізація неможлива без змін у емоційному світі особистості. Відчуття іншого на рівні відрефлексованих станів дозволяє не лише зрозуміти ситуацію, а й заглибитися у систему переживань партнера. У вивченні емоційного компонента просоціальності особистості увага зосереджувалася на виокремленні змін у соціальних емоціях, що виникають у реципієнтів і суб'єктів допомоги та якості емпатійних переживань. Враховуючи складність конструкта емпатії, ми передбачили аналіз найбільш типових різновидів реагувань у ситуаціях емпатогенного типу – емоційна емпатія (позитивна і негативна), когнітивна та дієва.

Мотиваційний компонент аналізувався нами у поєднанні з розвитком ціннісно-моральнісної сфери особистості. Перевірялися засвоєння та дієвість

принципів нормативної та емпатійної групи. Простежувалася вікова генеза прийняття принципів справедливості, гуманізму, довіри до світу та вплив на просоціальну поведінку егоїстичної мотивації. При акцентуванні на мотиваційному компоненті використовуватиметься також термін «просоціальна спрямованість» – домінування у мотиваційній структурі психіки цінностей просоціальної групи, що обумовлюють гуманістично зорієнтовані позиції у ставленні до оточуючих, готовність надавати дієву підтримку та виявляти емпатійне ставлення.

На нашу думку, компонент просоціальної ідентичності виокремлюється в структурі просоціальності у певному періоді онтогенезу – спочатку у формі первинної (змістової) ідентичності, потім у більш зрілій формі. Під *просоціальною ідентичністю* ми розуміємо системне інтрапсихічне утворення самосвідомості, що забезпечує особистості сприйняття себе носієм просоціальних цінностей та відповідальним суб'єктом їх реалізації, забезпечуючи формування нового Я-образу – просоціального Я.

Просоціальність особистості – психічне утворення, функціонування якого (і вивчення) неможливе без наявності зовнішніх виявів – просоціальної поведінки. Без неї просоціальність перетворюється лише на когнітивне надбання особистості. Враховуючи цю закономірність, ми розширюємо структуру конструкта за рахунок включення до неї поведінкової складової. Оскільки поведінка безпосередньо не входить у структуру психічних явищ, вважаємо за доречне говорити про наявність двох взаємопов'язаних систем у загальній структурі просоціальності: *центральної (ядерної) та поведінкової (зовнішньої)*. Отже, крім вищезначених компонентів (когнітивно-рефлексивного, мотиваційного, емоційного, просоціальної ідентичності) у структуру конструкта додана поведінкова складова, яка, у цьому випадку, виступає показником просоціальності особистості, просвітлюючи як рівень сформованості особистісного утворення, так і особливості його функціонування. Включення поведінки до структури феномена викликає необхідність коротко зупинитися на поясненні логіки використання термінів «просоціальність» та «просоціальна поведінка» у емпіричній частині дослідження. Залежно від необхідного акцента ми будемо використовувати терміни «просоціальність», «просоціальний конструкт», «просоціальна стратегія», «просоціальні тенденції», «просоціальна поведінка», «просоціальна самореалізація», «просоціальне самовизначення», «просоціальна спрямованість». При необхідності акцентувати увагу на інтрапсихічному аспекті явища використовуватиметься термін – «просоціальність» чи «просоціальний конструкт». Обговорення зовнішніх проявів особистісного утворення здійснюватиметься з використанням терміну «просоціальна поведінка» та «просоціальна самореалізація» (за умови врахування їх нетотожності, оскільки у другому понятті підкреслюється вплив самосвідомості). При необхідності рівнозначного представлення внутрішньої і зовнішньої складової використовуватиметься термін «просоціальна стратегія» та «просоціальні тенденції».

Оскільки основною лінією дослідження є простеження генези особистісного утворення і його функціонування при розробці його засад увага

зосереджувалася на динамічних явищах. Зокрема, аналізуючи питання розвитку конструкта ми виокремили три центральні лінії змін у системі його структурування та функціонування: поступове виокремлення компонентів конструкта і їх об'єднання у цілісну інтегровану систему; переструктурування компонентів за критерієм домінування; зміна психологічних механізмів, що зумовлюють процес розвитку особистісного утворення. В онтогенезі розвиток конструкта започатковується появою двох відносно незалежних процесів просоціальної групи (когнітивних і емоційних) без їх чіткого об'єднання у єдиний комплекс. При цьому кожна система детермінує певний тип просоціальних реакцій: когнітивні процеси більш яскраво виявляються у таких різновидах допомоги як інструментальне сприяння (допомога у досягненні мети) та матеріальне сприяння (допомога у задоволенні матеріальної потреби). Емоційні реакції, що включені у ці процеси, мають не стільки просоціальне спрямування, скільки предметну орієнтацію (подив, збентеження, вияв страху і хвилювання). Просоціально спрямовані афективні процеси забезпечують відповідне реагування у емпатогенних ситуаціях. Подальший розвиток конструкта виявляється у об'єднанні двох складових, їх доповненні мотиваційно-ціннісною, та поступовому трансформуванні когнітивного компонента у когнітивно-рефлексивний. Первинне розгортання компонентів просоціальності та їх об'єднання у цілісний конструкт відбувається впродовж епохи дитинства та підлітковості, що забезпечує його функціонування на рівні цілісного утворення.

Другою лінією розвитку особистісного конструкта є *зміна позицій* домінування в ієрархічній структурі просоціальності між емоційною, когнітивно-рефлексивною та ціннісно-мотиваційною системами. Для усіх основних різновидів сприяння (за виключенням емпатії) зміни у системі домінування розгортаються у наступній послідовності: емоційна, когнітивна, ціннісно-мотиваційна сфера. У емпатогенних ситуаціях на всіх етапах провідна роль, переважно, належить афективно-емоційній сфері. У період раннього дитинства домінуючу позицію у структурі зумовлення просоціальної активності виконує емоційна сфера. Просоціальна поведінка у дошкільному та молодшому шкільному віці детермінується когнітивною сферою. З другої половини молодшого шкільного віку та у ранній підлітковості загальне розуміння сутності і нормативності стратегії доповнюється рефлексивними переживаннями провини, сорому при виборі пасивної позиції чи навпаки гордості, задоволення при реалізації просоціальних намірів. Висота і стабільність показників включення просоціальних якостей до структури Я-образу впродовж вікового періоду вказує на інтеріоризацію імперативних цінностей, що створює передумови до формування у підлітковому віці особистісних диспозицій просоціального спрямування. Важливою тенденцією особистісного розвитку в підлітковому віці є формування змістового компонента просоціальної ідентичності, як передумови просоціальної зрілості [126].

Уважаємо, що *закономірності* просоціального розвитку пов'язані із системними змінами в ціннісно-мотиваційній сфері особистості, її індивідуальному досвіді та просоціальній ідентичності: чим вищий ступінь сформованості ціннісно-мотиваційної сфери, тим інтенсивнішою є просоціальна

самореалізація; чим авторитетнішим для особистості є її власний просоціальний досвід, тим більший потенціал прийняття просоціальних рішень; чим вищий ступінь зрілості та конгруентності просоціальної ідентичності, тим більш суверенною та активною є життєва позиція людини у просоціальних ситуаціях; чим вища міра егоїстичної спрямованості, тим менш просоціальною є надана підтримка; чим сформованіші почуття вищого порядку (обов'язок, відповідальність, гідність) тим більш незалежним є процес прийняття просоціального рішення від емпатійних переживань суб'єкта.

Враховуючи розмаїття поглядів на сутність феномена, зазначимо, що ми прийняли ідею про широкий контекст просоціального утворення і його показника – просоціальної поведінки, згідно якої воно далеко виходить за межі альтруїстичності особистості [53; 100; 531]. З метою аналізу сформованості просоціальності як особистісного утворення, нами виокремлено основні **критерії функціонування цілісного** конструкта, які в цілому охоплюють процеси, що відбуваються в кожному з його компонентів. До **критеріїв функціонування когнітивно-рефлексивного компонента** просоціальності особистості нами віднесено два показники: розуміння просоціальних норм з їх ментальною репрезентацією та рефлексивність як «здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе» [83, с. 92]. **Критеріями мотиваційного компонента** просоціальності особистості, на нашу думку, є три найважливіші утворення: ціннісне ставлення до іншого; здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом, безкорисливість. Емоційний компонент та компонент просоціальної ідентичності просвітлюються через **критерії емоційної чутливості** та ціннісного ставлення до себе як суб'єкта просоціальної активності. До основних **критеріїв функціонування поведінкового компонента** віднесено такі показники як: активність-реактивність; ініціативність-пасивність; складність-простота та екстенсивність просоціальної самореалізації. Реалізується просоціальність у різних видах та форм активності.

Рис 3.2. Основні форми та види просоціальної активності особистості

За результатами теоретичного осмислення та результатами пілотажного дослідження ми дійшли висновку про можливість функціонування цілісного конструкта просоціальності особистості на **чотирьох рівнях**: імпульсивно-

ситуаційної, інертної, зрілої просоціальності та альтруїзму. Змістові характеристики рівнів функціонування конструкта із урахуванням вищезначених критеріїв подані у додатку (див. додаток А.1.).

Імпульсивно-ситуаційна просоціальність – найнижчий рівень гуманістичної самореалізації. Все ж зазначимо, що й у цьому випадку мова не йде про повну байдужість чи відсутність уваги до інших та їх благополуччя. Людина готова до надання допомоги, але відбувається це епізодично, під впливом ситуаційної детермінації. Акцентуваність на власних інтересах, егоцентричність зумовлюють виникнення спрощених ментальних репрезентацій просоціальних норм та просоціальних ситуацій. Лише різкі зміни у життєдіяльності іншого, його яскраво виявлені негативні переживання викликають ситуативно-рефлекторний просоціальний відгук. Закономірно, що за цих умов унеможлиблюється участь людини у тривалих формах сприяння. Вагомий вплив на прийняття просоціальних рішень мають установки щодо реципієнтів допомоги. Для людей цього рівня сформованості просоціальності характерні ригідні, сегрегативні позиції. Дії допомоги, дарування, справедливого обміну, емпатійної чутливості мають незначний радіус застосування та найвищу міру ситуаційної детермінації. Просоціальне сприяння адресоване випадковим людям чи реципієнтам з найближчого кола спілкування. Альтруїстичні прояви є нетиповими. Пасивні форми сприяння переважають над активними.

Інертна просоціальність – середній рівень особистісної самореалізації. Її основна сутність – висока вибірковість у наданні допомоги. Важливу роль для суб'єкта просоціальної активності відіграють інгрупові зв'язки. Просоціальна підтримка переважно адресована членам своєї групи чи родинного кола. Відносно цих людей можуть простежуватися альтруїстичні дії. У взаємодії з іншими партнерами переважають епізодичні самовияви. У ціннісно-мотиваційному компоненті конструкта простежується схильність до ригідних та сегрегативних установок щодо реципієнтів допомоги; поєднання пасивних соціальних позицій з відповідальним ставленням щодо окремих людей; подвійне рефлексивне інтрапсихічне підкріплення (через визнання соціальної значущості вчинку та самопідкріплення просоціального Я-образу). У емоційній сфері простежується готовність до співчуття та співпереживання з середнім рівнем їх дієвості.

Іншу психологічну сутність мають *альтруїзм та зріла просоціальність*. Це найвищий та високий рівень просоціальної самореалізації, які різняться за критеріями безкорисливості та ціннісного ставлення до себе як суб'єкта просоціальної активності. Для них характерне визнання універсальності принципу «Інший як цінність»; відсутність сегрегаційних установок щодо реципієнтів допомоги (або ж висока здатність до особистісної корекції дискримінаційних установок); суб'єктне ставлення до участі у вирішенні життєвих утруднень інших людей; висока схильність до співчуття і співпереживання; низький рівень особистісного дистресу в ситуаціях емпатогенного характеру. При співставленні цих рівнів просоціальної самореалізації, на нашу думку, необхідно враховувати два критерії: соціальну

значущість вчинків та їх роль у становленні особистості. Рухаючись у напрямку цієї парадигми ми дійшли висновку, що згідно першого критерію найвищу цінність має альтруїзм – готовність особистості до добровільної, безкорисливої поведінки на користь інших людей. Він має найвищу соціальну цінність, оскільки, забезпечує підтримку і допомогу оточуючим, не передбачаючи при цьому отримання винагороди у відповідь. Крайньою формою альтруїзму є благородна жертвна поведінка з можливим повним самозречення.

Згідно другого критерію – вагомості просоціальної поведінки для особистісного розвитку – найвищу міру цінності несе у собі зріла просоціальність. У цьому випадку просоціальна поведінка підкріплюється для суб'єкта допомоги психологічними вигодами: визнанням власної цінності, гордістю за свої благородні вчинки, самоповагою, що виконують функцію підкріплення просоціального Я-образу. Тому, найбільш продуктивним шляхом у розвитку гуманістично спрямованої особистості, на нашу думку, є не альтруїстична, а зріла просоціальність. Вона гармонійно поєднує як суспільно значущі цілі, так і програми особистісної самореалізації та самоутвердження. Просоціальна активність забезпечує розвиток самоповаги, задоволеності життям, відчуття його цінності і повноти. Отримання психологічних вигод із власної активності – підґрунтя розвитку просоціальної ідентичності. Позитивна просоціальна пам'ять – елемент когнітивного компонента просоціальності, який здатний виконувати стимулюючу функцію. У цьому ракурсі наші ідеї перекликаються із позиціями І. Д. Беха, щодо перенесення минулого духовного діяння особистості у сьогоденне самосприйняття [28].

Зрілий рівень функціонування просоціальності започатковується з моменту її оформлення у цілісний конструкт, що пов'язано з включенням до його структури просоціальної ідентичності та розгортанням механізму смислоутворення. Зріла просоціальність характеризується інтеріоризацією просоціальних цінностей, звільненням від дії ситуативного чинника на користь особистісного самовизначення у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом; універсалізацією норм та їх поширення на широке соціальне коло реципієнтів; здатністю до особистої корекції дискримінаційних установок щодо реципієнтів допомоги; визнанням універсальності принципу рівності прав на допомогу; гармонійним поєднанням власне ініційованих і зовнішньо стимульованих програм допомоги; поєднанням двох мотиваційних принципів: альтруїстичного та взаємності; наявністю двох типів підкріплення: через визнання соціальної цінності вчинку та самопідкріплення просоціального Я-образу; готовністю до короткотривалих та довготривалих форм участі у просоціальних програмах.

Все вищезначене вказує на необхідність вивчення питань генези феномена відповідно до його структури, особливостей функціонування та динамічних аспектів його становлення.

3.3. Психологічні механізми та етапи вікової генези просоціальності особистості

Просоціальність особистості – складне, інтегративне утворення. Його розвиток пов'язаний з дією системи психологічних механізмів, які зумовлюють формування основних новоутворень у диспозиційній системі та визначають зміни у функціонування конструкта впродовж онтогенезу. Не зупиняючись на описі кожного із механізмів (вони детально аналізуються при висвітленні явища соціалізації), позначимо їх вікову динаміку у процесі просоціального розвитку. До основних *механізмів* розвитку просоціальності ми відносимо: наслідування, перцепцію (з механізмом предметного та соціального спрямування), інтеріоризацію, ідентифікацію, рефлексію, емоційне перемикавання, моральну рефлексію, емпатію, стереотипізацію, ретроспекцію, цілепокладання, смислотворення.

Механізм *наслідування* простежується у просоціальній поведінці людини впродовж усього життя, але найвагомий вплив він має на початкових етапах онтогенезу (Л. Ф. Обухова, І. В. Шаповаленко, В. Просецький). Як засвідчують результати наукових спостережень, здатність до наслідування гуманістично-орієнтованої поведінки інтенсивно формується впродовж раннього дитинства (В. В. Абраменкова [1]). Воно виявляється у спрощеному відтворенні сприяючої поведінки дорослого, імітації його дій з можливим виникненням реакцій емпатійного відгуку чи без них. На нашу думку, наслідування, як механізм первинного набуття просоціального досвіду, починає функціонувати з початку другого року життя, що відповідає другому етапу його розвитку за класифікацією В. О. Просецького. На цьому етапі відбувається виокремлення окремих соціально орієнтованих дії дорослого і їх відтворення. Якісні перетворення у механізмі просоціального наслідування відбуваються на завершальному етапі раннього дитинства, з переходом на рівень, що дістав назву символічного моделювання (Л. П. Обухової, І. В. Шаповаленко). У дітей виникає здатність простежувати ланцюг просоціальних дій дорослого і відповідно наслідувати найпростіші форми поведінки. Подальші зміни відбуваються на етапі ігрового та узагальнено-символічного імітування завдяки переходу дітей до відтворення узагальнених схем просоціальної поведінки не окремої людини, а «соціального дорослого», що забезпечує інтеріоризацію норм співжиття, взаємодопомоги і підтримки. З цього етапу відбувається не лише трансформування імітаційних можливостей дитини, а й об'єднання механізму наслідування з більш пізніми способами когнітивної і емоційної орієнтації.

Не зупиняючись на механізмах генетичного зумовлення просоціальних форм реагування зазначимо, що у період раннього дитинства засвоєння основ просоціальності пов'язане також з функціонуванням *механізмів перцепції* та її особливого різновиду – соціальної перцепції (В. В. Абраменкова [2], О. В. Запорожець, В. С. Мухіна). Когнітивні операції першої групи дозволяють дитині виокремлювати зміни, що відбуваються у світі предметів. Це важливий елемент як декодування ситуацій з потенційним просоціальним контекстом, так і прийняття релевантних рішень щодо необхідності втручання в ситуацію. Механізми *соціальної перцепції* – це спосіб проникнення у ментальний світ іншої людини, простеження зв'язку між намірами, станами і діями людини. Вибудовуючись з перших днів життя механізм перцепції є умовою і засобом

формування просоціальних реагувань та розвитку просоціальності особистості.

Просоціальна поведінка – різновид соціальних програм людини, тому закономірно, що її розвиток неможливий без механізму інтеріоризації. Впродовж багатовікової історії людство сформувало основні правила співжиття. Однією із ліній нормативної системи є правила просоціальної групи. Механізм їх виокремлення та присвоєння започатковується з періоду дошкільного дитинства (О. М. Леонт'єв, Л. С. Виготський). На кожному з періодів онтогенезу механізм інтеріоризації виконує різні функції у формуванні просоціальності особистості. На початкових етапах – увага до соціальних і моральних норм, трансформація зовнішньої активності у внутрішні структури психіки веде до появи внутрішньої мислинневої діяльності, формування нового бачення системи «Я-інший», виникнення первинних особистісних норм просоціального змісту.

Здатність людини до емпатії у психологічній науці визнається і як різновид просоціальної самореалізації, і як один з механізмів формування особистісної якості (Т. П. Гаврилова, Т. Д. Карягіна, К. Роджерс). *Механізм емоційного перемикавання* забезпечує не лише виникнення уваги до емоційних станів іншого, а й зміну емоційного самопочуття в емпатогенних ситуаціях (С. А. Белічева, Л. П. Журавльова). Як наслідок виникає здатність до емоційної децентрації, розуміння станів іншого, виникнення співчуття та співпереживання. На кожному із періодів онтогенезу механізм емпатії обумовлює все нові і нові можливості просоціального реагування. Саме він, забезпечуючи розгортання антиципуючих емпатійних відносин, сприяє інтеграції процесів становлення емпатійності як особистісної якості у підлітковому та юнацькому періодах. У зрілому віці завдяки ускладненню моносуб'єктної трансфінітної емпатії здійснюється продуктивне піклування про інших на основі сформованих екзистенційних потреб, усталених процесів смислотворення, самореалізації через духовне та універсальне емпатійне ставлення.

Як і всі інші особистісні якості просоціальність особистості не може сформуватися за відсутності *механізму ідентифікації* – здатності виходити за межі Я, привносити у структуру свідомості особливості, схильності, почуттів інших та переживати їх як свої. Ідентифікація сприяє формуванню ставлення до себе як суб'єкта допомоги, появу конструкта «просоціальна ідентичність». Вона забезпечує психологічні основи для активної участі у вирішенні проблем іншого, засвоєння конвенційних норм, правил, ролей. Загальні особливості механізму ідентифікації детально проаналізовані у низці наукових робіт (В. С. Мухіна С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв А. В. Мудрик). Вікова генеза механізму ідентифікації у лоні просоціальних цінностей забезпечує поступовий рух у напрямку побудови та реалізації ідеального просоціального Я образу.

У розвитку просоціальності особистості важливу функцію виконує *механізм рефлексії*. Його сутність і динаміка достатньо широко висвітлена у наукових джерелах. Вікові аспекти розвитку рефлексивних процесів в період молодшого шкільного віку, у лоні моральної проблематики, презентовано в роботах А. В. Мудрик, Р. В. Павелківа [170], Н. О. Яцюк. Становлення механізму особистісної та моральної рефлексії у процесах особистісного зростання в підлітковому віці розкрито у роботах І. С. Булах [37]. На нашу думку, ознаки

просоціальної рефлексії, як різновиду означених процесів, можна спостерігати з періоду дошкільного дитинства. Саме процеси моральної та особистісної рефлексії забезпечують можливість аналізувати власну участь у життєдіяльності інших, оцінювати її як нормативну стратегію. Генеза механізмів рефлексії забезпечує виокремлення та подальше функціонування просоціальної ідентичності, побудову просоціальних поведінкових програм відповідно до системи гуманістичних цінностей і власних переконань.

На етапах дорослішання система механізмів просоціального розвитку особистості доповнюється процесами цілепокладання, смислотворення та стереотипізації. Зокрема *механізм цілепокладання* забезпечує людині здатність визначати особистісно значущі цілі щодо підтримки інших, вибудовувати модель просоціальної самореалізації. Його загальна сутність проаналізована у роботах В. Архипова, В. Г. Асеева, Л. С. Виготського. Механізм *смислотворення* – основа зрілої психіки (К. Абульханова-Славська; В. О. Татенко [210], Т. М. Титаренко [211], В. М. Ямницький). Його виокремлення у руслі значущої для нас проблематики дозволяє простежувати розвиток просоціальної суб'єктності як внутрішньої здатності до самовизначень у ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом. Смислотворення забезпечує дорослій людині творчу, духовну просоціальну самореалізацію. У період пізньої дорослості цей механізм сприяє збереженню ціннісної сутності «Я» образу, подальшу просоціальну участь людини у житті інших, що є важливою лінією програм позитивного старіння. У цей віковий період загальна система функціонування конструкта доповнюється *механізмом ретроспекції*. Аналіз його сутності і функціонування здійснено плеядою вітчизняних психологів (І. С. Булах [36], В. О. Татенко [210]). У контексті просоціального розвитку механізм ретроспекції сприяє актуалізації образу просоціального «Я», шляхом пригадування та аналізу власного просоціального досвіду, його використання для подальшого утвердження просоціальної самореалізації, персоніфікації поведінки. Процес ретроспекції разом з механізмом стереотипізації – основа збереження активних просоціальних позицій у період пізньої зрілості. Вікова динаміка психологічних механізмів розвитку просоціальності особистості подана у таблиці (див. додаток А. 2).

Оскільки наше дослідження спрямоване на вивчення онтогенетично зумовленого процесу становлення просоціальності, виникає необхідність виокремити основні аспекти проблеми, які заслуговують на увагу в цьому контексті. Найбільш значущим, на нашу думку є виокремлення та аналіз змін у структурі просоціальності на кожному із етапів онтогенезу, простеження стадіальності процесу та механізмів, що їх зумовлюють. Як уже зазначалося, ми не зустріли у наукових джерелах цілісного представлення лінії вікової генези конструкта, з виокремленням його компонентів та простеженням змін у інтрапсихічних та поведінкових компонентах явища. Це спонукало до розробки авторської моделі вікової генези просоціальності особистості.

Аналіз наукових джерел та результати пілотажного дослідження дозволили констатувати, що ознаки просоціальності простежуються в усі вікові періоди, хоча її змістові характеристики варіюють залежно від вікових особливостей. При побудові моделі ми враховували поетапність розвитку феномена, особливості

структури, детермінації, механізмів, основних форм та різновидів поведінковий виявів. Простеження стадіальності процесу дозволило виокремити шість етапів становлення конструкта. До основних етапів розгортання просоціальності впродовж онтогенезу віднесено: етап елементарної просоціальності (1-3 роки); етап соціально-нормативної просоціальності, що включає два підперіоди (від 3 до 6 років та від 6 до 10 років); етап нормативно-диспозиційної просоціальності (10-11 – 16-17 років); етап позиційної просоціальності (16-17 – 21-24 роки); етап особистісно досягнутої просоціальності (21-24 – 60-65 років); етап інтегративної просоціальності (від 60-65 років і далі) (див. рис. 3.3).

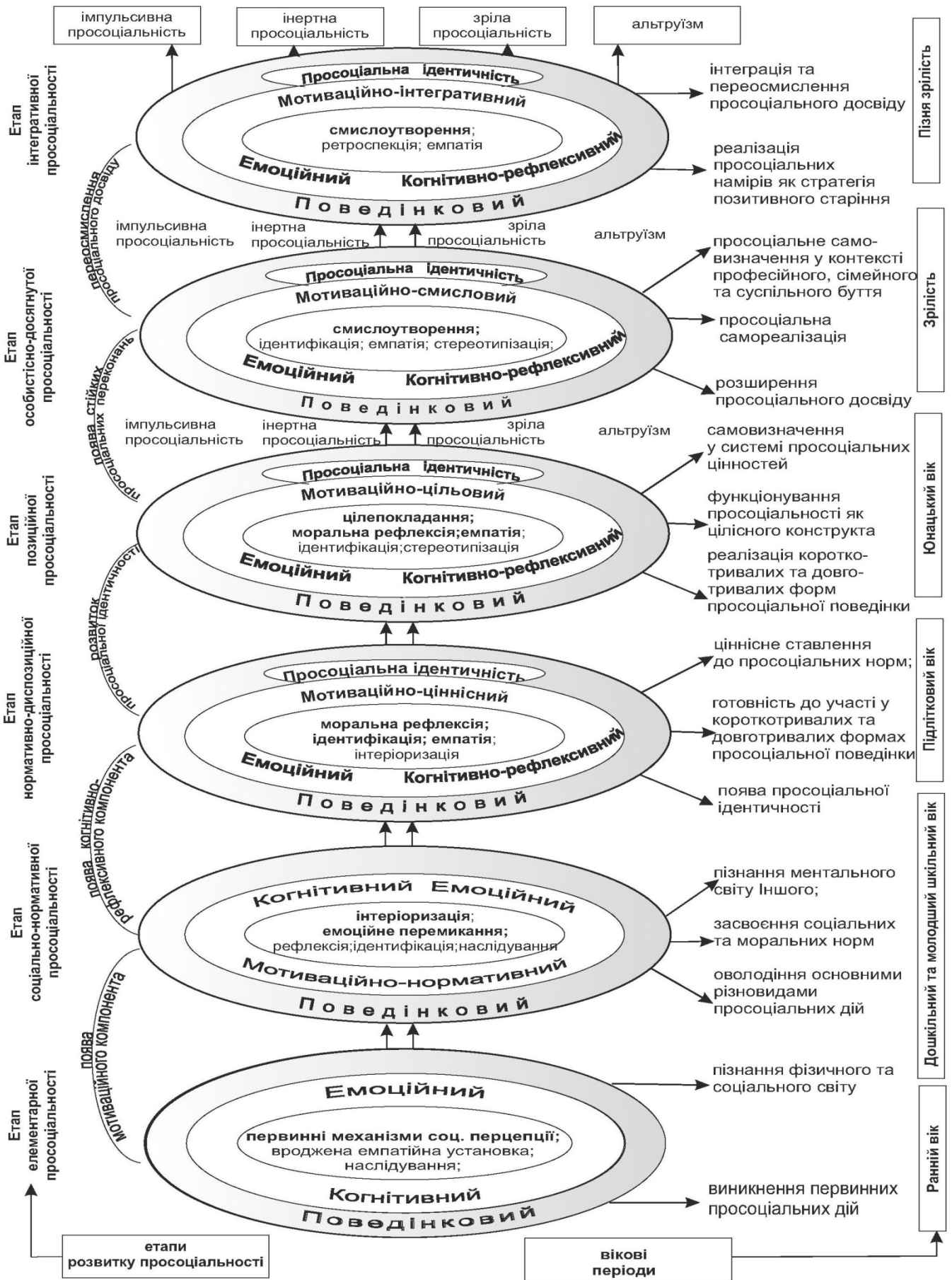

Рис. 3.3. Модель вікової генези просоціальності особистості

На *етапі елементарної просоціальності* дії сприяння та підтримки переважно зумовлюються ситуаційним контекстом, вони виникають на основі генетично зумовлених програм та елементів первинного соціального навчіння. У межах цього етапу відбувається поступовий рух від дій імпульсивного характеру до контрольованих програм. За формою просоціальної активності усі дії належать до короткотермінових проявів допомоги. За своїм характером вони зорієнтовані виключно у русло інтересів іншої людини. Емоційною основою реагування є зараження (*emotional contagion*) – вроджена програма наслідування і синхронізації емоційних станів партнера. Етап елементарної просоціальності охоплює період із кінця немовлячого до закінчення раннього дитинства. Домінуюче положення у системі механізмів просоціальних дій належить первинним механізмам соціальної перцепції – здатності виокремлювати соціальні об'єкти, простежувати їх дії та налагоджувати зв'язок між діяльністю і намірами та станами іншої людини. Важливу функцію в період раннього дитинства виконує механізм наслідування та вроджена емпатійна установка. Таким чином, загальну сутність етапу можна визначити через виокремлення двох найважливіших тенденцій: пізнання дитиною фізичного і соціального світу та поява перших дій просоціального типу.

Етап соціально-нормативної просоціальності розпочинається із входу дитини у період дошкільного віку та закінчується разом із завершенням молодшого шкільного віку. На цьому етапі виокремлюються два підетапи, які різняться наявністю-відсутністю рефлексивних процесів у когнітивному компоненті просоціальності. У період дошкільного дитинства когнітивна сфера спрямована на пізнання та інтеріоризацію нормативних основ поведінки. В молодшому шкільному віці у структурі пізнання викристалізовується механізм особистісної рефлексії, як елемент просоціального самосприйняття та самооцінювання. Основним джерелом стимулювання розвитку просоціальності залишається об'єктивний чинник. Впродовж соціально-нормативного етапу відбувається послаблення ситуаційно-об'єктивної детермінації поведінки на користь суб'єктивно-спланованих програм. Основою розвитку просоціальності виступає оволодіння нормативною основою співжиття та формування реакцій співпереживання. Засвоєння соціальних і моральних приписів, розвиток потребнісної сфери певною мірою розмивають чистоту альтруїстичних намірів дитини. Серед мотивів просоціальних дій з'являються такі спонуки як бажання отримувати психологічні вигоди у формі визнання, дружби, позитивних оцінок. Вперше з'являються елементи тривалих форм просоціальної допомоги у формі опікуючих програм, посилюється роль соціальних зразків і їх прийняття.

Як і на попередньому етапі, у поведінці дітей представлені різні за змістом форми сприяння, репертуарний набір яких постійно розширюється. Основними поведінковими видами сприяння залишаються співпереживання, інструментальна та матеріальна допомога, передача ресурсу у формі справедливого розподілу, дарування та широкий спектр дії захисту – від заступництва у ситуаціях булінгу до пояснення поведінки партнера. Функціонування просоціальності забезпечується механізмами інтеріоризації,

емоційного перемикавання, ідентифікації, наслідування та на другому підетапі – механізмом рефлексії. Провідна роль належить механізму інтеріоризації. Як зазначав С. Д. Максименко саме інтеріоризація запускає програми активації внутрішніх пошуків, що стимулюють вироблення нових способів поведінки, утворення нових властивостей і якостей особистості [144, с. 14]. За сутнісними показниками етап соціально-нормативної просоціальності можна охарактеризувати через три основні тенденції: пізнання дитиною ментального світу іншого; засвоєння соціальних та моральних норм як основи поведінки, оволодіння основними поведінковими різновидами просоціальних самовиявів.

Етап нормативно-диспозиційної просоціальності пов'язаний із розширенням джерельної бази ціннісної поведінки. До генетично-зумовлених та соціально-стимульованих програм додаються суб'єктивно-диспозиційні чинники. Процеси самовизначення поширюються на характер соціальної взаємодії, стимулюючи як короткотривалі, так і довготривалі форми сприяння. Просоціальні цінності не лише отримують високе визнання, а й включаються у структуру Я-образу як важливий аспект первинної просоціальної самоідентичності. На цьому етапі простежується вибірковість у виборі стильових характеристик допомагаючої поведінки та її реципієнтів. Відбувається інтенсивний розвиток емоційних основ просоціальності. Реакції співпереживання доповнюються більш складними процесами співчуття. Емпатійна складова виступає важливим пусковим механізмом просоціальної поведінки. Основними механізмами формування просоціальних відповідей на цьому етапі є моральна рефлексія, ідентифікація, емпатія та інтеріоризація. Основна сутність етапу полягає у формуванні ціннісного ставлення до просоціальних норм; появі первинної (змістової) просоціальної ідентичності, наявності високої чутливості до здобутків і витрат у просоціальних ситуаціях та готовності до участі у різних за тривалістю формах просоціальної активності.

Основною ознакою *позиційного етапу* розвитку просоціальності є домінування у джерельній базі феномена ціннісної складової. На основі засвоєних соціальних і моральних нормативів особистість визначає характер своєї поведінки у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом згідно системи власних поглядів і первинних світоглядних переконань. Основними психологічними механізмами функціонування особистісного конструкта виступають: цілепокладання, моральна рефлексія, емпатія, ідентифікація, стереотипізація. Починаючи з цього етапу функціонування просоціального конструкта можна оцінювати з точки зору його зрілості. Отже, до основних критеріїв, що визначають сутність позиційного етапу розвитку просоціальної стратегії можна віднести: самовизначення особистості у системі просоціальних цінностей, функціонування просоціальності як цілісного системного конструкта, реалізація просоціальних намірів у короткотривалих чи довготривалих формах сприяння іншим.

Етап особистісно-досягнутої просоціальності пов'язаний з реалізацією довготривалих та короткотривалих поведінкових стратегій. Його якість залежить від сформованості просоціальної ідентичності та мотиваційно-смыслових установочних конструктів. Як і на попередньому етапі функціонування

особистісного утворення може реалізовуватися у формі альтруїстичних, зрілих чи інертних тенденцій. Перші дві лінії розгортаються на фоні прийняття активних життєвих позицій і соціальних стандартів, сформованості стратегії піклування, яка, на думку Е. Еріксона, є центральним новоутворенням етапу середньої зрілості (від 26 до 64 років) [230]. Емоційною основою зрілої просоціальності є розвинена емпатійність трансфінітного, універсального типу [82, с. 61]). Цей рівень просоціальності зумовлює високу міру соціальної активності і відповідальності людини, її участь у широких програмах сприяння, довготривалих формах опіки і волонтерства. Інертна просоціальність має обмежений радіус соціальної взаємодії. Вона переважно зорієнтована на людей із найближчого соціального оточення. Її основними ознаками є байдуже ставлення до навколишніх, схильність обирати пасивну позицію при визначенні стратегії соціальної поведінки.

Основними механізмами розвитку і функціонування просоціального конструкта на цьому етапі є смислотворення, ідентифікація, емпатія та стереотипізація. До основних показників, що визначають сутність етапу можна віднести: просоціальне самовизначення у контексті професійного, сімейного та суспільного буття; накопичення просоціального досвіду та просоціальна самореалізація.

Етап інтегративної (онтогенетично скоригованої) просоціальності припадає на період пізньої дорослості. Він характеризується збереженням високої міри готовності до просоціальної активності, підвищенням емпатійних тенденцій, звуженням ресурсних можливостей та адресатів просоціального сприяння. Основними механізмами функціонування просоціальності є смислоутворення, емпатія та ретроспективна рефлексія. Сутність етапу просвітлюється через показники інтеграції і переосмислення просоціального досвіду та реалізацію просоціальних намірів як одну із центральних стратегій позитивного старіння.

3.4. Основні принципи та методика організації дослідження розвитку просоціальності особистості

Вивчення стану розробки проблеми засвідчує наявність значних розбіжностей у описі траєкторії розвитку просоціальності особистості, трактуванні динаміки процесу та його вікової детермінації. Можна виокремити декілька причин, які спричиняють розбіжності у поясненні результатів емпіричних досліджень. До них можна віднести: відсутність чіткого розмежування самооціночних ідей та зовнішнього оцінювання при аналізі просоціальності та просоціальної поведінки; нерівноцінність вивчення просоціальних тенденцій у різні періоди; використання елементів конструкта для оцінювання його загального рівня сформованості; відсутність врахування впливу особливостей реципієнта на готовність суб'єкта надавати допомогу.

Прагнучи уникнути цих обмежень, ми передбачили розмежування зовнішнього оцінювання рівня сформованості поведінкових структур просоціальності від показників самооцінювання. Основними експертами для всіх періодів висхідного онтогенезу виступали педагоги та батьки. Певна перевага

при цьому надавалася оцінкам педагогів, оскільки в основі їх позицій лежать більш узагальнені спостереження за поведінкою дітей і підлітків та співвідносний характер оцінювання. Експертне оцінювання спрямовувалося на встановлення рівня сформованості просоціальної поведінки, вивчення динаміки процесу, його ретроспективних аспектів, основних форм і видів сприяння.

Аналіз позицій суб'єктивної групи зосереджувався на вивченні уявлень і ставлень респондентів щодо загальних питань просоціальної поведінки, її доцільності, наслідків, присутності у системі соціальних зв'язків із більш далеким та близьким соціальним оточенням. Самостійну лінію аналізу склали самооціночні ідеї, які спрямовувалися на вивчення когнітивно-мотиваційних та конативних основ просоціальної поведінки, усвідомлення готовності діяти відповідним чином, розуміння спонукальних основ сприяння, оцінки рівневих та динамічних характеристик, ефективності стильових характеристик поведінки.

Як відомо, просоціальна поведінка є досить багатоаспектним явищем. Вона об'єднує багато форм і видів, кожний з яких може мати свою траєкторію вікового становлення. Тому при організації дослідження вікової генези явища виникає необхідність простежувати не лише загальні тенденції розвитку просоціальності особистості, а й специфіку становлення принаймні основних її поведінкових різновидів. До найбільш яскравих можна віднести чотири поведінкові стратегії: прояви дієвих форм допомоги, просоціальний перерозподіл матеріального ресурсу (пригощання, дарування, поступання, обмін), заступництво та емоційний відгук у формі співчуття та співпереживання [341]. Вивчення кожної лінії у віковому діапазоні забезпечує можливість простеження як динамічних аспектів, так і змін у їх структурі та змістових компонентах.

Емпіричними показниками допомоги, що враховувалися при фіксації просоціальних проявів та визначенні рівня сформованості просоціальних тенденцій виступали: активність та ініціативність у наданні інструментального сприяння; рівень спонтанності-плановості реакцій; перехід від зовнішньої до внутрішньої стимуляції; перехід від розрізнених виявів допомоги до систематичних форм; здатність брати відповідальність у ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом, або ж здійснювати вихід за межі індивідуальної відповідальності через активізацію групової; рівень коректності надання інструментального сприяння. З боку внутрішніх процесів: швидкість і чіткість виокремлення ситуацій із потенційним просоціальним контекстом – інструментальною необхідністю Іншого; усвідомлення власних можливостей, відповідальності, наслідків втручання-невтручання; рівень інтелектуалізації процесу допомоги, підвищення його раціональності та конструктивності, відбір стратегій допомоги на основі критерію корисності; характер просоціальної мотивації, рівень альтруїстичних тенденцій.

При вивченні схильності до справедливого розподілу ресурсів у якості показників враховувалися: частота вияву щедрої поведінки; рівень ініціювання поділу; конвергенція знань та реальної поведінки у сфері дії принципу справедливого поділу. З боку внутрішніх процесів: підвищення адекватності оцінки потреб іншого та власних ресурсів; підкорення егоїстичної мотивації; посилення альтруїстичної мотивації.

Основними емпіричними показниками емпатійної чутливості, що враховувалися у процесі дослідження були: вияв уваги до емоційного стану Іншого; коригування власної діяльності в ситуації емоційного дистресу партнера; розгортання дієвих форм емоційної підтримки. З боку інтрапсихічних процесів: декодування емоційного стану Іншого та його причин; усвідомлення свого місця в ситуації, рівня особистісної відповідальності; відбір релевантних способів підтримки та шляхів їх реалізації.

Як засвідчують наукові дослідження, при вивченні питань вікового розвитку соціальних аспектів поведінки рівень релевантності мають як повздовжні, так і поперечно-зрізові стратегії. У своїй роботі ми віддали перевагу поперечно-порівняльній формі дослідження, оскільки вона є не лише більш оптимальною за часовим критерієм, а й забезпечує перевірку статистичної достовірності. У дослідженні використовувався принцип поєднання методів кількісної та якісного аналізу просоціального феномена (у деяких зарубіжних дослідженнях такий підхід до вивчення просоціальності дістав назву «триангуляції» [470]). До першої групи увійшли прямі та опосередковані спостереження у природних умовах, тести інтелекту, шкальні технології, метод експертних оцінок, стандартизовані опитувальники. До другої – бесіди, опитувальники з відкритими питаннями, гіпотетичні сюжети, моделювання, написання есе.

Важливим принципом розробки методики дослідження було врахування вікових особливостей респондентів. Зокрема, ми виходили з того, що ранні форми просоціальності можна зафіксувати лише через зовнішнє оцінювання чи фіксацію поведінкових проявів у процесі включеного чи опосередкованого спостереження. Відсутність мовленнєво-комунікативної компетентності й недостатня сформованість самосвідомості та моральної свідомості перешкоджають отриманню науково-значущої інформації в процесі спілкування з дітьми. Тому опитувальні технології з дітьми раннього та молодшого дошкільного віку не застосовувалися. Основний шлях аналізу – включене та опосередковане спостереження за процесами соціальної взаємодії дітей із партнерами та організація експериментальних ситуацій шляхом ігрового моделювання проблемних ситуацій. Учасниками діадичної взаємодії для дітей виступали переважно не соціальні суб'єкти, а їх замітники у формі казкових персонажів чи маріонеток. Опитувальні технології з дітьми старшого дошкільного та молодшого шкільного віку щодо їх уявлень і ставлень до просоціальних форм поведінки використовувалися у формі індивідуальних бесід, проведення яких передбачало попереднє пояснення та ігрове моделювання.

Вікові зміни просоціальності особистості в молодшому шкільному віці діагностувалися за допомогою шкальних технологій, бесід, опитувальників, експериментальних ситуацій. При оцінюванні когнітивно-мотиваційних основ просоціальності особлива увага зосереджувалася на простеженні зв'язку конструкта із показниками інтелектуального розвитку. Належний рівень сформованості когнітивних операцій забезпечує дітям розуміння просоціальних ситуацій, здатність декодування бажання й наміри іншого. У наступні періоди зв'язок між структурами інтелекту та розумінням просоціальних тенденцій послаблюється, а отже, їх простеження втрачає свою значущість. Натомість

підвищується необхідність аналізу ціннісної сфери, розмаїття форм поведінки, їх особливостей та детермінації. Діагностика просоціальності в період юності та зрілості здійснювалася шляхом самооцінювання та обговорення установочних конструктів у сфері соціальної поведінки та дії моральних приписів.

Отже, побудова загальної моделі аналізу проблеми генези просоціальності особистості передбачала виокремлення та об'єднання декількох ліній наукових пошуків. До основних критеріїв їх виокремлення слід віднести: врахування самооціночних позицій і позицій зовнішнього оцінювання поведінкової складової (тобто використання прийомів моно- й мультиінформаторів); вивчення феномена у відповідності до його структурно-змістових компонентів (когнітивні, мотиваційно-ціннісні, емоційні, конативно-рефлексивні та поведінкові аспекти); обговорення онтогенетичних особливостей кожного з основних різновидів просоціальних самовиявів (інструментальна допомога, співчуття, розподіл та перерозподіл матеріального ресурсу, заступництво); простеження специфіки поведінки суб'єкта, залежно від типу реципієнтів допомоги, перш за все, за критеріями вікової відповідності та характеру знайомства (однолітки-дорослі; знайомі-незнайомі). Кожна з вище означених ліній аналізу проблеми передбачала розкриття вікових аспектів явища, що у своїй сукупності й забезпечило вивчення його генези.

Операціоналізація поняття «просоціальність особистості» дозволила виокремити основні лінії аналізу конструкта, простеження яких здійснювалося в логіці вікової динаміки: просоціальної ідентичності, когнітивно-рефлексивного, мотиваційного, емоційного та поведінкового компонентів. Діагностика генези когнітивно-рефлексивної складової передбачала вивчення можливостей респондентів виокремлювати й декодувати ситуації з потенційним просоціальним контекстом, розпізнавати емоційні стани і наміри реципієнтів допомоги та інших учасників соціальної взаємодії. При аналізі рефлексивних процесів увага зосереджувалася на вивченні атрибуції просоціальності у структуру Я-образу, аналізі рівня сформованості процесів просоціальної рефлексії, здатності оцінювати сформованість центральних показників просоціальності особистості, її просоціальну ідентичність. При вивченні мотиваційного компонента увага зосереджувалася на аналізі розуміння соціальної значущості допомоги, ставлення до цінностей просоціальної й моральної групи. Емоційний компонент передбачав аналіз особливостей емоційного реагування респондентів на ситуації емпатогенного характеру. Враховуючи широкий віковий діапазон вибірки, зазначимо, що відбір діагностичних процедур здійснювався з урахуванням вікових особливостей респондентів та репрезентативності інструментарію. Схема ліній дослідження та використання діагностичних процедур подані у таблиці (див. додаток).

Ранній вік. *Когнітивний та поведінковий компоненти.* Вивчення наявності елементарних ознак просоціальних розумінь у дітей раннього та молодшого дошкільного віку здійснювалося за допомогою прямих і опосередкованих спостережень, анкетного опитування батьків та вихователів, ігрового моделювання та інсценування експериментальних ситуацій із потенційним просоціальним контекстом (авт. розробки). Зокрема, анкетне

опитування «Первинні прояви допомоги та співчуття у дітей» забезпечувало можливість встановити наявність найпростіших форм просоціальної поведінки в дітей раннього віку, час первинного виникнення реакцій цього типу, їх основні різновиди (див. додаток В. 1). Анкета включала 20 запитань і тверджень, об'єднаних у дві шкали: шкала просоціальних дій, адресованих дорослому та шкала просоціальних проявів щодо однолітків. Прийом ігрового моделювання експериментальної ситуації «Втрата предмету» (див. додаток В. 3) використовувався для вивчення первинних проявів інструментальної допомоги. Розробка сценарію експерименту здійснювалася у відповідності з сучасними технологіями, що використовуються для аналізу ранніх форм сприяння [599; 601].

Емоційний компонент. Наявність реакції співпереживання простежувалися в процесі ігрового інсценування експериментальних ситуацій емпатогенного характеру (див. додаток В. 2). Сюжети для моделювання спрямовувалися на вивчення розуміння дітьми проблемних ситуацій та наявності в їхній поведінці ознак імпресивно-емоційного реагування. Методичний прийом передбачав інсценування 4 сюжетів взаємодії двох персонажів, один із яких потребував допомоги. Персонажами сюжетів виступали малята тварин чи птахів. У кінці сюжету передбачалася також активація персонажа-спостерігача та його наближення до дитини. Цей прийом дозволяв перенести увагу дітей із страждання потенційного реципієнта допомоги на самопочуття й дії партнера.

Дошкільний вік. Когнітивний та мотиваційний компоненти. Для отримання інформації про систему уявлень дітей щодо сутності допомоги з ними було проведено три бесіди (авт. розробка). Бесіда «Сутність допомоги» (див. додаток В. 4) включала 10 запитань і спрямовувалася на перевірку соціально-перцептивної та когнітивної здатності дітей декодувати ситуації з просоціальним контекстом. Бесіда «Ставлення до взаємодопомоги» передбачала аналіз рефлексивних процесів дитини, сприйняття себе суб'єктом просоціальної активності. Обсяг бесіди ідентичний попередньому (див. додаток В. 4). Бесіда «Емоційні переживання суб'єкта і реципієнта допомоги» включала 5 запитань і спрямовувалася на усвідомлення дітьми переживань за умови надання-ненадання допомоги та розуміння емоційних станів Інших (див. додаток В. 4). Для діагностики просоціальної компетентності дітей у роботі використовувався три комплекси гіпотетичних ситуацій (авт. розробки). Два із них спрямовувалися на аналіз когнітивно-мотиваційних розумінь: «Гіпотетичні сюжети для прогнозування просоціальної поведінки персонажів» (див. додаток В. 5) та «Гіпотетичні сюжети для розпізнавання ментальних процесів Іншого» (див. додаток В. 6). До першого набору увійшло 6 сюжетів. Другий комплекс гіпотетичних ситуацій у поєднанні з «Інтелектуальною шкалою Д. Векслера для дітей» (адапт. Ю. З. Гільбуха) [87] використовувався для простеження детермінації просоціального розвитку дітей старшого дошкільного віку рівнем інтелектуального розвитку. У дослідженні використовувалися 6 субтестів вербальної шкали методики Д. Векслера та 5 гіпотетичних сюжетів, у яких описуються атрибутивні непорозуміння, що виникають між партнерами у процесі прийняття просоціального рішення чи його реалізації.

Емоційний компонент вивчався за допомогою комплексу «Гіпотетичні сюжети для діагностики емоційної складової просоціального розвитку дітей» (авт. розробка; див додаток В. 7). Цей методичний прийом дозволив простежити логіку дитячих міркувань при сприйнятті соціальних ситуацій, систему їх суджень та аргументувань. Комплекс містив 12 завдань, у яких описувалися п'ять типів просоціальних ситуацій: три демонстрували різний тип проблем партнера (травмування та переживання болю, втрату іграшки, переживання труднощів у зв'язку з виконанням навчальних чи ігрових завдань); два – описували ситуації надання чи ненадання допомоги. Після ознайомлення з сюжетом дітям необхідно було відповісти на питання що, відчувають друзі, спостерігаючи за проблемами товариша, що вони будуть робити чи говорити при цьому. Для аналізу емпатійної складової використовувалася також одна із шкал експертного оцінювання «Готовності до взаємодопомоги» (див. додаток В. 8).

Поведінковий компонент. Наявність просоціальних форм поведінки перевірялася за допомогою спостереження. Схема спостереження передбачала фіксацію персонажів просоціальної взаємодії, зміст просоціальних дій, особливості ситуації, взаємодії в діаді суб'єкт – реципієнт допомоги, загальний емоційний фон активності. Спостереження проводилися у ситуаціях найінтенсивнішої взаємодії між дітьми та найвищої стресогенності (години ранкового прийому, підготовка до прогулянки, сну, виконання завдань на заняттях практичного спрямування).

Для аналізу поведінкової складової просоціальності використовувався також метод експертного оцінювання просоціальних стратегій та особистісних якостей (див. додаток В. 8). Доцільність такого прийому та його ефективність широко визнається у наукових дослідженнях [300, с. 110]. Вихователям було запропоновано оцінити п'ять характеристик: схильність до співчуття, готовність до надання допомоги, уміння помічати проблеми, щедрість, уміння надати допомогу. При оцінюванні використовувалася п'ятибальна шкала. Оцінювання рівня щедрості партнерів здійснювалася у грі соціометричного типу «Казковий будинок» (авт. Я. Л. Коломінський, модиф. Н. В. Корчакової) (див. додаток Д.5). Вплив вольової детермінації на соціальну поведінку перевірявся за допомогою методики А. К. Щетиніної «Карта прояву ініціативності». Методика містить 11 тверджень, які оцінюють схильність до домінування, активності, орієнтації на соціальне схвалення за трьома рівневими характеристиками: «ніколи» (0 балів), «іноді» (2 бали), «часто» (4 бали) [229, с. 29].

З метою аналізу просоціальної активності дітей, спрямованої на захист партнерів, ми скористалися методом експертного оцінювання «Готовність дітей до заступництва», анкетного опитування вихователів за темою «Прояви стратегії заступництва у дітей» та включеного спостереження. Перший прийом передбачав оцінювання трьох характеристик: рівня активності дітей (4-ох бальна шкала), форми захисту (нормативна – агресивна), характеру участі (прямий – опосередкований) (авт. розробка; див. додаток В. 8). Анкетування зосереджувалося на встановлення наявності заступництва у період дошкільного дитинства, частоти його прояву, особливостей реалізації та стильових характеристик. Анкета включала 30 запитання (авт. розробка; див. додаток В 9).

Молодший шкільний вік. Когнітивно-рефлексивний та мотиваційний компоненти. Система просоціальних уявлень молодших школярів вивчалася за допомогою бесіди: «Розуміння дітьми молодшого шкільного віку сутності допомоги». Вона включала 10 запитань, спрямованих на вивчення розуміння дітьми сутності допомоги, її значущості, особливостей ситуацій із просоціальним контекстом, здатності розпізнавати емоційні стани учасників взаємодії (авт. розробка; див. додаток Д. 1). Для вивчення зумовленості просоціальної поведінки інтелектуальним розвитком використовувався прийом аналізу шкільної документації. Вивчалися журнали успішності учнів із визначенням середнього балу (для учнів 1-2 класу, успішність яких не фіксується, був використаний прийом аналізу узагальнених оціночних суджень вчителів). З цією ж метою використовувалася «Інтелектуальної шкали Векслера для дітей» (адапт Ю. З. Гільбуха) [87] та набір гіпотетичних сюжетів (див. додаток В.6). Здатність міркувати і оцінювати себе відповідно до просоціальних принципів вивчалася за допомогою двох бесід: «Бесіди для діагностики просоціальної рефлексії» та «Бесіда про щедрість» Вони передбачала активацію рефлексивних процесів, вивчення уявлень дітей про конативний аспект поведінки. Обсяг першої бесіди 16 запитань, другої – 10 (авт. розробка; див. додаток Д. 1.).

Діагностика емоційного компонента просоціальності особистості. Як і у попередній групі, емпатійна складова оцінювалася за допомогою методу експертного оцінювання («Шкала оцінювання просоціальних якостей учнів», див. додаток Д. 2). Оцінювання здійснювалося за 5-бальною шкалою. Розуміння емоційних станів реципієнтів і суб'єктів допомоги перевірялися у процесі бесід (див. додаток В.4).

Поведінковий компонент. Для діагностики поведінкової складової використовувався метод фотографічних спостережень з подальшим описом проявів просоціальної поведінки школярів; анкетне опитування вчителів («Схильність дітей молодшого шкільного віку до допомоги дорослим та одноліткам» (авт. розробка; див. додаток Д. 3) та «Схильність дітей до заступництва» (авт. розробка; див. додаток Д. 4); оціночні шкали: «Шкала оцінювання просоціальних якостей учнів» та «Шкала оцінювання стратегії заступництва» (авт. розробка; див. додаток Д. 2). У першій шкалі оцінювалися 5 просоціальних якостей: здатність співчувати, ділитися, виокремлювати просоціальні ситуації, виявляти бажання надавати допомогу та вміння її надавати. Здатності оцінювалися за 5-бальною шкалою. У другій шкалі оцінювалися 3 показники: рівень активності (4-ох бальна шкала), форма захисту та характер участі. Здатність дотримуватися справедливого розподілу перевірялася у процесі експериментальної гри «Ультиматум» (авт. розробка; див. додаток Д. 5); оцінювати рівень щедрості партнерів – у грі соціометричного типу «Казковий будинок» (авт. Я. Л. Коломінський, модиф. Н. В. Корчакової) (див. додаток Д.5). Для аналізу детермінації поведінки вольовими процесами використовувалася методика А. К. Щетініної «Карта прояву ініціативності» [229, с. 29].

Підлітковий період. Діагностичний комплекс для респондентів цього вікового періоду складався із двох блоків: діагностичні методи для роботи з

молодшими підлітками та методи діагностики просоціальних тенденцій у середніх і старших підліткових групах (див. додаток Б). Для першої підгрупи були дібрані методики із більш яскравим виявом експрес-діагностичного ефекту. Усі опитування передбачали попереднє детальне пояснення основних понять, логіки побудови прямих і зворотних тверджень. Окремі методики використовувалися в обох вікових підгрупах.

Когнітивно-рефлексивний та мотиваційно-ціннісний компонент.

Діагностика сформованості просоціальної мотивації молодших підлітків здійснювалася за допомогою опитувальника «Мотивація допомоги» (авт. С. К. Нартова-Бочавер) [91, с. 254]. Методика містить 12 тверджень, що оцінюються за дихотомічною шкалою. Сформованість просоціальних установок та особливості функціонування рефлексивних процесів перевірялася із допомогою опитувальника «Діагностика особистісної соціально-психологічної установки «альтруїзм-егоїзм»» (авт. О. Ф. Потемкіна). Це одна із шкал (шкала А.) більш широкого діагностичного інструментарію «Діагностика соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребовій сфері». Шкала соціально-психологічних установок «альтруїзм-егоїзм» містить 20 запитань, що оцінюються у дихотомічній шкалі [125, с. 26-27]. Близьке спрямування мав також опитувальник «Субшкала альтруїзму» (П. Робінсон, Р. Шейвер, адапт. Н. В. Кухтової [125, с. 29]). Він спрямовувався на вивчення самоатрибуції просоціальних цінностей, віри у гуманістичні принципи. Методика включає 14 тверджень, які оцінюються у дихотомічній шкалі.

Для аналізу просоціальної спрямованості була використана методика «Зміст просоціальної ідентичності» (авт. А. Дж. Барріга, адапт. Н. В. Кухтової [125, с. 24-25]). Цей діагностичний інструментарій дозволяє аналізувати ступінь суб'єктивної значущості просоціальних і моральних характеристик, на основі їх рефлексивного виокремлення у структурах самосвідомості та оцінки рівня бажаності, висвітлюючи процеси розвитку змістових компонентів ідентичності. Загальний обсяг опитувальника 16 тверджень. Методика використовувалася у всіх підліткових підгрупах.

Для вивчення моральних основ просоціальної поведінки, її ціннісно-мотиваційної складової у середньому та старшому підлітковому віці використовувалася методика «Справедливість – турбота» (авт. С. В. Молчанов) [125, с. 40-44]. Цей діагностичний інструментарій дозволяє простежити рівневі характеристики морального розвитку підлітків у логіці двох концептуальних підходів: нормативного (за Л. Колбергом) та емпатійного (за К. Гілліган – Н. Айзенберг). Для простеження деприваційних впливів егоїстичних установок на характер соціальної поведінки підлітків і юнаків використовувалася методика К. Муздибаєва «Диспозиційний егоїзм» [159] (див. додаток Е. 2). Методика містить 10 тверджень, які оцінювалися підлітками за 5-ти бальною шкалою. У методиці використовуються твердження, які оцінюються за прямим (1, 4, 5, 7, 8, 9, 10) і зворотним ключем (2, 3, 6).

Діагностика емоційного компонента просоціальності здійснювалася за допомогою опитувальника «Емоційна, когнітивна та дієва емпатія» (ЕКДЕ) (авт. О. А. Троїцька) (див. додаток Е. 3) [213]. Методика дозволяє простежити

особливості емпатійних схильностей особистості у напрямку її чотирьох основних компонентів: позитивної, негативної, когнітивної та дієвої емпатії. Методика містить 36 питань, об'єднаних у 4 шкали. Оцінювання здійснюється за 4-ох бальною шкалою. З цією ж метою використовувався опитувальник «Шкала емоційного відгуку» (авт. А. Меграбян, модиф. Н. Епштейна) (див. додаток Е. 4).

Поведінковий компонент. Для аналізу просоціальних тенденцій у поведінці підлітків використовувався метод експертного оцінювання педагогами та взаємооцінювання просоціальних характеристик однолітками. Для взаємооцінювання було запропоновані три центральні просоціальні тенденції особистості: готовність допомагати, співчувати і ділитися. Оцінювання ровесників здійснювалося за 10-ти бальною шкалою. З метою аналізу рефлексивних здібностей та реальних поведінкових проявів використовувався прийом ретроспективи «Вчинок, яким я пишаюсь». Підліткам пропонувалося пригадати декілька вчинків та описати один із них. Схильність до різних типів просоціальної поведінки вимірювалася із допомогою багатofакторного опитувальника «Вимірювання просоціальних тенденцій» (авт. Г. Карло, Б. Рендалл, адапт. Н. В. Кухтової) (див. додаток Е. 1). У основу виокремлення типів просоціальної поведінки покладено шість критеріїв: три із них належать до ситуаційної (соціально контекстної) групи, три – до диспозиційної [300, с. 130-131].

Юнацький вік. Когнітивно-рефлексивний та мотиваційно-смісловий компоненти. Для діагностики просоціальних тенденцій використовувалася частина методик, що застосовувалися у роботі зі старшими підлітками, а також нові діагностичні процедури. Зокрема когнітивно-мотиваційний блок доповнювався опитувальником «Соціальні норми просоціальної поведінки» (авт. І. А. Фурманов, Н. В. Кухтова) [125, с. 38-40]. Ця методика дозволила визначити міру визнання і прийняття індивідом чотирьох видів соціальних норм, що детермінують просоціальну спрямованість: норма соціальної відповідальності, справедливості, взаємності, норма «затрат–винагороди». Вона дозволяє простежити вплив ситуативних і особистісних детермінант просоціальної поведінки. Методика включає 4 шкали і містить 62 твердження, ступінь згоди з якими оцінювалася за 5-бальною шкалою (див. додаток Ж. 1).

Для вивчення просоціальної спрямованості використовувалася скорочена форма класичної двофакторної методики «Просоціальна особистість» (Л. Пеннер, адапт. М. В. Петренко) [175; 531]. Опитувальник містить 30 тверджень, об'єднаних у 4 шкали: шкала соціальної відповідальності, емпатії, моральних суджень та альтруїзму. Перша шкала – шкала соціальної відповідальності, спрямована на вивчення тенденцій особистості брати на себе відповідальність за наслідки дій. Шкала «Емпатія» об'єднує три субшкали: співпереживання (афективна емпатія); когнітивна емпатія (прийняття перспективи) і особистісний дистрес. Субшкала співпереживання спрямована на діагностику тенденцій людини відчувати стурбованість у зв'язку із життєвими утрудненнями інших. Основою тенденції є здатність ставити себе на місце іншої людини. Друга субшкала спрямована на вивчення здатності людини сприймати і розуміти чужі точки зору (когнітивна емпатія). Субшкала «особистісного дистресу»

спрямована на вивчення тенденцій до негативного емоційного самофокусування (переживання тривоги, хвилювання, тривоги) при сприйнятті чужого емоційного стану. Третя шкала методики – шкала «моральні судження» включає дві субшкали: а) орієнтацію на іншу людину у процесі прийняття морального рішення як тенденцію до концентрації уваги на інтересах іншої людини при розв’язанні моральних дилем; б) врахування інтересів усіх сторін при прийнятті морального рішення, обопільність вигоди, взаємність. Шкала «альтруїзму» (самооцінка дії допомоги, їх частота та адресати). Крім простеження вищезначених чотирьох тенденцій, методика дозволяє встановлювати два фактори просоціальності: «Емпатія, орієнтована на іншого» та фактор «Корисності». У цілому їх спрямованість зорієнтована на аналіз просоціальних тенденцій, які не зводяться лише до емпатійних процесів, захоплюючи ціннісно-мотиваційні та поведінкові аспекти (див. додаток Ж 2.).

Діагностика емоційного компонента. Для діагностики емпатійної складової, окрім опитувальника «Емоційна, когнітивна та дієва емпатія» (ЕКДЕ) (авт. О. А. Троїцька) (додаток Е.3), використовувався особистісний тест «Методика вимірювання турботи» (авт. Х. Когут, Б. Дж. Бум; адапт. І. А. Фурмановим, Н. В. Кухтовою). Він дозволяв простежити сформованість просоціальних тенденцій особистості через прояви співпереживання, емпатії, альтруїзму. Загальний обсяг опитувальника 63 твердження, об’єднаних у три шкали. У кожній шкалі є питання сформульовані у позитивному і негативному ключі. Ставлення до задекларованих ідей позначаються у 4-ох бальній шкалі (див. додаток Ж. 3.). Для аналізу поведінкової складової використовувався багатофакторний опитувальник «Вимірювання просоціальних тенденцій» (авт. Г. Карло, Б. Рендалл, адап. Н. В. Кухтової) (див. додаток Е.1).

Зрілий вік. Когнітивно-рефлексивний та мотиваційно-смісловий компонент. Для вивчення просоціальних тенденцій людей дорослого віку використовувалися три анкети. Перша – «Вікові аспекти просоціальної самореалізації» (загальний обсяг 29 питань) – спрямовувалася на вивчення історії просоціального становлення представників ранньої і середньої дорослості (авт. розробка; див. додаток З. 1). Анкета включає п’ять шкал: шкалу вікової генези просоціальних тенденцій; самооцінки просоціальних якостей та атрибуції оцінок; шкалу позитивної соціальної історії реципієнта; мотивації просоціальної активності; просоціальної самореалізації. Перші 19 питань оцінюються за 4-ох бальною шкалою. Друга анкета використовувалася у роботі з людьми похилого віку. Обсяг анкети 32 питання. Принцип побудови ідентичний попередній (авт. розробка; див. додаток З. 2). Третя анкета спрямовувалася на вивчення мотиваційних основ волонтерства. Для простеження ціннісних установок використовувався опитувальник «Діагностика моральних орієнтацій» (авт. І. С. Славінська, А. Д. Наследов, М. Я. Дворецька; див. додаток З. 3). Методика передбачає декларування позицій, щодо дотримання 13 цінностей відносно семи категорій людей (рідних і близьких, знайомих, представників своєї національності, односельців, співгромадян, незнайомих, ворогів). З метою аналізу взаємозв’язку просоціальної поведінки з іншими особистісними якостями у роботі використано багатофакторний функціональний опитувальник

«Відповідальність» (авт. В. П. Прядеїн) [180, с. 46-55].

Опис вибірки. Дослідження вікової генези просоціальності здійснювалося у межах висхідного, стабільного та початку низхідного етапу онтогенезу. Всього у роботі представлено 25 вікових підгруп (див. додаток К.). Найбільш інтенсивно обстеження проводилися відносно періодів висхідного онтогенезу. Це зумовлювалося як динамічністю процесів, що відбуваються у цей час, так і можливістю їх стимулювання та корекції. Висхідний період був представлений 22 віковими підгрупами п'ятьох вікових періодів (від раннього до юнацького віку). Інтервал між зрізами у ранньому онтогенезі 0,5 року; у наступні етапи висхідного онтогенезу 0,9 – 1,2 року. Віковий діапазон вибірки від 2 років до 65 років. Кількість підгруп кожного періоду залежала від його протяжності. Період раннього дитинства був представлений 2 підгрупами; дошкільний та молодший шкільний вік – 8 підгрупами; підлітковий – 7, юнацький – 5. Наповнюваність кожної підгрупи – 88-92 особи. Стабільний та низхідний періоди онтогенезу був представлений трьома віковими підгрупами: перший віковий зріз – рання зрілість (30-35 років), другий – середня зрілість (40-45 років), третій – пізня зрілість (60-65 років). Обсяг учасників зрілих періодів 110 осіб. Загальний обсяг вибірки – 2060 учасників. У дослідженні взяли участь також 74 педагогічних працівники та 50 практикуючих психологів.

Метод обробки та аналізу даних. Для статистичної обробки емпіричного матеріалу використовувалися методи описової статистики та статистичних висновків. Застосування різних методів аналізу (альтернативного, кореляційного, варіативного) з використанням параметричних та непараметричних підходів (однофакторний та двофакторний дисперсійний аналіз, коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона із застосуванням шкали Чеддока; багатофункціональний критерій кутового перетворення Фішера, критерій Вілкоксона) дозволило простежити динаміку розвитку феномена та систему внутрішніх зв'язків його підструктур.

Висновки до розділу 3

Вивчення просоціальності як моральної якості особистості виконується у руслі генетично-деонтологічного підходу, основними принципами якого є принцип гуманістичної центрації; онтогенетичної трансформації первинних просоціальних установок у моральну якість особистості; принцип просоціальної суб'єктивації та діадичності взаємодії. Розвиток просоціальності відбувається під впливом генетично зумовлених програм, дії соціалізуючих чинників та інтрапсихічної детермінації. У цілісний конструкт просоціальність особистості вибудовується до кінця підліткового віку. Інтегративна структура просоціальності включає поведінковий компонент та систему інтрапсихічних утворень (просоціальну ідентичність, когнітивно-рефлексивний, мотиваційний, емоційний компоненти). Відповідно, сформованість конструкта можна оцінювати за інтрапсихічними та поведінковими критеріями. З юнацького віку сформоване утворення забезпечує реалізацію просоціальності на чотирьох рівнях: імпульсивно-ситуативної, інертної, зрілої просоціальності та альтруїзму.

Вікова генеза просоціальності виявляється у поступовому ускладненні та трансформації структури конструкта під впливом змін у детермінації та

психологічних механізмах. Онтогенетичний рух зумовлюється розширенням структури утворення за рахунок включення нових елементів, змінами у системі його механізмів та переструктуруванням ієрархічної будови. Вступаючи у взаємодетермінуючі зв'язки з *просоціальною ідентичністю*, просоціальна спрямованість визначає особливості соціальної поведінки людини. У своєму розвитку особистісна якість проходить шість онтогенетично зумовлених етапів становлення: елементарної просоціальності, соціально-нормативної, нормативно-диспозиційної, позиційної, особистісно досягнутої та інтегративної. Кожний із етапів має свої особливості структури феномену, механізми, домінуючу сферу, особливості перебігу та виявляється у віковій специфіці просоціальної поведінки в цей період.

РОЗДІЛ 4 ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВІКОВОЇ ГЕНЕЗИ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ В ЕПОХУ ДИТИНСТВА

4.1. Психологічні особливості елементарної просоціальності у період раннього дитинства

Емпіричний аналіз проблеми вікової генези просоціальності ми розпочали з вивчення ранніх проявів феномена. Як підкреслювалося у попередніх розділах, дослідження витоків просоціальності особистості та аналіз її первинних поведінкових виявів є одним із продуктивних напрямів розробки проблеми. Дослідження цього спрямування з'явилися в зарубіжній психології в останні роки й викликали гарячі дискусії (R. Hepach [426], U. Liszkowski [477], F. Warneken [598; 601], M. Tomasello [584], M. Svetlova [577], K. L. Gill [376], R. Ensor [355], J. K. Hamlin [400]). Їх результати фактично змінюють усталені позиції щодо часу виникнення просоціальних тенденцій та особливостей процесу. Зокрема, останні дослідження переконливо доводять, що дії допомоги є онтогенетично первинною формою просоціальної поведінки.

Зіставлення трьох видів просоціальних виявів (емоційна підтримка, допомога, розподіл ресурсу) вказує на те, що саме допомога має найбільш ранні корені. Вона є найлегшою для дитячого розуміння [577]. При цьому малюки, які здатні виконувати прості дії допомоги, спершу інструментального, а потім й інформаційного типу, ще не здатні брати участь у діях заспокоювання чи розподілу ресурсу [344]. Встановлено, що, починаючи з півторарічного віку, просоціальні реакції мають ознаки селективності. На думку V. A. Kuhlmeier, значна кількість прикладів ранньої просоціальної поведінки відповідає моделям взаємного вибору, атрибуції просоціальності реципієнта [464]. Водночас встановлено, що рання інструментальна допомога не залежить від соціального стимулювання [584]. Цінність розробки наукової лінії зумовлена декількома причинами: можливістю простежувати становлення просоціальної поведінки в динаміці; розкривати закономірності зрілих форм із опорою на більш прості програми, визначати стратегії виховного супроводу у відповідності до вікових можливостей. Аналіз ранніх форм допомоги в ракурсі теорії Ж. Піаже дозволяє розглядати їх як різновид моральної практики, яка передуює розвитку моральної свідомості (S. I. Hammond [401]). Надання допомоги Іншому викликає у дитини

таке ж емоційне задоволення й вияв радісних емоцій, як і досягнення власної мети (R. Nereach [426]). Важливими передумовами просоціальних дій дитини є здатність до раннього соціального оцінювання (J. K. Hamlin [400]) та наявність первинних атрибутивних установок щодо просоціальних налаштувань інших людей. Як показали дослідження, їх дію можна простежити уже на завершальних етапах раннього дитинства (F. Clément [321]).

Оскільки у вітчизняній психологічній науці питання ранніх форм просоціальності не виступало предметом самостійного аналізу, ми спрямували свої зусилля в цьому напрямі. Метою спостережень стало вивчення ранніх проявів інструментальної допомоги дітей раннього віку та їх емпатійного занепокоєння в ситуаціях емпатогенного характеру. У роботі брали участь діти трьох вікових підгруп: дві з них об'єднували дітей раннього віку (перша підгрупа $M = 2$ р.; друга підгрупа $M = 2,5$ р.), до третьої підгрупи увійшли діти кінця раннього та початку дошкільного дитинства ($M = 3,2$ р.). Наймолодшим учасникам експерименту виповнилося 1,7 року, найстаршим – 3,4 року. Для аналізу первинних поведінкових проявів просоціальності нами були використані спостереження та експериментальні методи. Розробка їх сценаріїв здійснювалася у відповідності з сучасними технологіями, що використовуються для аналізу ранніх форм сприяючої поведінки (F. Warneken [598; 601]). У дослідженні використовувалися дві моделі експериментів: споглядання дитиною утруднень дорослого у зв'язку з раптовою втратою предмету (його падінням) та інсценування взаємодії двох іграшкових персонажів, один із яких переживав біль, зумовлений травмуванням.

При використанні першого сюжету дітям пропонувався перегляд ігрової взаємодії дорослого з іграшковим персонажем. Після встановлення візуального контакту з дитиною і досягненням зосередження, моделювалася ситуація втрати предмету. Іграшка падала зі столу в бік дитини, тим самим презентувалася ситуація необхідності дорослого в інструментальній допомозі. Оскільки перевірялися спонтанні реакції дитини, стимулюючих дій від дорослого не надходило. Стурбованість втратою предмету позначалася мімікою та незначними змінами пози. Під час спостереження фіксувалися дії дітей, мовленнєві прояви, особливості емоційних реакцій, місце розміщення піднятого предмету.

Як показали спостереження, більшість дітей усіх вікових підгруп активно відреагували на ситуацію. Байдуже ставлення до події було зафіксовано лише у п'ятій частині учасників експерименту. Ці діти не продемонстрували активних спроб втрутитися в перебіг подій. Найчастіше цей тип реакції зустрічався в двох перших підгрупах. Впродовж періоду обсяг цієї підгрупи зменшився від 22,5 до 16,3 відсотка, що вказує на підвищення загальної й соціальної активності дітей, їх здатності простежувати контекст ситуації та адекватно реагувати на нього.

Усе розмаїття активних дитячих реакцій ми віднесли до трьох категорій: дії привласнення, дії, спрямовані на відновлення порядку та дії просоціального типу. Усі види активності включали відповідь дитини на падіння предмету. До першого типу були віднесені поведінкові прояви, які виявлялися в привласненні предмету та подальших іграх із ним. Діти піднімали іграшку, роздивлялися її, не звертаючи при цьому уваги на дорослого. Допитливість та увага до предметного

світу завуальовувала для дитини соціальний контекст ситуації. Учасники експерименту повністю переключалися зі взаємодії з дорослим на гру з новим предметом. За цих умов погляд дитини від самого початку був спрямований на предмет, без урахування ситуації. Емпатійне реагування на утруднення дорослого у поведінці цих дітей не простежувалося. Загалом, повне ігнорування потреб партнера було зафіксовано у п'ятій частини учасників (19,7 відсотка). Впродовж вікового періоду обсяг цієї підгрупи поступово зменшився. Аналіз гендерного аспекту засвідчує, що цей тип реакцій більш характерний для хлопців. Цікавість до предмету, з повним ігноруванням потреб дорослого, у наймолодшій підгрупі простежувалася у 33,3 відсотка хлопчиків і 17,1 відсотка дівчат (див. рис. 4.1).

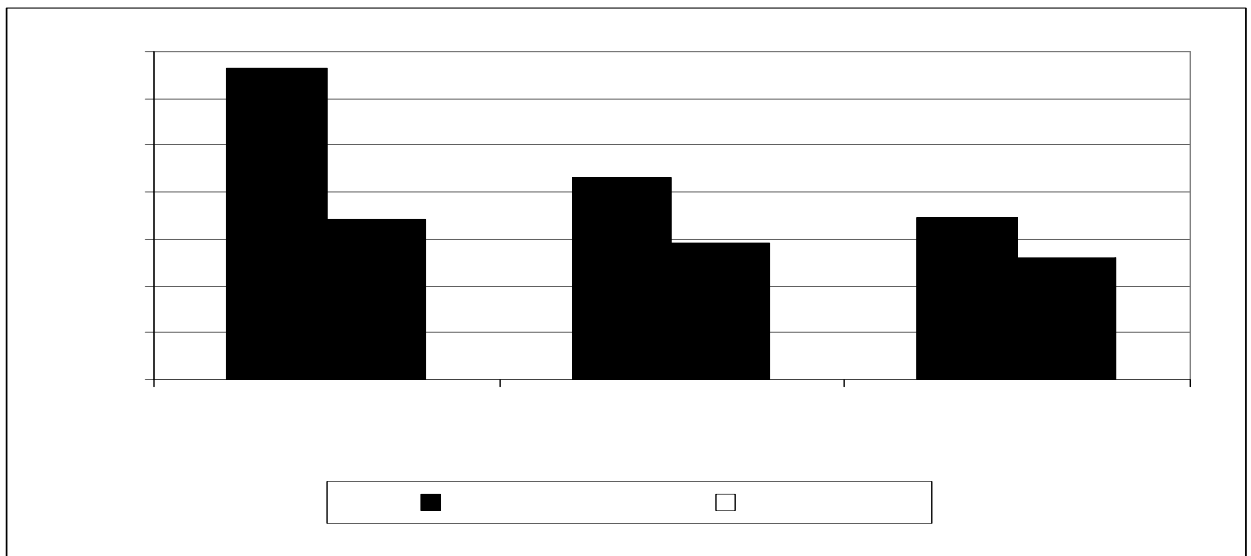

Рис. 4.1. Кількісні показники дитячих підгруп за статевою приналежністю, що зігнорували потребу дорослого у допомозі

До кінця вікового періоду схильність до цього типу реагування в чоловічій вибірці зменшилася майже вдвоє, наблизившись до показників жіночої вибірки початку періоду. Варто зазначити, що в цьому випадку мова не йде про вияв дитячої жадібності. Поведінка малюків засвідчує зацікавленість предметом, а не усвідомлене прагнення заволодіти ним, чи відібрати у іншого.

Другу групу дитячих реакцій ми віднесли до категорії просоціальних. Помітивши падіння іграшки, дитина зосереджено дивилася на дорослого, після чого її погляд декілька раз переключався з предмету на дорослого, і навпаки. У загальній системі емоційних реакцій дитини простежувався не лише подив, а й емоційна стурбованість та занепокоєння. Усі ці показники засвідчують розуміння дітьми просоціального контексту ситуації, збереження уваги до дорослого і його потреб, наявність бажання повернути втрачений предмет. Дії цього плану були зафіксовані у третини учасників експерименту (31,3 відсотка). Вікова динаміка висхідна. Якщо у підгрупі двохрічних дітей спроби підняти предмет і передати його дорослому були зафіксовані у кожній четвертій дитини (25,4 відсотка), то у третій віковій підгрупі такі реакції простежувалися більше ніж у третини учасників експерименту (37 відсотків) (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Кількісні показники типів реагування дітей раннього віку
у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом**

n=255

Основні різновиди дій	Кількісні показники типів реагування дітей різних вікових підгруп (у %)			
	перша підгрупа (M = 2 р.)	друга підгрупа (M = 2,5 р.)	третья підгрупа (M = 3,2 р.)	середні показники
дії привласнення	25,4	18,5	15,2	19,7
просоціальні дії	25,4	31,5	37,0	31,3
дії відновлення порядку	26,8	28,3	31,5	28,8

Аналіз гендерного аспекту проблеми засвідчує, що значних розбіжностей у частоті просоціальних реакцій у вибірці дівчаток і хлопчиків не простежується. Лише у підгрупі 2-річних дітей просоціальна активність хлопчиків була дещо вищою, ніж активність дівчат (відповідно 27,8 та 22,9 відсотка). Можливою причиною є більш висока рухова активність хлопчиків та їх увага до динамічних аспектів ситуації. У деяких дітей просоціальний контекст поведінки був адресований не лише дорослому, а й іграшковому персонажу. Перш ніж передати іграшку, дитина погладжувала її, робила спробу пошкодувати.

Простеження часового аспекту виконання завдання засвідчує, що у всіх підгрупах діти досить швидко зчитували ситуацію й реагували на неї. У більшості випадків поведінкові реакції виникали вже в перші 10 – 15 секунд. Відтермінованість реакцій у межах 1 – 1,5 хвилин зустрічалася лише в окремих випадках. У сфері емоційних і мовленнєвих реакцій першість у всіх вікових підгрупах належить дівчаткам. Цікавим є той факт, що у двох перших підгрупах просоціальні дії доповнювалися лише висловлюваннями констатувального характеру: «бух», «пав», «хіх», «ведмедик пав» чи емоційними вигуками: «ой», «ап», «ух». У третій підгрупі (M = 3,2 р.) з'явилися слова просоціального, супроводжуючого плану: «на», «тимай», «тоє», «бели» та слова-обіцянки: «цекай», «дам», «я подам». Співставлення основних різновидів словесного супроводу засвідчує, що майже половина всіх висловлювань (45,7 відсотка) належать до констатувальних конструкцій, друге місце посідають слова, що супроводять емоційне збудження (40,3 відсотка). Обсяг висловлювань просоціального типу незначний (14 відсотків). Впродовж вікового періоду їх кількість підвищується (від 6,5 відсотка у першій віковій підгрупі до 19,6 відсотка у третій – $\phi^* = 2,6$ ($p \leq 0,01$)). Третю підгрупу дій склали поведінкові прояви, які займають проміжне положення між діями допомоги та цікавістю до предметного світу. Це спроби по відновленню порядку. Помітивши падіння предмету, діти піднімали його та клали поблизу дорослого. За характером погляду й ознаками праксичної поведінки частину цих дій також можна віднести до дій просоціального типу. Отже, виконане спостереження засвідчує, що впродовж раннього віку допомога як різновид просоціальних виявів, інтенсивно розвивається. Малюки набувають здатність виокремлювати й оцінювати потреби

, наміри й емоційні стани партнерів, виявляти готовність допомагати їм.

Для аналізу здатності дітей емпатійно реагувати на проблеми партнерів використовувалася модель інсценування взаємодії двох персонажів, один із яких переживав емоційний дистрес. «Два зайчики весело бавилися на зеленій травичці . Один зачепився за гілочку і впав. Боляче зайчику. Ой, ой, ой! Зайчик плаче». Після перегляду інсценування, фігурку зайчика-спостерігача наближали до дитини, фіксуючи реакції, які вказували на розуміння ситуації та наявність ознак просоціальності. Усі типи дитячих реакцій були віднесені нами до трьох категорій: емоційний відгук, практичні дії, вербальні висловлювання. Найчастіше у дитячій поведінці простежувалися реакції емоційного відгуку (18,2 відсотка) та практичної допомоги (17,3 відсотка) (див. табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Основні типи реагувань дітей у емпатогенних ситуаціях

n=255

Середній вік дітей (у роках)	Обсяг вибірки	Кількісне представлення типів реагувань дітей на змодельовані ситуації (у %)			
		відсутність реакції	емпатійні реакції	практичні дії	вербальні висловлювання
2,0	71	84,5	11,3	2,8	1,4
2,5	92	63	19,6	10,9	6,5
3,2	92	8,7	23,9	40,2	27,2
Показники по віку	255	52,8	18,2	17,3	11,7

Про наявність емоційного зараження свідчила зміна міміки обличчя дитини, поява ознак розгубленості, настороженості. Наявність цих станів засвідчує появу в свідомості дитини первинних міркувань як про зміни в реальному світі, так і в почуттях постраждалого. Приклад не дозволяє стверджувати, що в ментальному світі дитини є вже обидві групи когнітивних процесів емпатійної групи (атрибуція почуттів та міркування про себе як потенційного учасника соціальної взаємодії), але наявність когнітивних операцій першого типу чітко простежується.

Практичні дії полягали в спробах підняти постраждалого зайчика, погладити. У наймолодшій підгрупі ці дії виконувалися дитиною без залучення персонажа-спостерігача. Якщо увага дитини спрямовувалася на нього, то просоціальні реакції взагалі не фіксувалися. Дитина починала розглядати іграшку, гратися нею. Аналіз вікових аспектів реагування дітей на ситуації просоціального типу вказує на те, що соціально-бажані стратегії у наймолодшій підгрупі зустрічаються досить рідко. Діти уважно спостерігали за інсценуванням, із задоволенням розглядали іграшки, у той час як емпатійне реагування було зафіксоване лише у десятої частини учасників (11,3 відсотка), практичні та вербальні дії зустрічалися лише в окремих дітей. У другій віковій підгрупі (M = 2,5 р.) емоційний відгук простежувався у реакціях кожної п'ятої дитини. Почастішали і практичні дії, але, як і в попередній підгрупі, вони надавалися дітьми від себе, а не від персонажа-спостерігача. Спроби висловити словесну

підтримку («не плач», «вава», «встань»), у порівнянні з попередньою підгрупою, почастишали (10,9 відсотка), але ще не стали типовими.

Найяскравіші зміни були зафіксовані в третій віковій підгрупі, яка об'єднує дітей кінця третього, початку четвертого року життя. Особливо чітко це простежується у вербальній та діяльній складовій. У цій підгрупі спроби надати практичну допомогу простежувалися в 40,2 відсотка дітей. Вікова динаміка поведінкової стратегії висхідна (від 2,8 у першій підгрупі до 40,2 відсотка у третій; $\phi^* = 6,57$ ($p \leq 0,01$)). Спроби висловити вербальну підтримку спостерігалися в поведінці кожного четвертого учасника найстаршої підгрупи (27,2 відсотка). Вікова динаміка впродовж періоду також позитивна (від 1,4 до 27,2 відсотка; $\phi^* = 5,5$ ($p \leq 0,01$)). Емоційні прояви соціальної групи в цьому контексті зустрічаються частіше ($M = 2$ р. – 11,3 відсотка; $M = 3,2$ р. – 23,9 відсотка; $\phi^* = 2,1$ ($p \leq 0,01$)) (див. табл. 4.2).

Додаткову інформацію про наявність ранніх форм просоціальності ми отримали в процесі бесід з батьками, вихователями та шляхом спостережень за поведінкою дітей у колі однолітків. Зокрема, вивчення поведінки дітей на ігрових майданчиках підтверджує наявність у дитячій поведінці елементарних дій сприяння, адресованих одноліткам. До них можна віднести дії пригощання, емоційного занепокоєння у відповідь на негаразди та негативні стани партнерів, найелементарніші дії захисту. На думку дорослих, поява цих реакцій зумовлено як особливостями ситуацій, так і наявністю постійного стимулюванням.

Спостереження за поведінкою дітей серед однолітків засвідчує, що передавання ресурсу в період раннього дитинства, в переважній більшості, зумовлене не стільки увагою до потреб партнера, скільки інтуїтивним прагненням стимулювати його практичну поведінку. Отримавши іграшку, дитина-реципієнт переважно залишається поряд. Гра, як і раніше, залишається індивідуальною, але в ній з'являються ознаки соціального контексту. Зі 120 зафіксованих експериментальних сюжетів, розгортання подій за цим сценарієм простежувалося в більшості випадків (70 відсотків). Тому можна стверджувати, що просоціальні дії розподілу ресурсу в поведінці дітей раннього віку присутні. Впродовж періоду зростає не лише їх кількість, а й відбувається зміна їх психологічного навантаження. Пробуджується інтерес до дій однолітків, з'являються ознаки кооперації, підвищується готовність поділитися, позитивно реагувати на прохання дорослого передати іграшку.

Емоційний відгук на проблеми дорослих і однолітків у період раннього дитинства виникає у формі емоційного збентеження. Зокрема, спостерігаючи за реакціями дітей на бурхливі сльози однолітків у години ранкового прийому, ми мали змогу простежити різні форми їх реагування на негативні стани партнерів. Емоційний відгук виникає переважно у дітей, які знаходяться поблизу однолітка, що плаче. Територіальне співрозміщення – важливий фактор послаблення чи посилення емоційних реакцій у період раннього дитинства. Рівень реагування дітей на емоційні негаразди партнера й поведінковий набір дій характеризується широкою варіативністю. Ознаки дієвої емпатії у дітей раннього віку зустрічаються лише в окремих випадках, переважно після 2,5 років. У цьому контексті наші спостереження узгоджуються з висновками зарубіжних учених, у

яких підкреслюється, що саме в другій половині третього року життя відбувається первинне виокремлення власних стандартів співжиття, реагування на біль і смуток іншого [250; 476, с. 316]. Цей висновок підтверджується також результатами спостережень за поведінкою дітей у змодельованих експериментальних сюжетах.

Отже, ранній вік – первинний етап включення когнітивної, емоційної та поведінкової сфери у продукування найпростіших просоціальних відповідей. Найтиповішими просоціальними виявами в період раннього дитинства є дії допомоги. Третина дітей раннього віку в ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом робить спробу надавати підтримку партнеру. Віковою особливістю розвитку просоціальності особистості в цей період є обумовленість процесу трансформування імпульсивних генетично-зумовлених форм сприяння у активність просоціального типу дією механізмів соціальної перцепції, що виокремлюються в загальній структурі первинного пізнання.

4.2. Започаткування соціально-нормативного етапу розвитку просоціальності в дошкільному віці

Дошкільне дитинство – період інтенсивного розвитку соціальної компетентності та моральних основ поведінки. Завдяки розгортанню соціальних контактів із оточуючими, засвоєнню норм і правил співжиття у свідомості дитини все чіткіше вибудовується система уявлень про основи гуманістичної взаємодії, необхідність та соціальну привабливість просоціальної поведінки. Розпочинаючи аналіз проблеми розвитку просоціальності у період дошкільного дитинства зазначимо, що розгортання просоціальних тенденцій у цей час відбувається за багатьма лініями. Однією з центральних – є зміна у системі функціонування задіяних структур індивідуальної психіки та стратегіях їх узгодження й домінування. На попередньому етапі елементарної просоціальності провідну роль у зародженні та реалізації дій сприяння виконувала емоційна сфера. На думку деяких психологів, домінування у всіх ситуаціях просоціального типу належить емоційній сфері, до того ж воно продовжує зберігатися і в період дошкільного дитинства (О. Є. Ігнацька [86]). Перевірка цієї гіпотези в нашому дослідженні дозволила простежити існування дещо інших тенденцій. На зміну афективним реакціям просоціального типу в період молодшого та середнього дошкільного віку приходять дії, засновані на процесах соціального пізнання (F. Clément [321]). Когнітивна сфера починає виконувати центральну функцію у виборі стратегій поведінки. При цьому увага дітей у процесі соціальної взаємодії досить часто залишається зорієнтованою на предметному світі, що певною мірою послаблює загальний просоціальний контекст поведінки. Це породжує дисгармонію між соціально важливим наслідком дії та її психологічним змістом. Впродовж дошкільного дитинства, завдяки розгортанню процесів соціального пізнання відбувається формування нової платформи для емпатійного відгуку на проблеми партнерів, яка вибудовується на основі розуміння ментальних процесів іншої людини та пошуку реальних шляхів сприяння.

Для перевірки гіпотези нами була проаналізована джерельна база конкретних дій дитячого сприяння, які віднесені вихователями-експертами до

розряду дій просоціального типу. У процесі аналізу увага зосереджувалася на змісті просоціальних дій, особливостях ситуації, характері взаємодії дітей з партнерами, загальному емоційному фоні активності. Усього нами було проаналізовано близько тисячі виявів дитячого сприяння. Їх аналіз, з точки зору присутності емпатійної складової, вказує на домінування афективно-емотивної основи лише в частині розглянутих сюжетів (27 відсотків від загального обсягу). У емоційних реакціях і діях дитини, в цьому випадку, відчувається зосередження на самопочуттях партнера, його емоційних станах та переживаннях. Решта дитячих дій допомоги більш зорієнтовані на процесуальну складову діяльності. Помічаючи утруднення партнера, дошкільники (вербально чи невербально) пропонують свою допомогу. При цьому у вербальних повідомленнях використовується різна аргументація для пояснення своєї поведінки, що дозволяє простежити різні мотиви допомоги. Найбільш типовими є ідеї прагматичного характеру («давай допоможу, буде швидше»), стратегії самоутвердження («я вже навчився», «я умію краще зробити»); ідеї недовіри до здібностей і можливостей іншої дитини («ти не вмієш»); посилення на моральні чи соціальні норми («допомагати потрібно», «ти мій друг»).

Загалом, проаналізовані сюжети підтверджують ідею про домінування когнітивної сфери у формуванні просоціальної поведінки в цей віковий період. Ініціювання просоціальних дій у дошкільному віці, перш за все, пов'язане з виокремленням дітьми об'єктивних характеристик ситуації. При цьому детальне заглиблення в систему намірів і переживань партнерів переважно не простежується. Особливо яскраво цей рівень аналізу ситуаційної складової виявляється в поведінці дітей молодшого і середнього дошкільного віку. Дітям простіше зрозуміти недоречності в процесуальних аспектах діяльності партнерів, ніж декодувати їх психологічні переживання та стани. Відповідно, цей рівень розуміння не завжди пов'язаний з емпатійним налаштуванням на внутрішній світ партнера. Це дозволяє робити припущення, що саме когнітивні операції та наявні знання про норми співжиття є провісниками просоціальної поведінки в період дошкільного дитинства. Перехід до соціально-нормативного етапу розвитку конструкта забезпечує входження дитини в систему норм і правил соціальної взаємодії, розкриття цінностей та переваг просоціальної поведінки.

Основними характеристиками когнітивної сфери, які безпосередньо впливають на характер просоціальної поведінки, є система уявлень дітей про моральні та просоціальні норми, розуміння соціальної перспективи, показники інтелектуального розвитку, система уявлення про характер власної поведінки та її мотиваційні основи. Питання становлення когнітивних основ просоціальної поведінки в дитячому віці інтенсивно вивчається у вітчизняній та зарубіжній науці. Експериментальний аналіз розуміння дітьми понять просоціальної групи здійснюється у процесі вивчення морального становлення в період дошкільного дитинства та розвитку ціннісних орієнтацій (Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, О. О. Вовчик-Блакитна [206], А. В. Пасічник [171; 172], К. К. Fujisawa [369]). Так, у дослідженні А. В. Пасічник піднімається питання про існування певної дисгармонії в системі узагальнених етичних уявлень дітей, неузгодженості в розумінні ними позитивних і негативних якостей. Попри ці висновки автора

зазначимо, що з 12 запропонованих для аналізу етичних дефініцій, категорія «доброты» за рівнем дитячого усвідомлення зайняла четверту позицію [171, с. 320]. Лінія аналізу розуміння дошкільниками альтруїстичних понять простежується також у роботах російських авторів (Т. В. Гольцова [59], О. І. Изотова [89]). Зокрема, у дослідженні Т. В. Гольцової, залежно від рівня засвоєння понять, визначено три типи сформованості альтруїстичної свідомості у період дошкільного та молодшого шкільного віку: егоцентричний, альтруїстично-егоцентричний та альтруїстично-децентричний [59, с. 18]. Відмінність у рівнях розвитку когнітивних основ альтруїзму простежується не у кількісних, а в якісних характеристиках [59, с. 20]. Їх варіативність виявляється у рівні та спрямуванні допомоги у гіпотетичних ситуаціях. На основі порівняльного аналізу когнітивно-мотиваційних можливостей дітей дошкільного та молодшого шкільного віку автор вказує на наявність розбіжностей у нормативній і особистісній свідомості дошкільника: розуміння ними ідей альтруїзму та стратегії їх ігнорування у власній поведінці. Роботи естонських (К. Кару [145]) та американських учених (N. Eisenberg [353]) також спрямовані на дослідження когнітивної складової просоціальної поведінки.

Проведені нами опитування батьків та вихователів показали, що в системі дитячої взаємодії значну кількість дій і транзакцій можна віднести до активності просоціального типу: пригощання, захист, допомога. Ці дії спрямовуються дитиною на користь партнерів. Дорослі підтверджують наявність у дитячій поведінці ознак просоціальної опіки, що вказує на зародження ознак тривалих форм просоціальної активності. Судження батьків отримали підтвердження у процесі спостережень за виявами турботи дітей відносно членів своєї родини. Вперше такі систематичні, добровільні вияви ми фіксували у дітей старшого дошкільного віку. Адресатом допомоги виступали молодші брати й сестри. Зазначимо, що йдеться не лише про дії інструментального характеру (одягання, забавляння), а й ті, яким притаманний яскравий альтруїстичний контекст чи депривація власних потреб. Діти залишали для малят частину отриманих солодощів, віддавали свої улюблені іграшки, стимулювали дорослого надати молодшому необхідну підтримку. Закономірно, що наявність епізодичних і довготривалих просоціальних стратегій вказує на існування певних психологічних передумов цього виду активності. Перш за все, це мотиваційні та когнітивні основи просоціальних форм поведінки. Мотиваційний блок об'єднує спонукаючі джерела дитячої активності; когнітивна складова – забезпечує первинне розуміння дітьми різних аспектів допомоги: від її соціальної значущості до способів надання, усвідомлення емоційного самопочуття учасників соціальної взаємодії, наявності запиту на допомогу.

Для отримання інформації про систему уявлень дітей щодо сутності допомоги з ними були проведені бесіди, спрямовані на дві системи змінних: загальні уявлення дітей про допомогу та сприйняття себе суб'єктом просоціальної активності. Перша лінія спрямовувалася на вивчення уявлень дітей про запит на допомогу, реагування на зовнішнє сприяння чи його відсутність. Друга – передбачала збір інформації про оцінювання дітьми свого ставлення до допомоги, наявність вибірковості щодо партнерів, уміння

здійснювати аналіз ситуацій з потенційним просоціальним контекстом. Як показала розмова з дітьми, більшість учасників опитування розуміють необхідність допомоги та її вплив на стосунки між людьми. Відповідаючи на питання «Як можна назвати людину, яка допомагає іншим?», – діти, які змогли дати відповідь на запитання (78 відсотків опитаних), використали для опису лише позитивні якості. Діти, що не змогли відповісти, переважно обирали позицію «не знаю», або ж утримувалися від відповіді. До кінця періоду кількість таких відмов суттєво знизилася. У задекларованих ідеях центральне місце зайняли категорії «друг» (54 відсотки відповідей), «добра людина» (25,6 відсотка) та «помічник» (20,4 відсотка) (див. табл. 4.3). При цьому у молодшій і середній підгрупі діти частіше обирали дві перші узагальнені позиції. У відповідях старших дошкільників усе частіше звучав спеціальний термін – «помічник».

Таблиця 4.3

Кількісні показники релевантності оцінювання дітьми особистісних якостей активного/пасивного суб'єкта просоціальної поведінки

n=379

Середній вік дітей (у роках)	Обсяг вибірки	Кількісні показники вибору дітьми релевантних особистісних якостей				Середні показники
		при активній позиції суб'єкта		при пасивній позиції суб'єкта		
		к-сть	%	к-сть	%	
3,2	92	50	52,6	71	74,7	63,7
4,2	95	79	83,2	86	90,5	86,9
5,1	96	80	83,3	90	93,8	88,5
6,1	96	89	92,7	93	96,9	94,8
Показники по періоду	379	298	78,0	340	89,0	83,5

Міркуючи про людину, яка не приходиться на допомогу іншим, більшість дітей дошкільного віку (89 відсотків) змогли дати релевантну відповідь, обираючи при цьому негативні якості: «поганий», рідше – «неслухняний». Вибір дітьми характеристики «неслухняний» опосередковано вказує на стимуляцію дій допомоги дорослими. Недотримання трансльованої норми розцінюється дітьми як непослух.

У реальному житті дії допомоги використовуються не лише у відповідь на прямий соціальний запит. Значна їх кількість виникає з власної ініціативи суб'єкта допомоги на основі виокремлення об'єктивних чи суб'єктивних утруднень партнера, розуміння його намірів і бажань. Опитування показало, що діти дошкільного віку здатні усвідомлювати цю важливу закономірність співжиття людей у соціумі. З 76 відсотків опитаних, які змогли дати адекватну відповідь на запитання, дві третини декларують необхідність надання підтримки людині, що відчуває труднощі в реалізації поставлених завдань, навіть якщо вона не звернулася за допомогою. Показовим є також те, що позиції заперечення обирають лише діти двох наймолодших вікових підгруп. Старші дошкільники однозначно моделюють ствердну відповідь, що вказує на набуття дітьми здатності правильно декодувати ситуацію та розуміння необхідності надання підтримки. Розмірковуючи над тим, що необхідно зробити реципієнту допомоги,

отримавши підтримку, майже усі діти (94 відсотки) вказують на доречність висловлення подяки. Загалом, діти дошкільного віку демонструють наявність первинних уявлень про вдячність та способи її вияву, що свідчить про засвоєння соціальних стандартів і зовнішніх стратегій їх вияву. Все ж усвідомлення психологічної сутності вдячності – переживання теплоти, дається дітям важче. Майже половина опитаних (42 відсотки) не змогли дати відповідь на питання «Що ми відчуваємо до людини, яка нам допомогла?». В отриманих відповідях простежується три лінії доведень: позначення приємних переживань (56,5 відсотка), використання стратегій дії: гратися разом, віддячити (26,4 відсотка) та виокремлення узагальненої категорії «вдячність» (17,4 відсотка). Ідея вдячності як загального стану душі та емоційних переживань реципієнта допомоги виокремлюється лише старшими дошкільниками.

Важливою передумовою готовності дитини до просоціальної поведінки є усвідомлення дітьми можливостей оцінювати стани потенційних реципієнтів допомоги. Опитування показало, що діти пов'язують необхідність у допомозі з погіршенням емоційного стану партнера. При цьому лише окремі учасники вважають, що обличчя людини, яка переживає необхідність у допомозі, залишиться таким як завжди. У всіх інших відповідях (84,3 відсотка) увага дітей зосереджується на описі емоції смутку та його проявах. Що ж до причин виникнення утруднень, майже половина опитаних відчуває невпевненість у здатності зрозуміти погіршення самопочуття партнера.

На існування певної обмеженості когнітивних можливостей дітей вказують і вихователі. Доволі високо оцінюючи їх мотиваційну готовність до допомоги, дорослі наголошують на існуванні суттєвих проблем у зчитуванні дітьми соціальних ситуацій. Середній бал за цим показником навіть у найстаршій підгрупі ледве піднімається до позначки 2,8 бала (при можливих 5), у той час як готовність допомагати чи ділитися оцінюється у межах 3,5 – 3,6 бала.

Дошкільний вік – важливий період набуття первинного досвіду здійснення просоціальних дій. Їх наслідком є поява у структурах самосвідомості дитини системи первинних уявлень про себе як суб'єкта просоціальної діяльності та поведінки. Опитування засвідчує, що більшість дітей дошкільного віку (78,4 відсотка) досить одностайні в оцінюванні свого бажання допомагати іншим. Лише п'ята частина учасників (19,6 відсотка) вказує на існування певних обмежень у готовності надавати підтримку оточуючим. Вони зазначають, що роблять це не завжди й стосовно не всіх партнерів. Оскільки такі обмеження зустрічаються лише в дітей старшого дошкільного віку, це свідчить про посилення тенденції вибірковості в стосунках та її виокремлення у свідомості дитини до кінця вікового періоду. Молодші дошкільники декларують позитивне ставлення до надання допомоги доволі одностайно, що вказує на прийняття соціального правила допомоги та підтримки. Лише у відповідях окремих дітей була задекларована невизначена позиція «не знаю».

Важливу роль у прийнятті рішення про надання допомоги іншому виконують механізми самооцінювання та ідентифікації. Сприйняття себе суб'єктом сприяння – важлива передумова просоціальної активності. Як показало опитування, діти мають належну стимуляцію цих механізмів зі сторони

дорослих. Відповідаючи на питання «Хто може назвати тебе помічником?», – більшість вказали на дорослих (92,2 відсотка). Перш за все, це батьки, прабатьки та вихователі дитячого садка. Найчастіше в судженнях дітей звучить ідея оцінювання мамою. Це позитивна тенденція, яка сприяє формуванню елементів просоціального Я-образу.

Незважаючи на те, що у реальному житті взаємодопомога між дітьми представлена досить широко, виокремлення однолітків у якості експертів, що оцінюють, зустрічається в дитячих позиціях досить рідко. Близькі відповіді задекларовані дітьми й відносно звертання за допомогою. У 80 відсотках висловлених суджень звучить посилення на дорослих. Лише у середній та старшій підгрупах діти вказують на готовність звертатися за допомогою до однолітків. Це дозволяє стверджувати, що розгортання потреби у взаємодії з рівними партнерами, яке спостерігається на п'ятому році життя, позначається й на системі їх уявлень про потенційні джерела допомоги. Перевага дорослим надається також при виокремленні потенційних адресатів допомоги. Більше половини дітей (62 відсотки) вказують на те, що вони переважно допомагають дорослим. Лише окремі з них зазначають, що їх сприяння спрямовується різним адресатам. Ідея допомоги рівним партнерам звучить у відповідях лише 17 відсотків опитаних. Декларування такої вибірковості пов'язане, на нашу думку, не лише з реальним станом справ, а й з тим, що дорослі частіше спрямовують увагу на необхідність допомоги та її надання, а також оцінюють успішність дій, використовуючи різні форми стимулювання.

Готовність до просоціальної поведінки не лише передбачає наявність когнітивно-мотиваційних основ її надання, а й прийняття допомоги. Опитування показало, що більшість дошкільників (80 відсотків) не лише налаштовані на отримання сприяння, а й активно звертаються за ним. Майже усі діти (92 відсотки) визнають, що в утруднених ситуаціях просять про надання допомоги. При цьому лише третина вказує на певні обмеження, зазначаючи, що звертаються за допомогою не завжди (іноді), чи просять її не у всіх потенційних партнерів. Зазначимо, що звертання за допомогою у дорослому віці є не завжди приємним для реципієнта. Це зумовлено багатьма причинами, серед яких центральні місця займають прагнення зайвий раз не турбувати інших та небажання знижувати рівень своєї компетентності та самовідношення. Як показали опитування, у дошкільному дитинстві більше половини дітей (64 відсотки) не виокремлюють ідей про незручність чи некомфортність звертання за допомогою. Все ж аналіз вікової динаміки засвідчує, що ідея негативного самовідчуття у зв'язку з необхідністю звертатися за допомогою у старшому дошкільному віці звучить усе частіше. Навіть визнаючи її необхідність, старші дошкільники часто вдаються до використання пояснень-виправдань («ще не виходить», «я ще маленький»).

Як відомо, просоціальна поведінка передбачає здатність розпізнавати емоційні стани партнерів і емпатійно реагувати на негаразди Інших. Для перевірки здатності дітей відчувати дискомфорт при спогляданні утруднень іншої людини дітям було запропоновано гіпотетичні сюжети трьох типів: споглядання персонажем ситуації травмування й переживання болю партнером;

втрати ним улюбленої іграшки чи ласощів; переживання утруднень у реалізації навчальних та ігрових завдань. У всіх виокремлених сюжетах дітям було запропоновано поміркувати, як почуватимуться друзі, спостерігаючи за проблемами товариша, що вони будуть робити чи говорити при цьому. Зазначимо, що всі ситуації були взяті з реального життя дітей і за своїм змістом були досить типовими. Незважаючи на це, частина дітей дошкільного віку (19 відсотків) з поставленими завданнями не впоралася. На нашу думку, це зумовлено неготовністю дітей до здійснення когнітивних операцій, спрямованих на аналіз думок і переживань партнерів. Підтвердженням цього висновку є зміщення уваги дітей при декодуванні сюжетів із переживань спостерігача на позначення станів центрального персонажу. Такі зміщення були зафіксовані в розмірковуваннях дітей молодшої та середньої групи. Впродовж дошкільного віку в розв'язанні проблемних ситуацій спостерігається позитивна вікова динаміка. Якщо в групі дітей 4-річного віку з поставленим завданням не впоралася третина учасників, то до кінця періоду нездатність висловити релевантні судження була зафіксована лише у відповідях 12 відсотків опитаних.

Результати аналізу висловлених суджень засвідчують, що при вивченні самопочуття партнера, що споглядає травмування товариша, увага дітей зосереджується на двох аспектах: емоційних переживаннях і первинних мотиваційних ідеях (співвідношення цих груп складає 2 до 1). Усі міркування мотиваційної групи пов'язані з ідеєю допомоги потерпілому («треба допомогти», «пожаліти»), тоді як судження емоційного блоку, навпаки, більш зорієнтовані на фіксацію емоційних станів спостерігача. Діти описують їх через категорії тривожних переживань: «злякається», «засмутиться», «заплаче». Увага до переживання особистісного дистресу, на нашу думку, зумовлена високою мірою орієнтації дітей у ситуаціях цього типу на допомогу дорослих, і, відповідно, відчуття певної безпорадності. Емоційний стан постраждалого виокремлюється при цьому значно рідше. Лише невелика частина дітей (14 відсотків) акцентують увагу на відображенні в свідомості спостерігача стану травмованого («буде відчувати, що подрузі боляче»). Зазначимо, що розмірковування щодо відчуттів та переживань партнера для дітей є значно складнішими, ніж відповіді на питання поведінково-діяльнісного блоку. У всіх вікових підгрупах діти досить однотайні у відповідях на питання «Що буде робити партнер?». Головна ідея, яка декларується, це думка про надання допомоги. При цьому частина опитаних відразу позначає конкретні шляхи сприяння («підніме», «погляне, де болить»). При розв'язанні проблемних ситуацій другого й третього типу, де дія емоцій страху й болю відсутня, діти виявляють здатність до більш варіативного моделювання допомоги, виокремлюючи ширший діапазон способів підтримки. Спостерігається також певна активація вербального сприяння, що особливо чітко простежується в найстаршій групі. Аналіз висловлювань дозволяє виокремлювати три форми мовленнєвої підтримки: використання прийомів емоційного заспокоювання («не сумуй, все буде добре»); позначення власної участі («я тобі допоможу»); висловлювання підтримки шляхом перерозподілу ресурсу чи його дарування («я принесу тобі іншу іграшку»).

Усі попередні сюжети передбачали здатність дитини розпізнавати емоційні стани персонажів, які знаходяться в позиціях потенційних суб'єктів просоціальної діяльності. Наступним кроком аналізу стало вивчення уявлень дітей про емоційні переживання персонажів, які реально надають підтримку партнеру чи, навпаки, відмовляються від здійснення дій просоціального типу. Нас цікавили уявлення дітей про самопочуття персонажів, їх стани й думки. Як показав аналіз задекларованих позицій, дії допомоги сприймаються дітьми як підстава для позитивного самооцінювання та покращення емоційного стану. З усіх висловлених суджень 74,5 відсотка склали міркування оціночного типу. Більшість – це позитивні оцінки («я молодець», «справжня помічниця», «дуже хороший»), оцінки діяльності («я умію») чи вчинку («гарно вчинила»). Міркуючи про емоційний стан помічника, майже всі діти (97 відсотків) вказують на те, що на душі буде дуже добре, радісно, весело. Лише окремі діти зазначають, що у процесі роботи помічник міг стомитися, і тому його настрій може погіршитися. Загалом, отримані результати засвідчують, що дошкільники розуміють соціальну значущість дій допомоги й здатні простежувати зв'язки між соціально-ціннісною поведінкою та емоційним самопочуттям людини, що її здійснює.

Адекватно розпізнають діти й переживання пасивних спостерігачів утруднених ситуацій. У запропонованих сюжетах було передбачено ігнорування персонажем прямого звернення за допомогою. Позначаючи думки пасивного спостерігача, діти виокремлювали не лише наявність негативної мотивації («не хочу допомагати»), а й робили спробу пояснювати ці позиції («я завтра допоможу», «вона сама повинна зробити», «мені ж не допомагають», «хай їй мама допоможе»). У той же час зазначимо, що виявляючи здатність розпізнавати мотиваційну неготовність персонажу надавати підтримку іншому, більшість дітей (87,7 відсотка) описують його емоційний стан у негативному ключі. Вибір пасивної позиції, на їх думку, веде до погіршення самопочуття («буде погано», «сумно», «недобре»). Таким чином, аналіз дитячих позицій вказує на здатність дітей розуміти емоційну напруженість ситуацій із потенційним просоціальним контекстом, адекватно розпізнавати стани партнерів, які надають допомогу чи ігнорують заклики до сприяння. Отримані результати підтверджують ідеї про визнання дошкільного періоду в якості базового у формуванні таких емоційних новоутворень як виникнення й удосконалення здатності до розпізнавання емоцій [131] та здійснення емоційної децентрації [34].

Як відомо, соціальні репрезентації значною мірою пов'язані з показниками розвитку інтелектуальних структур, тому ми спробували простежити зв'язок між логікою вирішення дітьми просоціальних завдань гіпотетичного характеру та рівнем їх вербального інтелекту. Необхідно зазначити, щой і самі завдання, й більшість реальних ситуацій із просоціальним контекстом пов'язані з ментальним досвідом дитини, її здатністю аналізувати семантичний простір, декодувати вербальні й невербальні сигнали. Отримані результати засвідчують, що процеси соціального аналізу просоціальних контекстів у дошкільному віці мають тісний зв'язок не лише з віком, а й показниками інтелекту. У групі дітей старшого дошкільного віку ($M = 5,1$ р.) середній показник адекватної

інтерпретації гіпотетичних сюжетів склав 6,1 бала (при максимально можливому 12). При цьому коливання середнього показника в підгрупах дітей із різним рівнем інтелекту (за методикою Векслера Д.) має досить широку амплітуду від 2,7 до 8,8 бала (див. табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Співвідношення інтерпретаційних можливостей дітей з показниками інтелектуального розвитку

n = 192

Рівні інтелекту	Середні показники правильно проінтерпретованих сюжетів дітьми різних вікових підгруп (у балах)		Середні показники
	M = 5,1 р.	M = 6,1 р.	
дуже високий	8,8	10	9,4
високий	7,4	9,2	8,4
гарна норма	6,6	7,7	7,2
середній	5,8	7,1	6,4
знижена норма	2,7	3,8	3,3
середні по віку	6,1	7,4	6,8

Найсуттєвіша різниця в результатах простежується для крайніх інтелектуальних підгруп – «дуже високий рівень» та «знижена норма». Діти з ознаками високого інтелекту успішно вирішують більшість запропонованих завдань (73 відсотки). Вони правильно описують логіку міркувань персонажів, їх стани. У процесі тлумачення діти демонструють здатність простежувати причиново-наслідкові зв'язки між поведінкою персонажів, подіями та емоційними станами. У репрезентаційних схемах використовуються не лише прості, а й складні системи доведень, у яких виокремлюється невідповідність у системі думок і станів. Відповідаючи на питання про міркування дівчинки, яка не зрозуміла намірів сестрички, Надійка Р. зазначає: «Сестричка подумала, що від неї щось приховують, тому розсердилася. А Іра образилась, вона так старалася зробити гарний подарунок, а тепер їй погано на душі».

Діти, у яких діагностовано рівень зниженої інтелектуальної норми, не лише відчували значні труднощі в процесі виконання завдання, а й вирішили незначну частину завдань (22,5 відсотка від загальної кількості). Загалом, можна стверджувати, що здатність декодувати ситуації з потенційним просоціальним контекстом у період старшого дошкільного дитинства знаходиться в тісному зв'язку з показниками вербального інтелекту ($r_p = 0,69$; $p \leq 0,01$). У наступній віковій підгрупі (M = 6,1 р.) ця тенденція зберігається, хоча простежується її певне послаблення ($r_p = 0,61$; $p \leq 0,01$). Середній показник вирішення інтелектуальних завдань підвищується до 7,4 бала (із 12 можливих) (див. табл. 4.4). Позитивна динаміка у розв'язанні завдань на соціальне пізнання спостерігається у підгрупах усіх інтелектуальних рівнів. При цьому найяскравіші зміни простежуються в підгрупі з високим рівнем інтелектуального розвитку (середній бал зростає з 7,4 до 9,2). Загалом кореляційний зв'язок інтелекту та розуміння просоціальних ситуацій по періоду складає $r_p = 0,57$ ($p \leq 0,01$). Його

зниження відбувається вже за межами дошкільного дитинства в старших підгрупах молодшого шкільного віку, досягаючи до кінця періоду показника $r_p = 0,43$ ($p \leq 0,01$). Існування міцного зв'язку між двома змінними засвідчує, що когнітивна сфера виконує важливу детермінуючу роль у розвитку просоціальних можливостей в епоху дитинства. Наявність низхідних тенденції вказує на її поступове послаблення упродовж дошкільного та молодшого шкільного віку. Когнітивна сфера не втрачає значущості для адекватної репрезентації ситуації, але її вікові надбання до кінця періоду достатні для декодування більшості ситуацій соціальної взаємодії.

Аналіз просоціального розвитку в будь-який період онтогенезу буде неповним за умови ігнорування емпатійної складової. Як зазначає Ю.О. Лаптева просоціальна мотивація виникає в процесі емоційно-експресивного розвитку, основними етапами якого в дошкільному віці є перцептивний, когнітивний, рефлексивний та поведінковий [131, с.87]. Незважаючи на те, що на початкових етапах розвитку особистості субсидіарні переживання й дієві форми сприяння ще не утворюють цілісного конструкта, вивчення емпатійної складовою має важливе значення для загального розуміння вікової динаміки просоціального розвитку. Як уже зазначалося, третина з зафіксованих дитячих просоціальних самовиявів побудовані саме на емоційній основі. У цих випадках в емпатогенних ситуаціях діти виявляють емоційне хвилювання у зв'язку з проблемами Іншого.

Спробуємо більш детально зупинитися на особливостях емпатійних реакцій дітей. Перш за все, пошлемося на думку дорослих про наявність у поведінці дітей ознак співчуття та рівень його вияву у дитячій взаємодії. Для отримання інформації ми використали прийом експертного оцінювання. Отримані результати засвідчують, що педагоги не лише вказують на присутність у поведінці дітей емпатійних схильностей, а й достатньо високо оцінюють їх. Серед п'яти характеристик, які оцінювалися, саме схильність співчувати й наявність бажання надавати допомогу отримали найвищі показники. Середній бал по періоду склав 3,2 бала (із 5 можливих) (див. табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Кількісні показники оцінювання вихователями схильності дітей дошкільного віку до співчуття

n=379

Середній вік дітей (у роках)	Кількісні показники експертного оцінювання схильності дітей до співчуття	
	к-сть дітей із ознаками емпатійності (у %)	середній показник емпатійності (у балах)
3,2	42,1	2,2
4,2	68,4	3,2
5,1	78,1	3,6
6,1	88,5	3,8
Середні показники	70,0	3,2

При цьому ознаки емпатійних проявів вихователі спостерігають у більшості дітей дошкільного віку (70 відсотків). Простеження вікової динаміки оцінюваної якості засвідчує, що впродовж періоду кількість дітей, що виявляють емоційну

чутливість до партнерів підвищується більше ніж у два рази. Якщо на початку вікового періоду лише близько половини дітей (42,1 відсотка) виявляли реакції співпереживання в процесі соціальної взаємодії, то до його завершення різні форми емпатійного реагування вихователі помічають у більшості вихованців (88,5 відсотка) ($\phi^*=7,2$; ($p \leq 0,01$). Аналіз змістового компонента емпатійних реакцій засвідчує, що переважна більшість емоційних відгуків виникає в емпатогенних ситуаціях негативного характеру, де емоційні переживання партнера чітко виявлені (дитина плаче, переживає страх чи біль). Поведінковий репертуар реакцій вказує на присутність у значній кількості ситуацій ознак особистісного дистресу. Дитина затуляє обличчя руками, її міміка виявляє страждання, на очах з'являються сльози. Ці ж тенденції фіксувалися і при обговоренні гіпотетичних сюжетів. Виокремлюючи емоційні стани спостерігача, діти часто описують його реакції через переживання емоційного зараження. При самооцінюванні більшість старших дошкільників (84,6 відсотка) характеризує себе як співчутливих.

Аналіз різновидів емпатійних реакцій вказує на те, що з двох емоційних феноменів емпатії для дітей дошкільного віку більш притаманні реакції співпереживання. Позитивна емпатія у формі співраді є більш складною для дітей, тому зустрічається рідше. За нашим розумінням, це пов'язано з більш складним механізмом розпізнавання детермінації позитивного стану партнера. Якщо негативні емоції мають більш чіткий зовнішній зв'язок із результатами діяльності, фізичними станами, реальними діями партнерів, то переживання приємних почуттів може містити складніші механізми: переживання гордості за досягнення, відчуття особистісних переваг, переживання самотності, святковості, успішності. Різним є й рівень насиченості та яскравості вияву реакцій. Тому у виокремлених емпатійних реакціях ознаки співраді були зафіксовані лише в третині ситуацій, до того ж більшість емпатійних виявів цього типу досить швидко набували форму переживань приємних емоцій без збереження уваги до об'єкту емпатії. Яскравим прикладом є святкування днів народження однолітків. Разом з дорослим діти вітають іменинника, але скоро за загальним святкуванням забувають про нього самого, весело проводячи час.

Отже, проведені спостереження засвідчують, що діти дошкільного віку мають достатньо розвинену когнітивну та когнітивно-афективну основу просоціальної поведінки. Вони розуміють необхідність допомоги та її вплив на стани партнера, усвідомлюють, що сприяння є доречним не лише у відповідь на прохання іншого, а й з власної ініціативи. Основними орієнтирами у цьому питанні є наявність певних негараздів у предметному світі та виокремлення утруднень іншого. Водночас діти відчувають невпевненість щодо здатності помічати його проблеми. При оцінюванні ситуації вони переважно зупиняються на виокремленні зовнішніх ознаках переживання партнером проблемної ситуації.

Важливим аспектом розвитку когнітивних основ просоціальної поведінки в дошкільному віці є започаткування процесу переходу розуміння у категорію ставлень. Одним із його виявів є поява здатності адекватно оцінювати людей залежно від їх позицій у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом. Образ людини, яка обирає активні стратегії, ідентифікується з позитивними якостями й навпаки. Дошкільники розуміють емоційну складову поведінки,

усвідомлюють, що допомога породжує приємні відчуття. Вербальний інтелект як опосередковуюча ланка просоціального розвитку забезпечує їм основи соціального пізнання. За допомогою розумових дій здійснюється як кодування просоціальної інформації, так і декодування складних вербальних конструкцій. Завдяки рекурсивним умінням відбувається виокремлення й розуміння ментального світу іншої людини. Наявність міцного зв'язку двох конструктивів забезпечує високий рівень адекватності інтерпретації дітьми ситуацій з просоціальним контекстом та сприяє вибору релевантних форм поведінки. Пряма залежність інтерпретаційних можливостей від показників інтелекту зберігається й за межами дошкільного дитинства. Послаблення зв'язку відбувається впродовж наступного періоду.

Період дошкільного віку пов'язаний із включенням програм просоціальної поведінки в структуру самосвідомості. Діти отримують належну стимуляцію з боку дорослих, щодо формування образу помічника. Оціночні позиції однолітків для них є менш значущими, тому рідше виокремлюються як орієнтири при виборі стратегій поведінки. Соціально-нормативний етап розвитку просоціальності забезпечує дітям розуміння просоціальних контекстів та формування особистісного прийняття просоціальних норм. При аналізі просоціальної ситуації дітям легше розпізнавати наміри партнерів, ніж їхній емоційний стан. Слабкість процесів децентрації та труднощі у декодуванні емоційних станів ускладнюють розвиток емпатії в період дошкільного дитинства. Більшість емпатійних реакцій можна віднести до категорії співпереживань. Позитивну роль у розвитку просоціальних тенденцій у цьому віці відіграє постійна стимуляція зі сторони дорослих, участь дітей у спільних творчих видах діяльності, широта та інтенсивність контактів. Основні шляхи посилення просоціальних тенденцій у когнітивно-мотиваційному блоці повинні спрямовуватися на розвиток прийомів декодування ситуації. У емоційному блоці основну увагу слід спрямовувати на посилення механізмів співчуття, що дозволить послабити елементи особистісного дистресу та підвищити дієвість емпатійних процесів.

4.3. Поведінкові прояви просоціальних тенденцій у період дошкільного дитинства

Дошкільний вік – важливий етап у розвитку дієвих основ просоціальності особистості. Джерелом цих процесів виступає не лише засвоєння моральних приписів, а й набуття практичного досвіду просоціальної взаємодії. Як показали опитування, дорослі позитивно оцінюють наявність практичних дій допомоги та сприяння в дитячих стосунках. Характеризуючи готовність дітей надавати практичну допомогу, вихователі, у переважній більшості, вибирають середні оціночні бали. Відсутність просоціальних бажань педагога констатують приблизно в третій частини вихованців. Впродовж періоду кількісні показники обсягу цієї підгрупи знижуються більше ніж у двічі (від 49,5 відсотка до 13,5 відсотка; $\phi^*=5,6$; $p \leq 0,01$). Загалом, за результатами оцінювання просоціальних якостей (схильність до співчуття, щедрість, бажання надавати підтримку, уміння виокремлювати проблеми та надавати допомогу) половину дітей було віднесено

до високого та середнього рівнів сформованості просоціальних тенденцій (відповідно 12,5 відсотка та 37,1 відсотка). Результати аналізу вікових аспектів засвідчують, що в першій віковій підгрупі середній рівень діагностовано лише в окремих дітей (7,4 відсотка). Решта вихованців віднесені до підгрупи з низьким рівнем сформованості ознак просоціальної активності. Починаючи з середнього дошкільного віку, відбувається швидке зростання підгрупи дітей із середнім рівнем вияву просоціальних тенденцій (від 30,5 відсотка у підгрупі М = 4,2 р. до 59,4 відсотка у найстаршій) (див. табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Кількісні показники рівнів сформованості просоціальних тенденцій у дітей дошкільного віку (за результатами експертного оцінювання)

n=379

Рівні сформованості просоціальних тенденцій	Кількісні показники наповнюваності підгруп (у%)				Середні по періоду
	М=3,2 р.	М=4,2 р.	М=5,1 р.	М=6,1 р.	
високий	0,0	0,0	22,9	27,1	12,5
середній	7,4	30,5	51,0	59,4	37,1
низький	92,6	69,5	26,0	13,5	50,4

На думку дорослих, найяскравіше вікові зміни в поведінці учасників простежуються, починаючи з п'ятирічного віку. Загальне підвищення показників просоціальності зумовлює зменшення підгрупи дітей з низьким рівнем сформованості стратегії та виокремлення й розширення підгрупи з високим рівнем схильності до сприяння (від 22,9 відсотка у групі М = 5,1 р. до 27,1 відсотка у групі М = 6,1 р).

Просоціальна поведінка дітей досить різноманітна. Враховуючи це, ми спробували виокремити для аналізу дії, в яких потреби та інтереси іншої людини представлені в системі мотиваційних спонук дитини найчіткіше. До таких дій, перш за все, можна віднести дії передавання ресурсу та заступництво. Аналіз вияву щедрості в період дошкільного дитинства засвідчує, що ця просоціальна тенденція присутня в поведінці дітей усіх вікових підгруп. Емпіричними показниками просоціальних тенденцій є: увага дітей до справедливого розподілу; оціночні судження щодо зразків щедрої-жадібної поведінки; вербальні прогнози щодо власної поведінки в ситуаціях із потенційно просоціальним контекстом; емоційні вияви в ситуаціях проблемного ресурсного обміну. Як зазначають вихователі, добровільне передавання солодощів, іграшок у період дошкільного дитинства простежується приблизно в половині дітей (47 відсотків). Водночас аналіз вікових тенденцій дозволяє заперечити наявність онтогенетично ранньої зумовленості процесу. У групах молодшого дошкільного віку щедрість спостерігається в поведінці незначної кількості дітей (16,8 відсотка). До середнього дошкільного віку цей показник підвищується майже вдвоє. Все ж найяскравіші зміни простежуються у дітей старшого дошкільного віку. За оцінками вихователів, повна відсутність ознак щедрості до кінця періоду

залишається властивою для п'ятої частини вихованців. Решта дітей (78,1 відсотка) ведуть себе з дорослими та однолітками досить щедро. Позитивну динаміку цієї форми просоціальних виявів ілюструє рисунок 4.2.

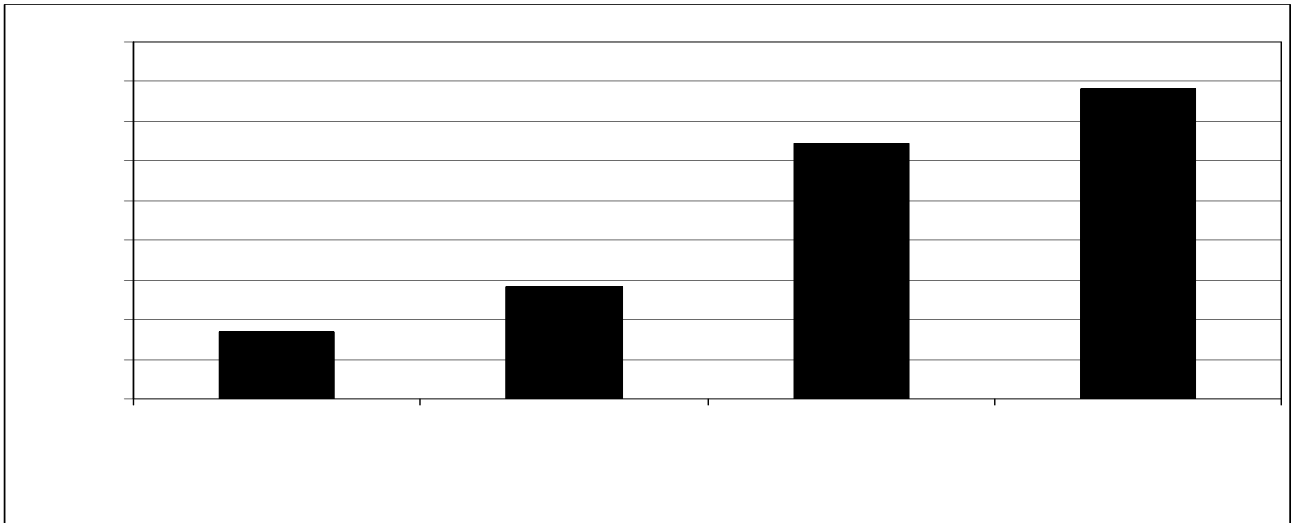

Рис. 4.2. Показники вікової динаміки щедрості в період дошкільного дитинства (за результатами експертного оцінювання)

Необхідно зазначити, що впродовж вікового періоду відбувається й підвищення показників частоти просоціальних дій дарування. Як зазначав Р. Р. Blake, до середини дошкільного віку діти уже мають зріле розуміння сутність дарування як повного відчуження ресурсу [276]. Якщо в молодшому дошкільному віці середній показник щедрості, за оцінками вихователів, складав 1,5 бала, то до кінця періоду він підвищився до 3,7 бала (з 5 можливих). При цьому щедрість кожного третього вихованця оцінена експертами найвищим балом. Досить високо свою схильність до справедливості та щедрості оцінюють і самі діти. Більшість старших дошкільників вважають себе щедрими (87,2 відсотка) та справедливими (84,6 відсотка). Що ж до решти дітей, то вони при самооцінюванні переважно обирають невизначену позицію «не знаю». Цікавим є також той факт, що при взаємооцінюванні третина суджень спрямовувалася не на однолітків, а на виокремлення власних чеснот. Відповідаючи на питання «Хто у вашій групі найбільш щедрий, легко ділиться з іншими, є нежадібним?», 38 відсотків дітей серед імен однолітків вживають і займенник «Я». За результатами виконання дітьми завдань на взаємооцінювання (метод. «Казковий будинок» (авт. Я. Л. Коломінський) третина дітей старшого дошкільного віку (33,3 відсотка) віднесена однолітками до високого рівня сформованості просоціальних тенденцій (поселення до найкращого будиночку), близько половини (44,4 відсотка) – до середнього рівня. Наявність цих тенденцій засвідчує, що діти розуміють сутність щедрої поведінки, усвідомлюють її значущість, використовують у повсякденній взаємодії з дорослими та однолітками.

Все ж, у ситуаціях повсякденного розподілу ігрового матеріалу перевага гедоністичних мотивів простежується. Рівень несправедливості особливо підвищується при взаємодії з непривабливими партнерами. У спілкуванні з ними було зафіксовано й зменшення репутаційних аргументувань на захист власних

позицій. Дитина не робить спробу домовлятися з партнером, як це переважно відбувається при спілкуванні з друзями, а обирає тактику ігнорування його інтересів чи тактику домінування. Спостереження засвідчили, що однією з особливостей поведінки старших дошкільників у ситуаціях розподілу є схильність до маніпулювання розміром дарунку. Чим анонімніша ситуація, тим менший ресурс передає дитина одноліткам. У зарубіжних дослідженнях така поведінка отримала назву «стратегічної просоціальності» [474].

У психологічній літературі піднімається питання про детермінацію просоціальної поведінки дітей сформованістю вольових процесів [54-55]. Зазначимо, що на ці аспекти вказували також психологи в процесі виокремлення особистісних якостей, що індивідуалізують просоціальні прояви. Для уточнення цієї інформації в нашому дослідженні простежувався вплив на просоціальну поведінку одного з центральних показників вольової сфери – ініціативності. Для співставлення були використані сумарні показники рівня ініціативності (за метод . «Карта прояву ініціативності», авт. А. М. Щетиніна) та показники просоціальної активності (за результатами експертного оцінювання). Як показали результати, існує значна відмінність у рівнях ініціативності дітей в період дошкільного дитинства. На початку періоду ознаки високих рівнів ініціативності були простежені в десятої частини вибірки, до завершення – підгрупа розширилася до 31,6 відсотка. Загалом по віковому періоду, за результатами педагогічного оцінювання, близько четвертої частини вибірки (22,1 відсотка) було віднесено до високого рівня сформованості вольових тенденцій. До цієї підгрупи увійшли діти, які виявляють не лише прагнення проявляти ініціативу в різних видах діяльності, а й мають схильність висловлювати свою точку зору, відстоювати власні позиції. Ці діти виявляють чутливість до статусу в колі однолітків, вони люблять перебувати в центрі уваги інших, домінувати в ігровій діяльності. Зазначимо, що впродовж вікового періоду суттєвих змін у обсягах цієї підгрупи не простежується, в той час як кількість дітей з найнижчими показниками ініціативності впродовж періоду суттєво знижується.

Простеження узгодженості двох змінних (показників просоціальної поведінки та ініціативності) засвідчує наявність зв'язку між ними ($r_p = 0,33$; $p < 0,001$). Ініціативність, як вияв вольових тенденцій у період дошкільного дитинства, сприяє більш активній участі дітей у дієвих формах сприяння. Елементи впевненості, рішучості допомагають дитині відстоювати власні позиції чи інтереси партнерів, що є необхідним елементом стратегій заступництва або розподілу та перерозподілу ресурсу.

Цікавим є той факт, що з віком цей зв'язок послаблюється. Якщо на початку дошкільного дитинства показник коефіцієнту кореляції вказував на наявність помітного зв'язку ($r_p = 0,65$; $p < 0,001$), то до кінця періоду за шкалою Чеддока він знижується до нижньої межі помірного рівня ($r_p = 0,30$; $p < 0,001$). До середини молодшого шкільного віку зв'язок між змінними ініціативність-просоціальність зникає. Отже, ініціативність, як показник динамічних аспектів психіки, впливає на просоціальну поведінку в період дошкільного дитинства та на початкових етапах шкільного життя. До кінця початкової школи зумовленість просоціальних процесів цим аспектом вольових процесів втрачає значущість. Просоціальна

активність все більше зумовлюється не рівнем загальної активності чи домінування, а схильністю до відповідальності та самоконтролю.

Унікальним різновидом просоціальної активності є стратегія заступництва – система дій, спрямованих на захист інтересів іншої людини [340; 503]. У психологічному змісті цих просоціальних дій відсутній особистісний інтерес. У вага зосереджена на проблемах іншої людини, рівні її благополуччя й комфорту. З метою аналізу просоціальної поведінки дітей, спрямованої на захист партнерів, ми скористалися методами включеного спостереження й експертного оцінювання та опитування. В опитуванні взяли участь вихователі дошкільних закладів, що мають тривалий досвід роботи з дітьми різних вікових підгруп. Остання умова була необхідна у зв'язку з тим, що на етапі пілотажного дослідження більшість опитаних працівників дошкільних закладів (75,5 відсотка) зазначали, що перші найелементарніші спроби дій захисту вони спостерігали у поведінці дітей з кінця раннього дитинства. На думку більшої половини опитаних (55 відсотків), ця форма поведінки стає типовою з середини дошкільного віку. Зазначимо, що жоден із опитаних не відніс формування цих тенденцій за межі цього періоду.

Оцінювання індивідуальної схильності дітей до заступництва здійснювалося за трьома основними характеристиками: частота участі у вирішенні конфліктної взаємодії інших дітей, стильові особливості захисних дій та характер участі дитини у вирішенні проблемної ситуації (пряма, опосередкована). Перша характеристика оцінювалася дорослими за 4-бальною шкалою, дві наступні – у дихотомічній. За результатами оцінювання було встановлено, що більшість дітей всіх вікових підгруп не лише розуміють стратегію заступництва, а й активно застосовують її в процесі спілкування з однолітками. Впродовж вікового періоду спостерігається позитивна вікова динаміка в схильності дітей до виокремлення проблемних ситуацій однолітків та прагнення надавати їм дієву підтримку.

Якщо на початку періоду просоціальні дії захисту дорослі виокремлюють у 72,6 відсотка вихованців, то до кінця дошкільного віку обсяг підгрупи зріс до 84,3 відсотка (див. табл. 4.7). При цьому більшість педагогів вважають, що термін «захисник» можна успішно використовувати відносно більшої половини вихованців.

Таблиця 4.7

Показники наявності заступництва як різновиду просоціальних дій у період дошкільного дитинства (за результатами оцінювання вихователями)

n=379

Середній вік дітей (у роках)	Кількісні показники наповнюваності підгруп із різним характером стратегії заступництва (у %)				
	наявність стратегії захисту		частота включення у проблемні ситуації Інших		
	присутня	відсутня	іноді	часто	завжди
3,2	72,6	27,4	53,6	42,1	4,3
4,2	78,9	21,1	49,3	34,7	16
5,1	82,3	17,7	39,2	35,4	25,4
6,1	84,3	15,7	43,2	29,6	27,2

Середні по	79,6	20,4	46,3	35,4	18,2
------------	------	------	------	------	------

Як видно з таблиці, впродовж вікового періоду середні показники оцінювання частоти використання дій захисту суттєво не змінюються. Вони знаходяться в межах від 2,7 до 2,9 бала (з 4 можливих). Водночас аналіз індивідуальних схильностей ілюструє поступову зміну обсягу підгруп із різним рівнем активності. Результати аналізу питання вікової динаміки рівнів вияву просоціальної стратегії дають підстави стверджувати, що у всіх вікових групах зустрічаються діти з різним рівнем сформованості просоціальних самовиявів. Впродовж періоду простежується поступове зменшення кількості дітей із низьким (від 53,6 до 43,2 відсотка; $\phi^*=1,69$; $p<0,05$) та середнім рівнем (від 42,1 до 29,6 відсотка; $\phi^*=2,36$; $p<0,01$) схильності до просоціальних форм поведінки (див. табл. 4.7). Натомість впродовж періоду збільшується підгрупа дітей, поведінку яких дорослі віднесли до категорії «захисає завжди» (від 4,3 до 27,2 відсотка; $\phi^*=4,83$; $p\leq 0,01$). Найінтенсивніші процеси простежуються в групах середнього ($M = 4,2$ р.) та старшого дошкільного віку ($M = 5,1$ р.). Завдячуючи їм, до кінця дошкільного дитинства високий рівень просоціальної активності в ситуаціях булінгу простежується в більшій половині дітей. Зазначимо, що гендерних відмінностей у загальній схильності до використання стратегій заступництва чи у рівневих показниках ми не виявили. Незначна перевага хлопців, яка простежується при аналізі відповідей експертів на питання «Хто, за вашими спостереженнями, частіше робить спробу захищати однолітків: хлопчики чи дівчатка?», – частково може пояснюватися більшою динамічністю їхньої підтримки, що забезпечує й більш чітке її виокремлення дорослими.

У науковій літературі досить часто дискутується питання щодо специфіки гендерної взаємодії у діаді «захисник» – «жертва». Наші спостереження і результати опитування вказують на те, що така вибіркковість має місце, але здебільшого говорити про вияв сприяння лише відносно представників своєї статі не можна. Зокрема, дві третини учасників опитування або повністю заперечили існування цієї закономірності, або ж підкреслили, що вона проявляється не завжди. Таким чином, учасники взаємодії не обов'язково повинні бути однієї й тієї ж статі. Водночас, аналізуючи спрямування дій допомоги, педагоги вказують, що, переважно, реципієнтом допомоги є дівчатка. Це зумовлено як вихованням, так і більш широкими процесами соціалізації, що впливають на розвиток статево-рольової поведінки.

Дії захисту в період дошкільного дитинства переважно спрямовані на рівних партнерів. Втручання захисника у взаємодію дитини й дорослого зустрічаються значно рідше. У цих випадках за допомогою мовних засобів діти прагнуть пояснити дорослому ситуацію, доводять відсутність провини однолітка чи недоречність його покарання. При використанні дорослим надто жорстких форм спілкування чи агресивного стилю взаємодії простежуються спроби дітей послабити ці тенденції через посилення на правила: «не треба сварити», «так не можна робити», «дітей не можна бити». У окремих випадках адресатом захисту може виступати й сам дорослий, але такі дії зустрічаються ще рідше. Про захисні дії можна говорити тоді, коли, втручаючись у перебіг конфлікту, дитина

зосереджує увагу на станах і потребах дорослих, робить спробу призупинити його страждання, послабити дискомфорт.

Аналіз характеру участі дітей у вирішенні проблем партнерів показав, що більша половина їхніх просоціальних ініціатив (58 відсотків) реалізуються в формі прямих допомагаючих дій. Вивчення контексту взаємодії в дитячому колективі показує, що просоціальні дії заступництва переважно зароджуються в процесі ігрової діяльності. Вони виникають у відповідь на несправедливість у розподілі іграшок, перешкоджанні діяльності, неузгодженості в системі ролей та рольових функцій, відмові прийняти до гри, наявності висміювання партнера чи кепкування над ним. При цьому дитина, що стає на захист, не обов'язково є сильнішою від нападника, основну роль відіграє її чутливість до оточуючих, а у групах старшого дошкільного віку – сформованість первинних особистісних установок та авторитетність. Як зазначив один із вихователів: «Захисник не сильніший від нападника. Він більш чуйний та справедливий».

Підтвердження цих думок ми отримали при складанні портрету захисника. Описуючи дітей, найбільш схильних до заступництва, дорослі виокремили більше ста позитивних якостей, віднесених нами до п'яти категорій: вольові риси, моральні, емпатійні, інтелектуальні та лідерські. Центральне місце належить вольовим, моральним та емпатійним якостям. Домінування вольових рис (29 відсотків від загальної сукупності) вказує, що в період дошкільного дитинства успішність просоціальних дій залежить від ініціативності, сміливості, енергійності та впевненості дитини (див. рис. 4.3).

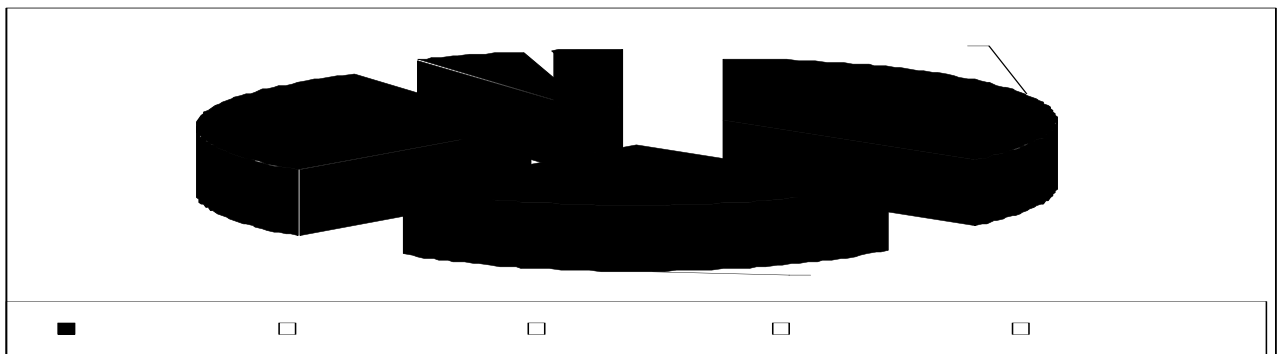

Рис. 4.3. Виокремлення різних груп особистісних якостей у портреті захисника

Серед емпатійних характеристик основна роль належить доброті та дружелюбності. Моральна складова зорієнтована на вияв справедливості. Аналіз вікової генези прямих і опосередкованих дій захисту вказує на непрямолінійність траєкторії їх розвитку. У групах третього року життя вихователі вказали на схильність більшої половини дітей (60,4 відсотка) до прямих форм допомоги. У молодшому та середньому дошкільному віці ця тенденція послаблюється (відповідно 56 та 50,7 відсотка), та знову підвищується до кінця вікового періоду (до 61 відсотка). Аналіз можливих причин такої динаміки дозволяє стверджувати, що у кінці раннього дитинства обмеженість мовленнєвого розвитку та недостатній рівень засвоєння моральних приписів веде до продукування самостійних, часто імпульсивних реакцій дітей на проблемні ситуації й, відповідно, досить високий показник прямих форм втручання без розрахунку на

зовнішню допомогу. Поступово діти розширюють діапазон сприяння прийомами опосередкованого захисту. Відбувається це за рахунок зростання спроб ініціювати втручання інших дітей, активізації стратегії звертань до дорослого як морального арбітра та появи дій відстроченого сприяння. У старшій групі спрацьовує фактор посилення дружніх стосунків, попереднього досвіду та впевненості в своїх можливостях впливати на процеси взаємодії.

Участь у діяльності просоціального типу дуже рано починає оцінюватися дітьми як стратегія самоствердження. Одним із показників вияву цієї тенденції є розповіді дітей про свою участь у вирішенні проблем партнерів своїм батькам. Як зазначають вихователі, діти значно рідше розповідають про свої вчинки одноліткам чи вихователю, в той час як у процесі спілкування з батьками (особливо мамою) ця тема присутня. Водночас, дорослі помічають, що у середньому та старшому дошкільному віці з'являються елементи хизування після здійснення просоціального вчинку, що вказує на розуміння дітьми його привабливості та появи спроб просувати себе в колективі однолітків за допомогою використання цієї стратегії. Аналіз наслідків, які помічають дорослі після здійснення дітьми дії захисту, дозволяє виокремити як особистісні, так і групові зміни миттєвого та відстроченого характеру. Необхідно відмітити, що увага дорослих, перш за все, зосереджується не на припиненні конфліктної взаємодії, а на покращенні стосунків між дітьми, розвитку дружніх зв'язків між захисником і жертвою. Діти надовго запам'ятовують просоціальні дії однолітків і прагнуть здійснювати соціальні вибори на їх користь. Відбувається накопичення позитивного групового досвіду, полегшуються адаптаційні процеси.

Одним із важливих наслідків просоціальної активності є розвиток вдячності. Фактично уже в дошкільному віці діти набувають здатність оцінити надану їм послугу. Як зазначає більшість вихователів, вони помічають спроби вихованців виявляти вдячність на матеріальному чи духовному рівні «досить часто» (50 відсотків опитаних) чи «іноді» (25 відсотків). Основними формами відповіді дітей на просоціальні дії однолітків є пригощання, дарування, використання подяки, зміцнення стосунків, підвищення вибірковості при виборі партнерів.

Важливим аспектом аналізу схильності дітей до заступництва є вивчення мотиваційних основ просоціальної активності. Наші спостереження засвідчують, що усе розмаїття спонук можна звести до трьох категорій: захист партнера задля успіху спільної діяльності; для налагодження та підтримання стосунків і, нарешті, заради відновлення благополуччя іншої дитини. Можна припустити, що потреби, пов'язані з провідним видом діяльності, є найбільш інтенсивним шляхом стимуляції просоціальної поведінки. Сюжетно-рольова гра вимагає узгодженості дій, їх динаміки й розгортання, що створює зацікавленість в успішності їх реалізації кожним учасником гри. Рухаючись до поставленої мети, визначеної сюжетом і ролями, діти стежать за діями партнерів і, в разі необхідності, роблять спробу коригувати їх, надаючи підтримку та допомогу. Все ж необхідно визнати, що в результаті такого сприяння, виграє, перш за все, не партнер, а спільна діяльність. Допомога, яку він отримує, швидше є лише дотичною до нього самого і зорієнтована на розгортання змісту та сюжету гри.

Дещо інший характер мають дії допомоги, які виникають як спроби стимулювати позитивні стосунки з партнером. У цьому випадку увага дитини концентрується не на успішності і результативності діяльності, а, перш за все, на станах іншої дитини, її бажаннях та намірах. Прагнення бути виокремленим, позитивно оціненим, прийнятим – усі ці спонуки соціальні за зовнішніми ознаками, але глибоко особистісні, а іноді навіть егоїстичні за своєю природою. У багатьох випадках просоціальні дії дітей дошкільного віку насичені не стільки турботою про однолітка, скільки увагою до свого статусу, ставлення партнерів. Це своєрідний шлях просування себе у бажаних соціальних зв'язках. Лише третій різновид мотиваційних спонук заступництва зумовлений чутливістю дітей до нужд партнера. Дії допомоги виникають у наслідок декодування його потреб. Бажання захистити виникає як реакція на стани іншого. Такі просоціальні дії мають найвищий просоціальний потенціал, хоча й у цьому випадку рішення про допомогу може мати різний контекст: від альтруїстичного – до егоїстичного.

Загалом, внутрішній зміст просоціальних дій є різним у залежності від особливостей потреб, які побуджують бажання дитини допомагати (потреби ділові, особистісні чи соціальні) та їх місцезнаходженням на континуумі «егоїзм-альтруїзм». Для дітей дошкільного віку найбільш типовими є ділові спонуки просоціальних дій. Починаючи з п'ятого року життя, ця група розширюється також за рахунок спонук особистісної групи. З цього віку в дітей формується прагнення налагоджувати зв'язки з партнерами через програми сприяння та підтримки. Просоціальні дії, мотивовані станами й потребами партнера, вимагають високого рівня соціальної компетентності, тому є найменш представленими в період дошкільного дитинства й належать до групи дій, що потребують постійної стимуляції.

Вивчення ситуаційного контексту просоціальних дій в період дошкільного дитинства дозволяє говорити про існування двох типів поведінкових реакцій: реагування на динамічні аспекти ситуації (щось упало, зруйнувалося, пролилось) та реакції просоціального типу у відповідь на занепокоєння іншого. Зокрема, такий стан виникає в зв'язку з об'єктивною чи суб'єктивною складністю завдання та виявляється як у вербальній, так і невербальній формі (вияв розгубленості, безпомічності, хвилювання). Наші спостереження засвідчують, що дії першого типу є більш простими для дітей, оскільки їх основу складають імпульсивні та стереотипні реакції на яскраві зміни, що відбуваються в об'єктивній реальності. Основну стимулюючу функцію виконує сама подія, хоча сутнісні характеристики реципієнта допомоги й характер зв'язку з ним також, певною мірою, впливають на розгортання просоціальної активності дітей. І все ж стосунки з партнерами, розуміння їх внутрішніх станів та намірів у діях цього типу мають менше значення, ніж у активності другого типу, де увага повинна зафіксувати зміни в ментальних процесах іншої людини. Дитині необхідно відчувати партнера та відгукнутися на його стани. Проведені спостереження засвідчують, що, незалежно від типу реакцій (реагування на ситуацію чи на стани партнера), допомога надається дітьми частіше в тих випадках, коли набір необхідних дій простий і зрозумілий для них, а способи їх надання не виходять далеко за межі ситуації, оскільки більш розширене планування поведінкової

схеми є досить складним для дітей цього вікового періоду.

Важливим аспектом аналізу просоціальних дій є вивчення стильових особливостей, оскільки вони значною мірою визначають як перебіг взаємодії, так і її наслідки. Вивчення стильових аспектів заступництва ми знаходимо у вітчизняних дослідженнях. У роботах Р. В. Павелківа обговорюються питання розуміння дітьми молодшого шкільного віку стильових характеристик поведінки, їх цінності та доречності, аналізуються особистісні установки дітей, їх вибіркоче ставлення до різних поведінкових стилів [170]. У роботі описуються три основні стилі заступництва, два з них належать до прямих поведінкових стратегій (асертивна й агресивна) та один – опосередкованого сприяння (з залученням дорослого). Відносно кожного стилю простежується лінія генези упродовж молодшого шкільного віку та здійснюється спроба корекції агресивного стилю захисту шляхом зміцнення асертивних основ поведінки. Аналіз стильових характеристики поведінки молодших школярів здійснювався також у нашому дослідженні, присвяченому розвитку особистісної самопрезентації на завершальному етапі дитинства [111]. Більшість досліджень присвячені періодам шкільного дитинства й юності [164; 187], у той час як питання розгортання стратегій захисту у дошкільних спільнотах висвітлюються лише у роботах окремих авторів [263]. Це вказує на доцільність виконання психологічного аналізу стильових характеристик поведінки дітей та розуміння ними доречності їх використання. Вибір стилю значною мірою визначає як перебіг взаємодії, так і її наслідки.

З цією метою нами було використано два прийоми збору інформації: аналіз ідей, задекларованих вихователями, та власні спостереження за характером стосунків у дитячих спільнотах. Як показало опитування, дорослі щоденно зустрічаються з активними спробами дітей надавати підтримку один одному в формі заступництва. Поведінковий репертуар таких дій досить широкий. Для зручності аналізу все розмаїття стратегій захисту, описаних вихователями, було розділено на дві великі групи – вербальні стратегії втручання й фізично-силові. Кожна з підгруп, за свідченнями педагогів, може реалізовуватися в межах нормативних приписів, або ж із використанням агресивних стратегій. На думку більшості вихователів (70 відсотків), діти віддають перевагу використанню нормовідповідних стратегій. Словесні попередження зустрічаються в поведінці дітей значно частіше, ніж фізичні, агресивні випадки. Основними різновидами вербальних стратегій захисту є прохання, накази, заборони, залякування, попередження, посилення на моральні приписи, судження оціночного типу.

Для більш об'єктивної оцінки співвідношення основних способів реагування дітей на конфліктну ситуацію учасникам експерименту було запропоновано здійснити ранжування п'яти дитячих поведінкових стилів, які спостерігаються найчастіше. Отримані результати засвідчують, що, на думку вихователів, найчастіше діти використовують прийом посилення на норми. Середній ранговий показник цієї поведінкової стратегії склав 2,6. Друге і третє місце посіли такі стилі як погрози-попередження (ранг. показник 2,8) та пряме звернення за допомогою до дорослих (ранг. показник 3,0).

Фізично-силові стратегії вирішення проблем, основу яких переважно складають агресивні дії, зайняли четверту позицію. Тим самим ми отримали підтвердження, що агресія не розглядається дітьми дошкільного віку як основний шлях вирішення конфліктів. Діти не виявляють схильності вирішувати проблемні питання партнера з позиції сили. Лише незначна частина дітей віддає перевагу агресивній стратегії. У загальній сукупності стилевих характеристик вони займають приблизно шосту частину (16 відсотків). Результати аналізу вікових особливостей прояву цього типу поведінки показують, що найнижчі показники силових способів вирішення проблем партнерів простежуються в групах молодшого дошкільного віку (4,3 відсотка) (див.табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Вибір нормовідповідних та агресивних стратегій захисту в період дошкільного дитинства

n=379

Назва вікового підперіоду	Вік дітей (у роках)	Показники використання дітьми основних стилів захисту (у %)	
		агресивні дії	нормативні стратегії
молодший дошкільний	3-4	4,3	95,7
середній дошкільний	4-5	15,8	84,2
старший дошкільний	5-6	22,8	77,2
старший дошкільний	6-6,5	21	79
середні показники	5	16	84

Як засвідчують бесіди з вихователями, діти цього періоду використовують агресивні дії у процесі самозахисту, але при реалізації спроб захистити однолітка така поведінка майже не зустрічається. Значно частіше агресивні стилі заступництва зустрічаються в групах середнього та початку старшого дошкільного віку (відповідно 15,8 та 22,8 відсотка). Це пов'язано як з інтенсифікації взаємодії між дітьми, так із розгортанням дружніх зв'язків та первинним усвідомленням феномена дружби й товаришування. Можна стверджувати, що з цього періоду заступництво починає використовуватися не лише як вияв симпатії, а й вірності. На завершальному етапі дошкільного дитинства показник застосування дітьми агресивної стратегії дещо знижується. Вихователі віднесли до групи агресивних захисників близько п'ятої частини вихованців (21 відсоток).

Для уточнення отриманої інформації нами було проведено включене спостереження за проявами допомоги між дітьми. Впродовж п'ятнадцяти днів здійснювалася фіксація всіх дій просоціального типу з ознаками захисту партнера. Усього було зафіксовано 350 ситуацій. На основі аналізу їх змісту та характеру ми виокремили дев'ять підгруп дій допомоги, п'ять із яких зустрічалися і у судженнях вихователів: посилення на норму, погрози-попередження, негативні оцінки нападника, агресивне втручання, звернення за допомогою. Спостереження показали, що основною стратегією, яку діти найчастіше застосовують при спогляданні проблем іншої дитини, є використання

прийому пояснень. У загальному обсязі виокремлених дій цей прийом зайняв майже третину (26,9 відсотка) від загальної кількості. Співвідношення основних стилів захисту ілюструє рисунок (див. рис. 4.4.).

Рис. 4.4. Кількісні показники основних стилів заступництва у взаємодії дітей

Адресатом пояснень виступали як однолітки, так і дорослі. Спілкуючись із рівними партнерами, дитина робить спробу пояснити нападнику можливі шляхи вирішення проблеми («можна по черзі», «спочатку хай він, а потім ти»), доводить несправедливість претензій («він перший узяв»), некоректність поведінки («це не смішно, а боляче», «він недавно ходить у садочок й ще не знає»), акцентує увагу на аспектах ситуації, які не були враховані ініціатором конфлікту («це ж не навмисно», «він не побачив»). З віком аргументаційне коло доведень розширюється й ускладнюється. У спілкуванні з дорослим діти найчастіше вдаються до опису ситуації, доводячи відсутність провини однолітка, або ж переорієнтовують увагу дорослого на справжнього ініціатора конфлікту. Відсутність цієї категорії захисту в оцінках вихователів, за нашим розумінням, пов'язана з її відносно спокійним характером перебігу. За своїми зовнішніми ознаками пояснення майже не відрізняється від типових ситуацій спілкування між дітьми, тому не завжди ідентифікується дорослими як різновид просоціальних дій. Друге місце, за нашими спостереженнями, посідає прийом посилення на норму. При його використанні діти здійснюють виокремлення як певних конкретних правил, так і більш узагальнених норм («іграшки забирати не можна», «ти хлопчик і ти не повинен ображати дівчинку», «слід дружити й гуляти дружно»). Ця стильова категорія дій охоплює близько п'ятої частини всіх проявів захисної поведінки (22,6 відсотка) (див. табл. 4.9).

Таблиця 4.9

Показники вікової динаміки основних стилів захисту в дитячій взаємодії

n=379

Стиль захисту	Кількісні показники стилів захисту в різних вікових групах (у %)				
	М=3,2 р.	М=4,2 р.	М=5,1 р.	М=6,1 р.	середні по періоду
силовий неагресивний	12,9	10,5	8,9	4,5	9,1

силовий агресивний	0	5,8	14,4	7,9	7,1
ігнорування	0	0	2,2	4,5	1,7
пояснення	21,2	27,9	27,8	30,3	26,9
негативна оцінка	3,5	7	8,9	10,1	7,4
посилання на норму	17,6	22,1	21,1	29,2	22,6
наказ	41,3	15,1	7,8	6,7	17,4
погрози	0	3,5	4,4	3,4	2,9
звернення до дорослого	3,5	8,1	4,4	3,4	4,9

Прийоми прямої декларативної вказівки посіли третє місце в спостережуваних ситуаціях. Це своєрідні дитячі накази та розпорядження («не чіпай», «відійди», «не забирай», «віддай», «вибачся»). Зустрічається цей стиль впливу приблизно у 17,4 відсотка ситуацій. Таким чином, загальний обсяг трьох вищезначених стратегій поведінки в загальній сукупності склав 70 відсотків. Стратегії ігнорування нападника та використання погроз-попереджень зустрічаються нечасто (відповідно 1,7 та 2,9 відсотка). Нижче очікуваних виявилися й показники стратегії звертання до вихователя (4,9 відсотка). Фізичні способи втручання зайняли четверту та шосту позиції. Причому перший різновид фізичного впливу, – дії з ознаками слабких виявів агресії (перешкоджання нападнику), – був виокремлений у 9,1 відсотка ситуацій, агресивні дії – у 7,1 відсотка.

Результати аналізу вікових тенденцій вибору дітьми певного стилю заступництва засвідчують, що найяскравіші зміни впродовж періоду простежуються щодо використання прийомів прямого наказу (від 41,3 до 6,7 відсотка; $\varphi^*=5,75$; $p \leq 0,01$), посилання на норму (від 17,6 до 29,2 відсотка; $\varphi^*=1,819$; $p \leq 0,05$).

Розглянемо можливі причини зниження першої тенденції – декларування прямого наказу. Аналіз особливостей її використання засвідчує, що в переважній більшості припис здійснюється в короткій мовленнєвій формі. При його застосуванні відсутня необхідність у розширених аргументуваннях. Закономірно, що такий шлях є доступний для дітей дошкільного віку. Вони транслюють чітку вимогу зупинити небажані дії чи виконати певний наказ. Така форма впливу для дітей добре знайома з програм спілкування з дорослими. Тому розуміння дієвості наказової форми впливу і її коротка форма може розглядатися як сприяючий фактор використання такого стилю навіть у молодшому дошкільному віці. Емоційний фон наказу знаходиться на межі нормативних та агресивних впливів, причому в більшості випадків нотки нападу присутні. Це виявляється в показниках швидкості мови, її емоційному забарвленні, гучності висловлювань – дитина кричить, її личко розгніване. Впродовж вікового періоду, завдяки розвитку мовлення, засвоєнню моральних нормативів у системі міжособистісних стосунків, набуттю реального досвіду, діти рідше звертаються до використання прийомів прямого декларування немотивованого наказу-заборони, переходячи до

застосування прийомів аргументованого впливу. Зниження частоти використання прямого наказу зумовлюється також розширенням репертуару дій захисту. Зменшення частоти використання силових неагресивних втручань, на нашу думку, зумовлене двома причинами. По-перше, частина дітей, переконавшись у неефективності миролюбних стратегій допомоги, починає застосовувати агресивні випадки відносно однолітків. Якщо у наймолодшій підгрупі ці дії застосовувалися лише для самозахисту, у старших – агресія доповнює репертуар заступництва. По-друге, частина силових неагресивних форм поведінки замінюється використанням мовленнєвих стратегій. Зміна стилю посилення на норму має позитивну вікову динаміку. Основою цього процесу є розвиток моральної свідомості дітей. Найяскравіші зміни за цією лінією простежуються при переході від середнього до старшого дошкільного віку. Кризовий період початку п'ятого року життя замінюється більш спокійним процесом налагодження взаємодії з однолітками.

Впродовж вікового періоду відбувається також поступове підвищення частоти використання таких шляхів захисту як негативне оцінювання нападника. Окремі випадки застосування цього прийому зустрічаються уже в наймолодшій підгрупі. За змістом це загальні оцінки, які подані в короткій, категоричній формі: «ти поганий», «злюка». У середній і старшій групі відбувається не лише збільшення висловлювань цього типу, а й простежуються зміни їх якісних ознак: розширюється діапазон негативних оцінок, їх зміст ускладнюється за рахунок внесення аргументаційно-нормативної частини. Діти пояснюють неправомірність спостережуваної поведінки, виокремлюють можливі варіанти вирішення проблеми. В оціночних судженнях з'являються елементи докору: «Ти не чемний! Хороші хлопчики так не роблять», «Так поведяться невиховані діти». До кінця періоду негативні оцінки нападника, як стратегія захисту жертви, звучать у десяти відсотках ситуацій.

Прийом звертання за допомогою до вихователя виявляється в дитячій поведінці не яскраво, до того ж на кінець періоду частота його застосування ще більш знижується. На нашу думку, це зумовлено швидким розвитком ігрової діяльності та становленням процесів самосвідомості. З віком діти все більше виявляють здатність урегулювати проблемні ситуації самотужки, без втручання дорослих. Все ж зазначимо, що у молодшому шкільному віці цю тенденцію ми уже не простежили. Перехід до нового, відповідального виду активності породжує в дітей відчуття вищої підпорядкованості, що неминуче впливає й на сферу спілкування з однолітками.

Залучення дорослого до вирішення проблеми однолітків, як стиль захисту, найчіткіше простежується на початку й у середині періоду. При цьому найяскравіший підйом у використанні цієї стратегії простежується на четвертому році життя. Це відбувається в зв'язку з активізацією процесів спілкування між дітьми та поступовим переходом від самочинних розправ до усвідомлення необхідності арбітражу з боку дорослих. Погроза поскаржитися дорослому в наймолодшій групі відсутня. За своєю психологічною сутністю вона належить до більш складних поведінкових стратегій впливу, оскільки передбачає вищий рівень прогностичної діяльності, ніж пряма скарга. Не зустрічаються в молодшій

групі також стратегії ігнорування партнера. Лише на 5-6 році життя діти вперше починають використовувати їх як форми захисту прав іншої дитини («Не будемо гратися з тобою, ти Надю образив», «Діма хороший, а ти – відійди»).

Таким чином, заступництво, як різновид просоціальної стратегії чітко представлене в розмаїтті програм дитячої взаємодії. Його ефективність та цінність значною мірою залежить від особливостей стилю реалізації. Аналіз стильових аспектів заступництва почав здійснюватися в психологічній науці лише в останній період. Проведене спостереження дозволяє стверджувати, що впродовж дошкільного дитинства основними формами захисту партнера є вербальні стратегії. Фізичні агресивні форми впливу для дітей дошкільного віку є не типовими. Найчастіше агресивний стиль заступництва зустрічається у взаємодії дітей середнього дошкільного віку. Існує й певна різниця у використанні силових дій при самозахисті та заступництві. Захищаючи власні інтереси, діти використовують агресію частіше, ніж у ситуаціях сприяння. Впродовж дошкільного віку відбувається розширення поведінкового репертуару. Засвоєння моральних основ поведінки дозволяє дітям застосовувати такі складні прийоми як ігнорування чи негативні оцінки кривдника. Досить цікавим є те, що прийом звертання за допомогою до дорослого представлений у дитячій поведінці не яскраво, до того ж показники його присутності до кінця періоду знижуються. За нашим розумінням, це зумовлено швидким розвитком ігрової діяльності та становленням процесів самосвідомості. З віком діти все більше виявляють здатність урегульовувати проблемні ситуації самостійно. Все ж зазначимо, що в молодшому шкільному віці ця тенденція послаблюється.

Отже, аналіз розвитку просоціальних тенденцій у період дошкільного віку засвідчує, що просоціальна поведінка присутня в системі взаємодії дітей з дорослими та однолітками. В її основі лежать мотиви трьох типів: соціальні особистісні та діяльнісні. Домінуючу функцію в дошкільному віці виконують мотиви третьої групи. Допомога переважно виникає не як прояв співчуття партнеру, а як вияв бажання запобігти руйнуванню спільної діяльності. Сприяюча поведінка, зумовлена емоційним дискомфортом партнера, зустрічається в дітей дошкільного віку рідше. Водночас варто зазначити, що в її основі лежить уже не особистісний дистрес, а знання норм і правил співжиття. Розуміючи необхідність та доцільність допомоги, діти допускають помилки при виборі стильових стратегій сприяння, що особливо яскраво виявляється у ситуаціях заступництва. Диспозиційними корелятами просоціальної поведінки у період дошкільного дитинства є здатність до соціального пізнання, емпатійність, рівень ініціативності та засвоєння моральних приписів.

4.4. Розвиток когнітивного та мотиваційного компонентів просоціальності в молодшому шкільному віці

Питання розвитку просоціальних тенденцій у період молодшого шкільного віку висвітлюється в низці психологічних досліджень (В. В. Галаніна [52], Т. В. Гольцова [59], Р. В. Павелків [170], Р. R. Blake [278], С. Belacchi [263], L. M. Davidson [330], L. A. Neiphetz [423], L. Young [611]). Визнається, що цей період є прогностичним щодо реалізації просоціальних програм у наступні періоди

онтогенезу. Як зазначає Р. R. Blake, діти, які ведуть себе просоціально в початковій школі, переважно мають хорошу успішність та визнання однолітків у підлітковий період [278, с. 18]. Важливим предиктором просоціальної поведінки в молодшому шкільному віці є когнітивна сфера. Розуміння природи просоціальної активності людини, її значущості й поліфункціональності – основа формування особистісних програм сприяння оточуючим, важлива передумова успішного входження в широкі програми міжособистісної взаємодії дитини з дорослими та однолітками.

Розпочинаючи аналіз когнітивних можливостей дітей молодшого шкільного віку у сфері розуміння сутності допомоги як унікальної просоціальної стратегії зазначимо, що її інтелектуальне осягнення може виявлятися як у формі розмірковувань над сутністю явища і його тлумачення, так і здатності виокремлювати ситуації цього типу в загальному контексті соціальної взаємодії. Як показали проведені опитування, в молодшому шкільному віці діти здатні виконувати когнітивні операції обох типів. Лише незначна частина дітей (4,5 відсотка) з трьох перших вікових підгруп молодшого шкільного віку не змогли пояснити сутність явища. Решта з цим завданням справилися.

У загальному розмаїтті дитячих визначень ми простежили використання чотирьох ліній доведення: діяльнісно-понятійна, соціально-орієнтована, ситуаційна та морально-нормативна. Зокрема, до першої категорії можна віднести дитячі судження, у яких простежується спроба дитини позначати соціальне явище через певну узагальнену дію («допомагати», «виручати», «підтримувати») чи загальне поняття («робота», «підтримка», «виручка», «діло»). Визначення цього типу склали в середньому восьму частину всіх висловлених суджень (12,5 відсотка).

Аналіз таблиці 4.10 вказує на наявність низхідних тенденцій за цим напрямком дитячих міркувань (від 16,5 до 8 відсотків). Відбувається це за рахунок зменшення частоти визначення явища через дію.

Таблиця 4.10

Кількісні показники основних категорій міркувань дітей щодо сутності допомоги

n=352

Клас	Середній вік дітей (у роках)	К-сть дітей	Викон. завдання (у %)	Кількісні показники основних категорій міркувань (у %)			
				діяльнісно-понятійна	соціально-орієнтована	ситуаційна	морально-нормативна
1 клас	6,7	88	89,8	16,5	53,2	17,7	12,7
2 клас	7,6	88	94,3	15,7	51,8	15,7	16,9
3 клас	8,6	88	97,7	10,5	52,3	16,3	20,9
4 клас	9,7	88	100,0	8,0	52,3	15,9	23,9
Показники по віковому періоду		352	95,5	12,5	52,4	16,4	18,8

Найбільш представленою в системі дитячих суджень виявилася соціально-орієнтована категорія визначень. Основний акцент доведень зосереджений на

виокремленні спрямованості просоціальних дій на іншу людину («зробити роботу за когось», «не для себе, а для друзів») чи позначення турботливого ставлення до оточуючих («підкування про інших», «зробити так, щоб іншому стало легше», «допомога один одному»). Використовуючи цю лінію доведень, діти досить часто акцентують увагу на виокремленні суб'єкта чи реципієнта допомоги та наявності взаємності в просоціальних діях: «ти допоможеш, а потім допоможуть тобі».

Аналіз вікової динаміки вказує, що впродовж молодшого шкільного віку суттєвих змін у обсягах соціально-орієнтованої категорії не простежується. Визначення цього типу склали 52,4 відсотка від загальної сукупності суджень. Шоста частина висловлювань (16,4 відсотка) віднесена до ситуаційної категорії. Її використання вказує на здатність дітей помічати об'єктивні чи суб'єктивні утруднення інших людей, оцінювати ситуацію з точки зору її комфортності для іншого: «підтримати у важку хвилину», «виходити на зустріч у біді». У визначеннях дітей досить часто використовується прийом узагальненого опису проблемної ситуації («Коли люди можуть зробити те, що ти не вмієш») чи конкретного випадку («Ти упав, а друзі допомогли»). Впродовж періоду значних змін у обсягах цієї групи висловлювань не спостерігається.

Особливу категорію в дитячих доведеннях склали судження, які позначають якість вчинку чи його наслідок (морально-нормативна категорія). Сюди ми віднесли ідеї, які вказують на засвоєння дітьми моральних основ поведінки, розуміння значущості просоціальних дій: «допомога – це добрі діла», «щось хороше», «те, що полегшує життя іншому». До цієї ж групи висловлювань віднесені також судження про безкорисливість допомоги. У загальному контексті суджень ця категорія склала приблизно такий же відсоток, як і ситуаційна (18,8 відсотка). Водночас простежується відмінність у характері вікової динаміки. Впродовж молодшого шкільного віку кількість визначень цієї групи збільшується (від 12,7 до 23,9 відсотка; $\varphi^* = 1,8$ ($p \leq 0,05$)), що вказує не лише на підвищення інтелектуального розвитку дітей, а й зміцнення зв'язку між просоціальним та моральним контекстом (див. рис. 4.5.). Якщо на початку періоду діти сприймають допомогу як необхідність, норму, то до його завершення їх увага зосереджується на ціннісних аспектах дій.

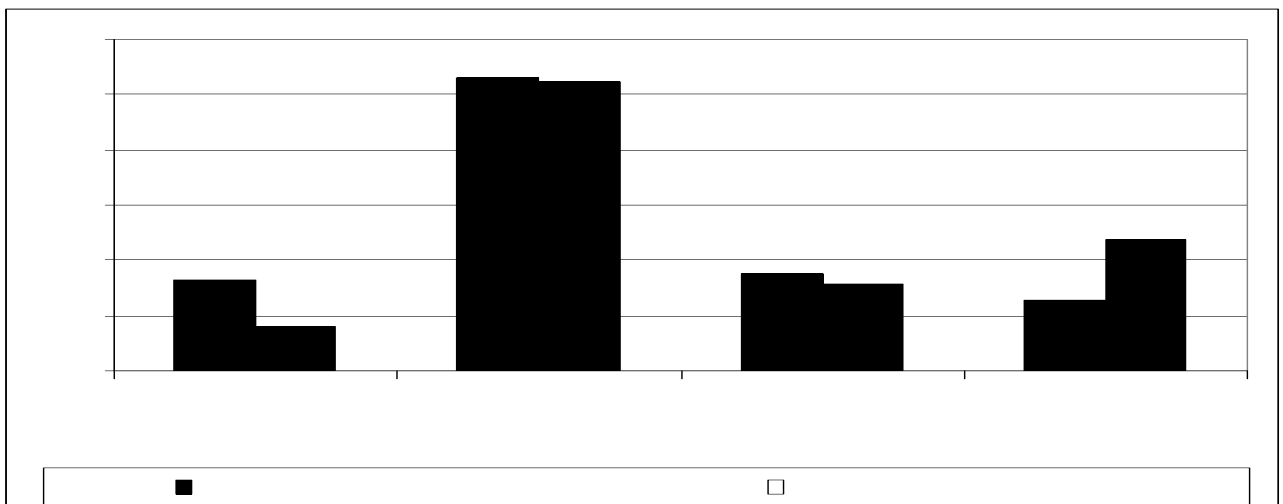

Рис. 4.5. Особливість розподілу інтерпретаційних груп тлумачень дітьми сутності допомоги (на початку й у кінці молодшого шкільного віку)

Як показали проведені опитування, більшість молодших школярів використовують одну з вище означених ліній доведення, хоча спостерігаються й спроби використовувати декілька ліній аргументування. При цьому досить часто звучать ідеї, що вказують на схильність дітей проектувати ситуацію на самого себе, здійснювати пошук відповіді не лише на основі функціонування свідомості, а й когнітивних структур самосвідомості: «я потрапив у біду, а мій друг урятував», «мені погано, а друзі допомогли».

Важливим аспектом готовності дітей до просоціальної поведінки є усвідомлення її мотиваційних основ. Для дітей молодшого шкільного віку виокремлювати й пояснювати спонукальну основу поведінки досить складно, тому відсоток дітей, які не змогли виконати завдання, виявився дещо вищим, ніж при вирішенні попереднього. Розмірковуючи над питанням «Чому люди допомагають один одному?», діти виокремлюють ряд підстав, які загалом можна віднести до п'яти змістових категорій: акцентування на особливостях реципієнтів допомоги, бажання отримати винагороду у відповідь, посилення на особливості діяльності чи ситуації, особистісні якості людини, особливості стосунків між людьми та моральні зобов'язання. Зосереджуючи увагу на особливостях реципієнта допомоги, діти посиляються на наявність певної неспроможності людини виконати завдання («не може», «не вміє»), вік реципієнта («малий», «старенький», «бабуся»), його фізичний стан чи стать («слабий», «хворий», «дівчинка»), характер родинних стосунків («мамі треба допомагати», «бо вони рідні»). У відповідях деяких дітей були використані також узагальнюючі категорії: «усі рівні», «усі однакові». У загальному контексті дитячих суджень категорія «особливості реципієнта» зайняла найнижчу позицію (6,4 відсотка), до того ж вікова динаміка представленості цієї категорії низхідна. Якщо у розмірковуваннях першокласників ці ідеї звучали більше ніж у десяти відсотків суджень, то у висловлюваннях учнів четвертого класу вони набрали менше п'яти відсотків. Цікавим аспектом розуміння просоціальних вчинків є відчуття молодшими школярами прагнення людей до взаємності, яке народжується у процесі соціальної взаємодії.

Незважаючи на те, що діти здатні розуміти цінність безкорисливого вчинку, вони відчувають, що такий шлях налагодження зв'язків переважно пробуджує готовність людини діяти просоціально у відповідь: «добро повернеться більшим добром», «завтра мені теж допоможуть». Категорія «підтримка у відповідь» склала близько десяти відсотків. Аналіз таблиці 4.11 вказує, що найяскравіше тенденція простежувалася в позиціях дітей перших підгруп (12,2 відсотка). До кінця періоду показник знизився до 5,1 відсотка. Найчастіше в дитячих судженнях звучали ідеї щодо нормативних основ стосунків між людьми («так повинно бути», «без допомоги люди не можуть жити», «так учить Біблія», «це поняття людяності»). У процесі міркувань діти посиляються як на моральні зобов'язання та традиції співжиття («так заведено»), так і на можливі небажані наслідки («люди дбають один про одного, щоб не виглядати байдужими», «без

допомоги світ стане грубим») чи позитивні зміни («щоб було добре жити», «щоб змінити життя на краще», «щоб був мир і злагода»). Категорія стосунків та моральних зобов'язань склала 55 відсотків від загальної кількості аргументувань. Впродовж періоду саме вона має найяскравішу вікову динаміку (від 46,9 до 61,0 відсотка; $\phi^*=1,88$; $p \leq 0,05$).

Таблиця 4.11

Основні категорії міркувань молодших школярів щодо мотиваційних основ допомоги

n=352

Середній вік дітей (у роках)	Викон. завдання (у %)	Кількісні показники основних категорій міркувань (у %)				
		особлив. реципієнта	підтримка у відповідь	характеристики суб'єкта	діяльнісно-ситуаційна	моральні зобов'яз.
6,7	55,7	10,2	12,2	14,3	16,3	46,9
7,6	58,0	7,8	9,8	19,6	13,7	49,0
8,6	67,0	3,4	6,8	20,3	8,5	61,0
9,7	67,0	5,1	5,1	18,6	10,2	61,0
Середні по періоду	61,9	6,4	8,3	18,3	11,9	55,0

Відносно самостійною лінією доведень є посилення на особистісні якості людей («люди турботливі», «совісні» «кожна людина має свою власну совість», «у них добре серце», «це природна риса людини»). Частота використання цієї лінії доведень підвищується з восьми років. По періоду вона склала 18,3 відсотка. Діяльнісно-ситуаційна категорія об'єднує думки про існуючу чи потенційну напруженість ситуації («у когось біда», «щоб не трапилось щось зле», «щоб не було важко»), а також обговорення ідей, щодо особливостей завдання та логіки його виконання. У цьому контексті переважно звучать ідеї про доцільність взаємодії людей. Дитячі судження засвідчують, що молодші школярі здатні виокремлювати продуктивність колективної співпраці, її вищу результативність та ефективність. Увага дітей зосереджується на швидкості реалізації завдань («швидше справляться»), його якості («зроблять краще»), зміні рівня суб'єктивної напруги («один не може справитися, а багато впораються», «щоб було легше», «щоб не було важко»). Можна констатувати, що при аналізі життєвих ситуацій діти виявляють здатність до прогностичного оцінювання їх розгортання з урахуванням ролі міжособистісної взаємодії учасників та їх співпраці. Впродовж періоду частота використання цієї категорії пояснення мотивації допомоги поступово знижується (від 16,3 до 10,2 відсотка).

Важливим аспектом просоціального розвитку є усвідомлення дітьми соціальної значущості стратегії, розуміння її унікальної ролі у суспільному житті людства та життєдіяльності окремо взятої особистості. Для аналізу цих аспектів проблеми дітям було запропоновано уявити, що трапилось б, якби люди перестали допомагати один одному. Отримані судження засвідчують, що рівень когнітивного й соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку забезпечує їм здатність вирішувати такі завдання. Загалом, майже всі учасники опитування (

89,5 відсотка) змогли висловити судження релевантного змісту (див. табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Кількісні показники основних ліній доведень у судженнях дітей щодо зміни життя при відсутності допомоги

n=352

Середній вік дітей (у роках)	Виконали завдання (у %)	Представленість різних категорій дитячих міркувань (у %)							
		1	2	3	4	5	6	7	8
6,7	79,5	20	21,4	8,6	10	14,3	8,6	10	7,1
7,6	81,8	22,2	22,2	9,7	4,2	15,3	15,3	8,3	2,8
8,6	96,6	25,9	23,5	4,7	1,2	21,2	17,6	4,7	1,2
9,7	100	27,3	25,0	1,1	1,1	25,0	18,2	1,1	1,1
Середні по періоду	89,5	24,1	23,2	5,7	3,8	19,4	15,2	5,7	2,9

У процесі аналізу нас найбільше цікавила логіка доведень, яку використовували діти при вирішенні завдання. У загальному розмаїтті дитячих ідей найчіткіше простежувалися наступні лінії: обговорення змін у загальній картині світу (1); позначення труднощів, що неминуче виникли б у житті людей (2) та їх діяльності (3); погіршення емоційного самопочуття (4); негативна оцінка особистісних якостей та характеристик людей (5); зміни у системі стосунків (6); загрози для життя та здоров'я людей (7). Думка про відсутність змін при відсутності допомоги (8) була висловлена лише окремими дітьми (2,9 відсотка). Найчастіше така позиція зустрічалася у наймолодшій підгрупі. Найбільш представленою групою суджень були ідеї щодо зміни загальної картини світу та її сутності. У загальній системі суджень ця категорія доведень зайняла майже четверту частину (24,1 відсотка). Діти використовували як описово-емоційні характеристики змін («світ перетворився б на безсовісну, байдужу до чужого горя кулю», «перестали б цвісти квіти й дерева, а безпритульних собак і котів стало б більше», «усе було б сіре та чорне», «не було б добра на світі», «запанує зло»), так і лаконічно-стверджувальні («кінець світу», «хаос», «біда»). У багатьох судженнях звучали оціночні характеристики («світ стане гіршим», «стане злим і поганим», «зміниться в гіршу сторону»).

Близькою за своєю сутністю є також лінії доведень через характеристику життя людей (категорія 2) («жахливе життя», «було б усім погано, важко жити, оскільки не було б добра в серці»); особливості діяльності та її наслідки (категорія 3) («нічого не виходило б», «люди на землі нічого б не зробили», «усі нічого б не знали й не уміли»). У загальній системі суджень ці категорії склали 23,2 та 5,7 відсотка відповідно (див. табл. 4.12). Типовими є лінії доведень через позначення негативних змін людської сутності та системи міжособистісних стосунків (категорії 5, 6). Використовуючи перший шлях доведень, діти вказували не лише на появу негативних якостей («усі стали б жорстокими», «безжалісними», «байдужими», «злими»), а й використовували прийом глобального оцінювання («ми стали б поганими людьми», «люди перестали б

бути людьми», «це вже були б не люди, а якісь інші істоти»). Ця лінія доведень прозвучала у відповідях кожного п'ятого учасника опитування (19,4 відсотка). Увага значної частини дітей (15,2 відсотка) була зосереджена на руйнуванні чи погіршенні стосунків між людьми («кожен думав би лише за себе», «зникла б дружба», «люди стали б самотні», «була б незлагодна», «не було б миру», «була б війна»). Цікавими лініями міркувань є виокремлення дітьми внутрішніх переживань людей («усім стало б прикро», «були б сумні», «ображені»). Ці судження вказують на достатньо високий рівень соціального розвитку молодшого школяра, готовність декодувати не лише зовнішні транзакції, а й помічати переживання партнера.

Результати аналізу вікової динаміки вказують на те, що обсяг двох перших категорій доведень впродовж вікового періоду поступово зростає (від 41,4 до 52,3 відсотка). При цьому діти все рідше висловлюють судження конкретного характеру, оперуючи більш узагальненими поняттями. Найбільш яскрава вікова динаміка простежується у категоріях стосунків та якостей особистості. Діти все частіше переходять від загальної характеристики життя до аналізу соціальних процесів, обговорення ідеї руйнування цінностей, втрати людиною її моральної сутності. Відмова від надання допомоги сприймається дітьми як негативне явище. Відповідно особистість, яка обирає таку позицію, оцінюється негативно. Зокрема, відповідаючи на питання «Як можна було б назвати людину, що відмовилася надати допомогу?», діти висловили 346 суджень із використанням 33 релевантних ліній доведення. Найтипівішими виявилися 5 категорії: байдужа (24 відсотки); погана (19,9 відсотка); егоїстична (15,3 відсотка); зла (11 відсотків); безсердечна (9,2 відсотка). У сукупності вони охопили 83,2 відсотка від загальної кількості (див.рис. 4.6.).

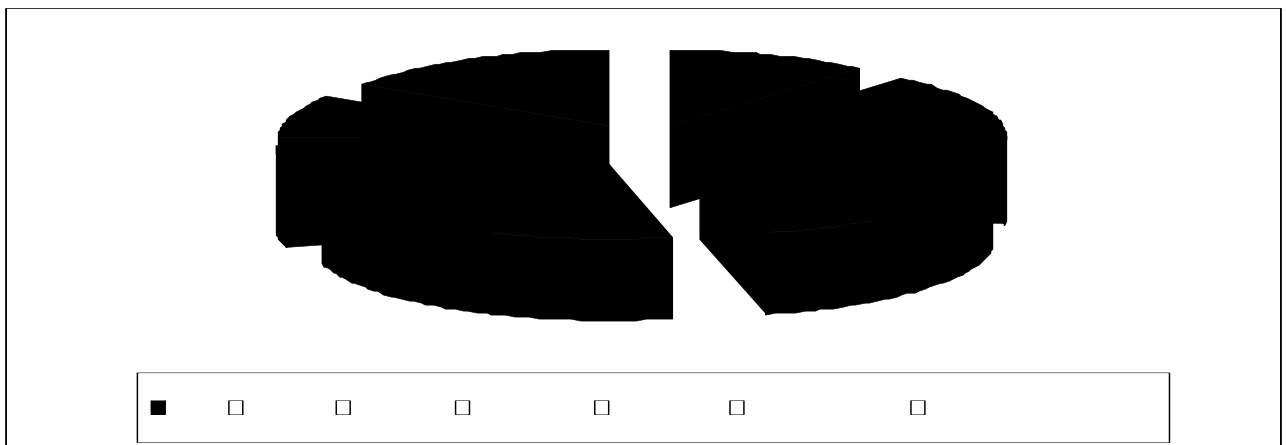

Рис. 4.6. Кількісні показники виокремлених дітьми різних груп якостей людей за умови їх пасивних позицій у просоціальних ситуаціях

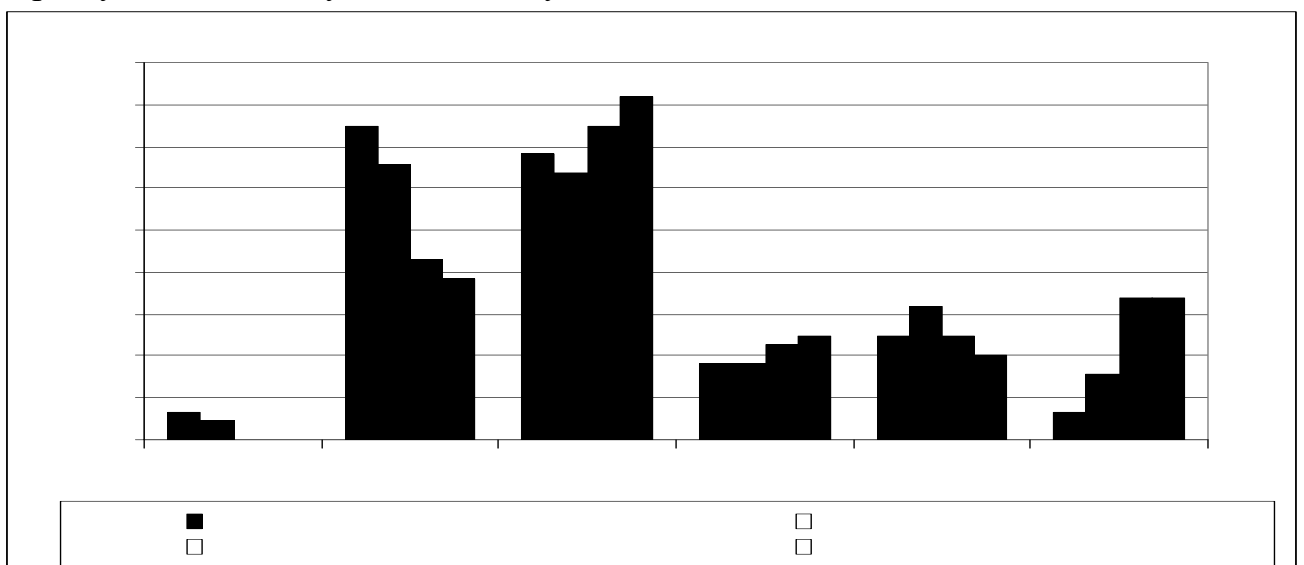
Решта негативних якостей утворювалися дітьми переважно через використання приставки «не» (недружелюбна, недобра, неспівчутлива, нехороша) чи приставки «без» (бездушна, безсовісна, безжалісна). У деяких випадках діти використовували прийом власного словотворення. «Таку людину можна назвати неповажливою», – говорить Ната К. «Це недопоміжник», – вважає Ігор О.). Результати аналізу суджень засвідчують, що діти молодшого шкільного

віку не лише адекватно оцінюють сутність партнера залежно від його поведінки, а й володіють достатнім словниковим запасом, щоб підібрати релевантні характеристики.

Отже, молодший шкільний вік – сприятливий період у розвитку когнітивно-мотиваційних основ просоціальної поведінки. Впродовж періоду простежується поступове зміщення уваги дітей із зовнішніх, поверхневих характеристик ситуації, до виокремлення складних процесів міжособистісної взаємодії. Відмова в наданні допомоги сприймається дітьми не лише як утруднення в реалізації поставлених завдань та діяльності загалом, а й як підстава негативних змін у широкому соціальному просторі та особистісній сутності людини.

Важливим показником просоціальної компетентності дітей є розвиток здатності до прогностичних міркувань та умовисновків щодо особливостей власної поведінки та її наслідків. Для аналізу цих можливостей дітям було запропоновано описати зміни, які можуть відбутися при їх відмові надавати допомогу оточуючим. Це завдання спрямовувалося як на перевірку когнітивних основ просоціальної поведінки, так і на розвиток ціннісних установок та рефлексивних процесів. Аналіз отриманих результатів показав, що при вирішенні цієї проблемної ситуації увага дітей, перш за все, зосереджується на виокремленні характеру стосунків із найближчими партнерами («не буде друзів», «усі образяться», «мама буде сварити»). Виокремлення лінії руйнування соціальних зв'язків, як наслідку байдужої чи пасивної поведінки, впродовж вікового періоду має позитивну динаміку. Якщо на початку періоду третина дітей (34,1 відсотка) виокремила саме цей наслідок негуманної поведінки, то до кінця періоду це звучало у 40,9 відсотка суджень (див. рис. 4.7).

При цьому паралельно підвищувалася категорія ставлень. Загалом вона зайняла десяту частину від кількості висловлених суджень. Впродовж вікового періоду її обсяг поступово підвищувався.

1. – очікування відмов у допомозі у відповідь; 2. – руйнування стосунків; 3. – зміна ставлень; 4. – характеристика ситуації; 5. – зміни в особистісних характеристиках

Рис. 4.7. Основні категорії міркувань дітей про наслідки відмови надання допомоги

Наявність цієї групи доведень вказує на те, що діти можуть виокремлювати не лише соціальні зв'язки, а й більш глибокі процеси, що лежать у їх основі. Обговорюючи зміну ставлень, діти використовують наступні лінії доведень: «ніхто не буде шанувати», «перестануть довіряти», «не будуть поважати», «у всіх погіршиться ставлення до мене». Зокрема, четвертокласник Олег Ф. по-дорослому зазначає: «Як людину мене будуть зневажати. Люди віддаляться від мене».

Досить цікавою лінією дитячих міркувань є застосування самооціночної категорії аналізу особистісних рис та їх трансформування під впливом негуманної поведінки. У загальній сукупності суджень вони зайняли 11,4 відсотка, але саме у цій категорії міркувань простежується найінтенсивніший процес вікової динаміки (від 3,4 до 17,0 відсотків; $\phi^* = 2,1$; $p \leq 0,05$). У процесі самооцінювання простежується дві лінії доведень: через виокремлення негативних наслідків для особистості («буду егоїстом», «стану нещирим», «не буду добрим», «стану поганою людиною», «буду байдужим») та через позначення неприйнятності поведінки байдужого плану («я не зможу не допомагати», «такого ніколи не станеться»).

Майже третина дітей (27,8 відсотка) висловили припущення, що їхнє небажання надавати допомогу іншим приведе до таких же реакцій у відповідь. Їх судження вказують на розуміння дітьми взаємності як основи просоціальних дій. «Люди будуть так само ставитися у відповідь, тому, що не допомагати це нечесно», – зазначає другокласник Максим Ч. «Мені ніхто не буде допомагати, тому що добром відповідають на добро, а на байдужість – байдужістю», – говорить Іра С. Найбільш яскраво ця лінія доведень звучить у позиціях дітей двох перших вікових підгруп. Впродовж періоду ця тенденція послаблюється (від 37,5 до 19,3 відсотка). Отже, на підставі аналізу дитячих суджень можна стверджувати, що в молодшому шкільному віці рівень когнітивного розвитку дітей забезпечує адекватне розуміння просоціальної поведінки особистості, її природу, сутність, наслідки.

Як і будь-які інші соціальні процеси, просоціальна поведінка викликає емоційний відгук у свідомості як суб'єкта, так і реципієнта допомоги, формуючи психологічну готовність до її надання та отримання. Більшість молодших школярів усіх вікових підгруп зазначають, що допомога їм подобається. При цьому частина дітей відразу вказує на значне покращення емоційного самопочуття («мені стає весело», «я радію»). Важливою лінією становлення просоціальної компетентності є розуміння дітьми існування певних обмежень у цій сфері соціальної взаємодії. Зокрема, неприйняття чи ігнорування дітьми допомоги, когнітивно-мотиваційні основи позиційних виборів, здатність дітей вибірково ставитися до потенційних суб'єктів допомоги, аналізувати власні можливості у вирішенні проблемної ситуації. Зазначимо, що психологічні механізми відмови дітей від прийняття допомоги безпосереднім предметом дослідження у попередніх наукових роботах не виступали.

Як відомо, просоціальна активність завжди передбачає як мінімум двох учасників: людину, що надає підтримку (суб'єкт допомоги), та партнера, що її отримує (реципієнта). Розуміння природи і сутності міжособистісних процесів,

що розгортаються у цій діаді, є важливим аспектом розвитку просоціальної компетентності дітей. Люди мають схильність позитивно реагувати на допомогу, приймати її, але існують і певні психологічні обставини, які спричиняють відмову у прийнятті просоціального сприяння. Чию ж допомогу діти схильні ігнорувати? Зазначимо, що релевантні міркування з цього питання висловила більшість (84,7 відсотка) учасників. При цьому показник відмов та неточних відповідей впродовж вікового періоду істотно зменшується (від 21,6 до 6,8 відсотка), що вказує не лише на підвищення когнітивних можливостей дітей у розумінні міжособистісних процесів, а й формування позиційних основ поведінки. Перейдемо до аналізу змістового компонента дитячих міркувань. Опитування показали, що лише незначна кількість учасників висловили згоду приймати підтримку від усіх. Свою позицію діти мотивували тим, що «будь-яка допомога може бути корисна». Вони готові прийняти її від будь-якої людини, «коли це необхідно». Частина дітей зазначали, що партнерів, від яких вони не хотіли б прийняти допомогу, взагалі немає. У цілому по віковій вибірці ця підгрупа дітей склала 14,1 відсотка (див. табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Кількісні показники різних категорій міркувань про неприйняття дітьми допомоги від певних суб'єктів

n=352

Середній вік дітей (у роках)	Заг. к-сть дітей	К-сть дітей, що виконали завдання (у %)	Кількісні показники основних категорій міркувань (у %)		
			відсутність ігнорування	особливості стосунків	непривабл. суб'єкта
6,7	88	78,4	14,5	40,6	44,9
7,6	88	79,5	14,3	45,7	40,0
8,6	88	87,5	14,3	55,8	29,9
9,7	88	93,2	13,4	53,7	30,7
Показники по періоду	352	84,7	14,1	49,3	36,6

При цьому особливих відмінностей у її обсягах у різних підгрупах не простежується. Аналізуючи дитячі позиції, ми переконалися, що все розмаїття мотиваційних підстав відторгнення допомоги можна звести до двох факторів: особливості міжособистісних стосунків між учасниками просоціальної взаємодії та непривабливості суб'єкта допомоги. Перша група мотиваційних відмов представлена у половині дитячих висловлювань (49,3 відсотка), до того ж її кількісні показники з віком підвищуються (від 40,6 до 53,7 відсотка). У дитячих висловлюваннях чітко простежуються три основні лінії доведень: відсутність міжособистісних зв'язків із суб'єктом допомоги («чужинці», «незнайомі»); виокремлення конкретних людей, чия допомога є небажаною; вказівка на наявність ознак деструктивних форм взаємодії («мене не розуміють», «погано ставляться», «я з ними не дружу», «посварився»).

Називаючи конкретних людей, молодші школярі зосереджують увагу на дітях із найближчого оточення. Це переважно однокласники чи сусіди. Виокремлення дорослих у цьому контексті зустрічається досить рідко й зумовлене дією певних негативних стереотипів («циган», «того, хто хоче мене вкрати») чи отриманою психотравмою. Зокрема, Назар М. (8 р. 9 міс.) зазначає: «Я б не хотів прийняти допомогу від тата, бо він нас покинув». Співставлення трьох ліній доведень у системі міжособистісних стосунків показує, що на початку періоду діти переважно обговорюють ідею «чужого», у старших підгрупах все частіше з'являються думки про якість стосунків. Їх розлагодженість використовується як підстава відмови від прийняття допомоги.

Друга група мотивів, які виокремлюються дітьми як підстава для ігнорування допомоги, стосується ознак непривабливості суб'єкта допомоги. У цій групі доведень також простежується декілька ліній дитячих міркувань. Зокрема, це виокремлення негативних якостей партнера, переважно узагальнюючого типу («недобра людина», «зла», «жорстока», «злочинець»), чи асоціальних ознак у її поведінці («робить зло іншим», «насміхається над іншими», «дражниться»). До цієї ж категорії суджень можна віднести й міркування дітей щодо непривабливості мотивів поведінки суб'єкта допомоги, відсутності в його намірах щирості чи, навпаки, наявності прагнення отримати винагороду. Допомога, яка надається без особливого бажання, сприймається дітьми як небажана. Підтвердження цих ідей ми знаходимо й у відповідях на питання про звернення за допомогою до товариша за умови невпевненості в його бажанні підтримати. Більше третини дітей усіх вікових підгруп (40,3 відсотка) відмовляються звертатися за допомогою до невмотивованого партнера, причому вікова динаміка цієї позиції висхідна (від 36,2 до 40,2 відсотка) (див. табл. 4.14).

Таблиця 4.14

Вибір молодшими школярами різних стратегій поведінки з невмотивованими суб'єктами допомоги

n=352

Основні типи позицій	Кількісні показники представленості різних позицій у кожній із вікових підгруп (у %)				Середні показники
	M=6,7 р.	M=7,6 р.	M=8,6 р.	M=9,7 р.	
негативна	36,2	40,0	44,2	40,2	40,3
позитивна	56,5	54,3	53,2	57,3	55,4
невизначена	7,2	5,7	2,6	2,4	4,4

Небажаними просоціальними партнерами діти сприймають також людей, чию діяльність оцінюють як малоуспішну, мають сумнів щодо їх компетентності («сам не знає», «не вміє»). У цьому випадку простежується проектування дітьми гіпотетичної ситуації на реалії шкільного життя. Прототипом таких непривабливих партнерів переважно виступають однокласники, допомога яких при вирішенні навчальних завдань не завжди є результативною. У категорії «непривабливого партнера» незначний відсоток ідей пов'язаний із дією мотивів турботи чи опіки відносно суб'єкта допомоги. Діти вказують на те, що не хотіли

б прийняти допомогу від тих, хто сам її потребує, або ж сприймається як більш слабкий чи менш самодостатній («від молодшого братика», «від старенького», «від бідного»). Аналіз представленості цієї категорії міркувань показує, що по віковому періоду вона склала більше третини висловлювань (36,7 відсотка). Найчастіше ця група доведень спостерігається в наймолодшій підгрупі, де вона займає домінуючу позицію. Аналізуючи вікові зміни доведень, можна помітити, що, починаючи з дев'ятого року, діти використовують ширші пояснення своїх позицій, з виокремленням мотиваційних основ та поєднанням декількох підстав.

Отже, виконаний аналіз засвідчує, що діти молодшого шкільного віку здатні виявляти певну вибіркковість та обережність щодо суб'єктів допомоги. Основними підставами, які породжують небажання прийняти зовнішнє сприяння, є соціальна непривабливість партнерів та відсутність налагоджених міжособистісних зв'язків. Ці механізми формуються в результаті засвоєння дітьми застережних нормативів, трансльованих дорослими, та індивідуального досвіду взаємодії з оточуючими. Їх існування вказує на підвищення соціальної компетентності дітей та розвиток варіабельності поведінки.

У той же час необхідно зазначити, що відмова від допомоги може зумовлюватися не лише особливостями стосунків і характеристик суб'єкта сприяння. Потенційні реципієнти допомоги не завжди налаштовані на її позитивне сприйняття. Відповідно, це впливає на оцінку своєчасності просоціальних дій, їх ефективності та бажаності. Розуміння дітьми даних нюансів особистісних і міжособистісних процесів також є важливим аспектом просоціального розвитку. Для обговорення цієї ідеї дітям було запропоновано поміркувати над тим, чому, вирішуючи складні завдання, вони не схильні звертатися за допомогою. Учні досить жваво розмірковували над цим питанням, часто вступаючи у дискусію з дорослими та іншими членами родини. Зокрема, мама одного з першокласників, Тамара П., зазначає: «Було досить пізнавально й навіть неочікувано отримати такі відповіді від сина. Між Тимофієм і його старшим братом виникла ціла полеміка».

Поглянемо на підстави відмови від допомоги чи її пошуку в ситуаціях проблемного характеру, які були виокремлені дітьми. Зазначимо, що, як і при вирішенні будь-якого іншого когнітивного завдання, частина молодших школярів (6,5 відсотка) після нетривалого розмірковування від його вирішення відмовилися. Усі судження були згруповані у вісім категорій: постійного пошуку допомоги та її прийняття (1); категорія мотивації (2); обов'язку (3); впевненості у своїх силах (4); емоційного дискомфорту (5); побоювання відмови (6); самопрезентаційна (7); турботи про партнера (8). До першої категорії («пошук допомоги») були віднесені судження, в яких стверджувалася думка про легке сприйняття допомоги («я завжди прошу допомогти»). Ця підгрупа в загальній вибірці склала 7,1 відсотка. Впродовж періоду прослідковується зменшення таких позицій (від 11,4 до 3,4 відсотка) (див. табл. 4.15).

Таблиця 4.15

Кількісні показники різних груп суджень дітей молодшого шкільного віку про небажаність отримання допомоги

n=352

Середній вік дітей (у роках)	К-сть дітей, що виконали завдання	Кількісні показники основних груп доведень (у %)							
		1	2	3	4	5	6	7	8
6,7	89,8	11,4	39,2	5,1	5,1	26,6	6,3	2,5	3,8
7,6	89,8	8,9	38,0	8,9	10,1	21,5	3,8	2,5	6,3
8,6	94,3	4,8	41,0	7,2	13,3	20,5	2,4	3,6	7,2
9,7	100	3,4	36,4	2,3	15,9	20,5	2,3	5,7	13,6
По періоду	93,5	7,1	38,6	5,9	11,1	22,3	3,7	3,6	7,7

На нашу думку, це закономірне явище, оскільки молодші школярі пов'язують проблемність ситуації з виконанням навчальних задач, які на початку шкільного життя постійно супроводжуються й стимулюються дорослим. Друга категорія («категорія мотивації») об'єднує судження діаметрально-протилежного характеру. Позначаючи різні мотиваційні підстави, діти обґрунтовують свою відмову від пошуку зовнішнього сприяння. У цьому контексті можна виокремити декілька мотиваційних ліній: прагнення до саморозвитку («хочу бути розумним», «хочу зрозуміти»); оволодіння діяльністю («щоб навчитися»); самоствердження («хочу виконати сама, а не чийось розумом», «хочу показати себе кращою», «не хочу почуватися нерозумним», «не хочу бути лінтяєм»); самовідношення («вважаю себе гордою»); мотив нормовідповідності («хочу заробити чесну оцінку»). Окрему лінію спонук утворюють мотиви соціальної групи («не хочу просити», «не люблю просити»). Уже перший погляд на мотиваційні характеристики вказує на те, що навіть дітям молодшого шкільного віку значно легше прийняти допомогу, якщо вона ініційована суб'єктом допомоги, а не є відповіддю на прохання. При отриманні допомоги діти мають здатність простежувати втрати для самооцінки та самовідношення. Однією з ліній суб'єктивного оцінювання допомоги є врахування потенційних загроз для розвитку власних можливостей і якостей. Загалом мотиваційна категорія обґрунтування позиції відмови від допомоги була виокремлена більше ніж у третини суджень (38,6 відсотка). Аналіз вікової генези засвідчує, що впродовж періоду відбуваються певне переструктурування мотиваційних груп, але загалом обсяг цієї категорії доведень особливо не змінюється. Зміни, що відбуваються, є змістовими, а не кількісними.

Високий рівень представленості у всіх вікових підгрупах отримала п'ята категорія – категорія емоційного дискомфорту (22,3 відсотка). У дитячих судженнях звучить ідея потенційного емоційного розбалансування. Використовуючи різні шляхи доведень, діти вказують на переживання, які виникають при необхідності звернутися за допомогою, або ж після її отримання («соромно», «неприємно просити», «я стидуюся», «незручно»). Вікова динаміка категорії низхідна (від 26,6 до 20,5 відсотка) (див. табл. 4.15). Високі значення використання доведень цієї групи в наймолодшій підгрупі, на нашу думку, пов'язані не лише з сором'язливістю, а й переживанням тривоги та страху, які зумовлені необхідністю вступити в контакт з оточуючими. Близькою групою

міркувань є самопрезентаційна категорія (7). Сюди увійшли ідеї двох типів: побоювання самопрезентаційних провалів («боюся осоромитися», «не хочу показати, що не вмію», «боюсь, що з мене сміятимуться»); прагнення підвищити свій статус («хочу показати себе кращим»). Обсяг цієї категорії у віковій вибірці незначна (3,6 відсотка). Все ж варто зазначити, що ця лінія доведень має висхідну вікову динаміку (із 2,5 до 5,7 відсотка). Це вказує на позитивні вікові зміни самопрезентаційної стратегії, що підтверджується й нашими попередніми дослідженнями [111].

Цікавими є лінії доведення відмови від допомоги через категорію обов'язку та впевненості у власних силах. Якщо в мотиваційній підгрупі діти використовували словосполучення «я хочу», «я не хочу», то в судженнях категорії обов'язку зафіксоване розуміння й прийняття дітьми особистісних зобов'язань («я повинен сам виконати», «треба думати»). Категорія впевненості у свої сили по віковій вибірці посіла третє місце. У дитячих розмірковуваннях відмова обґрунтовується вірою у свої можливості («я сам зможу», «думаю, що впораюся», «я вірю, що справлюся») чи шляхом виокремлення особистісних характеристик («я розумна», «я горда», «я самостійний»). Вікова динаміка цієї категорії яскрава позитивна (від 5,1 до 15,9 відсотка; $\phi^*=2,41$; $p\leq 0,01$). Усі описані групи міркувань переважно пов'язані з процесами самопізнання. Категорії «побоювання відмови» (6) та «турботи про суб'єкта допомоги» (8) мають інше спрямування. Погляд дітей спрямований на партнерів. Остання категорія об'єднує судження, у яких простежується розуміння інтересів інших людей. Декларуючи відмову, діти використовують судження: «не хочу гаяти час інших», «не хочу обтяжувати». Ця лінія доведень має висхідну динаміку від 3,8 до 13,6 відсотка; $\phi^*=2,4$; $p\leq 0,01$).

Отже, результати проведеного аналізу засвідчили, що у період молодшого шкільного віку діти не лише добре поінформовані про сутність допомоги та її соціальну значущість, а й розуміють існування певних обмежень у цій системі міжособистісних процесів. У дітей простежується вибіркоче ставлення до сприяння з боку оточуючих. Вони здатні виокремлювати мотиваційні підстави, які унеможливають прийняття допомоги чи роблять її менш привабливою. Здатність дітей адекватно оцінювати не лише проблемну ситуацію, а й соціальний контекст її перебігу – важливий аспект розвитку когнітивних основ просоціальності. Правильна оцінка власних можливостей і просоціального потенціалу середовища забезпечує успішність особистісного розвитку.

Просоціальна активність, як і інші аспекти людської діяльності та поведінки, є досить складною за детермінацією. На її перебіг впливає багато чинників. Важливу роль у цьому процесі належить не лише здатності декодувати ситуацію, розпізнавати наміри партнера, помічати утруднення, які він відчуває у зв'язку з особливостями ситуації, а й емоційній складовій – починаючи від її розуміння до виникнення співпереживань у відповідь. Відповідно, ми спробували проаналізувати як розпізнавання емоційних станів, так і емпатійні переживання. Проведені спостереження засвідчують, що завдання на розуміння й розпізнавання емоційних станів партнерів для дітей молодшого шкільного віку продовжують зберігати певну складність. Це зумовлено як особливостями

психічного розвитку дітей, так і специфікою емоційної сфери. Як відомо, вияв емоційних станів є досить розмаїтим процесом, у якому декларовані самовияви та внутрішні переживання не завжди співпадають. Розпізнавання конфлікту між маніфестованим і внутрішнім станом людини вимагає значних інтелектуальних ресурсів та досвіду.

Як показали обстеження, лише половина дітей молодшого шкільного віку легко справляються із завданнями, у яких змодельована розбіжність між зовнішнім виявом емоційних станів і загальною характеристикою ситуації. У позиціях решти дітей простежується збереження орієнтування на зовнішні ознаки емоційних станів з ігноруванням змістового контексту події. Діти зосереджують увагу на зовнішньо-декларованих показниках (посмішка) без їх співвіднесення з реальними подіями. Зокрема, пояснюючи настрій персонажу, якому після бешкетування вчитель висловлює різке й гостре невдоволення, діти переважно позначають дві позиції – веселий настрій чи настрій без змін. Основою їх висновків є наявність у респондента посмішки. Розуміння того, що в цьому контексті вона виконує маскувальну функцію, у дітей відсутнє.

Результати аналізу вікових змін у декодуванні ситуацій, що мають елемент невідповідності емоційного самопочуття і його зовнішнього виявлення, вказує на те, що впродовж вікового періоду ці когнітивні можливості підвищуються нерівномірно. На початку періоду лінія змін характеризується плавним підйомом (від 25,7 до 36,8 відсотка), у другій половині періоду – більш різким (від 49,8 до 71,6 відсотка; $\phi^* = 2,99$; $p \leq 0,01$).

Зіставлення характеру виконання завдання з показниками інтелекту засвідчує, що ці змінні взаємопов'язані. Загалом, середній показник інтерпретації завдань емпатогенного характеру по віковому періоду склав 7,9 бала (із 12 можливих). Впродовж періоду простежується підвищення цього показника (від 7,6 до 8,3 бала). Найчіткіше він простежується в трьох інтелектуальних підгрупах: «дуже високий інтелектуальний розвиток», «високий» та «знижена інтелектуальна норма» (див. табл. 4.16). Для підгруп із середніми показниками інтелектуального розвитку «гарна норма» та «середній інтелект» тенденція до підвищення не простежується.

Таблиця 4.16
Взаємозв'язок когнітивної емпатії із показниками інтелекту
n=352

Рівневі показники інтелекту	Середні показники правильно проінтерпретованих емпатогенних сюжетів дітьми різних вікових підгруп (у балах)			Середні по періоду
	М = 6,1 років (вихованці д/с)	М = 8,6	М = 9,7	
дуже високий	10	10,3	11,3	10,5
високий	9,2	9,3	9,6	9,4
гарна норма	7,7	7,5	7,3	7,2
середній	7,1	7,3	7,1	7,2
знижена норма	3,8	6	6	5,3
Середні по віку	7,6	8,1	8,3	7,9

Зіставлення цих результатів з ідентичними матеріалами по дошкільному періоду (див. табл. 4.4) вказує на послаблення зв'язку змінних інтелекту та показників когнітивної емпатії в період молодшого шкільного віку. Якщо на завершальному етапі дошкільного дитинства коефіцієнт лінійної кореляції двох змінних становив $r_p = 0,61$ ($p < 0,01$), то в середині молодшого шкільного віку він знижується до $r_p = 0,49$ ($p < 0,01$). У кінці періоду його величина вказує на наявність помірною зв'язку між змінними ($r_p = 0,41$; $p < 0,01$). Це свідчить про те, що когнітивні операції досягають рівня, який забезпечує можливість зчитування й декодування основних показників ситуації соціальної взаємодії. Просоціальна поведінка завжди буде пов'язана з когнітивним ресурсом, але поступово він перестане виконувати роль домінуючого чинника, займаючи місце важливого інваріанта просоціальної поведінки. Його вплив у наступних вікових періодах найчіткіше виявляється не стільки у декодуванні соціальної ситуації, скільки у виборі оптимальних стратегій допомоги, її складності та варіативності. Зазначимо, що наші результати узгоджуються з ідеєю Н. Nayaashi про те, що саме в період 8-9 років у когнітивній сфері дитини відбуваються важливі зміни, які дозволяють зрозуміти складні нюанси емоційного життя партнерів, вибірковість у вияві чи приховуванні емоційних станів залежно від ситуації [398].

Підтвердження цього висновку ми знаходимо при зіставленні показників просоціальної поведінки дітей з їх навчальною успішністю. Впродовж вікового періоду показник кореляції вказує на наявність зв'язку між цими змінними ($r_p = 0,31$; $p < 0,01$), але з настанням підліткового періоду така детермінація зникає. Якщо дисциплінованість, зібраність, старанність успішних молодших школярів сприяє й більш нормовідповідній, просоціальній поведінці, то у подальшому ці тенденції не простежуються. Як наслідок, вчителі середніх і старших класів не помічають різниці у просоціальній поведінці успішних та малоуспішних підлітків. «Мій багаторічний досвід, – зазначає вчитель із 30-річним педагогічним стажем Олена О., – переконав мене, що з більшості двієчників виростають хороші, доброзичливі люди. Вони ладять із людьми, мають хороші сім'ї, ведуть себе привітно при зустрічі з учителями, виявляють готовність допомогти і підтримати, що не завжди простежується в поведінці відмінників». Зазначимо, що отримані результати узгоджуються з висновками психогенетичних досліджень про зниження впливу вроджених ознак інтелекту на фенотипні характеристики до кінця молодшого шкільного віку [76, с. 65] та результатами психологічних досліджень системно-діахронічного спрямування щодо вікових змін у показниках інтелектуальних можливостей [62].

4.5. Розвиток емоційного та поведінкового компонентів просоціальності у період молодшого шкільного віку

Повернемося до більш детального аналізу емоційних основ просоціальної поведінки в період молодшого шкільного віку. Як відомо, просоціальний тип реагування передбачає розуміння переживань обох учасників взаємодії – суб'єкта просоціальної активності та її реципієнта. Оскільки очікування приємних переживань виконує важливу стимулювальну функцію, ми спробували, звернути увагу на особливості соціальних очікувань дітей при виборі активних

просоціальних позицій. З цією метою дітям було запропоновано поміркувати, як вони почуватимуть себе за умови надання допомоги. Спостереження за реакцією дітей засвідчують, що переживання цього типу їм не лише знайомі, а й спогади про них є досить приємними. Типовою реакцією є поява легкої замріяності на обличчі, грайливо-загадкової посмішки, теплого блиску в очах. Зазначимо, що ці особливості реагування простежувалися у всіх підгрупах, але найбільш яскраво виявляються у двох наймолодших. Поведінка дітей старших підгруп більш стримана. Відбувається це за рахунок підвищення самоконтролю за виявом емоційних переживань, певним маскуванням прагнень, щодо отримання позитивних оцінок, можливістю використання більш складних мовленнєвих конструкцій для обговорення та інтерпретації власних переживань.

Результати аналіз дитячих відповідей засвідчують, що молодші школярі здатні виокремлювати свої просоціальні дії та описувати емоційні переживання, зумовлені ними. Фактично лише декілька дітей (1,4 відсотка) зазначили, що допомога товаришу їх не радує (див. табл. 4.17).

Таблиця 4.17

Кількісні показники основних типів емоційного самопочуття та самооцінювання після надання допомоги

n=352

Середній вік дітей (у роках)	К-сть суджень	Кількісні показники різновидів емоційного самопочуття та самооцінювання						
		добре	приємно	радісно	щасливо	гордо	не радісно	не знаю
6,7	82	36,6	6,1	35,4	6,1	6,1	0	11
7,6	101	31,6	10	31,6	10	11,9	0	4,9
8,6	110	29,1	10,9	29,1	12,7	16,4	1,8	0
9,7	130	25,4	12,3	24,6	16,9	17,7	3,1	0
Показники по періоду	423	30	10,1	29,6	12,1	13,7	1,4	3,1

Увага дітей у цьому випадку зосереджується лише на навчальних завданнях. Відповідно, з'являється страх зашкодити товаришу в розвитку самостійності. «Допомігши, почуватиму себе не дуже добре, бо зробив йому ведмежу послугу», – зазначає четвертокласник Максим С. «Мені буде погано, бо товариш має виконати завдання сам, а я йому перешкодив», – вказує Олег М. Решта суджень фіксують приємні відчуття та переживання дитини, зумовлені її активною просоціальною позицією. Найчастіше для позначення свого емоційного стану діти використовують узагальнену категорію «добре» (30 відсотків із загального обсягу висловлених позицій) та більш яскраві емоційні реакції «радісно, весело» (29,6 відсотка). У значній частині суджень (12,1 відсотка) використовуються найбільш насичені емоційні стани («почуватиму себе щасливо», «прекрасно»).

При поясненні причин такого стану діти використовують дві лінії доведень: в одному випадку вони вказують на підвищення емоційного самопочуття у

зв'язку з покращенням ситуації для друга («щасливий за друга»), в іншому – причиною піднесеного стану визнається власна активна позиція («я щасливий, бо допоміг», «рада за себе»). Продовження цієї лінії доведень ми знаходимо у судженнях, які пов'язані не стільки з емоційними станами, скільки змінами в самовідношенні та самооцінці. Більше десятої частини суджень (13,7 відсотка) належить саме до цієї групи. В цьому контексті діти декларують позиції: «почуватимуся гордо», «пишатимуся собою», «відчуватиму, що зробив добру справу». Сюди ж віднесені також самооціночні конструкти («почуватиму себе добрим», «щедрим», «чуйним», «хорошим») та статусні характеристики («відчуватиму себе помічником», «справжнім другом»).

Результати аналіз задекларованих емоційних реакцій у кожній з підгруп вказують на існування певних вікових особливостей у системі дитячих уявлень. Вони виявляються як у зміні кількісної представленості категорії, так і в певних якісних характеристиках. Зокрема, обсяг узагальненої категорії «добре» впродовж періоду поступово зменшується (від 36,6 до 25,4 відсотка; $\phi^*=1,7231$; $p=0,043$). Ця тенденція зумовлена розвитком здатності дітей до більш чіткої диференціації емоційних станів, урізноманітнення їх вербальної презентації. Висхідну лінію динаміки має категорія самовідношення й самооцінки (від 6,1 до 17,7 відсотка; $\phi^*=2,616$; $p<0,01$). З точки зору якісних змін тут простежується поступове збільшення кількості суджень самооціночного та статусного характеру. Оскільки декларування позитивних самооцінок та статусів переважно притаманні учням двох найстарших підгруп, то можна робити висновок, що просоціальні самовияви з цього періоду починають приймати участь у процесах самоствердження й самовиховання. Ще одним показником якісних змін у системі дитячих уявлень про особливості самопочуття після надання допомоги є наявність тенденції до підвищення радісних переживань впродовж вікового періоду. Спостереження показали, що сукупна представленість категорій «радісно» й «щасливо» впродовж періоду залишається майже не зміненою (41-40 відсотків), але з віком діти все частіше вибирають більш насичений стан «щасливо», «чудово», «прекрасно», або вдаються до посилення задекларованої характеристики прикметником «дуже» («дуже весело», «дуже радісно»).

Отже, виконаний аналіз засвідчує, що просоціальна активність асоціюється в свідомості дітей із приємними переживаннями. Це, безсумнівно, позитивна тенденція, яка вказує як на достатньо високий рівень сформованості емоційно-когнітивних основ поведінки, так і на наявність важливих аспектів у диспозиційних основах просоціальної поведінки. Як зазначав С. Izard, емоційна обізнаність – важлива передумова як успішної соціальної поведінки, так і академічної успішності [438].

Під дією багатьох причин людина може виявитися не зовсім готовою надавати підтримку. Як впливає вибір пасивної позиції на емоційне самопочуття? Уявлення дітей про цей аспект людської поведінки перевірявся шляхом пред'явлення дітям проблемної ситуації, у якій моделювалося протистояння двох тенденцій: розуміння необхідності надання допомоги товаришу та відсутність бажання працювати в цей час («Ти бачиш, що товаришу важко виконати завдання, але тобі не хочеться зараз працювати»). Дітям було запропоновано

обміркувати, як вони будуть почувати себе, обравши стратегію невтручання. З усіх висловлених суджень лише незначна частина дітей (7,5 відсотка) висловили припущення, що ніяких особливих змін у їхньому самопочутті не відбудеться («буду почувати себе як і раніше»). Позиції інших дітей вказують на розуміння дискомфорту ситуації. При цьому частина молодших школярів (7,5 відсотка) взагалі відкидають саму ідею вибору таких позицій. Вони декларують вибір стратегії допомоги («допоможу через силу», «допоможу, а потім відпочину», «я переборю лінощі»).

Таким чином, більшість учасників (85 відсотків) вказує на погіршення самопочуття, зумовлене вибором пасивної позиції. При цьому майже половина з них (41,7 відсотка) позначає це через використання узагальнених характеристик: «буде погано», «кепсько», «неприємно». У старших вікових підгрупах висловлюються ідеї, які вказують на активацію морального сумління. При цьому у дитячих судженнях звучать як дорослі форми міркувань («совість буде гризти», «буде важко на душі»), так і суто дитячі спроби позначити негативні переживання («буде якось не тихо на душі»). Для позначення самопочуття діти часто обирають емоційні стани смутку (13,1 відсотка) та сорому (23,1 відсотка). Якщо в першому випадку увага зосереджується на власних переживаннях, то у другому – виокремлюється соціальний контекст. Ще більш чітко він звучить в ідеях дітей відносно ставлення до партнера («буде шкода товариша»). Ці позиції виокремлюються у відповідях дітей старших підгруп. Загалом судження цього типу склали 2,2 відсотка від загального обсягу висловлених ідей. Частіше у висловлюваннях дітей старших підгруп зустрічаються самооціночні категорії «відчуватиму, що вчинив підло», «безсовісно», «неправильно». Такі позиції задекларували 5 відсотків дітей. Особливістю міркувань у старших підгрупах є розширення діапазону емоційних реакцій, що виокремлюються, застосування більш витончених понять для позначення переживань («кепсько», «незручно», «не по собі», «зняковіло»), більш часте використання уточнюючих категорій, поява спроб простежувати динаміку емоційного процесу («спочатку буде нормально, а потім – соромно», «почуватимусь як завжди, але пізніше совість мучити буде»).

Попередні завдання дозволили проаналізувати уявлення дітей про власні переживання за умови участі-неучасті в ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом. Їх виконання передбачало активацію рефлексивних можливостей дітей. Не менш цікавим питанням є здатність дітей розуміти переживання інших. Враховуючи це, ми спробували перевірити можливості дітей простежувати емоційні стани інших учасників соціальної взаємодії. Для аналізу була використана ситуація відмови людини надати допомогу. Спостереження показали, що діти усіх вікових підгруп здатні виокремлювати переживання людини, що потрапила у цю ситуацію. Лише незначна частина молодших школярів, так як і в ситуації аналізу власних переживань, висловили припущення, що емоційний стан людини не зміниться (2,8 відсотка). Решта – вказали на негативні зміни в самопочутті людини.

Аналізуючи стан партнера, що відмовився надати допомогу, діти найчастіше використовували узагальнені характеристики, що позначають суб'єктивне

неблагополуччя («йому погано», «не по собі», «важко на душі», «прикро»). Ця категорія оцінок одна з найпоширеніших (32 відсотки), хоча аналіз вікової траєкторії вказує на поступове зменшення цих доведень від молодшої до старшої підгрупи (від 32,2 до 28,1 відсотка) (див. рис. 4.8.).

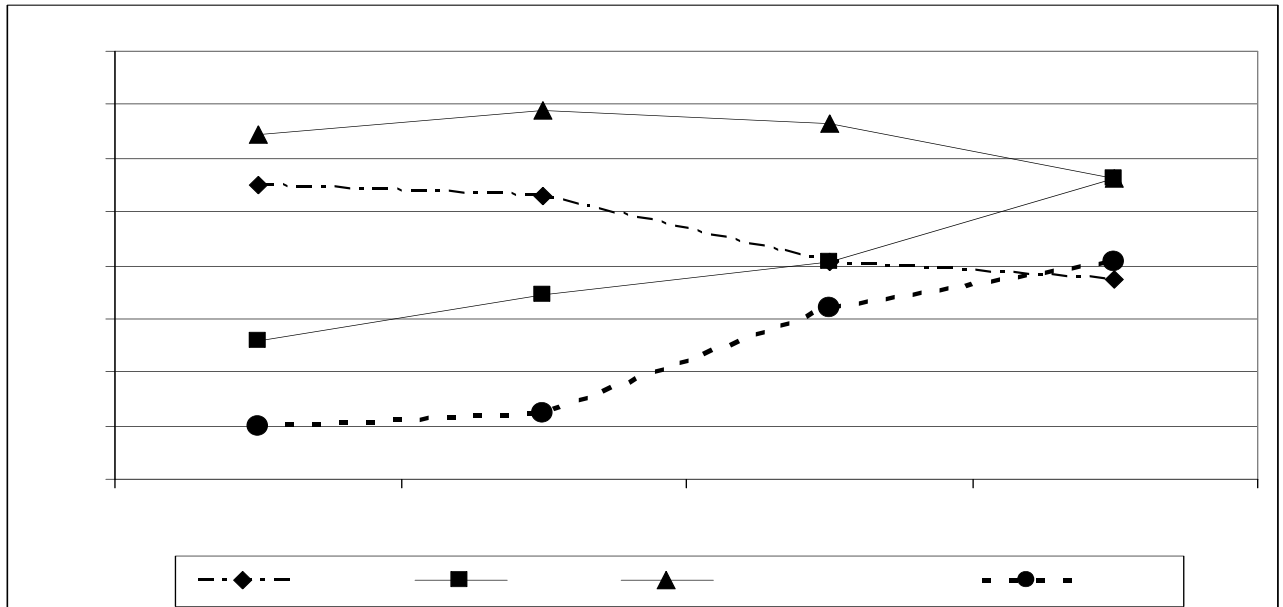

Рис. 4.8. Вікова траєкторія основних груп інтерпретаційних суджень дітей щодо самопочуття людини при виборі позиції «пасивного спостерігача»

Паралельною лінією пояснень самопочуття людини є виокремлення дітьми більш конкретних емоційних станів. Найчіткіше у дитячих розмірковуваннях представлені три емоційні характеристики: сором, смуток та почуття провини. Ранжування в межах представленості трьох емоційних процесів вказує на те, що їх поєднання у вікових підгрупах дещо різне. Діти молодшої підгрупи найчастіше виокремлюють емоцію смутку. У відповідях третьокласників, поряд зі смутком, рівноцінно позначається емоція сорому. У найстаршій підгрупі увага дітей спрямовується на емоцію провини. Ці результати підтверджують ідеї про поступовий перехід дітей від орієнтації на внутрішній стан особистості до простеження її зв'язків і зобов'язань відносно інших людей, розуміння їх впливу на загальне самопочуття. Зазначимо, що діти старших підгруп досить часто звертаються до опису динаміки емоційного процесу. Зокрема, третьокласник Ілля Ч. зазначає: «Людина відмовилась допомогти. Вона відчуває себе гордою, але у її душі панує сором».

Складність та суперечливість переживань реципієнта діти спробували пояснити при вирішенні наступного завдання. Їм було запропоновано сюжет із діаметрально протилежним від очікуваного типом реагування людини на зовнішнє сприяння, оскільки розуміння того, що допомога не завжди є бажаною й приємною для партнера, є необхідною умовою вибору правильної поведінкової стратегії у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом. Чи можуть вони адекватно пояснити погіршення емоційного почуття товариша після отримання ним допомоги?

Наші спостереження показали, що молодші школярі досить успішно вирішують завдання цього типу. У структурі їх розмірковувань простежуються три лінії доведень: обговорення ідей щодо партнера; аналіз стосунків із ним; обмірковування власних дій та їх результативності. Виокремлення такого широко спектру змінних вказує на достатньо високий рівень соціального розвитку молодших школярів. Аналізуючи причини емоційного неприйняття допомоги партнером, діти основну увагу зосереджують на мотиваційній складовій. Цей шлях міркувань представлений майже у половині дитячих суджень (46,2 відсотка). У широкому розмаїтті спонук, які вплинули на прохолодний характер прийняття допомоги, діти виокремлюють два близькі мотиви у поведінці партнера: прагнення до самостійності («хотів сам») та небажання приймати допомогу («не хоче, щоб йому допомагали»). Причиною негативного реагування на допомогу, на думку частини дітей (13,3 відсотка), може виступати також емоційний стан реципієнта («не у настрої»), особливості самовідношення чи сприйняття ситуації («думає, що розумний», «йому тяжко прийняти допомогу», «він подумав, що треба буде віддячувати»).

Таким чином, більше половини дітей (64,9 відсотка) при декодуванні ситуації зосереджують увагу на партнеру. Водночас виконання цього завдання ще раз продемонструвало активізацію рефлексивних процесів при аналізі ситуацій гіпотетичного характеру. Проведені спостереження дозволяють стверджувати, що механізм рефлексії яскраво представлений у позиціях значної частини опитаних (25,9 відсотка). Діти пов'язують емоційний стан партнера з особливостями власної діяльності («напевне я щось не так зробив», «довго виконував», «не запитав дозволу»). У старших підгрупах з'являються міркування щодо характеру стосунків («напевне хотів, щоб допоміг не я», «він на мене образився»).

Враховуючи здатність молодших школярів продукувати широку палітру міркувань у ситуаціях гіпотетичного характеру, можна зробити припущення, що виокремлені лінії, так чи інакше, будуть представлені й у системі реальних процесів. Зазначимо, що переважна більшість дитячих міркувань зосереджена на допомозі у контексті виконання навчальних завдань. Все ж говорити про більш високі рівні вияву альтруїстичних тенденцій у навчальній діяльності недоречно. На нашу думку, більш загострена увага дітей до дій допомоги в навчальних ситуаціях зумовлена новизною завдань та їх різноманітністю. Прояви взаємодопомоги у позанавчальних ситуаціях для дітей більш звичні, тому менше виокремлюються в процесі аналізу.

Отже, отримані результати засвідчують, що діти молодшого шкільного віку не лише розуміють соціальну бажаність просоціальної поведінки, а й здатні аналізувати її емоційну складову, помічати зміни, які виникають у душі за умови вибору стратегії невтручання. Закономірно, що наявність таких прогностичних здатностей є однією з важливих передумов вибору активних стратегій допомоги у просоціальних ситуаціях. Небажання переживати неприємні емоції, так як і функціонування морально-ціннісної сфери, сприяють розвитку у дітей нормовідповідної поведінки.

Для оцінювання рівня емпатійності дітей ми познайомилися з оціночними судженнями вчителів. Загальний показник оцінювання співчуття, так як і в попередній групі, є найвищими серед інших просоціальних якостей. Друге й третє місця посіли такі показники просоціальності як схильність до надання допомоги та альтруїстичність. При аналізі поведінкової складової ми звернулися до вивчення думок педагогів про характер дитячої активності. При роботі з анкетами та оціночними шкалами вчителі виявили досить високу одностійність – вони висловили глибоку переконаність у тому, що просоціальні форми поведінки є типовими для молодших школярів. На їх думку, діти використовують різні способи надання підтримки партнеру. Вони діляться навчальним приладдям, пригощають один одного, дарують чи обмінюються різними атрибутами. Жоден із трьох різновидів допомоги (практична, інтелектуальна, матеріальна), на думку вчителів, не є домінуючим. Швидше за все мова може іти про індивідуальні відмінності у їх наданні.

Аналізуючи особливості надання інтелектуальної підтримки, вчителі вказують на те, що підказка, як форма сприяння, для дітей молодшого шкільного віку не типова. Вона більш характерна для підлітків. Допомога на робочому місці надається дітьми частіше, особливо на уроках, що мають практично-дійове спрямування (малювання, трудове навчання, природознавство). Просоціальні наміри виникають переважно після виконання учнем власного завдання. При виконанні завдань звітного характеру (самостійна, контрольна робота) інтелектуальні форми допомоги надаються дітьми рідше, хоча усі інші форми підтримки в їх поведінці присутні.

Просоціальна увага дітей спрямовується як на однолітків, так і на дорослих. Вчителі відзначають, що своїми активними помічниками вони можуть назвати більшість учнів класу. Висловлюється також думка про високу спостережливість та чутливість дітей до проблем дорослого, їх схильність виявляти співчуття і турботу. Проілюструємо думку вчителів спостереженнями.

На перерві до студента-практиканта несміливо підійшов хлопчик і попросив зателефонувати вчительці. На запитання про мету дзвінка, Матвійко відповів: «Олена Святославівна дуже поспішала й забула окуляри. Вона буде шукати їх вдома і, напевне, хвилюватиметься. Скажіть, що вони у класі».

Вчителька затрималася на урок, тому турбувалася, що у класі буде шумно. Повна тиша її здивувала. «А ми у «Мовчанку» вирішили пограти», – пояснили їй діти. «Щоб вас не насварили», – додала Аліна».

Тому не дивно, що, обираючи ствердні відповіді про наявність у дітей тих чи інших просоціальних тенденцій, вчителі досить часто використовували посилюючі форми визнання: «звичайно ж так», «однозначно», «завжди». За результатами оцінювання основних показників просоціальної поведінки (уміння помічати проблемні ситуації, схильність до надання допомоги, співчуття, дарування, загальний рівень альтруїзму) більше третини дітей (38,1 відсотка) були віднесені до високого рівня розвитку просоціальних тенденцій (див. табл. 4.18). Варто зазначити, що у дошкільному віці цей показник був значно нижчий, що вказує на позитивну вікову динаміку процесу.

Кількісні показники рівнів сформованості просоціальних тенденцій у дітей молодшого шкільного віку (за результатами експертного оцінювання)
n=352

Рівні сформованості просоціальних тенденцій	Кількісні показники наповнюваності підгруп різного рівня (у %)				Середні по періоду
	М = 6,7 р.	М = 7,6 р.	М = 8,6 р.	М = 9,7 р.	
високий	29,5	35,2	38,6	48,9	38,1
середній	60,2	60,2	54,5	50,0	56,3
низький	10,3	4,5	6,8	1,1	5,7

Все ж відразу зазначимо, що, починаючи з кінця молодшого шкільного віку і впродовж усього шкільного дитинства, оцінки вчителів переважно є стабільно високими. Це свідчить про те, що при розгляді питань вікової динаміки просоціальності оцінні ідеї вчителів варто враховувати не стільки для визначення рівневих характеристик, скільки відповідності поведінки віковим особливостям. Впродовж молодшого шкільного віку спостерігається підвищення рівня визнання просоціальних якостей дітей у оцінних судженнях вчителів. Якщо на початку вікового періоду найвищі оцінки прозвучали відносно 29,5 відсотка дітей, то до кінця періоду вони були адресовані майже половині вихованців (48,9 відсотка; $\varphi^*=2,66$ ($p \leq 0,01$)) (див. табл. 4.19). Досить показовим є той факт, що про низький рівень сформованості просоціальних тенденцій вчителі вказали лише відносно невеликої підгрупи дітей (5,7 відсотка).

Зібрані нами фотографічні описи просоціальних проявів засвідчують широкий спектр дій сприяння. Їх аналіз з точки зору адресата вказує, що у двох перших вікових підгрупах вони більш спрямовані на дорослого. Якщо у попередньому періоді просоціальні дії яскравіше представлені в ігровій взаємодії, то з приходом до школи діти виявляють більшу увагу до намірів і стану вчителя. Вони зупиняють однокласників, коли ті шумлять («Тихіше, у Олени Сергіївни горло болітиме»); «Ану, малишня, не бігайте, сьогодні наша вчителька чергує»); роблять спробу пригощати, співчувати («Можна, я вас пригощу, ви ж у їдальні нічого не їсте?»); «А чого ви такі сумні, у вас щось трапилось?»). У третьому-четвертому класах на перше місце знову виходять однолітки, хоча й стосовно дорослого діти продовжують виявляти сприяння.

Аналізуючи різні форми просоціальної активності дітей ми зустрілися з видами діяльності, які можна класифікувати як початкові форми тривалих просоціальних дій. Зокрема учні 3-4 класів залучаються вчителями до надають підтримку вихованцям дитячих садків чи учням першого класу. Це своєрідні програми тривалого опікування. Ці види активності ініціюються й організовуються дорослими, але елементи творчості, які виявляли діти при виконанні завдань, вказують на формування мотивації добровільної участі.

Спостереження показує, що реалізація опіки проносить дітям емоційне та моральне задоволення. Це чітко простежувалося як у процесі підготовчої роботи, так і при зустрічі з молодшими дітьми. Це ще не систематичні просоціальні дії,

але вже й не просто епізодичні. Опікування, як різновид тривалих програм просоціальної поведінки, в молодшому шкільному віці характеризується збереженням спрямованості дій на певних реципієнтів допомоги, ознаками систематичності, первинними виявами механізму рекурсії, який забезпечує співвіднесення вимог ситуації з власними можливостями та актуалізацію нових «образів Я». Позитивне ставлення дітей до цих видів активності досить чітко простежувалося у системі їх висловлювань. У судженнях звучали дві лінії міркувань: уявлення про стани реципієнтів (як діти здивуються, як їм буде весело) та судження про те, що інші подумують про них.

Оскільки репертуарний набір просоціальних дій досить широкий, зупинимося на тенденціях заступництва, які ми простежували у попередньому періоді. Як показало експертне оцінювання, стратегія заступництва чітко представлена у взаємодії дітей впродовж періоду дитинства. На думку вчителів, прагнення захищати однолітків простежується в поведінці більшості учнів початкової школи (88,5 відсотка), незалежно від віку й статі (див. табл. 4.19).

Таблиця 4.19

Кількісні показники використання молодшими школярами стратегії заступництва (на основі експертного оцінювання)

n=352

Середній вік дітей (у роках)	Кількісні показники використання заступництва дітьми та його стильові особливості (у %)			
	наявність заступництва		стилі захисту	
	відсутнє	присутнє	нормовідповідні	агресивні
6,7	10,1	89,9	81,8	18,2
7,6	11,5	88,5	81,1	18,9
8,6	13,6	86,7	85,1	14,9
9,7	11,2	88,8	86,8	13,2
Середні показники	11,5	88,5	83,7	16,3

У період дошкільного дитинства ця форма поведінки виокремлювалася у 79,6 відсотка дітей. Впродовж дошкільного та молодшого шкільного віку відбувається формування когнітивно-мотиваційних основ стратегії, що забезпечує дітям можливість активно діяти в проблемних ситуаціях. За результатами наших спостережень вікова траєкторія заступництва упродовж дитинства характеризується стабільністю (див. рис. 4.9).

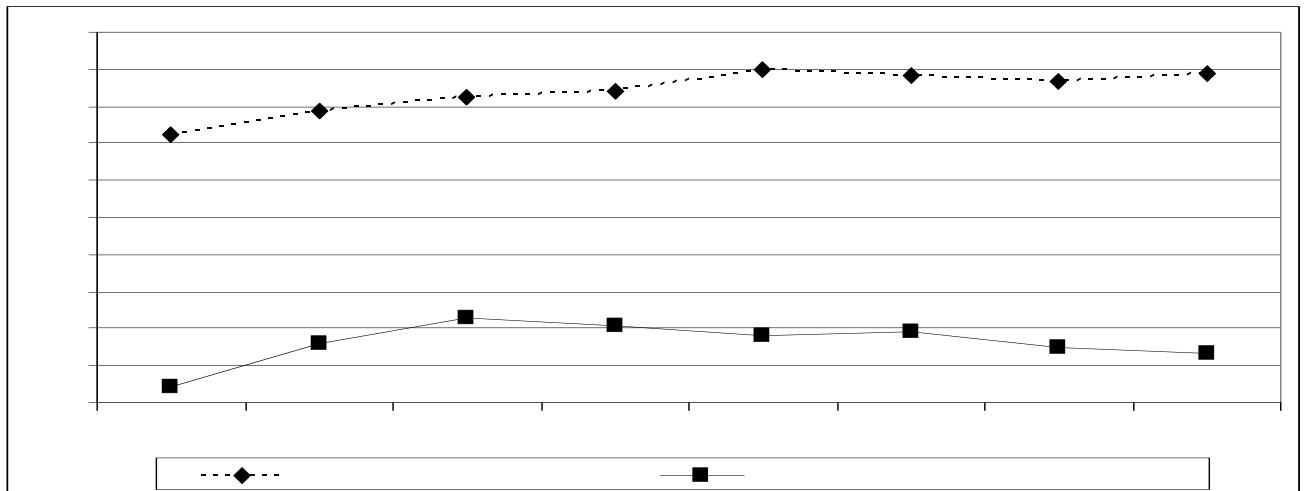

Рис. 4.9. Вікова траєкторія використання дітьми стратегії заступництва та агресивного стилю захисту впродовж дитинства

Отримані дані підтверджують результати попередніх досліджень, у яких зазначається, що система уявлень дітей про захист іншого має досить широкий спектр ідей: від уявлень про значущість використання цієї форми поведінки у процесі взаємодії до розуміння її особливостей і детермінації [170, с. 190].

Аналіз питання про частоту використання дітьми стратегії заступництва дозволяє стверджувати, що впродовж епохи дитинства спостерігається інтенсифікація означеної тенденції. Якщо на початку дошкільного віку до підгруп із високою мірою участі у вирішенні проблем партнерів вихователі відносять близько половини дітей, то у молодшому шкільному віці ця підгрупа розширилася до 69,2 відсотка (див. табл. 4.7 та 4.20).

Таблиця 4.20

Показники розподілу дітей у залежності від частоти прояву стратегії заступництва в реальній поведінці (на основі експертного оцінювання)

n=352

Середній вік дітей (у роках)	Наповнюваність підгруп дітей із різною частотою використання стратегії заступництва (у %)			
	захищає іноді (1)	захищає часто (2)	захищає завжди (3)	сукупні показники (2 + 3 підгрупи)
6,7	31,9	39,2	28,9	68,1
7,6	26,7	40,1	33,2	73,3
8,6	30	33,8	36,2	70
9,7	34,8	37,4	27,8	65,2
Середні показники	30,9	37,6	31,5	69,2

Простеження вікової динаміки представленості підгруп із різним рівнем активності показує, що впродовж епохи дитинства низхідна тенденція простежується щодо підгрупи із найнижчою частотою вияву заступництва. Якщо у молодшому дошкільному віці вона об'єднувала більше половини дітей (53,6 відсотка) то на завершальному етапі дитинства вчителі відносять сюди лише третину вихованців (34,8 відсотка). Співвідношення підгруп дітей з різною

частотою застосування стратегії заступництва ілюструє рисунок (див. рис. 4.10).

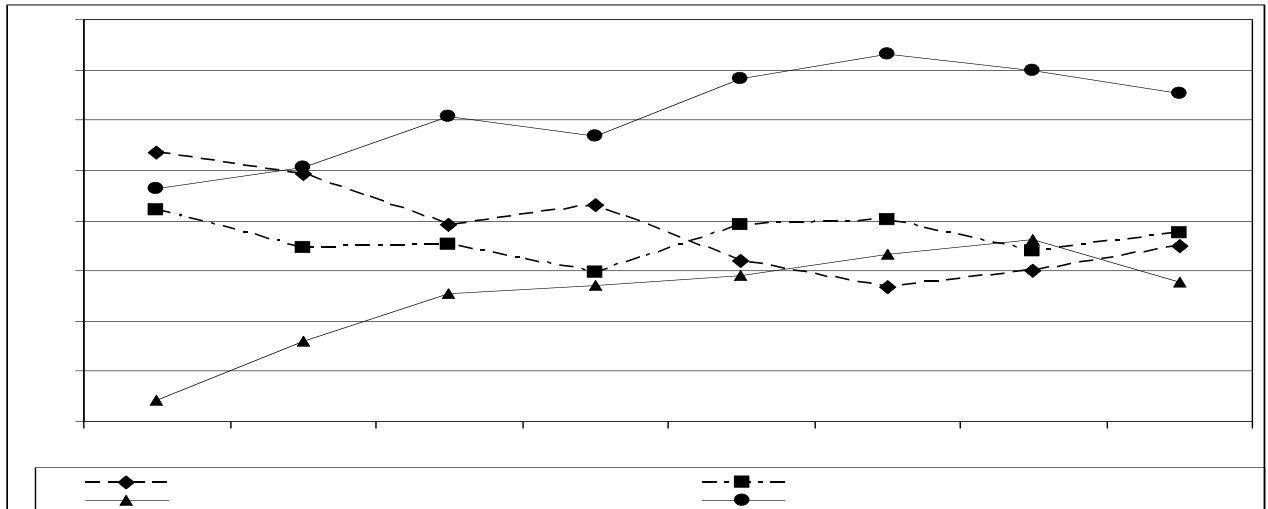

Рис. 4.10. Частота використання стратегії заступництва (впродовж дошкільного та молодшого шкільного віку)

Не менш важливим питанням є аналіз траєкторії стильових особливостей заступництва. З усього розмаїття стратегій захисту агресивні форми найбільш небажані. З одного боку, вони породжують багато руйнівних тенденцій (від внесення хаосу у предметний світ до загострення міжособистісних зв'язків), з іншої – їх застосування видозмінює відношення до системи моральних приписів, ставлячи під загрозу розвиток моральної самосвідомості.

Спостереження показали, що використання агресивних форм заступництва присутнє у поведінці дітей усіх вікових періодів. Хоча у порівнянні з формами захисту власних інтересів вони зустрічаються рідше. З настанням молодшого шкільного віку частота їх використання знижується. Перший спад відбувається на початку періоду, другий – при його завершенні. У першому випадку зниження частоти використання силових форм захисту, значною мірою пов'язане з поверненням у дитячу поведінку звертань до дорослого як арбітра, зумовлене початком шкільного життя; у кінці періоду позитивні зміни детерміновані засвоєнням моральних норм взаємодії. Цікаві зміни простежуються впродовж періоду у характері надання сприяння. Як зазначалося, допомога може надаватися шляхом безпосередньої участі захисника у проблемній ситуації іншого або ж у опосередкованих формах. На початку періоду діти віддають перевагу прямим формам. У старших підгрупах поступово розширюється опосередкований шлях сприяння (від 42,4 відсотка у другому класі до 65,2 відсотка у четвертому). Відбувається це переважно завдяки залученню до вирішення ситуації однолітків.

Отже, заступництво як особливий різновид сприяння й підтримки партнерів достатньо яскраво представлений у дитячій поведінці. Показники екстенсивності просоціальних дій впродовж двох вікових періодів мають неяскруву позитивну вікову динаміку, в той час як індивідуальна частота використання стратегії з віком підвищується яскравіше. Дії захисту переважно реалізуються у формі нормовідповідних стратегій, хоча, як і раніше, частина гуманістичних цілей здійснюється у небажаний спосіб. У цьому наші

спостереження узгоджуються з результатами наукових досліджень [170; 373].

Як зазначалося у попередніх розділах, важливою лінією розвитку просоціальності є здатність дітей виявляти щедрість і справедливість при розподілі та перерозподілі матеріального ресурсу. Для перевірки сформованості цих тенденцій був проведений експеримент у формі діагностичної гри «Ультиматум». Для розподілу дітям було запропоновано 10 жетонів, які необхідно було розділити між собою й невідомим партнером.

Отримані результати засвідчують, що молодші школярі здатні вести себе нормативно. Вони розуміють ситуацію та прагнуть дотримуватися принципу справедливого розподілу. При цьому незначна перевага на свою користь простежується у всіх вікових підгрупах. Співвідношення між переданим і залишеним ресурсом по періоду складає відповідно 4,6 та 5,2 жетона на початку періоду й 4,1 та 5,8 у його кінці. Середні показники по періоду становлять 4,4 та 5,5 жетона відповідно (див. табл. 4.21). Співставлення отриманих результатів із даними зарубіжних досліджень вказує на їх узгодженість. Впродовж періоду значних відмінностей у середніх показниках розподілу не отримано. Більш детальний погляд на індивідуальні результати засвідчує, що на початку періоду спостерігається значна варіабельність у дитячих позиціях: від прагнення залишити собі увесь ресурс до повної передачі партнеру. Впродовж періоду індивідуальні позиції поступово вирівнюються та наближаються до середніх значень.

Таблиця 4.21

Кількісні показники розподілу дітьми матеріального ресурсу в грі «Ультиматум»

n=352

Середній вік дітей (у роках)	Середні показники розподілу ресурсу, здійснених дітьми різних вікових підгруп	
	на власну користь	на користь партнера
6,7	5,2	4,6
7,6	5,6	4,3
8,6	5,3	4,6
9,7	5,8	4,1
Середні по періоду	5,5	4,4

Якщо у першому класі позиція «порівну» була обрана п'ятою частиною учасників (19,8 відсотка), то до кінця періоду вона спостерігалася в поведінці майже половини учасників (45,5 відсотка). Це вказує на підвищення соціальної компетентності дітей, їх готовності до співробітництва та просоціальної поведінки, що розгортається на основі засвоєння принципів гуманізму та справедливості. Відбувається згладжування основної суперечності, яка простежувалася в дошкільному дитинстві, між первинним розумінням дітьми принципу справедливого розподілу й небажанням діяти в напрямі депривації власних потреб і бажань. Зміна позицій щодо володіння ресурсом позначається й на сприйнятті та оцінці партнерів по взаємодії.

У період молодшого шкільного віку відбувається підвищення віри дітей у щедрість однолітків. Підтвердження цих ідей ми отримали в процесі обстеження

за методикою «Казковий будинок». Дітям було запропоновано поселити однолітків у три будиночки різної привабливості залежно від рівня щедрості. Обсяг дітей, поселених однокласниками у найкращий будиночок, впродовж періоду підвищився від 39,8 до 62,5 відсотків ($\varphi^* = 3,03$ ($p \leq 0,001$)). Зменшилася і кількість «мешканців» у найгіршому будиночку (від 19,3 до 9,1 відсотка; $\varphi^* = 1,97$ ($p \leq 0,05$)). Наявність цих тенденцій засвідчує, що завдяки інтеріоризації моральних норм та розвитку соціальних емоцій відбувається інтенсифікація процесів просоціального розвитку. Прагнення відповідати нормам, відчувати позитивне прийняття однолітків, розвиток просоціальної рефлексії сприяють формуванню справедливої поведінки у сфері володіння ресурсом.

Отже, у період молодшого шкільного віку відбувається інтенсивний розвиток усіх аспектів просоціальності особистості, що виявляється у появі більш зрілих форм допомоги дорослим і одноліткам. Її детермінуючим началом продовжує залишатися когнітивна, моральна та емоційна сфери. Важливі процеси відбуваються у мотиваційних основах поведінки. Діяльнісно-ситуаційна мотивація не лише продовжує функціонувати, а й поширюється на новий тип діяльності – навчальну. Співпраця з однолітками, відчуття успішності стимулюють просоціальні форми взаємодії. Паралельно з цим відбувається підвищення ролі гуманістично-орієнтованої мотивації, хоча її основу складає не стільки емпатійна, скільки моральна складова. Засвоєння правил співжиття, прагнення бути прийнятим і позитивно оціненим сприяє розвитку просоціальної поведінки у цей період.

Висновки до розділу 4

Започаткування просоціального розвитку відбувається в період раннього дитинства. Це етап первинного включення когнітивної, емоційної та поведінкової сфери у продукування найпростіших просоціальних відповідей. Ознаки просоціального реагування простежуються в ситуаціях матеріальної чи інструментальної потреби партнера, рідше – у ситуаціях емпатогенного характеру. Найтиповішими просоціальними виявами в період раннього дитинства є дії допомоги. Емоційна складова просоціального конструкта у ранньому віці включає як первинні соціальні емоції, так і афективні реакції подиву чи страху. Елементи ресурсного обміну мають лише зовнішню схожість із просоціальними тенденціями. На етапі елементарної просоціальності у дітей раннього віку провідну функцію виконує емоційна сфера. Віковою особливістю розвитку просоціальності особистості в цей період є обумовленість процесу трансформування імпульсивних генетично-зумовлених форм сприяння у активність просоціального типу дією механізмів соціальної перцепції, що виокремлюються у загальній структурі первинного пізнання.

Дошкільний вік – період інтенсивного розвитку когнітивно-емоційних та поведінкових основ просоціальності. Відбувається усвідомлення нормовідповідності стратегії, розширюються можливості зчитування контексту, з'являються найпростіші елементи просоціального Я-образу. Одним із чинників розуміння соціальних процесів виступає рівень інтелектуального розвитку. У дошкільному віці відбувається розширення видів просоціальної поведінки та їх

репертуару. Кожний вид має власну лінію формування. Першість у розвитку тримають інструментальна допомога та співпереживання. Найяскравіші вікові зміни в поведінці дітей простежуються у старшому дошкільному віці. Впродовж періоду відбувається формування стратегії заступництва. Віковою особливістю генези просоціальності у період дошкільного дитинства є визначальний вплив когнітивної сфери на процес становлення та функціонування конструкта.

Молодший шкільний вік – сприятливий період у розвитку когнітивно-рефлексивних та мотиваційних основ просоціальної поведінки. Віковою особливістю генези конструкта в період молодшого шкільного віку є визначальний вплив рефлексивного переосмислення просоціальних норм, їх інтеріоризація на процес активної імплементації. Впродовж періоду простежується зміщення уваги дітей із зовнішніх характеристик ситуації, до виокремлення складних процесів міжособистісної взаємодії. Змінюється ракурс сприйняття мотивації та значення допомоги. При її тлумаченні посилюється використання морально-нормативної та соціально-орієнтованої аргументації. Відбувається інтенсивне формування просоціальних переживань емпатійної групи, з'являються соціальні почуття вищого порядку.

РОЗДІЛ 5

РОЗВИТОК ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ, ЮНАЦЬКОМУ ТА ЗРІЛОМУ ВІЦІ

5.1. Становлення просоціальної ідентичності у підлітковому віці

Важливим етапом у розвитку просоціально-альтруїстичних тенденцій є підлітковий вік. Саме з цього періоду спостерігається поступова відмова від зовнішньо стимульованих і контрольованих програм на користь моделювання власних поведінкових стратегій, самостійного вибору шляхів і стилів налагодження взаємодії з оточуючими. Унікальну роль у цьому процесі відіграють зміни, що відбуваються у структурах особистості та її самосвідомості. Підвищення уваги підлітків до внутрішнього світу, пошук власної ідентичності сприяє розвитку їх суб'єктності у міжособистісних процесах.

Питання розвитку просоціальної особистості у підлітковому віці в наукових джерелах розглядається під різним кутом зору: у контексті морального становлення особистості (І. С. Булах [36], Д. Т. Гошовська [60], І. В. Мангутова [146], А. Blasi [280], G. Nunner-Winkler [513]), розгортання когнітивних можливостей (О. Є. Ігнацька [85], Н. В. Кухтова [126], D. K. Lapsley [473]), реалізації поведінкових стратегій та розвитку просоціальної ідентичності (Л. В. Смольникова [200], S. A. Hardy [404-407], D. Hart [408-409], K. Reimer [544]), ціннісних орієнтацій (А. С. Буреломова [39], Н. В. Юнг [231]). Найбільш традиційним є когнітивний напрям аналізу. Він характерний як для робіт далекого, так і ближнього зарубіжжя. Зокрема, у роботі білоруського психолога О. Є. Ігнацької, при простеженні етапів розвитку просоціальної спрямованості зазначається, що на висхідному етапі онтогенезу можна виокремити три періоди становлення просоціальності: емоційний, когнітивний та ціннісно-смысловий [85, с. 200]. До когнітивного етапу віднесено два вікові періоди: молодший шкільний та підлітковий. Його основним завданням є розвиток розуміння

просоціальних процесів, основним механізмом – інтеріоризація. Визнаючи доцільність і продуктивність когнітивного підходу при поясненні вікової динаміки просоціального розвитку особистості, все ж не можна не помітити існування певних обмежень у його використанні при визначенні етапів становлення просоціальності. Зокрема, це стосується об'єднання двох, доволі різних, вікових періодів у один етап, що вказує на доречність пошуку інших критеріїв поділу. Одним із таких підходів, на нашу думку, може бути врахування стимулюючих джерел поведінки. Відповідно до цього можна виокремлювати етап генетично зумовленої просоціальної активності, соціально стимульованої і, нарешті, особистісно зумовленої поведінки, заснованої на дії диспозиційних чинників.

Початковим етапом у розвитку диспозиційного зумовлення є підлітковий період, пов'язаний із пошуком різних аспектів самості, включаючи формування елементів просоціальної ідентичності. У нашому дослідженні цей віковий період віднесено до нормативно-диспозиційного етапу в розвитку просоціальності особистості. Орієнтування на соціальні приписи у цей період поступово доповнюється особистісними установочними конструктами. Тому емпіричний аналіз особливостей функціонування феномена просоціальності в підлітковому віці ми розпочали з вивчення процесів ідентифікації, сформованості елементів просоціальної ідентичності. З цією метою у дослідженні використовувалися опитувальники: «Мотивація допомоги» (авт. С. К. Нартова-Бочавер [91, с. 254]); «Діагностика особистісної соціально-психологічної установки «альтруїзм-егоїзм» (авт. О. Ф. Потьомкіна [125, с. 26]); «Зміст просоціальної ідентичності» (авт. А. Q. Varriga; адапт. Н. В. Кухтової) [125, с. 24 – 26]).

Як зазначалося у попередніх розділах, важливу роль у становленні просоціальності відіграє система уявлень молодшої людини про власну готовність надавати підтримку й допомогу оточуючим. Просоціальний Я-образ – це комплексне утворення, яке вимагає розвитку когнітивних, поведінкових та мотиваційних ресурсів особистості [163]. Здійснений аналіз сформованості цього конструкта засвідчує, що вже на початку вікового періоду афективно-мотиваційна сфера більшості підлітків налаштована на соціальну взаємодію з оточуючими. Молодші підлітки усвідомлюють свою потребу у налагодженні зв'язків із оточуючими, декларують здатність враховувати інтереси інших людей та усвідомлювати власні позиції в ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом. У відповідях більшості молодших підлітків (86,8 відсотка) вказується не лише на готовність співпереживати іншим людям, а й впевненість у власній можливості надавати допомогу та підтримку. Зокрема, така позиція була позначена майже усіма учасниками опитування (91,1 відсотка).

Підґрунтям просоціальних позицій молодших підлітків слугує визнання ними цінності міжособистісних стосунків. Зіставляючи ідеї значущості перетворень у предметному світі та збереження хороших стосунків, більшість опитаних віддають перевагу соціальним процесам. У їхніх відповідях утверджується прагнення йти на контакт із оточуючими, розділяти з людьми все найкраще, що трапляється у їхньому житті. Цю позицію задекларували 75,5 відсотка учасників опитування. Приблизно така ж кількість респондентів (66,7

відсотка) висловили незгоду з ідеєю, що призупинення власної діяльності заради допомоги іншому дратує чи напружує їх. Водночас зазначимо, що існує певна розбіжність між самооцінюванням готовності до допомоги та здатності розпізнавати соціальний запит на неї. Позначаючи свої позиції щодо твердження: «Мені здається, що багатьом людям необхідна моя допомога», позитивну відповідь обрало значно менше респондентів, ніж у випадку декларування готовності до співпереживання чи надання допомоги. Загалом, оцінюючи загальний рівень когнітивно-мотиваційної готовності підлітків до просоціальної активності (на підставі самозвітів), можна констатувати, що лише у незначній частині опитаних (6,3 відсотка) було діагностовано низький рівень сформованості конструкта, у той час як понад третина учасників (37,7 відсотка) віднесені до високого рівня усвідомлення власної готовності до надання допомоги (див. табл. 5.1). Вікових відмінностей у представленості кожного з рівнів готовності до надання допомоги впродовж раннього підліткового віку не простежується. Водночас зазначимо, що мотиваційний компонент просоціальної поведінки підлітків досить вразливий щодо дії ситуативних факторів, зокрема змінної «приємність-неприємність партнера».

Таблиця 5.1

Показники обсягу підгруп різного рівня мотиваційної готовності до надання допомоги (на основі самозвітів за методикою С. К. Нартової-Бочавер)

n=176

Клас	Середній вік дітей (у роках)	Кількісні показники підгруп із різним рівнем готовності до надання допомоги (у %)		
		високий	середній	низький
5 клас	10,2	40,7	54,4	4,9
6 клас	11,3	34,6	57,7	7,7
Середні показники	10,8	37,7	56,0	6,3

Якщо загалом мотиваційна згода допомагати декларується майже усіма учасниками (91,1 відсотка) то відносно непривабливого партнера така позиція обирається лише половиною респондентів (52,3 відсотка; $\phi^*=8,2$; $p<0,01$). Послаблюють готовність надавати допомогу також непривабливі статуси чи поведінка партнера. Зокрема, сприяти «невдасі», який постійно очікує на допомогу, також погоджується лише половина учасників опитування (53,6 відсотка). Таким чином, аналіз системи уявлень підлітків про власну готовність до просоціальної активності засвідчує, що вони усвідомлюють доцільність і соціальну привабливість такої поведінки. На рівні маніфестованих тенденцій цей тип мотивації чітко виокремлюється й декларується як особистісна стратегія.

Ці ж тенденції спостерігаються і при вивченні ціннісних установок молодших підлітків у системі егоїстично-альтруїстичної мотивації. Опитування, проведене за методикою «Егоїзм-альтруїзм» засвідчує, що, попри широку варіабельність задекларованих індивідуальних позицій, у всіх підлітків було зафіксовано домінування альтруїстичної мотивації. До того ж у більшості респондентів (53,4 відсотка вибірки) діагностовано середній чи високий (38,1

відсотка) рівні визнання просоціальних ідей (див. табл. 5.2). Підлітки виявили високу однотайність у неприйнятті такої особистісної якості як «егоїзм». Більшість із них (86,6 відсотка) відкинули ідею її визнання. Натомість третина усіх опитаних (35 відсотків) включають у свій Я-образ таку особистісну якість як «безкорисливість». Половина учасників опитування зазначили, що схильність допомагати іншим є однією з їхніх «основних якостей».

Таблиця 5.2

**Показники домінування альтруїстичних установок у самозвітах підлітків
(за метод. О. Ф. Потьомкіної)**

n=176

Клас	Середній вік дітей (у роках)	Кількісні показники представленості основних рівнів домінування альтруїстичних установок (у %)			
		дуже високий	високий	середній	низький
5 клас	10,2	0	38,6	59,1	2,3
6 клас	11,3	1,1	37,5	47,7	13,6
Середні показники	10,8	0,57	38,1	53,4	8

Зіставлення позицій, висловлених підлітками першої й другої вікової підгруп, показує, що на початку підліткового періоду школярі менш критично ставляться до включення позитивних характеристик у Я-образ. Простежується переважаюча орієнтацію на норму, у той час як до завершення раннього підліткового віку позиції стають більш виважені. У другій віковій підгрупі лише третина учасників визнали присутність цієї якості у структурі власного Я-образу (38 відсотків), що вказує на підвищення критичності аналітичних процесів самопізнання (див. рис. 5.1.).

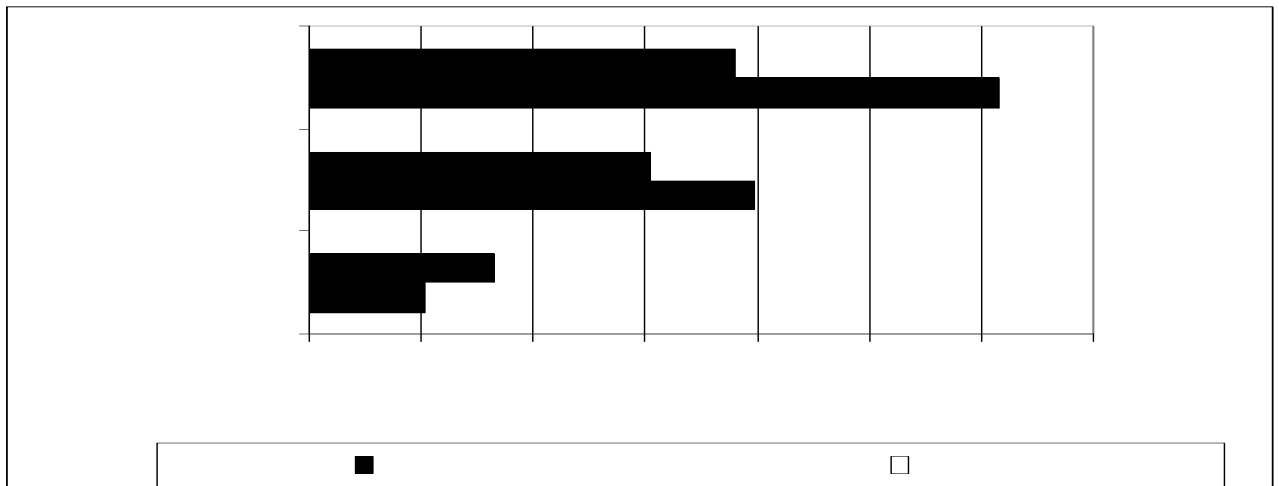

Рис. 5.1. Кількісні показники включення молодшими підлітками рис альтруїстично-егоїстичної групи у структуру Я-образу

Результати аналізу уявлень підлітків про рівень власної просоціальної активності засвідчує, що більшість школярів (76,5 відсотка) визнають високий рівень ініціювання допомоги оточуючим, половина з них (59,9 відсотка) переконані, що їм важко відмовити іншим у допомозі. Важливим показником є

також те, що більше половини опитаних (55,4 відсотка) вказують на наявність прагнення робити для інших якомога більше. При цьому цінність отримання певних винагород за свою допомогу продовжує впливати на конативну сферу підлітків. Більше половини учасників опитування погоджуються, що максимум зусиль вони докладають за умови гарної винагороди. Аналіз вікових тенденцій засвідчує, що впродовж раннього підліткового віку відбувається послаблення корисливого відношення підлітків до партнерів по спілкуванню, підвищується толерантність у ставленні до них та їхніх проблем, розуміння доцільності альтруїстичної поведінки. Розуміння ідеї гармонійного поєднання власних інтересів із просоціальними формами поведінки на початку раннього підліткового віку було визнано двома третинами учасників опитування (64,5 відсотка), до його завершення – більшістю респондентів (76 відсотків).

Підлітковий вік – період формування суверенності, посилення особистісної свободи [163, с. 87]. Для поглиблення інформації про сформованість суб'єктивної готовності школярів до просоціальної поведінки на рівні первинної інтеріоризації просоціальних цінностей, розвитку змістового компонента особистісної ідентичності у дослідженні проводилося обстеження за методикою «Зміст просоціальної ідентичності» (авт. А. Дж. Барріга, адапт. Н. В. Кухтової). Розпочинаючи аналіз, зазначимо, що отримані результати обговорюватимуться не з позицій рівня сформованості особистісної зрілості, а особливостей змістового компонента ідентичності. Як стверджується у зарубіжних дослідженнях, особистісна ідентичність має дві складові: суб'єктивну зрілість (ступінь ієрархічної організації ідентичності навколо найважливішого ядра) і зміст ідентичності (objective component), який включає її найважливіші елементи: цінності, емоції, відносини, ролі та моделі поведінки (А. Blasi [280], S. A. Hardy [405]). Саме розгортання змістового компонента просоціальної ідентичності й стало предметом нашого аналізу.

Спостереження за підлітками в процесі проведення дослідження дозволяє стверджувати, що всі завдання, спрямовані на аналіз власної особистості, сприймаються ними досить серйозно. Ми не зустріли жодного випадку ігнорування чи недбайливого виконання запропонованих завдань. Як уже зазначалося, виокремлення змістових характеристик просоціальної ідентичності здійснювалося на фоні можливих індивідуальних переваг щодо особистісних якостей неморальної групи (креативність, інтелект, відповідальність і т.д.).

Проведене обстеження показало, що, незважаючи на високу значущість характеристик неморальної групи, морально-просоціальні якості зайняли *домінуючі* позиції в ієрархічній структурі цінностей особистості майже у половини (49 відсотків) опитаних. Здійснюючи співвіднесення характеристик цієї групи з якостями Я-образу, школярі визнають їх значущість для самосприйняття, позначаючи це позиціями «надзвичайно важливо» чи «важливо». Тим самим підлітки проілюстрували наявність ознак просоціальної ідентичності з точки зору її змістового компонента. Крім того, у значній кількості учасників опитування простежується узгодженість між просоціальними й неморальними цінностями без вияву ієрархічних переваг однієї сфери над іншою. Для більшості учасників (67,7 відсотка) притаманним є домінування

просоціальних цінностей у системі їх ідентичності або ж їх рівноцінність із якостями неморальної групи, такими як активність, кумедність.

Включення просоціальних цінностей у структуру Я-концепції більшості підлітків є надзвичайно важливим показник, оскільки всі попередні дослідження вказують на наявність кореляційного зв'язку між просоціальною ідентичністю та поведінкою. Зокрема, аналізуючи процеси дозрівання ідентичності в період підлітковості, американські вчені зазначають, що розвиток особистісних структур відбувається в процесі цілеспрямованих дій (К. Reimer [544]). Результати аналіз вікових тенденцій засвідчують, що у період раннього підліткового віку між просоціальними та неморальними якостями спостерігається збалансованість, із незначною перевагою останніх. У середньому підлітковому віці ця тенденція змінюється на користь просоціальних якостей. Їх домінування зафіксовано у межах 50,5 – 52,6 відсотка від загального обсягу вибірки (див табл. 5.3). У групах старшого підліткового віку лінія вікової генези продовжує рухатися по висхідній.

Таблиця 5.3

Показники типу включеності просоціальних цінностей у структуру Я-образу підлітка

n = 616

Клас	Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники різних рівнів включеності просоціальних цінностей у структуру Я-образу (у %)			Сукупні показники двох перших позицій
		домінування	рівнозначності	підпорядкування	
Молодший підлітковий					
5 клас	10,2	40,7	17,3	42,0	58,0
6 клас	11,3	36,4	23,4	40,3	59,8
Середній підлітковий					
7 клас	12,2	51,7	15,5	32,8	67,2
8 клас	13	50,5	11,7	37,8	62,2
9 клас	14,2	52,6	17,1	30,3	69,7
Старший підлітковий					
10 клас	15,1	57,6	15,8	26,3	73,4
11 клас	16,1	53,3	30,0	16,7	83,3
Середні по періоду	13,2	49,0	18,7	32,3	67,7

Загалом, впродовж періоду підгрупа підлітків із домінуючою та взаємоузгодженою просоціальною стратегією в сфері особистісного самосприйняття зростає від 58 відсотків у наймолодшій підгрупі до 83,3 відсотка у найстаршій ($\phi^*=3,4$; $p<0,01$), що вказує на інтенсифікацію процесів розвитку просоціальності особистості на рівні ідентифікаційних процесів. Зауважимо також, що домінування цінностей із розряду неморальних якостей абсолютно не вказує на відсутність визнання чи ігнорування підлітками просоціальних цінностей. У загальному контексті висловлених суджень щодо включення у

структуру Я-образу моральних та просоціальних цінностей позитивна ідентифікація була простежена в позиціях більшості респондентів. Рефлексивні процеси у неморальній сфері зосереджуються на виокремленні позицій щодо достатньо важливих якостей, тому закономірно, що ці цінності не могли не викликати схвалення і, відповідно, також претендувати на домінування. У цьому контексті результати дослідження узгоджуються з ідеями І. С. Булах про переважання позитивної спрямованості особистісних орієнтацій самоствердження й самовизначення [38, с. 121].

Результати аналізу позицій підлітків у сфері чотирьох просоціальних цінностей без співвіднесення їх із якостями неморальної сфери та оцінки на континуумі «домінування-підпорядкування» засвідчують наявність високих рівнів їх визнання та віднесення до важливих якостей Я-образу. Більшість учасників опитування (85,4 відсотка) вказали на те, що ці цінності є «дуже важливими» чи «важливими» для особистісного самосприйняття (див. табл. 5.4).

Зіставлення чотирьох просоціальних якостей показує, що найбільше визнання простежується відносно таких цінностей як «уважність до людей» та «доброта» (відповідно 94,2 та 91,7 відсотка). Деяко нижчі показники отримані щодо таких якостей як «співчутливість» та «щедрість» (відповідно 83,5 та 72,2 відсотка). Результати аналізу вікової динаміки засвідчують, що впродовж підліткового періоду особливих змін у ставленні до двох перших просоціальних цінностей і їх бажаності для Я-образу не простежується. Визнання цінності «щедрість-жертвовність» та «співчутливість» впродовж періоду підвищується, хоча траєкторія розвитку не є плавною (див. табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Показники визнання підлітками відповідності просоціальних якостей Я-образу

n = 616

Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники визнання присутності просоціальних якостей у Я-образі (у %)				Середні по віку
	уважний, люб'язний	добрий, турботливий	співчутливий, співпереживаючий	щедрий, жертвовний	
10,2	97,5	86,4	75,3	64,2	80,9
11,3	94,8	93,5	84,4	74,0	86,7
12,2	92,2	91,4	80,2	71,6	83,9
13	94,6	89,2	86,5	68,6	84,7
14,2	92,1	94,7	81,6	64,4	83,2
15,1	94,7	100	89,5	89,5	93,4
16,1	93,3	86,7	86,7	73,3	85,0
Середні показники	94,2	91,7	83,5	72,2	85,4

Спостереження за школярами в процесі опитування дозволяє робити припущення, що на початку періоду частина підлітків відчувала труднощі у тлумаченні поняття «жертвовність», що могло призупиняти вибір цієї якості як бажаної, не зважаючи на використання уточнюючого поняття «щедрість». У старшому шкільному віці більш низький вибір цієї цінності зумовлюється не проблемами когнітивної сфери, а особливостями економічної самосвідомості

підлітків. У висловлюваннях 16-річних звучали ідеї економічної залежності від батьків, недоречності дарування того, що повністю тобі не належить.

Загалом отримані результати перекликаються з висновками канадських учених, які на основі емпіричних досліджень зазначають відсутність стовідсоткової детермінації «морального Я» підлітків віковими чинниками. Рівень сформованості цього конструкта пов'язаний із рівнем просоціальної активності, причому цей зв'язок є постійним впродовж усього вікового періоду (М. Johnston [442, с. 239]). Наявність цієї закономірності автори пов'язують із тим, що «моральне Я» формується ще на початку періоду й особливих змін у його становленні впродовж підліткового віку не відбувається. Водночас зазначається, що негативний кореляційний зв'язок «морального Я» та антигромадської поведінки впродовж підліткового віку посилюється [442].

Результати аналізу задекларованих позицій за усіма просоціальними та моральними якостями, запропонованими в методиці, дозволяють визначити рівень просоціальної ідентичності підлітків. До високого рівня були віднесені учасники, що включили у свій Я-образ більшість ціннісних якостей (7 – 8), до середнього – ті, хто рефлексивно відніс до свого образу 5 – 6 якостей, до низького – хто обрав до 4-ох позицій. Як показали результати обстеження більшість респондентів (77,1 відсотка) за змістовим компонентом просоціальної ідентичності можна віднести до високого рівня (див. табл. 5.5).

Отже, характер засвоєння підлітками змістових аспектів просоціальної ідентичності свідчить, що у цьому віковому періоді спостерігається не лише визнання значущості моральних і просоціальних цінностей, а й їх віднесення до власної Я-концепції. Високі та досить стабільні показники включення просоціальних якостей у структуру Я-образу впродовж усього вікового періоду підтверджують нашу ідею про більш ранній початок інтеріоризації імперативних цінностей, що створює передумови до формування в підлітковому віці особистісних диспозицій просоціального спрямування.

Таблиця 5.5

Показники обсягу підгруп різного рівня розвитку просоціальної ідентичності

n = 616

Клас	Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники представленості підгруп із різним рівнем просоціальної ідентичності (у %)		
		високий	середній	низький
5 клас	10,2	67,9	23,5	8,6
6 клас	11,3	75,3	19,5	5,2
7 клас	12,2	75,9	12,2	12,1
8 клас	13	78,4	18,0	3,6
9 клас	14,2	73,7	18,4	7,9
10 клас	15,1	89,5	10,5	-
11 клас	16,1	80,0	16,7	3,3

Середні показники	13,2	77,1	17	5,8
-------------------	------	------	----	-----

У більшості половини підлітків морально-просоціальні цінності досягають домінуючих позицій, або ж узгоджуються з цінностями неморальної сфери. Результати нашого дослідження співпадають з висновками І. В. Мангутової про стійке входження якості «альтруїзм» у структуру Я-образу на межі підліткового і юнацького віку [146]. Проведений аналіз установок підлітків у сфері просоціальної поведінки дозволяє стверджувати, що засвоєння норм гуманістичної, сприяючої поведінки, яке відбулося у молодшому шкільному віці, отримало відображення у процесах пошуку і побудови особистісної ідентичності в епоху підлітковості. Просоціальні цінності включаються у структуру власного Я-образу на рівні реально існуючих тенденцій. Впродовж вікового періоду їх значущість посилюється, що виявляється у включенні все більшого кола просоціальних цінностей у структуру Я-концепції та збільшення підгрупи дітей із домінуванням просоціальних якостей у структурах Я-образу.

Оскільки напрям дисертаційного дослідження спрямований не стільки на зовнішній вияв поведінкових тенденцій, стільки на формування його диспозиційних основ, у роботі з підлітками ми зосереджували увагу на аналізі якостей, які сприяють наближенню до сутності конструкта просоціальності. Закономірно, що одним із його центральних компонентів є ціннісна сфера. Саме цінності виступають основними орієнтирами у виборі стратегій поведінки, побудові та реалізації усіх життєвих програм.

Проблема розвитку ціннісної складової просоціальної поведінки у психологічній науці переважно аналізується в контексті морального розвитку особистості. При вивченні рівнів морального становлення та шляхів їх формування (Ю. О. Мазур [141], А. Б. Купрейченко [122]; І. В. Мангутова [146]; І. І. Стецько [209]); аналізі структури моральної свідомості (А. А. Хвостов [215], О. Є. Насіновська [165]), пошуку основ моральності та морального самовизначення (І. Д. Бех [28], М. Johnston [442], вивченні особливостей ставлень до оточуючих (Б. С. Братусь [33]) вчені торкаються питань просоціального розвитку особистості. Так, у концепції Б. С. Братуся зазначається, що лише починаючи із третього – просоціального рівня розвитку особистості – можна говорити про її моральність. На цьому рівні з'являється орієнтація на благо Іншого, чого не було на егоцентричному чи групоцентричному рівнях [33, с. 99-100].

Інтенсивне вивчення питань морального розвитку забезпечило виокремлення ідей, унікальних за своєю значущістю. Зокрема, для нашого дослідження досить продуктивною є ідея про існування двох світоглядних культур: моралі справедливості та моралі турботи, в основі яких лежать різні принципи морального вибору. Саме емпатійна орієнтація на потреби, почуття й переживання іншого є, на думку С. Gilligan, стійкою особистісною установкою, що докорінно відрізняється від нормативної орієнтації на справедливість [377]. Згідно емпатійної теорії, цей тип орієнтації проходить три етапи становлення: етап «само стурбованості», «самопожертви» та «самоповаги». Кожний із них

відрізняється характером прийняття проблем іншого та їх узгодженістю з реалізацією власних життєвих цілей. Незважаючи на те, що ідеї С. Gilligan стосувалися жіночих ціннісних установок, на сьогодні вони широко застосовуються для аналізу проблем розвитку просоціальної особистості [156; 154; 353]. У країнах ближнього зарубіжжя питання розвитку просоціальної поведінки підлітків переважно аналізуються в контексті альтруїстичних та ціннісно-сміслових тенденцій (Д. А. Подольський [178], Н. В. Светлова [190, с. 7], А. С. Буреломова [39], С. В. Молчанов [156]). У роботі Д. А. Подольського обговорюються типи альтруїстичних позицій підлітків, зазначається, що маніпуляційна, нестійка й власне альтруїстична позиції різняться рівнями моральної свідомості та емоційного реагування [178, с. 5].

Результати аналізу вікових аспектів засвідчують наявність позитивної динаміки в розвитку власне альтруїстичної позиції у період від молодшого до старшого підліткового віку, присутність гендерних переваг на користь дівчат [178, с. 26]. Обговорюючи питання розвитку просоціальних тенденцій у підлітковому віці, варто зупинитися на результатах дослідження С. В. Молчанова. Автор вказує на виникнення у період підліткового віку двох важливих тенденцій: актуалізації у світосприйнятті школярів питань про норми і правила співжиття та формування відносно стійкої, незалежної від випадкових впливів системи моральних поглядів, суджень та оцінок. При цьому, аналізуючи внутрішню логіку розвитку моральної свідомості на основі вирішення моральних дилем, вказується, що вони досягли рівнів конвенційної моралі та моралі самопожертви [156]. Водночас, у роботі Н. В. Светлової, при аналізі вікових аспектів розвитку змістово-сміслових характеристик моральної самосвідомості й ціннісних орієнтацій у підлітковому віці вказується на існування певних суперечливих тенденцій [190]. Зазначається, що сформована у молодшому підлітковому віці альтруїстична, колективістська спрямованість у середньому й старшому підлітковому віці (13-17 р.) змінюється на індивідуалістично-прагматичну, пов'язану зі зниженням соціальної активності та раціоналізмом.

Переструктурування, які відбуваються у морально-ціннісній сфері, ведуть до певної депривації цінності доброти, зниження її значущості. Автор пов'язує ці процеси як із віковими особливостями розвитку ціннісної сфери, так і з особливостями реалій сучасного життя.

Відносно новим напрямом аналізу є кроскультурні дослідження морально-ціннісної сфери підлітків (Д. А. Подольський [177], Н. В. Кухтова [126], Ю. В. Ковальова [100]). У процесі наукових розробок проводиться зіставлення моральних установок підлітків різних країн (РФ, США, Казахстану, Білорусі, Азербайджану) та простежується їх трансформування в умовах сьогодення. Існування цих тенденцій вказує на доречність виконання досліджень, спрямованих на аналіз морального розвитку українських підлітків, соціальної динаміки їхніх цінностей, особливостей орієнтаційних установок.

У вітчизняній психолого-педагогічній науці питання моральної орієнтації та її виховання у підлітковому віці є предметом детального аналізу (І. Д. Бех [28], І. С. Булах [37; 38], А. С. Буреломова [39], В. В. Драченко [73]). Зокрема, обговорюючи особливий механізм зростання особистості – самовипробування, І.

Д. Бех відносить просоціальні цінності (піклування, щедрість, справедливість) до категорії духовних підструктур, «благородних цінностей», які й забезпечують процес духовного зростання особистості. Саме вони, на думку вченого, складають основу вчинків-думок і вчинків-почуттів, які є не менш значущими, ніж вчинки-дії [28, с. 7].

Визнаючи присутність належної уваги до проблем ціннісно-сміслового розвитку особистості, все ж необхідно наголосити, що реалії сьогодення вказують на доречність виокремлення просоціальної проблематики з загального контексту морального становлення особистості у самостійний предмет аналізу, що дозволить поглянути на більш широкий спектр соціально-психологічних проблем і забезпечить простеження вікової динаміки та детермінації.

У вивчення існуючих тенденцій у сфері ціннісних орієнтацій здійснювалося за методикою «Справедливість – турбота» (авт. С. В. Молчанов) [125, с. 41-44]. Отримані результати засвідчують, що на всіх етапах підліткового періоду спостерігається перевага орієнтації підлітків на стратегію турботи. Зіставлення кількісних показників визнання цінностей особистісно-нормативної та емпатійної моралі в індивідуальних позиціях показує, що в більшості підлітків (від 84,5 до 91,6 відсотка) шкала емпатійної моралі набрала більшу кількість балів, що вказує на її домінування в системі ціннісних орієнтацій (див. рис. 5.2).

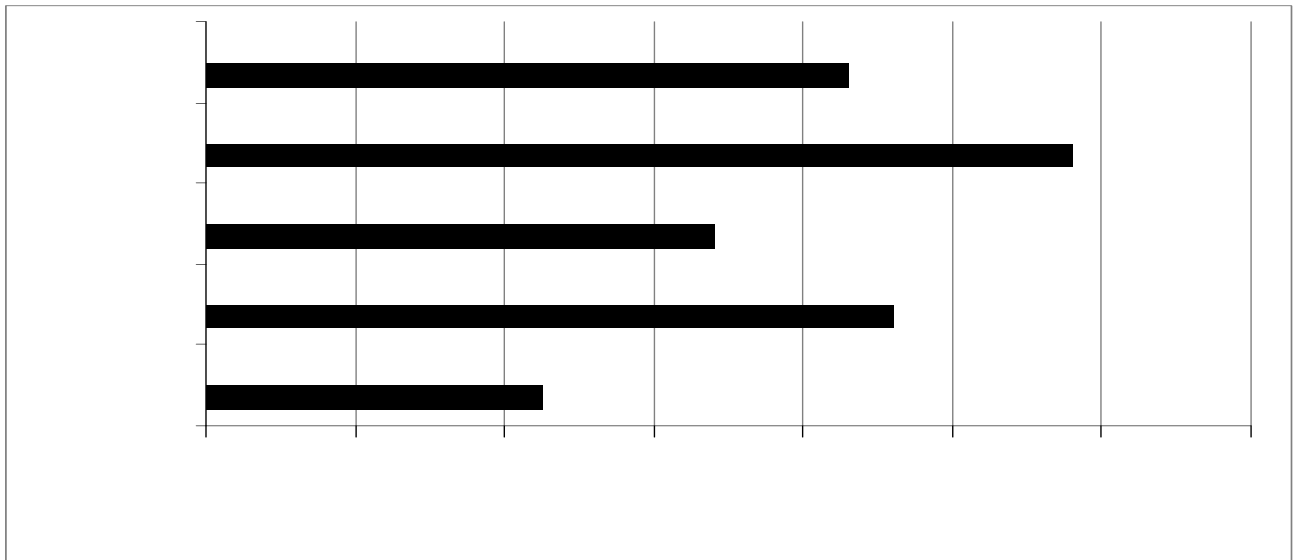

Рис. 5.2. Кількісні показники домінування цінностей емпатійної моралі у індивідуальних позиціях школярів

Результати аналізу питання ступеневих особливостей сформованості моралі турботи засвідчують присутність усіх трьох рівнів емпатійної орієнтації в усіх підгрупах. Стадії «самопожертви», «самостурбованості» й «самоповаги» були діагностовані у кожній із цих вибірок. Це узгоджується з ідеями N. Eisenberg та J. Resta про співіснування різних рівнів морального розвитку у межах одного вікового періоду. Зокрема, згідно теорії J. Resta, процеси морального становлення не можуть бути описані лише в логіці стадіального підходу. Моральний вибір варіює залежно від конкретної сфери (домену) і не може бути жорстко прив'язаний до певної стадії [155].

Результати аналізу середніх показників кожної з шести діагностованих стадій емпатійної та нормативної шкали також підтверджують більш високий рівень визнання ціннісних ідей турботи про Іншого. На це вказує і зіставлення індивідуальних показників за узагальнюючими питаннями шкал «турбота» та «справедливість». У більшості опитаних простежується перевага першої шкали. Із 10 можливих балів вона набрала від 5,9 до 7,0. Ця тенденція зберігається впродовж усього вікового періоду (див. табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Середні значення вибору цінностей по кожному з рівнів морального розвитку (у логіці особистісно-нормативного та емпатійного підходів)

n = 440

Підперіоди	Середній вік (у роках)	Середні показники вибору цінностей кожної із стадій морального розвитку (у балах)						
		емпатійні стадії			особистісно-нормативні стадії			оріент. на турботу
		самостворення	самопожертва	самоповага	доконвенційний	конвенційний	постконвенційний	
середній підлітков.	12,2	19,5	22,2	19,6	15,6	18,7	22,6	6,1
	13,0	19,2	22,7	20,1	16,5	18,2	22,8	5,9
	14,2	19,6	23,1	20,3	17,1	19,5	23,9	7,0
старший підлітков.	15,1	18,6	21,4	20,2	16,0	17,8	22,3	6,2
	16,1	18,6	20,9	20,2	16,1	18,0	22,6	6,6
середні показники	14,1	19,1	22,1	20,1	16,3	18,4	22,8	6,4

Кожна зі стадій моралі турботи має різний змістовий і ціннісний компонент. Тому ми зосередили увагу на аналіз співвідношення кожної з груп цінностей в індивідуальних позиціях підлітків. З цією метою скористалися прийомом зіставлення показників, набраних за кожним рівнем, та визначення позиції домінування між трьома стадіями. Використання цього підходу дозволило не лише визначити відносний рівень визнання кожної категорії цінностей, а й зробити висновки щодо особливостей вікової траєкторії. Результати аналізу представленості кожної зі стадій засвідчують, що впродовж підліткового віку в всіх вікових підгрупах найвищий рівень визнання отримали цінності стадії «самопожертви» (52,4 відсотка) (див. табл. 5.7). Основою цієї стадії є розвиток рефлексивної емпатійної орієнтації особистості та врахування інтеріоризованих цінностей, захисту інтересів іншого у процесі прийняття морального рішення. Це середній рівень емпатійного морального розвитку. Найвищі показники визнання у межах цього рівня набрали ідеї власної активної позиції при спогляданні утруднень іншого, готовності зрозуміти почуття іншого та поспівчувати йому, навіть за умови неприйняття його позицій, віднесення характеристики «готовність надавати допомогу» до найважливіших якостей людини.

Таблиця 5.7

Кількісні показники домінування кожної із стадій «моралі турботи» у індивідуальних позиціях школярів середнього і старшого підліткового віку
n = 616

Підперіоди	Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники підгруп кожного рівня емпатійної орієнтації (у %)			
		самоствурбованість	самопожертва	самоповага	перехідний
середній підлітковий	12,2	18,1	53,4	14,7	13,8
	13,0	17,1	60,4	16,2	6,3
	14,2	18,4	55,3	15,8	10,5
старший підлітковий	15,1	14,5	47,0	22,9	15,6
	16,1	12,3	45,7	32,8	9,2
Середні по періоду	14,1	16,0	52,4	20,5	11,1

Найяскравіша вікова динаміка простежується відносно схильності надавати підтримку навіть за умови депривації власних інтересів (від 42,2 відсотка у наймолодшій підгрупі до 94,3 відсотка у найстаршій ($\phi^*=8,2$; $p<0,001$) (див. питання 19, табл. 5.8) чи наявності емпатійних переживань навіть за умови невизнання позицій іншої людини (від 44 до 87,1 відсотка; питання 11); визнання унікальної цінності просоціальності особистості (від 43,1 до 90 відсотків); готовності прийти на допомогу (від 46,6 до 91,4 відсотка; $\phi^*=6,9$; $p<0,001$).

Найменш представленим у вибірці (за ознакою співвідносного домінування) виявився найнижчий рівень моралі турботи – «самоствурбованість» (16 відсотків). Аналізуючи запропоновані ідеї, підлітки рідше робили вибір на користь визнання власних інтересів чи спроб викликати позитивне враження у оточуючих як мотивів просоціальної поведінки. При цьому навіть зміна статусу реципієнта допомоги викликала корекцію егоїстичних позицій дітей, схилиючи їх на користь вибору просоціальної стратегії. Зокрема, якщо ідея пріоритетного піклування про себе була визнана третиною учасників (39,4 відсотка), то вказівка про те, що у будь-якій ситуації, у першу чергу, необхідно забезпечувати добробут для себе й своїх близьких, різко змінює позиції школярів. Ця ідея було визнано більшістю учасників (73,9 відсотка).

Впродовж вікового періоду найяскравішу позитивну динаміку ми простежили відносно орієнтації на схвалення. Ідея набуття поваги та визнання за рахунок дотримання загальноприйнятих у суспільстві норм і правил з віком отримує усе вищі рівні визнання (від 45,7 відсотка у наймолодшій групі до 78,6 відсотка у старшій; $\phi^*=3,5$; $p<0,001$). Найчіткіше ця тенденція простежувалася у вибірці восьмикласників. З віком посилюється також віра у те, що добрі справи отримують не лише схвалення, а й підтримку у відповідь (від 46,5 до 94,3 відсотка; $\phi^*=7,7$; $p<0,001$). Загалом лінія змін у показниках визнання цінностей стадії «самоствурбованості» характеризується низхідною тенденцією.

Найвища стадія емпатійної орієнтації – стадія «самоповаги» також була діагностовано в підлітковій вибірці (20,5 відсотка) (див. табл. 5.7). Лінія розвитку

тенденції впродовж періоду висхідна (від 14,7 до 32,8 відсотка; $\phi^*=2,9$; $p<0,001$). Зазначимо, що мова в цьому випадку йде не про абсолютний показник представленості кожної зі стадій, а саме про принцип співвідносного домінування. Достатньо високі показники визнання просоціальних цінностей стадії «самоповаги» вказують на те, що у період підліткового віку започатковується рух морального усвідомлення в напрямку розуміння й сприйняття більш складних категорій та їх рефлексивного переосмислення. Відповідно, це викликає послаблення позицій, зорієнтованих на его-цінності.

Розглянемо кількісні показники співвідносного визнання ідей, що засвідчують рух індивідуальних позицій у напрямку найвищої стадії моралі турботи – стадії «самоповаги». Аналіз позицій, які були схвалені підлітками цієї групи, дозволяє говорити про наявність усвідомлення й інтеріоризації просоціальних цінностей та їх використання при моделюванні власних позицій. Для підлітків, віднесених до цього рівня, характерною є узгодженість позицій вибору між справедливістю й турботою. Вони визнають не лише пріоритетність інтересів іншого, а й універсальність норми милосердя. Простежується визнання ідеї впливу просоціальних дій на розвиток власної Я-концепції. Зокрема, ідея «Якщо людина не поважає інших, то вона не поважає й себе» була повністю чи частково схвалена більшістю учасників опитування (72,4 відсотка). При цьому чітко визнається право людини вільно вибирати власну позицію на континуумі «егоїзм-альтруїзм» (76,3 відсотка респондентів; питання 17) (див. табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Зміна кількісних показників визнання цінностей шкали «мораль турботи» у підгрупах середнього і старшого підліткового віку (за результ. методики С. В. Молчанова, А. І. Подольського)

n = 440

Рівні морального розвитку	№ питань	Частота визнання просоціальних цінностей у межах кожної зі стадій у кожній віковій підгрупі (у %)					Середні значення
		12,2 р.	13,0 р.	14,2 р.	15,1 р.	16,1 р.	
самостурбованість	13	37,9	38,7	47,3	51,8	48,6	44,9
	32	50,0	84,7	82,9	73,5	78,6	73,9
	34	32,8	40,5	40,8	38,6	44,3	39,4
	9	45,7	90,1	77,6	73,5	78,6	73,1
	24	46,6	89,2	82,9	77,1	94,3	78,0
	36	42,2	64,9	68,4	72,3	64,3	62,4
самопожертва	11	44,0	89,2	93,4	79,5	87,1	78,6
	15	46,5	93,7	92,1	94,0	91,4	83,6
	22	45,7	64,0	61,8	61,5	55,7	57,7
	2	43,1	96,4	89,5	89,2	90,0	81,6
	19	42,2	92,8	85,5	88,0	94,3	80,6
	26	49,1	88,3	80,3	75,9	77,1	74,2

самоповага	8	41,4	53,2	52,6	60,2	67,1	54,9
	14	40,5	89,2	69,7	78,3	84,3	72,4
	17	39,7	74,8	88,2	90,4	88,6	76,3
	28	40,5	63,1	59,2	57,8	52,9	54,7
	30	46,6	82,0	71,1	68,7	87,1	71,1
	38	49,1	87,4	78,9	74,7	75,7	73,2

Необхідно зазначити, що саме ці ідеї не лише отримали високе визнання, але відносно них простежується найяскравіша позитивна вікова динаміка. Відповідно, по першій позиції від 40,5 відсотка у молодшій підгрупі до 84,3 відсотка у старшій (питання 14) ($\phi^*=6,3$; $p<0,001$); по другій – від 39,7 до 88,6 відсотка (питання 17) ($\phi^*=7,2$; $p\leq 0,001$). Яскраву вікову динаміку та високий рівень визнання отримала також ідея пріоритетності благополуччя окремої людини над гармонією світу (від 46,6 до 87,1 відсотка; $\phi^*=6$; $p<0,001$). Менш суттєві зміни впродовж вікового періоду простежуються у ставленні підлітків до імперативу «милосердя». Показники визнання впродовж вікового періоду підвищилися на 12,4 відсотка (від 40,5 відсотка вибірки до 52,9 відсотка ($\phi^*=1,6$; $p\geq 0,05$)).

Ми зупинилися на аналізі ознак співвідносного домінування між різними стадіями емпатійної моралі. Розглянемо рівневі характеристики в межах кожної зі стадій. Аналіз отриманих даних засвідчує, що у переважній більшості підлітків усіх вікових підгруп діагностовано середній рівень сформованості найнижчої й найвищої стадій морального розвитку (65 відсотків вибірки за шкалою «самостурбованості» та 55,1 відсотка – за шкалою «самоповаги») (див. табл. 5.9).

Таблиця 5.9

Рівні сформованості стадій моралі турботи у підгрупах середнього та старшого підліткового віку

n = 440

Підперіоди	Кількісні показники обсягу підгруп кожного з рівнів моралі турботи (у %)								
	самостурбованість			самопожертва			самоповага		
	вис.	серед.	низьк.	вис.	серед.	низьк.	вис.	серед.	низьк.
середній підлітковий	42,2	56,9	0,8	69,8	29,3	0,9	40,5	56,0	3,4
	31,5	68,5	-	74,8	25,2	-	41,4	56,8	1,8
	38,2	61,8	-	80,3	52,6		50,0	48,7	1,3
старший підлітковий	25,3	74,7	-	57,8	41,0	1,2	44,6	55,4	-
	34,3	62,9	-	52,9	47,1	-	41,4	58,4	-
середні показники	34,3	65,0	0,2	67,1	39,04	0,4	43,6	55,1	1,3

У всіх вікових групах низький рівень діагностовано лише в окремих респондентів. Найвищий рівень сформованості стратегії найчіткіше

представлений за шкалою «самопожертва». Більше половини учасників дослідження (67,1 відсотка) віднесені нами до цього рівня. Тому можна робити припущення, що саме друга стадія емпатійної моралі є найбільш представленою в період середнього та старшого підліткового віку. Тоді як значення цінностей першої групи поступово послаблюється.

Отримані результати узгоджуються з концепцією N. Eisenberg, яка, виокремлюючи стадії просоціального розвитку, відносить підлітків до двох рівнів – третього й четвертого. Підлітки, віднесені до третього рівня, як і молодші школярі, продовжують у ситуації морального вибору орієнтуватися на стереотип «правильно-неправильно». Четвертий рівень розвитку просоціальної стратегії на початковому етапі спирається на рефлексивно-емпатійну орієнтацію, що поступово змінюється орієнтацією на інтеріоризовані норми, хоча цей процес ще не завжди повністю усвідомлюється. Ідея віднесення позицій підлітків до рівня стадії «самопожертва» визнається також у роботах С. В. Молчанова [156].

Водночас зазначимо, що наші дані не зовсім узгоджуються з висновками деяких інших досліджень. Зокрема, аналізуючи різновиди моральних типів особистості в період підліткового та юнацького віку, російський вчений А. Хвостов відносить до другої стадії лише представниць студентської вибірки. Щодо респондентів підліткового віку, висловлюється припущення про їх приналежність до перехідної стадії [215]. На нашу думку, ці розбіжності зумовлені відмінністю діагностичних завдань та інструментарію.

Мораль турботи входить у загальну структуру морального становлення особистості, тому закономірно, що одним із важливих питань є характер зв'язку та узгодженості цих процесів. Проведене дослідження вказує на наявність кореляційних зв'язків між стадіями емпатійного та нормативного морального розвитку. Зокрема, стадія «самоштурбованості» у середньому й старшому підлітковому віці пов'язана з доконвенційним етапом морального розвитку. Впродовж середнього та старшого підліткового віку цей зв'язок посилюється (7 клас – $r_p = 0,331$ ($p \leq 0,001$), 11 клас – $r_p = 0,533$ ($p \leq 0,001$). Загалом по періоду коефіцієнт кореляції засвідчує наявність помірного зв'язку змінних ($r_p = 0,411$; $p \leq 0,001$) (див. табл. 5.10). Наявність помірного позитивного кореляційного зв'язку простежується також між стадією «самоштурбованість» та конвенційним рівнем морального розвитку ($r_p = 0,39$; $p \leq 0,001$).

Таблиця 5.10

Показники кореляційного зв'язку стадій моралі справедливості та моралі турботи

Стадії	Стадії моралі справедливості			Стадії моралі турботи		
	доконвенційна	конвенційна	постконвенційна	самоштурбованість	Самопожертва	самоповага
доконвенційна	1					
конвенційна	0,365***	1				
постконвенційна	0,121**	0,195***	1			
самоштурбованості	0,411***	0,390***	0,220***	1		

самопожертви	0,053	0,226***	0,412***	0,232***	1	
самоповаги	0,099*	0,188***	0,292***	0,262***	0,454***	1

* при $p < 0,05$; ** при $p < 0,01$; *** при $p < 0,001$

Між стадією «самопожертви» та доконвенційним і конвенційним рівнем особистісно-нормативного розвитку кореляційних зв'язків не виявлено. Водночас зазначимо, що, виступаючи більш зрілим рівнем морального розвитку, ця стадія узгоджується з постконвенційним рівнем (показник кореляції в різних вікових підгрупах знаходиться у межах $r_p = 0,316 - 0,458$ ($p \leq 0,001$)). По періоду показник кореляції становить $r_p = 0,412$ ($p \leq 0,001$). Водночас, нами не виявлено особливого зв'язку між стадією «самоповаги» та постконвенційним рівнем розвитку моралі справедливості ($r_p = 0,292$; $p \leq 0,001$), що підтверджує думку про їх функціонування як незалежних конструктів.

Загалом, незважаючи на відмінність у механізмах і детермінації нормативного та емпатійного морального розвитку, можна зробити висновок про узгодженість цих процесів впродовж середнього й старшого підліткового віку. Це важлива вікова тенденція, яка позитивно впливає на розвиток просоціальної поведінки. У попередніх дослідженнях неодноразово підкреслювалося, що розвиток «морального Я», усвідомлення важливості моральних якостей для власного Я образу є предиктором просоціальної поведінки у цей віковий період (М. Johnston [442, с. 240]).

Проведене дослідження дозволяє робити висновок про те, що цінності просоціальної групи чітко представлені у системі особистісних орієнтацій підлітків. Вони займають домінуюче положення у порівнянні з ідеями моралі справедливості, що вказує на схильність підлітків діяти у логіці моралі турботи, реалізації гуманістичного принципу. Впродовж середнього й старшого підліткового віку ці тенденції посилюються. Відбувається переорієнтація з визнання соціальних нормативів до формування диспозиційних основ просоціальної поведінки, інтенсифікується процес ідентифікації з етичними цінностями, їх свідоме включення в систему Я-образу як ідентифікаційно-емпатійних основ взаємодії з оточуючими. Для підліткового періоду характерне співіснування різних рівнів сформованості моралі турботи у межах індивідуальної системи цінностей. Високі рівні впродовж усього вікового періоду найчіткіше представлені в межах середньої стадії моралі турботи – стадії «самопожертви». Визнання цінностей у логіці стадії «самостурбованість» впродовж вікового періоду послаблюється, натомість простежується підвищення орієнтації на цінності найвищої групи, що належать до стадії «самоповага». Ці тенденції вказують на зміну співвідношення стадій впродовж вікового періоду. Зіставлення показників сформованості цінностей особистісно-нормативної групи та емпатійної моралі засвідчує наявність узгодженості в цих процесах.

Отже, підлітковий вік є важливим етапом у розвитку ціннісних основ просоціальної поведінки. Саме з цього періоду відбувається послаблення впливу соціальних приписів на поведінку особистості за рахунок розгортання диспозиційної складової. Це перший період онтогенезу, у якому реалізація просоціальних форм поведінки починає здійснюватися не лише на основі

уявлень про норми, а й на основі власних переконань. Просоціальні цінності інтеріоризуються та набувають особистісного сенсу. Проведений аналіз установок підлітків у сфері просоціальної поведінки дозволяє стверджувати, що засвоєння норм гуманістичної, сприяючої поведінки, яке відбулося у попередній віковий період, отримало відображення в процесах пошуку та побудови особистісної ідентичності. Просоціальні цінності включаються у структуру власного Я-образу на рівні реально існуючих тенденцій. Впродовж вікового періоду їх значущість посилюється, що виявляється у включенні все більшого кола просоціальних цінностей у структуру Я-концепції та збільшення підгрупи дітей із домінуванням просоціальних якостей у структурах Я-образу. Відбувається інтеріоризація просоціальних цінностей. Вони лягають в основу смислової сфери особистості, виступаючи підґрунтям самовизначення. У сфері побудови особистісних поведінкових програм відбувається зміна у співвідношенні процесів соціалізації та індивідуалізації за рахунок посилення останніх.

5.2. Розвиток ціннісно-мотиваційного та когнітивно-рефлексивного компонентів просоціальності особистості у підлітковому віці

Важливою лінією розгортання просоціальних тенденцій у підлітковому віці є їх злиття з атрибутивними процесами та формуванням базової довіри до світу. Саме за таких умов моральні приписи сприймаються не лише як абстрактні норми, а й як основа інтерпретаційної системи декодування поведінки оточуючих людей та власної активності. Розвиток просоціальної суб'єктності пов'язаний з формуванням віри у справедливість, надійність та доброзичливість оточуючого світу. Тому в психологічній науці саме довіру пов'язують із процесами соціального й життєвого самовизначення, формуванням позитивної спрямованості особистості та її гуманістичної життєвої позиції (І. В. Антоненко [15], А. Б. Купрейченко [123], Р. Hawley [415, с. 1112], Е. Fehr [361]). На цьому наголошується в роботах І. В. Антоненко [16], Н. Б. Астаніної [18], Л. А. Журавльової [77], Т. П. Скрипкіної [197], М. Селігмана [192], Е. Еріксона [230].

Довіра передуює актам взаємодії. Вона є особливим різновидом установок-відношень, що виконують функцію предиктора просоціальної поведінки, хоча зворотний процес експериментально не підтверджується (R. Bekkers [261, с. 246]). Відносно просоціальної поведінки довіра виконує дві важливі функції: сприяє формуванню впевненості в тому, що партнери вестимуть себе згідно норм чи особистісних зобов'язань (trust), та забезпечує розвиток конструкта – «гідний довіри» (trustworthiness) (Т. Malti [484, с. 263]).

Простежуючи прогностичну залежність між змінними віри й просоціальної поведінки в тривалій часовій перспективі Т. Malti зазначає, що і впевненість дитини у дотриманні однолітками своїх обіцянок, і переконаність у тому, що і вона сама заслуговує на довіру – це важливі передумови розвитку просоціальної поведінки. Сприймаючи дитину як «гідну довіри», її партнери (вчителі й однолітки) схильні високо оцінювати її просоціальну готовність, тим самим стимулюючи подальшу участь у гуманістично спрямованих формах поведінки [484, с. 268]. Уявлення про себе як такого, що довіряє іншим, набуває

стимулюючого впливу у розвитку просоціальності саме з підліткового періоду життя. У цей же час відбувається інтегрування загальної довіри до світу і власної самооцінки та ідентичності.

Згідно теоретичної моделі Н. Б. Астаніної, феномен довіри об'єднує три компоненти («довіру до світу, «довіру до себе», «довіру до інших людей»), два з яких і визначають особливості поведінки людини, заснованої на вірі у справедливість світу та вибір психологічної дистанції взаємодії з партнерами [18, с. 10]. Враховуючи цю закономірність, ми проаналізували використання підлітками цінностей просоціальної групи для тлумачення типової поведінки людей. З цією метою була використана «Субшкала альтруїзму» (авт. П. Робінсон, Р. Шейвер, адапт. Н. В. Кухтової [125, с. 29]). Методика дозволяє вивчити особливості каузальних припущень щодо мотивів допомоги, загальної схильності людей діяти на користь інших, рівень їх жертвовності та щирості. Всі питання позначають базові основи співжиття, мають глибинний філософський підтекст, тому не дивно, що високий рівень їх атрибутивного прийняття був зафіксований у невеликої підгрупи (12,5 відсотка) підлітків. Більшість опитаних (86,8 відсотка), за характером загального визнання й приписування людям просоціальних цінностей були віднесені нами до середнього рівня (див. табл. 5.11). Низький рівень довіри зафіксовано лише в окремих дітей середніх вікових підгруп. Загалом, отримані результати вказують на те, що у період підліткового віку значних відхилень у формуванні основних компонентів довіри як системи апріорних переконань і набутого досвіду не спостерігається.

Таблиця 5.11

Показники обсягу підгруп із різним рівнем атрибутивного приписування просоціальних якостей

n = 440

Основні підгрупи	Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники представленості підгруп різного рівня самоатрибуції просоціальних цінностей (у %)		
		високий	середній	низький
7 клас	12,2	13,6	86,4	–
8 клас	13,0	15,9	83,0	1,1
9 клас	14,2	10,2	88,6	1,1
10 клас	15,1	12,5	86,4	1,1
11 клас	16,1	10,2	89,8	–
Середні по періоду		12,5	86,8	1,1

Підлітки схильні позитивно сприймати людську сутність, вірити у її просоціальну спрямованість. Все ж, порівнюючи зміст атрибутивних визнань та самооцінок, можна простежити існування певних відхилень у цьому питанні – висловлюючи впевненість у своїх просоціальних налаштуваннях, підлітки більш обережні в оцінюванні гуманістичних установок інших людей. Оскільки довіра до себе і довіра до світу існують у взаємозв'язку, утворюючи єдину онтологічну систему [197], ця тенденція не може не викликати стурбованість.

Розглянемо зміст цінностей, які визнаються підлітками як притаманні більшості. Високий рівень визнання отримала ідея схильності людей щиро цікавитися проблемами інших. Вона була задекларована майже половиною учасників опитування (43,4 відсотка). Четверта частина вибірки (25,7 відсотка) обрала невизначену позицію. Закономірно, що довіра до щирості й конгруентності партнерів – сприятлива основа для розгортання самовиявів просоціального змісту. Близько половини респондентів (42,4 відсотка) погодилися з ідеєю готовності більшості людей дотримуватися золотого правила моралі: «Стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе». Відносно цього питання не змогла визначитися четверта частина опитуваних (22 відсотки). На жаль, як і відносно першої ідеї, третина учасників (35,7 відсотки) висловили недовіру до схильності партнерів вести себе згідно гуманістичного принципу справедливого поводження. Зазначимо, що екстремальність ситуації дещо знижує недовіру підлітків щодо схильності людей надавати підтримку оточуючим. Обмірковуючи поведінку людей у ситуації ядерної загрози, половина опитаних (45,2 відсотка) погоджується, що більшість землян у цьому випадку прийде на допомогу іншим, надасть їм прихисток і підтримку. Але, як і раніше, значний відсоток опитаних (29,5 відсотка) цю можливість заперечують, тим самим підтверджуючи наявність певних відхилень у структурах базової довіри до світу, присутність ірраціональних уявлень, що можуть ускладнювати процес формування просоціальних цінностей особистості та її поведінки. Найвищий рівень атрибутивного визнання отримали позиції з вказівкою на конкретні форми надання допомоги. Такі сюжети є менш абстрактними, тому сприймаються підлітками більш однозначно. Зокрема, ідея, що більшість людей під час подорожі допомогли б іншим при виникненні проблем із автомобілем, визнається половиною респондентів (53,4 відсотка), а ідея про свободу вибору способів допомоги отримала визнання більшості учасників (88,1 відсотка).

Проведене дослідження показує, що найскладнішими завданнями атрибуції просоціальних цінностей є ситуації, у яких простежується протиставлення особистих інтересів та моральних приписів чи просоціальної поведінки та соціальних очікувань. Зокрема відносно ідеї «Люди зазвичай діють із власної вигоди» третина підлітків (31,3 відсотка) не змогла визначитися із власними позиціями та майже половина (48,2 відсотка) її заперечила. Закономірно, що наявність таких тенденцій вказує на прогалини у багатоаспектній світоглядній установці. До того ж, аналіз вікових тенденцій засвідчує відсутність позитивної динаміки у цьому питанні. Значні сумніви у підлітків викликає ідея присутності-відсутності у людській спільноті зловживань добротою інших. Половина опитаних (52,3 відсотка) визнали, що така тенденція присутня, або ж не змогли визначитися у цьому питанні (30 відсотків).

Ознакою недовіри до світу є також висока міра визнання того, що більшість людей схильні до слави та хвастощів. Зазначимо, що впродовж вікового періоду за багатьма лініями простежується низхідна тенденція. Зокрема, питання про схильність людей до хизування на початку періоду викликало сумніви лише у 19,8 відсотка опитаних, у той час як до кінця періоду показник невизначених позицій підвищився до 42 відсотків. На нашу думку, це певною мірою

зумовлюється загостренням критичного ставлення підлітків до поведінки оточуючих, схильності акцентувати увагу на певних недоречностях у взаємодії. Наш висновок узгоджується з ідеями Н. Астаніної про те, що підлітки схильні більше вірити у справедливість світу відносно них самих, ніж у справедливість світу в цілому [18, с. 20].

Цікавим є питання наявності ознак негативної атрибуції, заперечення підлітками певних ціннісних атиюдів як типових для людської спільноти. Найвищий рівень невизнання отримала ідея про готовність кожної людина ризикувати життям заради допомоги іншому. Така позиція була задекларована більшістю учасників опитування (71,3 відсотка). Причому серед старших підлітків цей показник підвищився з 68,1 відсотка до 78,3 відсотка.

Отже, загальне визнання підлітками просоціальних схильностей послаблюється, коли мова йде про загрозу для власного життя. Підлітки розуміють існування певної межі жертвовності та наявності індивідуальної варіативності в цьому питанні. Зазначимо, що на вибір позицій істотно вплинуло формулювання питання, у якому мова йшла не про поведінку більшості, а саме індивідуальні схильності («Не кожна людина буде ризикувати...»). Тому, у цьому випадку, ми не можемо говорити про несприятливі тенденції щодо просоціального розвитку особистості, чого не можна сказати про наступне. Несприятливий вплив на розвиток ціннісної поведінки, на нашу думку, можуть мати атрибутивні приписи щодо схильності людей діяти, виходячи з власних вигод. Саме ці позиції були задекларовані половиною учасників опитування (48,2 відсотка). До того ж позитивних змін у цьому питанні впродовж вікового періоду ми не простежили (у підгрупі $M = 12,2$ р. – 48,3 відсотка, у підгрупі $M = 16,1$ р. – 52,2 відсотка). Викликає також стурбованість те, що значна частина опитаних (58 відсотка) задекларували зневіру у ширості просоціальних намірів людей. Підлітки висловлюють згоду з твердженням, що люди швидше прикидаються, ніж дійсно турбуються про інших.

Існування цих тенденцій не може не вплинути на вибір власних позицій, гальмуючи просоціальну активність та знижуючи загальну атмосферу довіри й тепла. При цьому помилкові приписи стосуються не лише суб'єктів допомоги, а й її реципієнтів. На думку багатьох підлітків (53,9 відсотків), більшість людей схильні перебільшувати свої проблеми заради отримання співчуття з боку оточуючих. Ці позиції впродовж вікового періоду також не коригуються ($M = 12,2$ р. – 56,1 відсотка, у підгрупі $M = 16,1$ р. – 56,5 відсотка). Закономірно, що відсутність довіри не може не вплинути на особливості просоціальної активності підлітків та їх очікуваннях. «Дозвільна система особистості», про яку говорить Т. Скрипкіна, за цих умов даватиме збої [197]. Злиття трьох векторів просоціального вчинку: «хочу», «можу» й «потрібно» ускладнюється.

Поглянемо на гендерні аспекти атрибутивних процесів у сфері просоціальних цінностей. Як відомо, у психологічній науці ведеться багато дискусій щодо відмінностей у розвитку просоціальних тенденцій у представників жіночої й чоловічої статей. Результати спостереження показують, що частота визнання підлітками наявності у людей просоціальних якостей дещо вища у жіночій вибірці. Як наслідок, у групі із високим рівнем атрибуції

просоціальних цінностей дівчат у два рази більше, ніж хлопців (відповідно 8,3 та 4,4 відсотка). Ця тенденція простежується майже у всіх вікових підгрупах (за виключенням другої та п'ятої вікової підгрупи) (див. табл. 5.12).

Зіставляючи рівень визнання просоціальних ідей у жіночій та чоловічій вибірці, ми переконалися, що саме дівчата для позначення своєї згоди частіше обирають найвищі позиції (4-5 балів). Отже, існують певні переваги жіночої статі у сприйнятті просоціальних цінностей та здатності їх виокремлювати у поведінці партнерів. Наявність певної упередженості підлітків у сприйнятті типової поведінки людей та їх схильності діяти у логіці морально-просоціальних приписів вказує на доречність проведення корекційної роботи по згладжуванню негативних установок у цій сфері, оскільки їх збереження може негативно впливати не лише на розвиток просоціальних тенденцій, а й на викривлення світоглядних основ соціальної взаємодії, руйнувати конкретну та актуальну довіри до світу.

Таблиця 5.12

Показники обсягу жіночої і чоловічої вибірки у підгрупах кожного рівня атрибутів просоціальних якостей

n = 440

Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники представленості статей у кожному із рівнів (у %)					
	високий		середній		низький	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
12,2	4,3	9,5	38,8	47,4	-	-
13,0	8,0	8,0	37,5	45,5	0,9	-
14,2	2,6	7,9	44,7	43,4	1,3	-
15,1	1,3	11,4	46,8	39,2	-	1,3
16,1	5,8	4,4	43,5	46,4	-	-
Середні показники	4,4	8,3	42,6	44,4	0,4	0,3

Як зазначає Н. Б. Астаніна, зрілі відносини у своїй основі мають значну долю нерационального компонента довіри [19, с.142]. Щоб вести себе просоціально, підліток повинен не лише постійно зустрічатися зі зразками вияву сприяння й допомоги з боку оточуючих, набуваючи тим самим раціональних основ довіри, а й мати розвинену нерациональну складову конструкта – віру у просоціальну сутність людей. Позитивні очікування щодо нормативності та гуманістичного спрямування оточуючих – важливий чинник розвитку просоціальних тенденцій у підлітковому віці.

Мрії про добрі справи в повсякденному житті не завжди отримують практичну реалізацію. Частина з них може назавжди залишатися лише примарними ідеями, що породжують байдужість і розчарування у душі потенційного суб'єкта допомоги та її реципієнтів. Що ж може перешкоджати особистості у прийнятті дієвого рішення про надання допомоги партнерам?

Такою гальмівною силою є егоїзм – схильність людини турбуватися лише про власне благополуччя, ставити свої інтереси вище усіх інших цінностей і нормативів. Егоїзм – типова характеристика людини, невід’ємний елемент її внутрішнього світу, один із базових мотивів, що визначає планування та реалізацію індивідуальних життєвих програм. Як і альтруїстичні тенденції, егоїзм має природну й соціальну детермінацію. Здійснюючи важливі функції щодо життєдіяльності людини, егоїстичне начало може виконувати деструктивно-гальмівну функцію при виборі стратегій соціальної поведінки, завуальовуючи сприйняття життєвих труднощів партнерів переживаннями власного буття. Його основна сутність – турбота про власне благополуччя, свої переваги, без урахування почуттів та інтересів інших людей, ігнорування гуманістичних правил співжиття.

Питання співіснування альтруїстичної та егоїстичної мотивації аналізується в роботах як філософського (І. Г. Лавричева [127; 129; 128], Є. Ф. Петров; А. Шопенгауер), так психологічного спрямування (І. М. Багмет [23], К. Муздибаєв [159], Л. З. Левіт [132 - 135], Г. Салліван [189], J. K. Maner [487]). У сучасних філософських роботах обговорюється дуалістична сутність людини, вплив культурно-моральної кризи суспільства на особистісний розвиток індивіда. Особлива увага зосереджується на вивченні індивідуальних відмінностей в егоїстично-альтруїстичній мотивації. Так у роботі І. Г. Лавричевої, на основі об’єднання соціобіологічних, психогенетичних та філософських підходів, висловлюється припущення про існування цілісної психогенної властивості «егоїзм-альтруїзм», що об’єднує дві протилежні тенденції, які засновані на одних і тих же засадах. Егоїзм – успадкована домінантна форма поведінки, яка переважає у людській популяції в пропорції до альтруїзму 15:1 та коригується через систему соціально-виховних впливів [129, с. 11]. Характер вчинку зумовлюється гостротою чутливості та готовністю людини до альтруїстичної асоціації, розумінням потреб партнера та емоційною оцінкою його станів. Простежуючи онтогенетичний ракурс проблеми, І. Г. Лавричевої. зазначає, що в епоху підлітковості чітко простежуються 5 типів індивідуальної спрямованості особистості. Один із них належить до альтруїстичної групи (справжні спадкові альтруїсти) і чотири – до егоїстичної (надмірно жорсткий егоїзм, жорсткий егоїзм, помірний та м’який). Аналізуючи популяційні дані щодо обсягів різних типів мотиваційних стратегій, автор приходить до висновку, що згідно принципу гетеротипності людини та людського співтовариства до розряду альтруїстів можна віднести лише 6 відсотків землян. Ще 63 відсотки належать до м’яких та помірних егоїстів (відповідно 25 та 38 відсотки). Решта людей – це жорсткі і крайньо жорсткі егоїсти, характерною рисою яких є низький рівень чутливості до моральних норм і впливу соціокультурного фактору [129, с. 18]. У роботі І. М. Багмет, також крім діаметрально протилежних типів спрямованості – альтруїзм і егоїзм, обговорюються також проміжні установочні конструкти – альтруїстичний егоїзм та егоїстичний альтруїзм [23].

Для нашого дослідження досить важливими є ідеї про вікову сенситивність до розвитку альтруїстичної мотивації. Згідно дослідження І. К. Лавричевої, найвищий рівень моральної чутливості та альтруїстичності спостерігається на

початку підліткового періоду (11-12 років). У середньому підлітковому віці ці тенденції послаблюються й зберігають певну стабільність до кінця юнацького віку [128, с. 350]. За результатами дослідження І. М. Багмет, підвищення альтруїстичних тенденцій відбувається вже за межами юнацького віку. Порівнюючи присутність альтруїстично-егоїстичної мотивації у представників трьох вікових підгруп (19-23 р.; 40-45 р. і 60-65 р.), автор вказує на те, що відсоток альтруїстично спрямованих особистостей збільшується у кожній наступній віковій підгрупі. При цьому зазначається, що альтруїстично-егоїстична ціннісно-сміслова позиція з віком може змінюватися, оскільки вона не є статичною [23]. В останній період з'явилися досить цікаві психологічні ідеї про єдність егоїстично-альтруїстичної мотивації у повсякденному житті людини. Як показали дослідження, егоїзм та альтруїзм не лише сумісні, а й практично нерозривно пов'язані в більшості ситуацій повсякденної життя. Між шкалами «егоїзм-альтруїзм» простежується позитивна кореляція [133, с. 68]). Тому при розробці особистісно-орієнтованої концепції щастя Л. З. Левіт розглядає егоїзм як багаторівневу систему, вищі рівні якої (зрілий індивідуалізм) сприяють реалізації особистісного потенціалу людини [134]. При розробці концепції первинної та інструментальної мотивації саме егоїзм розглядається як мотивація первинного рівня. Вона породжує величезну кількість інструментальних (проміжних) мотивів, кінцевою метою яких може бути як власне благополуччя, так і благо інших [135, с. 54]). При цьому автор зазначає, що вісь егоїзму, особливо в молодому віці, може коливатися, сприяючи розвитку особистісної унікальності, чи навпаки – гедоністичного задоволення. Саме за другої умови егоїзм, породжуючи лінь, безцільність існування, перешкоджає розвитку просоціальних тенденцій [134, с. 33].

Як зазначає К. Муздибаєв, егоїзм виявляється, перш за все, у сфері цілеспрямованої поведінки, тому закономірно, що питання співіснування просоціальних і егоїстичних тенденцій заслуговує на особливу увагу в періоди інтенсивного становлення особистісних структур. Підлітковий вік – період активного пошуку власного «Я», реалізації програм посилення Я-концепції, усвідомлення нових можливостей. Все це здійснюється на фоні загостреної уваги до себе, балансування на межі егоїстичних та соціальних установок. Якщо у попередній віковий період домінуючі позиції в мотивації просоціальної поведінки належали розумінню моральних приписів та емоційній чутливості дитини, то у підлітковому – основну роль виконує ціннісно-сміслова сфера особистості, сформовані установочні конструкти щодо стратегій поведінки в соціумі. Одним із важливих питань самовизначення є вибір позицій на континуумі «альтруїзм-егоїзм», чи у більш широкому контексті «просоціальна спрямованість – егоїстична спрямованість». Спад когнітивного егоцентризму, який відбувається впродовж вікового періоду, на думку К. М. Васюк, ще не означає послаблення його особистісно-афективних форм, зокрема таких як фокусування на своєму Его («особистісний міф» та «уявна аудиторія») чи концентрація уваги на власних проблемах та переживаннях («сфокусованість на собі») [43, с. 51-52]. Враховуючи існування цих тенденцій, ми простежили характер співіснування просоціальної та егоїстично-егоцентричної мотивації,

особливості егоїстичних установок та їх вікову динаміку впродовж підліткового періоду. У роботі було використано опитувальник «Шкала диспозиційного егоїзму» (авт. К. Муздибаєв) [91].

Насамперед поглянемо на рівень егоїстичних установок підлітків, які були задекларовані у процесі опитування. Із 50 можливих балів середній показник по вибірці склав 29,3 бала, що вказує на помірний рівень визнання підлітками егоїстичних цінностей. Результати аналізу питання гендерної специфіки засвідчують, що у переважній більшості вікових підгруп підліткового віку егоїстична спрямованість яскравіше простежується у вибірці хлопців (середній бал 29,8, у дівчат – 29,0). Найчіткіше відмінність проявляється в період входження у вікову кризу (з 11 до 12 років) та на завершальному етапі підліткового періоду. У цьому контексті наші результати співпадають із висновками І. Г. Лаверичевої [128]. Узгодженість простежується за трьома основними позиціями: по-перше, підтверджується ідея про найбільш низькі показники визнання егоїстичних цінностей на початку підліткового періоду; по-друге, підвищення показників егоїстичних тенденцій у період вікової кризи; по-третє, більш низькі показники егоїстичної мотивації у жіночій вибірці.

Зупинимось на змістових аспектах егоїстичних установок, які були виявлені в процесі діагностування. Як показало обстеження, однією з найбільш прийнятих підлітками деструктивно-егоїстичних ідей є думка про недоречність відмови від задоволення власних бажань лише тому, що вони ідуть у розріз із інтересами інших. Третина учасників опитування не підтримали ідею такої відмови навіть за умови деприваційного впливу особистісних інтересів на сферу потреб іншої людини та її благополуччя. Із урахуванням значної кількості невизначених позицій з цього питання, можна робити висновок, що для більшості підлітків (68, 2 відсотка) ситуації конфронтації особистісних інтересів з інтересами партнерів є достатньо проблемними. У цьому контексті підлітки не продемонстрували належної готовності до просоціального вибору, до того ж ця тенденція впродовж вікового періоду не послаблюється. Найвищий рівень егоїстичної спрямованості спостерігається в підгрупах середнього й старшого підліткового віку.

Не спрацьовує просоціальна мотивація і при виборі стратегій, пов'язаних із забезпеченням власного успіху. Близько 80 відсотків учасників опитування повністю прийняли ідею: «Кожна людина домагається свого щастя так, як вважає за потрібне». Оскільки проходження усіх попередніх завдань передбачало розмірковування у логіці двох мотиваційних начал – егоїстичного й альтруїстичного, – визнання ідеї вказує на домінування власних інтересів без чутливого ставлення до соціального контексту реалізації життєвих програм. Даниною часу є і позиції школярів щодо поведінки в конкурентних ситуаціях. Лише невелика кількість учасників опитування (19,6 відсотка) не погодилася з ідеєю відсутності осуду людини, що скористалася можливістю забезпечити собі додаткові переваги в конкурентних ситуаціях. Решта підлітків зробили свій вибір у логіці визнання дієвості егоїстичного принципу. Водночас необхідно визнати, що егоцентричні установки підлітків суттєво коригуються мірою втрат чи обмежень, які виникають для партнера. Визнаючи домінування власних бажань над інтересами іншого, більшість підлітків (59,6 відсотка) заперечують право

людини будувати власне щастя, нехтуючи благополуччям чи щастям інших. Важливу роль у корекції егоїстичних прагнень відіграють моральні норми. Зокрема, більшість опитаних (75,2 відсотка) визнали ідею: «Будь-яка людина має завжди діяти таким чином, щоб залишатися чесною». Досить цінною тенденцією є невизнання більшістю опитаних ідей домінування егоїстичного принципу у вихованні дітей. Загалом, отримані результати опитування засвідчують, що переважну більшість підлітків (74,2 відсотків) можна віднести до середнього рівня наявності егоїстичних установок. Це характерно як для жіночої, так і для чоловічої вибірки. Низький рівень визнання егоїстичних ідей зафіксована лише в окремих школярів молодшого підліткового віку (0,3 відсотка). Високий рівень присутності егоїстичних тенденцій був діагностований у четвертій частини вибірки (25,5 відсотка). Зазначимо, що максимально можлива кількість балів, яка б засвідчувала повне визнання егоїстичних цінностей, у жодного з респондентів зафіксована не була (див. табл. 5.13).

Таблиця 5.13

Обсяг підгруп із різним рівнем визнання егоїстичних цінностей

n=616

Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники представленості підгруп кожного з рівнів визнання егоїстичних цінностей (у %)		
	високий	середній	низький
10,2	20,5	78,4	1,1
11,3	22,7	77,3	-
12,2	21,6	77,3	1,1
13	27,3	72,7	-
14,2	31,8	68,2	-
15,1	26,2	73,8	-
16,1	28,4	71,6	-
Середні показники	25,5	74,2	0,3

Простеження змін в обсягах підгруп із різним рівнем визнання егоїстичних ідей, вказує на існування певної вікової специфіки в ціннісній сфері підлітків. На початку періоду можна говорити про стабільність показників. У середньому підлітковому віці простежується більш інтенсивне визнання егоїстичних цінностей, що веде до розширення обсягу підгруп високого рівня прийняття егоїстично спрямованих ідей (у межах від 27,3 до 31,8 відсотка). Різне підвищення декларування егоїстичних прагнень, яке спостерігається у 9 класі (M = 14,2 р.) фактично розкриває причини підвищення егоцентричних тенденцій.

Гострота та розбалансованість процесів пошуку власної ідентичності в період вікової кризи у дев'ятикласників доповнюється програмами обмірковування часової перспективи. Питання стоїть уже не лише у контексті «хто я», але, передусім, «в якому напрямку рухатися далі». Саме мотиви самовизначення найчастіше використовувалися підлітками для пояснення своїх позицій. «Щоб досягнути чогось у житті, не варто постійно на інших оглядатися»

, – зазначає Яна Д. «Дбати про інших – це добре, але кожен повинен турбуватися, перш за все, за самого себе», – говорить Ілля Р.

У старшому підлітковому віці показники егоїстичних тенденцій починають трохи знижуватися. Як показали подальші спостереження, цей процес яскравіше виявлятиметься в наступному віковому періоді. Показники егоїстичності студентської молоді нижчі, ніж у старшокласників. Таким чином, аналіз лінії генези визнання підлітками егоїстичних принципів вказує на наявність зв'язку між змінними віку, статі та егоїстичною складовою особистості. Двофакторний дисперсійний аналіз підтверджує детермінуючий вплив цих змінних (фактор віку $F = 3,09$; $p \leq 0,01$; фактор статі $F = 6,81$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 5.14).

Таблиця 5.14

Показники залежності егоїстичних установок від впливу факторів віку та статі (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	157,0146	1	157,0146	6,815278	0,009263	6,677163
фактор віку	426,5097	6	71,08496	3,085469	0,005537	2,831966
взаємодія факторів статі та віку	85,9513	6	14,32522	0,621791	0,712948	2,831966
внутрішня дисперсія	13869,25	602	23,03862			
всього	14538,73	615				

Відповідно до напрямку нашого дослідження, подальший аналіз був спрямований на вивчення зв'язку та співіснування егоїстичної й просоціальної мотивації підлітків. Як відомо, наявність егоїстичних установок, сама по собі є закономірною, тому може не викликати особливої стурбованості за умови належного коригування зі сторони моральних та просоціальних тенденцій особистості.

Розглянемо особливості співіснування просоціальної та егоїстичної спрямованості. В якості поведінкового корелята егоїстичних тенденцій ми обрали стратегію оцінювання підлітками своїх ровесників. Об'єктивне взаємооцінювання передбачає нівелювання егоїстичних установок зверхності, визнання не лише слабких сторін партнера, а й його переваг. Для аналізу взаємозв'язку між особливостями сприйняття партнерів та рівнем егоїстичних установок, підліткам було запропоновано здійснити оцінювання трьох просоціальних якостей однолітків (готовність допомагати, співчувати й ділитися) за 10 – бальною шкалою.

Отримані результати засвідчують, що егоїстичні тенденції негативно впливають на характер сприйняття партнерів, що виявляється у більш прохолодному та критичному ставленні до особистісних і поведінкових стратегій однолітків. Вплив егоїстичної мотивації простежувався як у процесі оцінювання, так і в його результатах. Зокрема, незважаючи на те, що для оцінювання була запропонована шкала з досить широким діапазоном, частина егоїстично спрямованих підлітків додатково використала нульовий бал.

Зазначимо, що питання про можливість його використання піднімалося майже у всіх обстежуваних підгруп. Нульовий показник застосовувався, незважаючи на пояснення експериментатора щодо недоцільності доповнення шкали. У якості вербальних ознак егоїстичних тенденцій ми фіксували саркастичні репліки підлітків: «ну тримайтеся...», «я вам покажу...», «ага, попалися...». Частина із них була просто жартом і не мала продовження у оціночних стратегіях, іншу групу висловлювань можна було розцінювати як підтвердження негативізму у сприйнятті однолітків. Саме в цих дітей ми спостерігали більш низьке оцінювання просоціальних якостей однокласників або ж наявність різких коливань балів відносно різних партнерів. Аналізуючи поведінкові прояви, зазначимо, що різноманітні стратегії втаємничення процесу оцінювання переважно використовували егоїстичні підлітки. Для досягнення анонімності вони відверталися від партнерів, пересідали за вільну парту, перегинали аркуш, передаючи експериментатору, прикривали відповіді навчальним приладдям.

Загалом простеження зв'язку між показниками егоїстичної мотивації й загальним оціночним балом показало наявність залежностей між цими змінними. Підвищення рівня егоїстичності веде до зниження гуманістичного сприйняття однолітків. І, навпаки, високий рівень атрибутів одноліткам схильностей співчувати, виявляти щедрість та допомагати пов'язаний із низьким рівнем егоїстичних установок.

Найяскравіше зв'язок егоїзму й такого поведінкового кореляту як оцінювання партнерів простежується в підгрупах молодшого та середнього підліткового віку ($r_p = -0,357$ ($p \leq 0,01$) та $r_p = -0,404$ ($p \leq 0,01$)). Найвищий рівень кореляційного зв'язку між змінними був зафіксований у підгрупі шестикласників ($M = 11,3$ р.; $r_p = -0,522$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Показники кореляційного зв'язку егоїстичних установок і характеру оцінювання просоціальності однолітків

Середній вік (у роках)	Показники коефіцієнтів кореляції егоїстичних установок і характеру оцінювання у різних вікових підгрупах		
10,2	-0,445	Молодший підлітковий вік	-0,357
11,3	-0,522		
12,2	-0,411	середній підлітковий	-0,404
13	-0,430		
14,2	-0,336		
15,1	-0,370	старший підлітковий	-0,302
16,1	-0,338		

Наявність цієї закономірності свідчить про важливі зміни у процесах взаємооцінювання. У цей час відбувається переорієнтація підлітків із оціночних шкал дорослих на побудову власних. Якщо у попередньому віковому періоді процеси взаємооцінювання значною мірою зумовлювалися впливом вчителя, то тепер відбувається нівелювання цієї залежності. Водночас формування власної системи оцінювання зазнає значного впливу конкурентної, егоїстичної мотивації.

Впродовж вікового періоду відбувається послаблення цих тенденцій. Формується більш зрілий погляд на просоціальну сутність партнерів по спілкуванню, підвищується рівень об'єктивності їх сприйняття, але при цьому вплив егоїстичної мотивації певною мірою зберігається.

Отже, отримані матеріали засвідчують наявність у структурах індивідуальної психіки підлітків егоїстичних установок. Вони здатні здійснювати деструктивний вплив на поведінку школярів та процес прийняття рішень у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом. На прикладі аналізу взаємооцінювання можна простежити зв'язок егоїстичних тенденцій і характеру соціальної перцепції та оцінювання просоціальних якостей партнерів. Підвищення егоїстичної спрямованості веде до зростання суб'єктивності у сприйнятті однолітків, порушення об'єктивності у системі оцінювання. Позитивними аспектами, які простежені у процесі дослідження, є те, що егоїстична мотивація не є домінуючою у період підліткового віку. Лише четверта частина учасників дослідження демонструє високий рівень прийняття егоїстичних цінностей. Пік егоїстичності припадає на період середнього та старшого підліткового віку. Ці процеси зумовлюються інтенсифікацією програм самовизначення та прогностичного простеження часової перспективи. Пошук шляхів самореалізації підвищує конкурентні та егоїстичні позиції. Починаючи з кінця підліткового періоду, простежується поступове послаблення егоїстичних установок. Важливим також є той факт, що, незважаючи на наявність певних ускладнень у взаємодії з підлітками, вчителі досить одноставні у визнанні їх просоціальних налаштувань. Вони висловлюють глибоку переконаність у тому, що під дією ситуативного фактору поведінка учнів не завжди розгортається у логіці соціально бажаних стратегій, але її диспозиційні основи мають достатньо сформований просоціальний контекст.

5.3. Вікова генеза емоційного та поведінкового компонентів просоціальності у підлітковому віці

Життя людини у соціумі насичене великою кількістю об'єктивних та суб'єктивних проблем. Їх додання пов'язане зі значними психологічними навантаженнями. Перебуваючи у соціальному середовищі, людина витрачає свій енергетичний ресурс не лише на реалізацію власних життєвих програм і планів, а й на переживання подій, пов'язаних із життям інших людей. Соціальні ситуації породжують різні емоційні реакції спостерігачів: від негативного сприйняття подій і людей, що включені у них, до глибоких емоційних переживань у зв'язку зі станами й проблемами оточуючих. Саме налаштування на емоційний та мотиваційно-потребовий світ Іншого породжує формування складного інтегрального емоційного утворення – емпатії. Становлення емпатійної чутливості особистості – важлива психологічна проблема, яка має як теоретичну, так і практичну значущість. Особливої уваги заслуговують питання вікового становлення емпатійності. Вивчення емпатії набуває особливого значення у період підліткового віку, коли в структурах індивідуальної психіки викристалізовується унікальне особистісне новоутворення – просоціальність, елементом і важливим предиктором якої виступає емпатійний процес.

Емпатія широко вивчається у психологічній науці і як самостійний феномен, і як різновид просоціальної поведінки чи її емоційна основа. Аналітичний огляд дозволяє виокремити декілька напрямів аналізу проблеми, які найбільш наближені до завдань нашого дослідження. До них можна віднести питання простеження вікової траєкторії розвитку емпатії (Л. П. Журавльова [81; 82], Т. В. Коломієць [104], І. Г. Лавричева [128], J. J. Barr [253]; вивчення особливостей емпатійних схильностей у ракурсі онтогенетичного становлення на кожному з етапів онтогенезу (В. М. Вартанян [42], С. Є. Виговський [46], О. І. Ізотова [90], І. М. Коган [101], В. І. Кротенко [116], В. З. Лучків [137], А. С. Сичевський [195], A. J. Calvo [293], M. Garaigordobil [371]). Кожна з цих ліній має місце у загальному контексті наукових пошуків, володіючи потужним потенціалом можливостей розкриття загальних закономірностей вікового становлення просоціальності особистості та розвитку просоціальної поведінки. Аналізуючи особливості розвитку емпатії в підлітковому віці, вчені зазначають, що, незважаючи на наявність певної нестабільності й суперечливості процесу (Л. П. Стрелкова), з підліткового віку вона перетворюється на стійку якість особистості (В. І. Кротенко [116]).

Враховуючи наявність багатьох дискусійних питань, щодо вікової детермінації емпатійних схильностей, ми провели аналіз розвитку стратегії за допомогою нових сучасних діагностичних програм, які дозволяють розглянути нові ракурси проблеми. Дослідження охоплювало школярів молодшого, середнього та старшого підліткового віку. У роботі використовувався особистісний опитувальник «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» (ЕКДЕ) (авт. О. А. Троїцька [212; 213]). Його вибір зумовлювався не лише можливістю простежити різні аспекти явища, а й вивчити його діяльнісний компонент – готовність допомагати партнерам, покращувати емоційне самопочуття й благополуччя інших. Цей ракурс аналізу проблеми узгоджується з напрямом нашого дослідження. Важливим аспектом діагностичного інструментарію є також можливість простежувати емоційну складову шляхом аналізу реагувань на позитивні та негативні емоційні стани й проблеми партнерів, тобто вивчати позитивний та негативний компоненти емоційної емпатії [213].

Отримані результати засвідчують наявність у підлітків достатньо високих рівнів визнання емпатійних схильностей. Задекларовані позиції вказують на здатність опитаних адекватно розпізнавати емпатогенні ситуації різної модальності, наявність мотиваційних бажань щодо зміни її сутності, емоційного відгуку на проблеми та емоційні стани інших людей. Середній показник отриманих балів склав по вибірці 111,4 бала (при максимальному – 144). Стандартизація бальної системи дозволила простежити наповнюваність кожної з рівневих підгруп. Зокрема, до підгруп найвищого рівня включення емпатійних якостей до структури Я-образу увійшла невелика підгрупа підлітків (4,9 відсотка вибірки). Показники вище середніх рівнів (7-8 стени) простежені у 28,9 відсотка вибірки. У цьому відношенні наші результати узгоджуються з висновками І. Г. Лавричевої про кількісну представленість у популяції справжніх спадкових альтруїстів та м'яких егоїстів (відповідно 6 і 25 відсотки) [129 с. 18]. Середній рівень згоди з наявністю емпатійних тенденцій у структурі Я-образу зафіксовано

у третини респондентів (36,4 відсотка). До підгруп нижче середнього рівня (3 і 4 стени) відійшло близько четвертої частини учасників (23 відсотки). Низькі рівні визнання емпатійних якостей у Я-образі були виявлені в окремих дітей (6,8 відсотка). Простеження лінії вікової генези визнання підлітками емпатійних якостей вказує на наявність зв'язку між змінними віку, статі та емпатійною складовою особистості. Результати двофакторного дисперсійного аналізу підтверджують детермінуючий вплив цих змінних (вік – $F=11,4$ ($p \leq 0,05$); стать – $F=66,7$ ($p \leq 0,001$) (див. табл. 5.16).

Таблиця 5.16

Показники залежності емпатійної складової особистості від впливу факторів віку та статі (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	11917,96	1	11918	66,70824	1,68E-15	3,856029
фактор віку	6131,511	3	2044	11,43994	2,58E-07	2,618823
взаємодія факторів статі та віку	1927,684	3	642,6	3,596598	0,013413	2,618823
внутрішня дисперсія	114341,2	640	178,7			
всього	134318,3	647				

Враховуючи багатогранність конструкта емпатії, ми спробували простежити декілька її основних компонентів: дієвий, когнітивний та емоційний. Остання лінія передбачала аналіз емпатійних реагувань двох типів – переживання у формі співчуття та співрадість, коли приємні відчуття виникають у відповідь на приємні події в житті іншого. Серед чотирьох компонентів емпатійних реагувань найбільшу міру визнання отримала дієва емпатія (сер. показник 32,1 бала із можливих 36) (див. табл. 5.17).

Таблиця 5.17

Кількісні показники суб'єктивного визнання емпатійних схильностей у різних вікових підгрупах підліткового віку

n = 616

Середній вік підлітків (у роках)	Середні показники основних компонентів емпатії (у балах)				
	дієва емпатія	когнітивна емпатія	емоційна емпатія		загальний показник
			негативна (співчуття)	позитивна (співрадість)	
10,2	29,5	23,9	25,4	27,7	106,5
11,3	30,6	24,2	25,4	27,2	107,4
12,2	32,3	26,4	26,3	28,5	113,4
13,0	34,1	25,9	26,0	28,9	115
14,2	33,1	25,4	25,8	26,7	113,1
15,1	32,8	25,7	25,1	28,5	112,1
16,1	32,4	26,6	25,6	27,7	112,3

Середні показники	32,1	25,4	25,7	27,9	111,4
-------------------	------	------	------	------	-------

Аналізуючи присутність певних поведінкових стратегій у власній активності, більшість підлітків вказала на наявність дієвих прагнень покращувати настрій оточуючих, підбадьорювати їх, заспокоювати, виявляти активне сприяння у вирішенні проблем. Ідея небажання допомагати у таких ситуаціях більшості учасників опитування не визнається (76,8 відсотка). Зокрема, підлітки не погоджуються з тим, що у емоційно напружених ситуаціях вони не докладають зусиль, щоб покращити стани партнера чи не роблять спроб допомогти у вирішенні його життєвих труднощів. У всіх вікових підгрупах високий показник незгоди був висловлений щодо ідеї безпомічної, пасивної позиції спостерігача. Більшість підлітків (81,3 відсотка) відкинули ідею «я нічим не зможу допомогти», ілюструючи тим самим як наявність впевненості у своїх силах і можливостях впливати на вирішення проблем інших людей, так і відсутність установочного конструкта безпорадності. Наявність таких позицій є важливою передумовою прийняття просоціального рішення у реальних життєвих контекстах. Відчуття впевненості та компетентності важлива умова вибору активних поведінкових стратегій. Вікова динаміка дієвого компонента емпатії впродовж підліткового періоду висхідна. Показник зв'язку зі змінним віку є найвищим серед інших складових емпатії ($F = 13,5; p \leq 0,01$) (див. табл. 5.18).

Таблиця 5.18

**Показники залежності дієвої емпатії від впливу факторів віку та статі
(за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)**

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	504,9136	1	504,9136	20,02653	9,04E-06	3,856029
фактор віку	1019,833	3	339,9444	13,48332	1,53E-08	2,618823
взаємодія факторів статі та віку	149,4938	3	49,83128	1,976472	0,116238	2,618823
внутрішня дисперсія	16135,83	640	25,21223			
всього	17810,07	647				

При цьому найяскравіші зміни простежуються у середині періоду. Це зумовлено бажанням взаємодіяти з однолітками, налагоджувати дружні зв'язки та підвищенням уваги до власного соціального. У старшому підлітковому віці показники дещо знижуються й стабілізуються. Як і інші форми поведінки, просоціальна активність значною мірою пов'язана з емоційною складовою, здатністю особистості налаштуватися на систему переживань партнера. Уміння радіти успіхам і щастю оточуючих людей, сумувати та тривожитися разом з ними – важливі показники соціалізації особистості, її готовності до просоціальної діяльності. Дисперсійний аналіз засвідчує наявність впливу вікового фактору на перебіг емоційних емпатійних процесів ($F = 2,9; p \leq 0,05$). Як уже зазначалось, емпатійний емоційний конструкт містить два різні аспекти реагувань. Вони різняться модальністю переживань, які виникають у структурах

індивідуальної психіки. Чи існує відмінність у рівнях розвитку кожного з різновидів емоційної емпатії? Можна припустити, що більш яскравий вияв негативних емоційних станів партнерів може стимулювати вищі рівні емпатійних процесів. Розгубленість, тривога, страх, сльози – ці стани є не лише досить болючими для особистості, а й більш соціально зорієнтованими. Потенційний реципієнт допомоги, з метою отримання соціальної підтримки, переважно зацікавлений у декодуванні партнерами його станів і намірів. Все ж отримані результати ілюструють дещо інші закономірності розвитку емпатійних процесів. У всіх підгрупах декларування емоційного налаштування на позитивні переживання партнерів має вищі показники, ніж негативна емоційна емпатія. У її генезі простежуються вищі рівні зв'язку зі змінними віку ($F = 4,01$; $p \leq 0,01$).

Аналізуючи відмінності у розвитку позитивної й негативної емпатії, можна робити припущення, що виявлені переваги зумовлені не особливостями перцептивних процесів, а рівнем психологічного дискомфорту спостерігача. Негативні стани інших мають психотравмуючий вплив на психіку, тому можуть певною мірою послаблювати емоційний відгук. При цьому зазначимо, що рівень гостроти емоційних переживань партнерів впливає на вибір індивідуальних стратегій реагування. Якщо ідеї підтримки людей у пригніченому стані отримали визнання у половини респондентів, то переживання оточуючими нещастя, болю, страждання спонукає підлітків більш активно вибирати позицію емпатійної підтримки. Зокрема, більшість школярів (77,4 відсотка) заперечили ідею байдужого ставлення до нещастя іншого, визнали, що страждання погіршують і їхній душевний стан (69,3 відсотка). Переважна більшість опитаних (70,5 відсотка) характеризують себе як чутливих до болю партнерів. Впродовж вікового періоду показники негативної емоційної емпатії зберігають відносну стабільність. Гіпотеза про зв'язок фактору віку і цього аспекту емпатійного процесу не отримала підтвердження ($F = 0,57$; $p \geq 0,05$) (див. табл. 5.19).

Таблиця 5.19

**Показники залежності негативної емпатії від факторів віку та статі
(за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)**

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	1857,113	1	1857,113	91,35022	2,53E-20	3,856029
фактор віку	34,8071	3	11,60237	0,570713	0,634449	2,618823
взаємодія факторів статі та віку	137,659	3	45,88632	2,25712	0,080626	2,618823
внутрішня дисперсія	13010,94	640	20,32959			
всього	15040,52	647				

Зазначимо, що у багатьох дослідженнях вказується не лише на стабільність процесу, але навіть на наявність спаду емпатійної чутливості у період 13-15 років [81; 128, с. 359] Просоціальна поведінка вимагає розвинених інтелектуальних здібностей, важливим елементом яких є когнітивна емпатія. Уміння декодувати емпатогенну ситуацію, вловлювати особливості емоційних переживань партнерів

, розпізнавати своє емоційне самопочуття, розуміти його природу і детермінацію – це важлива лінія просоціального становлення особистості.

Вивчення когнітивної емпатії в підлітковому віці проілюструвало достатньо високий рівень сформованості конструкта. Середній показник по періоду склав 25,4 бала від 36 можливих). Більшість опитаних (82,8 відсотка) висловлюють припущення, що легко зможуть зрозуміти невдоволення партнера чи його самовідчуття (76,8 відсотка). Здатність ставити себе на місце іншої людини є більш складним завданням, тому ця можливість була визнана лише половиною учасників опитування. Аналіз вікової динаміки засвідчує, що у молодшому й середньому підлітковому віці ці показники знаходяться в межах 42,0 до 47,7 відсотка, у той час як у старшому шкільному віці вони підвищуються до 62,5 – 69,3 відсотка. Простежується взаємозв'язок змінних віку та процесів когнітивної емпатії ($F = 11,87$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 5.20).

Таблиця 5.20

Показники залежності когнітивної емпатії особистості від факторів віку та статі (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	24,5	1	24,5	1,378756	0,24075	3,856029
фактор віку	633	3	211	11,87419	1,41E-07	2,618823
взаємодія факторів статі та віку	34,27778	3	11,42593	0,643003	0,587567	2,618823
внутрішня дисперсія	11372,57	640	17,76964			
всього	12064,35	647				

Результати аналізу гендерних особливостей розвитку емпатії засвідчують наявність переваг жіночої статі як у загальних показниках, так і в показниках окремих її компонентів. Зокрема, середній показник індивідуального визнання емпатійних схильностей у вибірці дівчат, залежно від вікової підгрупи, знаходиться у межах 108,8 – 119 балів (із 144 можливих). У вибірці хлопців його межі знаходяться в інтервалі 104,7 – 112 балів. Переваги найбільш яскраво представлені у середньому й старшому підлітковому віці. Спостерігається віковий зсув у активізації просоціальних тенденцій. Спочатку він яскравіше виявляється у жіночій вибірці. У період 12-13 років простежується підвищення показників емпатійності дівчат. Інтенсифікація процесу в хлопців відбувається в період 13-14 років. Наявність цих тенденцій вказує, що перегляд емпатійних установок співпадає з віковими кризами. Пошук власної самості доповнюється процесами соціального самовизначення, включення у структуру Я-образу емпатійних якостей особистості. Враховуючи те, що емпатія є не лише предиктором поведінки, а й компонентом особистісного конструкта, ці тенденції вказують на інтенсифікацію розвитку просоціальності в підлітковий період у представників обох статей. Зіставлення основних компонентів емпатії показує, що гендерні відмінності простежуються у трьох різновидах: негативній, позитивній та дієвій емпатії. Найяскравіше вони виявляються в емоційних процесах і, перш за все, у показниках негативної емпатії. Дівчата, порівняно з

хлопцями, частіше висловлюють згоду з тим, що страждання й біль оточуючих людей змінюють їх емоційний стан, не залишають їх байдужими, викликають бажання прийти на допомогу (див. рис. 5.3.).

Рис. 5.3. Декларування підлітками наявності негативних емпатійних переживань в емпатогенних ситуаціях

Двофакторний дисперсійний аналіз, вказуючи на відсутність зв'язку негативної емпатії зі змінними віку, розкриває існування такого зв'язку з гендерними особливостями ($F=91,35$; $p \leq 0,001$) (див табл 5.19).

Гене́за позитивної емпатії пов'язана як із параметрами віку, так і змінними фактору статі ($F = 30,3$; $p \leq 0,01$). Важливо зазначити, що у цьому процесі простежується і взаємодія цих двох систем змінних (див. табл. 5.21).

Таблиця 5.21

**Показники залежності позитивної емпатії від факторів віку та статі
(за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)**

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	642,0139	1	642,0139	30,33081	5,28E-08	3,856029
фактор віку	254,9059	3	84,96862	4,014192	0,007592	2,618823
взаємодія факторів статі та віку	187,0417	3	62,34722	2,945484	0,032322	2,618823
внутрішня дисперсія	13546,91	640	21,16705			
всього	14630,88	647				

На існування гендерної зумовленості дієвої емпатії вказують результати двофакторного дисперсійного аналізу ($F = 20,0$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 5.18). У всіх вікових групах (за виключенням підгрупи п'ятикласників) у жіночій вибірці показники дієвого емпатійного сприяння вищі, ніж у вибірці хлопців. Найяскравіше ця тенденція представлена на початку середнього підліткового віку та в кінці періоду (див. рис. 5.4).

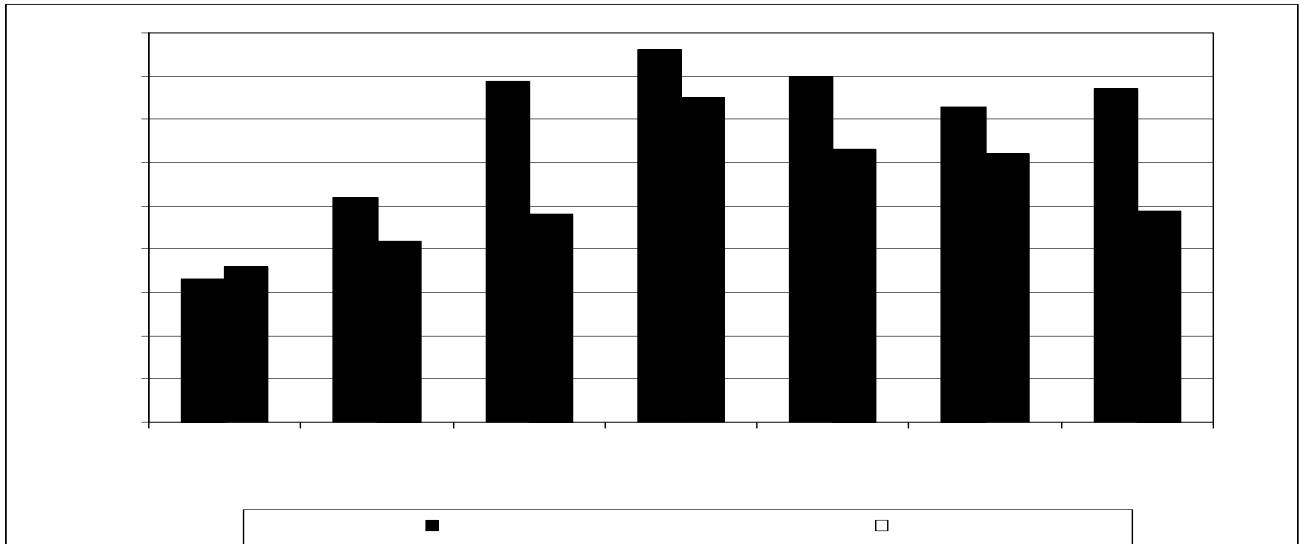

Рис. 5.4. Гендерні особливості декларування ознак дієвої емпатії підлітками різних вікових підгруп

Суттєвих відмінностей у гендерній зумовленості розвитку когнітивного емпатійного компонента нами не виявлено. У всіх вікових періодах показники здатності розпізнавати емоційні стани партнерів за гендерною ознакою не відрізняються. Це вказує на те, що механізми соціальної перцепції пов'язані з критеріями віку, але є незалежними від впливу гендерних характеристик.

Отже, виконане дослідження засвідчує, що в період підліткового віку відбувається інтенсивний розвиток таких емоційних основ просоціальної поведінки як дієва, емоційна та когнітивна емпатія. Вік і стать виступають важливими чинниками цього процесу. Найвищий рівень визнання простежується щодо дієвих аспектів емоційного реагування на життєві ситуації партнерів. Оцінюючи свої схильності та установочні конструкти, підлітки усіх вікових підгруп досить однотайні щодо включення компонентів дієвої емпатії до структури Я-образу. Вікова динаміка дієвого компонента емпатії впродовж підліткового періоду висхідна. Емоційна складова емпатії включає дві різні системи переживань: позитивну та негативну емпатію. У їх розвитку простежується відмінність у характері зумовлення. Позитивні емпатійні процеси мають чіткішу вікову динаміку й детермінацію, у той час як показники негативної емпатії впродовж вікового періоду зберігають відносну стабільність. Існування цієї особливості може зумовлюватися як вищою складністю розпізнавання негативних станів партнера, так і наявністю гальмівних тенденцій особистісного дистресу. Здійснюючи психотравмуючий вплив на психіку потенційного суб'єкта допомоги, вони можуть послаблювати емоційний відгук. Водночас слід зазначити, що при високих рівнях емоційного дискомфорту партнера, емпатійні процеси суб'єкта сприяння посилюються. Когнітивна емпатія продовжує інтенсивно розвиватися в період підліткового віку. Простежується взаємозв'язок змінних віку та процесів розпізнавання емпатогенних ситуацій.

Результати аналізу гендерних особливостей розвитку емпатії засвідчують наявність переваг жіночої статі як у загальних показниках, так і в показниках її окремих компонентів. Переваги найбільш яскраво представлені у середньому та

старшому підлітковому віці. У дівчат підвищення показників емпатійності спостерігаються в період 12 – 13 років, у хлопців у 13 – 14 років, що вказує на переструктурування емпатійних установок у період вікових криз та взаємозв'язок цих процесів. Гендерні відмінності простежуються за трьома основними лініями розвитку емпатії: негативній, позитивній та дієвій емпатії. Дівчата, порівняно з хлопцями, частіше висловлюють згоду з тим, що страждання й біль оточуючих людей викликають бажання прийти на допомогу. Завершуючи обговорення зазначимо, що певні неспівпадіння результатів із попередніми дослідженнями зумовлені дещо іншим ракурсом вивчення емпатійних тенденцій та відмінностями у спрямуванні діагностичного інструментарію. Емпатійні процеси розглядалися не лише зі сторони співчуття та співпереживання, а й здатності відчувати радість за успіхи іншого, розуміти стани та наміри партнерів, надавати дієву підтримку. Аналіз цих ліній є важливими для розуміння просоціального розвитку.

Емпіричним показником розвитку просоціальності є поведінкова складова. Саме у реальних діях відбувається відображення та реалізація намірів і переживань, що виникають у ментальному та емоційному світі особистості при сприйнятті життєвих труднощів партнерів, аналізі ситуацій із потенційним просоціальним контекстом. Тому ми звернулися до вивчення поведінкової складової просоціальності підлітків на рівні аналізу практичних та конативних процесів. Як і стосовно респондентів інших вікових підгруп ми, перш за все, познайомилися з експертними оцінками просоціальної активності підлітків. Враховуючи існування певної напруженості у взаємодії підлітків із вчителями, можна було очікувати більш низьке оцінювання просоціальних якостей педагогами, ніж дітей молодшого шкільного віку. Це припущення виявилось помилковим. Вчителі досить одностайні у високому оцінюванні схильності підлітків допомагати, співчувати та виявляти щедрість. Вони легко наводять приклади різних типів сприяння учнів дорослим та одноліткам. Для уточнення результатів використовувався прийом ретестування з інтервалом в один місяць. Кількісні показники основних рівнів об'єднувалися, після чого визначалися обсяги підгруп. За результатами оцінювання більшість школярів (62,8 відсотка) були віднесені до високого рівня сформованості просоціальних тенденцій (див. табл. 5.22).

Таблиця 5.22

**Показники наявності просоціальних тенденцій у поведінці підлітків
(за оцінкою експертів)**

n = 616

Рівні прояву	Наповнюваність підгруп різного рівня прояву просоціальних тенденцій (у %)							Середні показники
	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	
високий	56,3	53,4	62,0	60,6	54,8	72,4	77,9	62,8
середній	41,1	40,7	30,2	36,9	36,5	24,8	17,4	32,5
низький	0,6	5,9	7,8	2,5	8,7	2,9	4,7	4,7

Досить цікавим є також той факт, що більше половини (55,6 відсотка) оцінок, якими вчителі оцінювали просоціальні тенденції своїх вихованців, це найвищі показники (9-10 балів). Низькі бали в оціночних судженнях учителів використовувалися досить рідко. Як наслідок, до низького рівня просоціальної активності вчителі віднесли лише окремих учнів (4,7 відсотка). Зазначимо, що наші результати не співпадають із результатами педагогічного дослідження В. Б. Нечерди, у якому обговорюються думки вчителів про низькі рівні просоціальності учнів [214]. Основною причиною розбіжностей, на нашу думку, є схильність педагогів (до позицій яких апелювали у цьому дослідженні) розширювати контекст поняття «просоціальність». У відповідях більшості вчителів (56,3 відсотка) воно асоціюється із здатністю до взаємодії. У той час як ідентифікацію із більш близькими поняттями (альтруїзм чи гуманізм) було зафіксовано лише у третині ідей (37,8 відсотка) [214, с. 87]. Тому можна припустити, що у результаті оцінювання були отримані бали швидше за характер взаємодії між дітьми, включаючи і думки про наявність булінгу, агресії, конфліктності, ніж за прояви просоціальності. У нашому дослідженні педагогам було запропоновано для оцінювання виключно наявність просоціальних якостей.

Як уже зазначалося, метод шкального оцінювання передбачав аналіз трьох просоціальних якостей: готовності до співчуття, допомоги та справедливого, щедрого розподілу ресурсу. Зіставлення показників дозволяє робити висновок, що найвищу суму балів набрала шкала «співчуття» Середній бал оцінки цієї якості складає по вибірці 8,7 бала (з 10 можливих), дві інші якості мають середній бал 8,5.

Отже, на підставі отриманих результатів, можна стверджувати, що дії просоціального типу в поведінці підлітків присутні, і, згідно оціночних суджень вчителів, вони мають належну інтенсивність та екстенсивність. Пояснюючи свої позиції, вчителі наголошують, що у спілкуванні з учнями є багато проблем, але кожен школяр сам по собі є достатньо соціалізованим суб'єктом, який не лише знає норми, а й використовує їх у повсякденному житті.

Виконання творчих завдань по опису конкретних прикладів сприяння показало, що при їх виконанні підлітки зустрічаються із двома типами труднощів: по-перше, злитість просоціальних дій із загальним контекстом життєдіяльності та взаємодії з оточуючими не завжди дозволяє їм чітко відокремлювати альтруїстичні самовияви від дій-зобов'язань; по-друге, з віком підвищується схильність до анонімних форм просоціальної поведінки, переживання дискомфорту при її афішування. Контент-аналіз творів показує, що адресатом допомоги виступають як дорослі, так і однолітки. Найбільш акцентованими є теми допомоги людям похилого віку, рідним, друзям. Аналіз змістового компонента засвідчує, що найчастіше підлітки пригадують вчинки-дії короткотермінового характеру. Тривалі форми підтримки, про які розповідали вчителі, у роботах школярів не прозвучали.

Однією з цікавих ліній аналізу просоціальної поведінки підлітків є вивчення схильності до різних типів просоціальної поведінки. Це питання аналізується у контексті вивчення індивідуальних особливостей соціального розвитку

особистості, її схильності до дій сприяння. Дослідження показують, що варіабельність у просоціальній поведінці виникає досить рано. Починаючи з раннього дитинства, простежуються відмінності в частоті й складності просоціальних дій (С. А. Brownell [284-288], F. Warneken [599; 601], S. Svetlova [577], K. A. Dunfield [344]). Поступово формується схильність до певного типу активності. Найбільш детально в науковій літературі описано шість різновидів просоціальної поведінки: альтруїстичний, анонімний, публічний, екстремальний, емоційний, за прямим проханням (G. Carlo [302, с. 31]).

Вивчення представленості цих видів у період підліткового віку ми знаходимо у роботах зарубіжних психологів (Н. В. Кухтова [126], P. Vabincak [248], G. Carlo [299; 300; 305]). Зокрема, виконуючи зіставлення просоціальних тенденцій у період середнього та старшого підліткового віку, американські вчені наголошують на тому, що вік і стать є значущими опосередковуючими чинниками просоціальної поведінки. Вказується, що старші підлітки виявляють вищу схильність до альтруїстичних й анонімних форм просоціальної поведінки. Аналіз просоціальних схильностей за гендерним принципом вказує на те, що вищі показники за шкалою альтруїзму й емоційної просоціальної поведінки чіткіше простежуються у представниць жіночої статі. Для хлопців притаманна схильність до публічних форм просоціальних самовиявів [300, с.120].

Розглянемо існуючі тенденції на вибірці українських підлітків. У роботі використовувався багатофакторний опитувальник «Вимірювання просоціальних тенденцій» (авт. Г. Карло, Б. Рендалл, адап. Н. В. Кухтової) [124; 300; 302]. У основу виокремлення видів просоціальної поведінки покладено шість критеріїв, три із них належать до ситуаційної (соціально-контекстної групи), три – до диспозиційної. Для нашого дослідження такий підхід є досить цінним, оскільки забезпечує можливість простеження двох різних систем змінних. Ситуаційна група зорієнтована на аналіз схильності людини до продукування просоціального типу поведінки у екстремально-кризових, емоційно-насичених та чітко позначених соціальним запитом ситуаціях. Диспозиційна група зосереджена на вивченні особистісних установок, що належать до компонентів глобального просоціального Я.

Однією з важливих характеристик просоціальної поведінки є особливості її виникнення. На континуумі характеру ініціації просоціальних дій можна виокремити два крайні полюси: просоціальна допомога у відповідь на запит про допомогу та просоціальне сприяння як вияв власної активної позиція суб'єкта допомоги. Кожна людина займає певне місце на цьому континуумі, обираючи найбільш бажану стратегію. В основі позначених різновидів просоціальної поведінки лежать різні механізми. Активна позиція заснована на сформованій мотивації соціальної відповідальності, орієнтації на партнерів, пасивна – на засвоєнні нормативної складової поведінки. Відрізняються й наслідки реалізації двох поведінкових ліній. При першій – просоціальні дії більш комфортно сприймаються реципієнтами, вони є приємнішими для них, у той час як необхідність звертатися за допомогою може породжувати певний дискомфорт. Однією з причин є острах отримати відмову. Закономірно, що ці побоювання можуть послаблюватися за умови впевненості, що партнери вестимуть себе

просоціально.

Розглянемо сформованість гуманістичних позицій підлітків, їх готовність надавати допомогу за проханням. Зазначимо, що у роботах білоруських і російських авторів цей тип просоціальної поведінки трактується як конформний («угодливий»), хоча в інтерпретації автора методики Г. Карло, незважаючи на використання терміну «compliant», зазначається, що мова йде про допомогу, при отриманні запиту на неї [300, с. 113]. Як показали опитування, підлітки досить одностайні у декларуванні своєї готовності до надання допомоги партнерам у відповідь на прохання. Визначення середніх показників за цією шкалою показує, що з 10 можливих балів ця позиція отримала в різних вікових підгрупах від 7,1 до 8 балів. Повне ігнорування цього виду просоціальної поведінки (вибір позиції «це мені зовсім не притаманно») було зафіксоване лише в окремих респондентів (2,4 відсотка). Високі показники визнання наявності цієї стратегії у власній поведінці, вказують не лише на достатньо високий рівень емоційної чуйності підлітків, а й сформованість моральних основ відповідальної поведінки. Звернення за допомогою сприймається ними як соціально прийнятна й зрозуміла стратегія. Рівень сформованості когнітивних здібностей та сформованість емпатійних процесів забезпечує релевантне прийняття ситуації.

Простеження зв'язків між змінними віку, статі й готовністю підлітків надавати допомогу партнерам, що звернулися за нею, вказує на відсутність детермінуючого впливу гендерного фактору на цей процес ($F = 1,18209$; $p > 0,05$) та наявності такої зумовленості віковими характеристика ($F = 3,160804$; $p \leq 0,05$) (див. табл. 5.23). Зіставлення показників, отриманих у групах середнього й старшого підліткового віку, вказує на непрямолинійність процесу визнання доцільності такої поведінки. На початку і в кінці періоду показники є більш низькими, ніж у середніх підгрупах ($M = 13$ р. – $14,2$ р.), де більше половини дітей (60,2 та 58,0 відсотка відповідно) оцінили свою схильність допомагати у ситуації з наявністю прямого звертання переважно високими балами.

Таблиця 5.23

Показники залежності визнання стратегії «допомога за проханням» від впливу факторів віку та статі у період підліткового віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	3,64	1	3,64	1,18209	0,27754	3,863175
фактор віку	40,9	4	10,2	3,325736	0,01065	2,392684
взаємодія факторів статі та віку	6,89	4	1,72	0,559646	0,692086	2,392684
внутрішня дисперсія	1323	430	3,08			
всього	1374	439				

Це дозволило віднести їх до підгруп високого рівня включення стратегії «допомога за проханням» у структуру Я-образу. У старших вікових підгрупах ($M = 15,1$ р. – $16,1$ р.) підлітки обирали нижчі показники для оцінювання суб'єктивної готовності діяти відповідно до просоціальної норми надання

підтримки тому, хто звертається за допомогою, що загалом вплинуло на рівневі характеристики цього виду просоціальної поведінки в індивідуальних програмах школярів. Середній показник обсягу підгрупи з високим рівнем визнання стратегії у старшому підлітковому віці дещо знизився в порівнянні з середнім підлітковим віком (від 56,1 до 51,7 відсотка) (див. табл. 5.24).

Таблиця 5.24

Показники включення підлітками просоціальної стратегії «допомога за проханням» у структуру Я-образу

n=440

Підгрупи	Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники обсягу підгруп різного рівня включення стратегії у структуру Я-образу		
		високий	середній	низький
7 клас	12,2	50	45,5	4,5
8 клас	13,0	60,2	39,8	0
9 клас	14,2	58	40,9	1,1
Середні показники по підперіоду	13,1	56,1	42,1	1,9
10 клас	15,1	52,3	45,5	2,2
11 клас	16,1	51,1	48,9	0
Середні показники по підперіоду	15,6	51,7	47,2	1,1
Середні показники	14,1	53,9	44,6	1,5

Як показали бесіди з підлітками, основною причиною такого зниження є більш критичне ставлення до власних можливостей надавати ефективну підтримку партнерам. Активізація процесів самоутвердження певною мірою знижує тенденцію до включення просоціальних якостей у систему Я-образу. Як відомо, просоціальна поведінка не завжди є повністю альтруїстичною. Частина соціально значущих, позитивно оцінюваних програм людина може використовувати для реалізації власних бажань, пошуку певних вигод. Різновидом такої вигоди є прагнення самостверджуватися, будувати свій імідж за рахунок просоціальної активності. Одним зі шляхів аналізу наявності такої мотивації є вивчення схильності особистості до публічних просоціальних самовиявів. Наші попередні дослідження, присвячені особистісній самопрезентації, засвідчують, що актуалізація самопрезентаційних проявів відбувається ще в період молодшого шкільного віку, тому закономірно, що ці процеси можуть позначатися на характері активності підлітків [111].

Вивчення уявлень підлітків про вплив соціального контексту на їх поведінку показав, що впродовж усього вікового періоду наявність цих тенденцій в індивідуальних поведінкових програмах не отримало високого визнання. Зокрема, середні бали за шкалою «публічної» просоціальної поведінки знаходяться у межах 8,8 – 9,3 (із 20 можливих). Більше третини респондентів усіх підгруп (37,5 відсотка), за рівнем визнання впливу дії фактору публічності на їхню поведінку, були віднесені нами до низького рівня (див. табл. 5.25).

Таблиця 5.25

Визнання підлітками впливу фактору публічності на просоціальні наміри і поведінку

n = 440

Основні підгрупи	Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники обсягу підгруп різного рівня чутливості до дії фактору публічності (у %)		
		високий	середній	низький
7 клас	12,2	11,4	48,9	39,8
8 клас	13,0	10,2	55,7	34,1
9 клас	14,2	11,4	52,3	36,4
10 клас	15,1	8,0	52,3	39,8
11 клас	16,1	6,8	55,7	37,5
Середні показники	14,1	9,6	53,0	37,5

Ці підлітки вказали на те, що присутність спостерігачів особливо не впливає на їхні просоціальні наміри та особливості їх реалізації. Підгрупа підлітків, чутливих до публічності ситуації склала лише десяту частину вибірки. Найбільше у всіх вікових підгрупах представлений середній рівень визнання присутності публічної просоціальної поведінки (53 відсотки).

Аналізуючи питання зумовленості «публічної» просоціальної поведінки можна констатувати відсутність детермінуючого зв'язку між фактором віку та цим видом просоціальної поведінки ($F = 0,27$; $p > 0,05$); та наявність впливу гендерного фактору ($F = 6,67$; $p < 0,05$) (див. табл. 5.26).

Таблиця 5.26

Показники залежності визнання стратегії «публічної» просоціальної поведінки від впливу факторів віку та статі у період підліткового віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	91,82	1	91,8	6,67	0,01	3,86
фактор віку	14,605	4	3,65	0,27	0,9	2,39
взаємодія факторів статі та віку	41,35	4	10,3	0,75	0,56	2,39
внутрішня дисперсія	5918,8	430	13,8			
всього	6066,5	439				

Впродовж підліткового віку простежується вища схильність хлопців до цього виду просоціальної поведінки. Особливо яскраво це виявляється у середньому підлітковому віці (M = 13 р. – 14,2 р.). Наявність цих тенденцій, за нашим розумінням, пов'язана з актуалізацією самопрезентаційних тенденцій та підвищенням чутливості до соціального оцінювання. До кінця підліткового періоду визнання схильності до публічної просоціальності послаблюється. Ця ж тенденція зберігається й на початку наступного періоду. Зокрема у підгрупі 17-річних респондентів високі показники за цією шкалою зафіксовані лише в невеликій підгрупі учасників опитування (6,8 відсотка). Середній показник визнання впродовж періоду також продовжує знижуватися (від 9,1 до 8,8 бала).

Певною протилежністю публічному виду просоціальної поведінки є «анонімна допомога». У цьому випадку мова йде не лише про ігнорування думки спостерігачів, а й про наявність прагнення не афішувати свою участь у вирішенні проблем іншого. Якщо в основі публічної поведінки простежується дія егоїстичної мотивації, то анонімні дії зорієнтовані лише на стани та потреби Іншого. З'ясуємо наскільки готові підлітки прийняти цінність анонімного сприяння. Загалом визнання схильності діяти у логіці анонімності отримало достатньо високі показники. Із усього масиву суджень цієї групи лише сьома частина виборів (15,2 відсотка) вказувала на невідповідність просоціальної ідеї концептуальним якостям Я-образу. В цьому випадку школярі вибирали рівень «це мене зовсім не характеризує». Всі інші позиції фіксували позитивне ставлення підлітків до неафішованих форм сприяння, вказуючи на різні рівні його визнання (від 2 до 5 балів).

Отримані результати засвідчують, що більшість учасників опитування прагнуть не використовувати просоціальну поведінку для формування свого соціального статусу чи іміджу, тим самим виявляючи схильність до анонімних форм сприяння. Аналіз рівневих характеристик засвідчує, що цінність анонімної допомоги у більшості опитуваних отримала середній рівень визнання (у межах 52,3 – 59,1 відсотка) (див. табл. 5.27).

Таблиця 5.27

Показники визнання підлітками впливу фактору анонімності на їх просоціальні наміри й поведінку

n=440

Основні підгрупи	Середній вік підлітків (у роках)	Кількісні показники обсягу підгруп різного рівня чутливості до дії фактору «анонімність просоціальних дій» (у %)		
		високий	середній	низький
7 клас	12,2	36,4	52,3	11,3
8 клас	13,0	36,4	59,1	4,5
9 клас	14,2	37,5	59,1	3,4
10 клас	15,1	37,5	56,8	5,7
11 клас	16,1	36,4	59,1	4,5
Середні по періоду	14,1	36,8	57,3	5,9

Високі бальні оцінки сформованості стратегії дозволяють віднести третину учасників опитування до високого рівня самопрезентації схильності до анонімних форм просоціальної поведінки (36,8 відсотка). Наявність цієї тенденції спирається на визнання норм справедливості, альтруїзму. Водночас варто зазначити, що наявність цих нормативних основ, все ж сама по собі ще не говорить про повну відсутність егоїстичної складової у просоціальній активності школярів. Мова йде про певне зміщення аналітичного конструкта самопізнання з сприйняття зовнішніх оцінок на самооцінювання, забезпечуючи підлітку сприйняття себе суб'єктом просоціальної активності, який, перш за все, заслуговує на самоповагу.

Результати аналізу вікових тенденцій впродовж періоду дозволяють зробити висновок про відсутність суттєвих змін визнанні стратегії анонімності в структурі поведінкового Я-образу. Вікова стабільність притаманна всім рівням. Результати двофакторного дисперсійного аналізу вказують на відсутність зумовлюючого впливу змінних віку на схильність до вибору анонімної стратегії допомоги ($F = 0,85$; $p > 0,05$) (див. табл. 5.28).

Таблиця 5.28

Показники залежності визнання стратегії «анонімності» просоціальної поведінки від впливу факторів віку та статі у підлітковому віці

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	69,6	1	69,6	3,22	0,07	3,86
фактор віку	73,4	4	18,3	0,85	0,49	2,39
взаємодія факторів статі та віку	10,3	4	2,57	0,12	0,98	2,39
внутрішня дисперсія	9286	430	21,6			
всього	9439	439				

Просоціальна активність особистості значною мірою залежить від ситуаційного контексту, розпізнавання суб'єктом допомоги складності ситуації, її кризовості. Допомога в цьому випадку отримала назву «*dire prosocial behavior*». Наші спостереження засвідчують, що підлітки достатньо чутливі до показників напруженості ситуації. Із усього масиву суджень цієї групи лише у окремих (2,6 відсотка) задекларована позиція неприйняття. Всі інші фіксують ознаки позитивної особистісної ідентифікації з таким типом просоціальної поведінки як «допомога в кризових ситуаціях». Високий рівень визнання цінностей цієї групи простежується у більшій половині респондентів (66,6 відсотка). При цьому зазначимо, що рівневі показники у середньому підлітковому віці є дещо вищими, ніж у кінці вікового періоду (див. рис. 5.5).

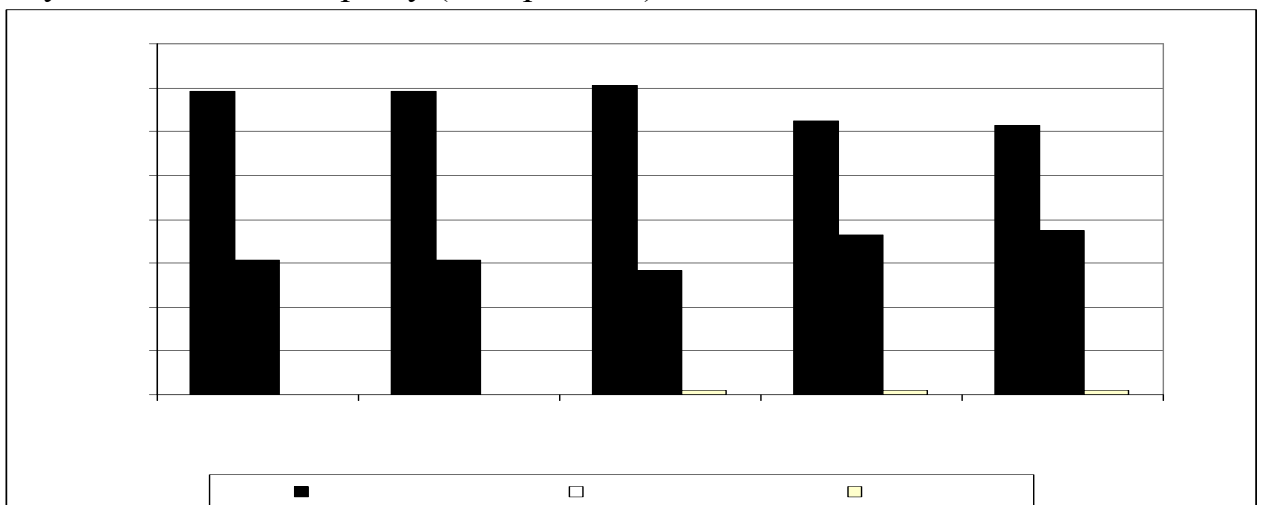

Рис. 5.5. Рівні визнання підлітками схильності до допомоги у кризових ситуаціях

Бесіди з підлітками показали, що їх зниження ілюструє не відкидання ідеї допомоги людям у скрутних ситуаціях, а появу більш відповідального ставлення до власних можливостей надати сприяння. Зокрема, це особливо позначилося на виборі позицій щодо надання допомоги тяжко хворим людям.

Простеження вікових змін у ставленні до допомоги у кризових ситуаціях вказує на зумовленість цього процесу як віковим ($F = 3,43$; $p \leq 0,05$), так і гендерним ($F = 4,13$; $p \leq 0,05$) факторами. Відносно другої змінної переваги простежуються у жіночих підгрупах (див. табл. 5.29).

Таблиця 5.29

Показники залежності визнання стратегії «допомога у кризових ситуаціях» від впливу факторів віку та статі у період підліткового віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	24,6	1	24,6	4,13	0,04	3,86
фактор віку	81,6	4	20,4	3,43	0,01	2,39
взаємодія факторів статі та віку	7,46	4	1,87	0,31	0,87	2,39
внутрішня дисперсія	2560	430	5,95			
всього	2674	439				

Одним з різновидів просоціальної поведінки є схильність людини надавати підтримку партнерам в емоційно напружених ситуаціях. Хвилювання іншого, переживання ним емоційного дискомфорту не може залишати людину байдужою. Зчитування емоційного контексту ситуації – унікальна здатність особистості, одним із її результатів є активізація прагнення допомогти.

Результати аналізу цього аспекту в ідентифікаційних процесах особистісного самосприйняття засвідчують, що підлітки здатні орієнтуватися на емоційний контекст ситуації як стимулююче джерело просоціальної поведінки. При цьому простежується як адекватне розпізнавання емоційного стану після надання допомоги, так і виокремлення негативного настрою партнера як підґрунтя для надання йому підтримки. Результати вивчення показників визнання стратегії допомоги у емоційних ситуаціях засвідчують, що у всіх підгрупах простежується високий рівень готовності до опису власної поведінки у логіці цієї стратегії. Середні показники знаходяться у межах 17,7 – 19,5 балів (при найвищому 25). Вища міра чутливості до емоційної складової ситуації простежується у період середнього шкільного віку ($M = 12,2$ р. – $14,2$ р.). Більшість учасників цих вікових підгруп (від 69,3 до 70,5 відсотка) віднесені до високо рівня визнання цього типу реагування в ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом (див. табл. 5.30).

Таблиця 5.30

Показники визнання підлітками готовності до надання допомоги в емоційно напружених ситуаціях

n = 440

Показники представленості рівнів визнання реалізації просоціальної спрямованості в емоційно насичених

Основні підгрупи	Середній вік підлітків (у роках)	ситуаціях (у %)		
		високий	середній	низький
7 клас	12,2	69,3	30,7	0,0
8 клас	13,0	69,3	30,7	0,0
9 клас	14,2	70,5	28,4	1,1
10 клас	15,1	62,5	36,4	1,1
11 клас	16,1	61,4	37,5	1,1
Середні по періоду	14,1	66,6	32,7	0,7

У старшому підлітковому віці спостерігається зменшення обсягу підгруп високого рівня. Це зумовлено тим, що при зіставленні просоціальних ідей із особистісними поведінковими стратегіями підлітки використовували більш низькі бали для позначення ідентифікаційної відповідності. Зазначимо, що ігнорування ідеї підтримки людей у емоційно напружених ситуаціях у всіх вікових підгрупах має мінімальні показники. Лише окремі підлітки (0,7 відсотка) не вказали на вибір просоціальних способів реагування на задані ситуації

Результати двофакторного дисперсійного аналізу вказують на наявність зв'язку між схильністю до просоціальних способів реагування у емоційно насичених ситуаціях віковим ($F = 3,27$; $p \leq 0,05$) та гендерним ($F = 5,58$ $p \leq 0,05$) факторами (див. табл. 5.31).

Таблиця 5.31

Показники залежності визнання стратегії «допомога у емоційно напружених ситуаціях» від впливу факторів віку та статі у період підліткового віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	72,8	1	72,8	5,58	0,02	3,86
фактор віку	171	4	42,6	3,27	0,01	2,39
взаємодія факторів статі та віку	78,3	4	19,6	1,5	0,2	2,39
внутрішня дисперсія	5611	430	13			
всього	5933	439				

Переваги у більшості вікових підгруп простежуються в жіночих вибірках. Дівчатка при описі своїх схильностей до просоціальних реакцій обирають для оцінки більш високі бали, відповідно отримуючи вищі сумарні результати за цією шкалою. У цьому відношенні результати дослідження узгоджуються з висновками зарубіжних вчених (А. М. Beutel [268]).

Кожен із шести видів просоціальної поведінки розкриває важливі аспекти соціального та особистісного розвитку підлітків. Водночас слід визнати, що найбільш соціально значущою якістю є рівень сформованості альтруїстичних тенденцій. Саме альтруїстичний вид просоціальної поведінки заснований на

індукованому співчутті та особистісних моральних началах. Його визнання вказує на відхід від его-установок, перехід до зрілих рівнів особистісної просоціальності. Допомога в цьому випадку мотивована лише турботою про благо й потреби інших людей.

Розглянемо позиції, задекларовані підлітками щодо цінностей цієї групи та визнання їх присутності у власній поведінці. Результати аналізу отриманих даних засвідчують, що альтруїстична тенденція високо оцінена підлітками. Із запропонованих завдань найбільше визнання у всіх групах отримала ідея про те, що допомога іншим є «однією із моїх позитивних рис». Середній бал прийняття альтруїстичної поведінки у всіх вікових підгрупах знаходиться у межах 20,8–21,7 бала (із 30 можливих). Це вказує на те, що у цілому тенденція отримала визнання на рівні вище середнього. Половина учасників опитування (від 54,6 до 60,2 відсотка у різних вікових підгрупах) віднесена нами до високого рівня інтеріоризації цінностей (див. табл. 5.32). Для них характерне включення альтруїстичних цінностей у структуру Я-образу. Низький рівень визнання альтруїстичної стратегії зустрічається лише в наймолодшій підгрупі.

Таблиця 5.32

Показники визнання підлітками альтруїстичних цінностей як елементів Я-образу

n=440

Основні підгрупи	Середній вік підлітків (у роках)	Показники представленості різних рівнів включення альтруїстичних цінностей (у %)		
		високий	середній	низький
7 клас	12,2	56,8	40,9	2,3
8 клас	13,0	54,5	45,5	0
9 клас	14,2	55,7	44,3	0
10 клас	15,1	59,1	40,9	0
11 клас	16,1	60,2	39,8	0
Середні по періоду	14,1	57,3	42,3	0,5

Аналіз вікових тенденцій засвідчує, що схильність до атрибуції альтруїстичних схильностей впродовж середнього й старшого підліткового віку особливо не змінюється. Фактор віку в цей період уже не є визначальним у розвитку безкорисливих форм допомоги ($F = 0,90131$; $p > 0,05$) (див. табл. 5.33).

Таблиця 5.33

Показники залежності визнання стратегії «альтруїзм» від впливу факторів віку та статі у період підліткового віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	158,4	1	158,4	11,3543	0,00082	3,86317
фактор віку	50,2955	4	12,5739	0,90131	0,46305	2,39268
взаємодія факторів статі та віку	165,032	4	41,258	2,95743	0,01975	2,39268

внутрішня дисперсія	5998,77	430	13,9506			
всього	6372,5	439				

До цього вікового періоду відбулося не лише засвоєння моральних норм соціальної взаємодії, а й формування установочних конструктів позитивного самосприйняття. Схильність до альтруїзму високо цінується у суспільстві, тому інтенсивно використовується для побудови Я-образу. Зазначимо, що висновки про наявність альтруїстичних нахилів виводилися на основі самозвітів. Порівняння показників прийняття альтруїстичної стратегії у чоловічій та жіночій вибірці вказує на існування гендерної детермінації процесу. Дівчата продемонстрували більш високу схильність до декларування безкорисливих форм допомоги ($F = 11,3543$; $p \leq 0,01$).

Результати вивчення рівня визнання цінностей кожного з видів просоціальної поведінки дозволили простежити їх співрозміщення у кожній віковій підгрупі. Застосування прийому ранжування набраних балів показало, що три перші позиції у всіх вікових підгрупах зайняли такі види просоціальної поведінки як допомога у кризових ситуаціях, за проханням та допомога у емоційно насичених ситуаціях. Саме ідеї цих видів поведінки отримали найвище визнання. Незважаючи на те, що їх рангове співрозміщення дещо різне в кожній із вікових підгруп, фактична різниця між ними мінімальна. Перше місце в усіх підгрупах (крім наймолодшої) зайняла допомога за проханням. У першій підгрупі ($M = 12,2$ р.) підлітки найбільш одностайні щодо свого ставлення до допомоги в ситуаціях емоційного характеру. Рангові місця публічного, анонімного та альтруїстичного типу просоціальної поведінки впродовж усього вікового періоду зберігають стабільність.

Результати інтеркореляційного аналізу вказують на існування помітного рівня зв'язку (за шкалою Чеддока) між характером визнання й прийняття «допомоги у екстремальних ситуаціях» та рівнем «емоційної просоціальної допомоги» ($r_p = 0,67$; $p \leq 0,001$) (див. табл. 5.34).

Таблиця 5.34

Кореляційний зв'язок між показниками визнання підлітками різних типів просоціальної поведінки

Типи просоціальної поведінки	Показники інтеркореляційного зв'язку між шкалами					
	публічна	анонімна	екстремальна	емоційна	на прохання	альтруїстична
публічна	1					
анонімна	-0,06	1				
екстремальна	0,038	0,22***	1			
емоційна	0,083	0,22***	0,67***	1		
на прохання	0	0,23***	0,52***	0,53***	1	
альтруїстична	-0,37***	0,17**	0,33***	0,32***	0,32***	1

* при $p \leq 0,05$; ** при $p \leq 0,01$; *** при $p \leq 0,001$

Позитивний кореляційний зв'язок також простежується між показниками «допомога за проханням» та шкалою «допомога в кризових ситуаціях» ($r_p = 0,52$; $p \leq 0,001$); «допомога за проханням» та «допомога у емоційно напружених ситуаціях» ($r_p = 0,53$; $p \leq 0,001$). Негативний кореляційний зв'язок простежується між шкалою альтруїзму та публічною поведінкою ($r_p = -0,374$; $p \leq 0,001$). Посилення орієнтації на соціальне схвалення, врахування думок спостерігачів негативно позначається на схильності діяти без очікування винагороди.

Цікавим питанням є вивчення зв'язків між рівнем морального розвитку та виокремленими видами просоціальної поведінки. Зазначимо, що жодних зв'язків між стадіями «нормативної моралі» (методика «Справедливість – турбота», авт. С. В. Молчанов) і різновидами просоціальної поведінки не було простежено. На нашу думку, це зумовлено тим, що цінності просоціальної групи, на рівні розуміння, загалом до цього вікового етапу уже засвоєні. Просоціальний розвиток у період підліткового віку пов'язаний з ідентифікаційними процесами, включенням базових цінностей у структуру Я-образу та реальну поведінку.

Деякі інші закономірності простежуються між змінними «емпатійної моралі» та різновидами просоціальних самовиявів. Зокрема, встановлено наявність зв'язків між показниками «моралі турботи» й трьома видами просоціальної поведінки: «екстремальна просоціальна допомога» ($r_p = 0,325$; $p \leq 0,001$); «просоціальна допомога в емоційно насиченій ситуації» ($r_p = 0,326$; $p \leq 0,001$); «просоціальна допомога за проханням» ($r_p = 0,309$; $p \leq 0,001$).

Результати аналізу взаємозв'язку з кожною із стадій «моралі турботи» засвідчують, що поведінка людини у кризово-екстремальних ситуаціях залежить від рівня сформованості стадії «самопожертви», готовності декодувати емоційні стани партнерів та рухатися в напрямку їх полегшення ($r_p = 0,408$; $p \leq 0,001$). Позитивний кореляційний зв'язок простежується також між цією стадією та просоціальною допомогою у емоційно насичених ситуаціях ($r_p = 0,424$; $p \leq 0,001$). Просоціальна допомога за проханням корелює із стадією самопожертви ($r_p = 0,346$; $p \leq 0,001$).

Простеження вікової динаміки показує, що впродовж періоду спостерігається поступове посилення зв'язків між двома системами змінних. Зокрема, із середини підліткового віку до завершення періоду коефіцієнт кореляційного зв'язку «екстремального» виду просоціальної поведінки й «допомоги у емоційно насичених ситуаціях» підвищився: від $r_p = 0,68$ ($p \leq 0,001$) до $r_p = 0,75$ ($p \leq 0,001$). Зв'язок просоціальної поведінки «за проханням» і «допомога в екстремальних ситуаціях» дещо послабився: від $r_p = 0,53$ ($p \leq 0,001$) на початку періоду до $r_p = 0,40$ ($p \leq 0,001$) на його завершення. Ця ж тенденція простежується і щодо зв'язку альтруїстичного типу поведінки та допомоги у екстремально-кризових ситуаціях: від $r_p = 0,44$ ($p \leq 0,001$) до $r_p = 0,34$ ($p \leq 0,001$).

Впродовж вікового періоду простежується також посилення зв'язку між стадією «самопожертви» та двома найбільш напруженими типами просоціальної поведінки («просоціальна допомога в екстремальних умовах» та «емоційна просоціальна допомога»). На початку періоду коефіцієнти кореляції склали відповідно $r_p = 0,19$ ($p \leq 0,05$) та $r_p = 0,32$ ($p \leq 0,001$). До кінця періоду вони підвищилися: від $r_p = 0,57$ ($p \leq 0,001$) до $r_p = 0,594$ ($p \leq 0,001$). Ці ж тенденції

простежуються також між рівнем сформованості найвищої стадії емпатійної моралі – рівнем «самоповаги» та вищеозначеними типами просоціальної поведінки (показники кореляційного зв'язку на початку періоду склали відповідно $r_p = 0,23$ ($p \leq 0,05$) та $r_p = 0,32$ ($p \leq 0,001$), у кінці періоду $r_p = 0,42$ ($p \leq 0,001$) та $r_p = 0,32$ ($p \leq 0,001$).

Підсумовуючи результати аналізу прийняття підлітками ідей шести основних видів просоціальної поведінки та їх включення у структуру Я-образу можна стверджувати, що кожна із цих просоціальних ліній чітко представлена у свідомості школярів. Найвищі рівні визнання отримали чотири типи просоціальної поведінки: допомога на пряме прохання, допомога в екстремальних ситуаціях, допомога в емоційно насичених ситуаціях та альтруїстичне сприяння. Найнижчі показники простежуються за шкалою публічної просоціальної поведінки. Це виявляється як у невисоких рівнях визнання підлітками ідеї впливу спостерігачів на їхню поведінку в ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом, так і в низхідній тенденції розвитку цієї стратегії впродовж вікового періоду. Якщо у середньому підлітковому віці кожний десятий респондент демонстрував високу чутливість до фактору публічності, то в кінці періоду цей показник знизився удвічі. Впродовж усього вікового періоду близько третини дітей показували низький рівень згоди з ідеями публічної допомоги. Незважаючи на інтенсивні процеси особистісної ідентифікації й самопрезентації, які відбуваються у цей період, підлітки все ж прагнуть стримуються від використання просоціальної поведінки для отримання власних вигод у формі визнання і схвалення з боку оточуючих.

Результати аналізу вікової динаміки розвитку основних видів просоціальної поведінки засвідчують, що у лоні анонімної й альтруїстичної просоціальної поведінки значних змін впродовж вікового періоду не відбувається. Розвиток цих тенденцій характеризується стабільністю. Траєкторія розвитку стратегії допомоги в емоційно насичених ситуаціях низхідна. До кінця періоду підлітки при оцінюванні характеристик цієї шкали використовують нижчі рівні визнання, ніж на початку середнього підліткового віку. На нашу думку, це зумовлено не зменшенням емоційної чутливості підлітків, а підвищенням критичності до своїх можливостей сприяти у вирішенні проблеми іншої людини.

5.4. Розвиток мотиваційно-цільового та когнітивно-рефлексивного компонентів просоціальності особистості в юнацькому віці

Перехід до юнацького періоду знаменує наближення молодого людини до дорослого життя. Докорінна зміна соціальної ситуації розвитку викликає інтенсифікацію програм пошуку шляхів особистісної самореалізації, прийняття відповідальних рішень, перебудови системи зв'язків із оточуючими. Соціальні норми й правила, засвоєні у попередні вікові періоди, лягають в основу формування власної системи поглядів на реалії співжиття людей у соціумі. Важливою лінією особистісного становлення продовжує залишатися просоціальний розвиток молодого людини.

Питання просоціального розвитку в юнацькому віці висвітлюються у роботах О. В. Голубевої [57; 58], В. Ковальнової [100], С. В. Молчанова [154], Д.

А. Подольського [178], М. В. Петренко [174], М. А. Недошивиної [166], І. С. Славінської [198], О. А. Afolabi [238], J. A. Frimer [368].

У роботі М. В. Петренко виконано аналіз вікової детермінації особливого різновиду просоціальної активності – донорства. Автор доходить висновку, що в період пізньої юності просоціальні наміри продовжують відчувати тиск вікового фактору. Простежується відмінність у диспозиціях дорослих і юнаків. Готовність стати донором у пізньому юнацькому віці пов'язана з очікуваним жалем при виборі пасивної позиції, самоефективністю, моральними переконаннями, соціальною відповідальністю [174]. М. А. Недошивина, А. Л. Свенцицький зосереджують увагу на зрілості просоціальних міркувань молоді, здатності розкривати сутність альтруїстичних вчинків, характеризувати їх ознаки, описувати портрет людини-альтруїста [166, с. 20].

У роботі І. С. Славінської піднімається питання психологічного портрету морально-орієнтованої особистості. Зазначається, що життєдіяльність морально-орієнтованих юнаків і юнок має особливий сповнений любові до людини, благодійний, жертвний і милосердний характер [198, с. 175]. Їх основними рисами є інтернальність, високий самоконтроль, соціальна сміливість, чуйність, чутливість до нового, дружелюбність, екзистенційний та соціальний рівень життєвого самовизначення з тенденцією підвищення особистісної зрілості. У роботі О. А. Afolabi увага зосереджується на аналізі психосоціальних чинників просоціальної поведінки. Вказується на вплив релігійності, задоволеності життям, місця проживання [238]. У психологічній літературі існує багато суперечливих ідей щодо особливостей розвитку й функціонування просоціальних тенденцій в юнацькому віці. Визнається не лише розширення можливостей молодій людині у наданні просоціального сприяння, а й високий рівень егоїстичності та захоплення власною проблематикою.

Розглянемо результати, отримані в процесі співпраці зі студентською молоддю. Для збору інформації ми скористалися методиками «Субшкала альтруїзму» (авт. П. Робінсон, Р. Шейвер; адапт. Н. В. Кухтової [125]); «Просоціальна особистість» (авт. Л. Пеннер; адапт. М. В. Петренко [176]), «Соціальні норми просоціальної поведінки» (авт. І. А. Фурманов, Н. В. Кухтова [125]). Ці методики дозволили простежити як когнітивно-мотиваційні, так і ціннісно-сміслові основи просоціальності.

Розпочинаючи аналіз просоціального розвитку у період юнацького віку, перш за все, зупинимося на його диспозиційних основах, оскільки цей підхід дозволяє вивчати не стільки наявність прикладів соціально ціннісної поведінки в індивідуальних програмах людини, скільки зрілість їх творця – готовність суб'єкта усвідомлено реалізовувати себе як просоціальну особистість. Згідно нашої моделі, просоціальність як особистісний конструкт формується на перетині когнітивних можливостей людини, її особистісної сфери та самосвідомості. До початку юнацького віку молода людина володіє не лише здатністю рефлексивно сприймати соціальні контексти, а й визначатися з індивідуальними програмами поведінки та шляхами їх реалізації. Основою таких програм є система сформованих моральних установок, позиційне прийняття цінностей просоціальної групи. Як зазначає Л. Пеннер, система диспозиційних

змінних просоціальності – це сукупність особистісних переконань та цінностей, особистісних якостей і мотивів. Важливою лінією їх аналізу є вивчення змісту та ієрархії [530, с. 450]. Вивчення цих змінних ми розпочали з аналізу атрибуції студентами просоціальних цінностей як основи побудови власних індивідуальних поведінкових програм. Процес самовизначення особистості завжди відбувається з опорою на систему уявлень і розумінь соціальної взаємодії, її основних характеристик. Проведене опитування за методикою «Субшкала альтруїзму» показало, що визнання гуманістичного налаштування оточуючих у більшості респондентів знаходиться на середньому рівні.

Молодь погоджується з ідеями схильності людей допомагати один одному, вести себе згідно просоціальних принципів, але міра згоди переважно позначається середніми балами. Лише незначна частина опитаних (9,1 відсотка) продемонстрували високу довіру до схильності більшості людей чинити згідно моральних приписів, при цьому, позитивної вікової динаміки за цим напрямом ми не простежили. Якщо на початку старшого підліткового віку обсяг підгрупи з високим ступенем довіри складав 13,6 відсотка вибірки, то до кінця юнацького періоду він знизився до 8 відсотків (див. рис. 5.6).

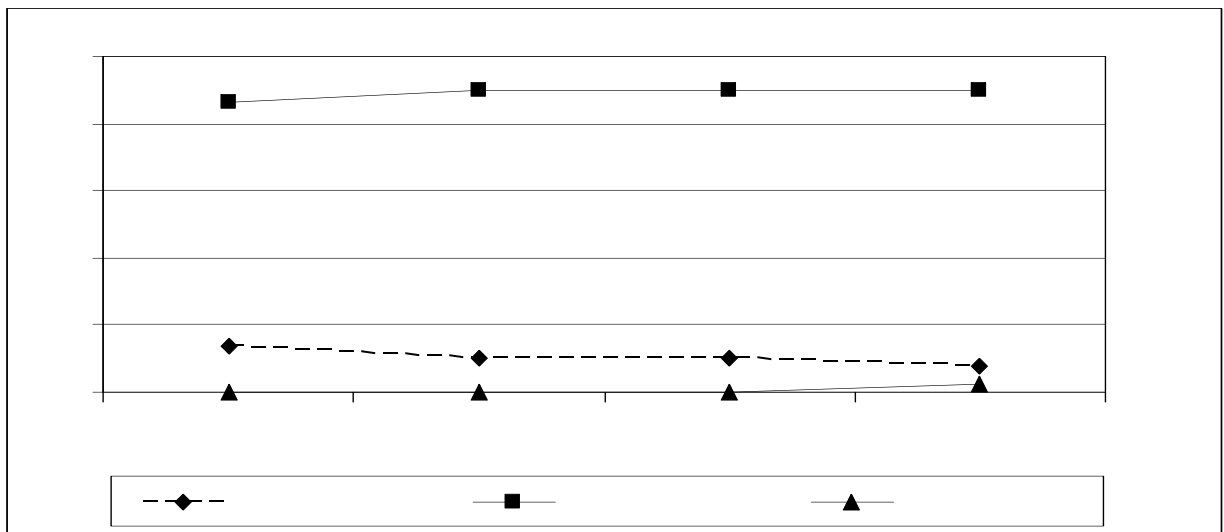

Рис. 5.6. Динаміка атрибуції просоціальних цінностей впродовж старшого підліткового та юнацького періодів

Закономірно, що наявність сумнівів щодо готовності партнерів діяти просоціально може виступати послаблюючим фактором у розвитку мотиваційних основ поведінки та ціннісно-смыслових установок [16]. Одним із підтверджень цього є наявність кореляційних зв'язків між атрибуцією просоціальних якостей партнерів і особистісними егоїстичними установками. Коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона між результатами обстеження за методиками «Субшкала альтруїзму» та «Диспозиційний егоїзм» вказує на наявність помірного оберненого зв'язку між змінними ($r_p = -0,316$; $p \leq 0,01$). Невпевненість у просоціальності партнерів стимулює посилення егоцентричних установок прагматично-егоїстичного спрямування.

Проведення паралелей між атрибуцією просоціальних цінностей і системою мотиваційної готовності студентів до просоціальної активності також дозволяє говорити про домінування середніх позицій у системі уявлень молоді про

характер своїх просоціальних налаштувань. Як показали результати опитування за методикою «Просоціальна особистість» (авт. Л. Пеннер) прийняття просоціальних цінностей як установочних конструктів знаходиться на середньому рівні. Методика дозволяла простежити сформованість двох груп просоціальних міркувань: переконання, що передбачають орієнтації на інтереси іншої людини, та система уявлень про доцільність прийняття до уваги інтересів усіх учасників взаємодії (так звану «обопільність інтересів»). Як показали обстеження, значної розбіжності у ставленнях до ідей, що вказують на перший чи другий тип орієнтації, ми не простежили. Найвищу міру визнання отримали ідеї дотримання принципу справедливості та бажання допомагати іншим людям. У всіх вікових підгрупах близько 70 відсотків опитаних висловили згоду з твердженням «Мої рішення переважно засновані на тому, що є найбільш справедливим у цій ситуації». Варто зазначити, що і в процесі подальших обстежень ми фіксували налаштування студентів на дотримання саме принципу справедливості як провідного при прийнятті просоціальних рішень. Налаштованість на максимальне сприяння оточуючим та врахування прав усіх учасників взаємодії було визнано близько 60 відсотками респондентів. Такі ж ідеї як домінування мотиву турботи при прийнятті рішень, готовність задовольняти потреби інших була визнана лише половиною учасників опитування. Впродовж вікового періоду ознак позитивної динаміки у ставленні до нормативних основ поведінки ми не простежили. Середні бали за кожною зі шкал зберігають відносну стабільність у межах 3,4-3,9 бала (з 5 можливих).

Основою просоціальної поведінки є прийняття ідей соціальної відповідальності. Її визнання є важливою основою розгортання соціально значущих тенденцій, і навпаки. Проведене опитування показало, що молодь, визнаючи цей принцип, допускає певні обмеження у сприйнятті його універсальності. Так, переважна більшість учасників опитування погодилася з ідеєю допустимості незначного шахраювання у спілкуванні з друзями чи зняття відповідальності за некоректність поведінки за умови поганого самопочуття.

Отже, у свідомості молодих людей простежується наявність ознак деприваційного впливу власних інтересів на сприйняття контексту ситуації та взяття відповідальності за неї. Водночас оцінка загальних показників прийняття норми соціальної відповідальності засвідчує, що більшість опитаних набрали більше двох третин балів (70 відсотків), що перевищує показники шкал моральних суджень, які обговорювалися вище (див. табл. 5.35).

Таблиця 5.35

**Показники обсягу підгруп двох найвищих рівнів
прийняття просоціальних цінностей в юнацькому віці
(за результ. метод. «Просоціальна особистість» Л. Пеннера)**

n = 356

Середній вік юнаків (у роках)	Показники обсягу підгруп за кожною із субшкал (у %)		
	соціальна відповідальність	обопільність інтересів	орієнтація на іншого
18,3	67,1	61,4	54,6

19,3	71,6	70,5	65,9
20,4	69,3	44,3	35,2
21,8	71,6	51,1	39,8
Середні показники	70,0	56,8	48,9

Зіставлення показників наповнюваності підгруп засвідчує, що найнижчий рівень визнання простежується за субшкалою «Орієнтації на іншого». Знаючи і позитивно сприймаючи моральні норми, студенти визнають, що в реальних ситуаціях взаємодії не завжди враховують потреби партнера і його налаштування. За таких умов прагнення реалізувати власні програми послаблює прийняття просоціальних рішень. У цьому плані результати нашого дослідження узгоджуються з науковими висновками щодо особливостей вікової динаміки егоцентричної спрямованості. Як зазначає К. Васюк, інтровертована форма егоцентризму «Сфокусованість на собі» у період юнацького віку досягає свого пікового рівня [43]. Це зумовлює концентрацію уваги молодої людини на власних проблемах та переживаннях, і, відповідно, призводить до втрати інтересу до внутрішнього світу інших людей. Певне загострення простежується також в особистісно-афективній формі егоцентричної орієнтації, яка отримала назву «Особистий міф» [43, с. 52]. Фокусування на своєму Его, переживанні власної унікальності, заглиблення у систему власних переживань і особистісних програм не передбачає присутності Іншого і, як наслідок, може послаблювати просоціальну активність. Спад і стабілізація цих тенденцій відбувається уже за межами юнацького віку.

Розвиток ціннісно-мотиваційних та когнітивних основ просоціальної поведінки передбачає здатність особистості виокремлювати просоціальний контекст та простежувати власну поведінку. Аналіз цих можливостей у попередньому (підлітковому) періоді засвідчував наявність певних ускладнень у цьому процесі, злитість у сприйнятті учнями своїх просоціальних дій та загального контексту ситуацій. Обговорення зі студентами питань шкали «Альтруїзм» засвідчило, що ця тенденція простежується і надалі. Юнаки відчують труднощі при виокремленні прикладів власної просоціальної активності та оцінці параметрів її інтенсивності чи екстенсивності. Крім цього простежується посилення прагнення до анонімності у лоні просоціальної активності. Молоді люди наголошують, що не люблять афішувати свою допомогу оточуючим. Цю тенденцію ми особливо чітко помічали при виконанні завдань, спрямованих на опис конкретних випадків допомоги оточуючим. Загалом більшість виборів за шкалою «Альтруїзму» зроблені в позитивному ключі, але для позначення рівня власної активності студенти обирають середні показники.

Простеження зв'язку між різними показниками просоціальних тенденцій вказує, що між афективним емпатійним реагуванням і декларуванням здатності розуміти емоційні стани партнерів (когнітивною емпатією) простежується помірний зв'язок ($r_p = 0,386$; $p \leq 0,001$). Такий же зв'язок простежується між

факторами «когнітивна емпатія» й «соціальна відповідальність» ($r_p = 0,386$; $p \leq 0,001$). Моральні установки, щодо врахування інтересів усіх учасників взаємодії мають зв'язок із обома різновидами емпатії: когнітивною ($r_p = 0,326$; $p \leq 0,001$) й афективною ($r_p = 0,457$; $p \leq 0,001$) (див. табл. 5.36).

Таблиця 5.36

Показники інтеркореляційного зв'язку між шкалами методики «Просоціальна особистість» (авт. Л. Пеннер)

Основні шкали	Показники інтеркореляційного зв'язку між шкалами						
	соціальна відповідальність	емпатія			моральні судження		альтруїзм
	СВ	КЕ	АЕ	ОД	МВІ	МОІ	А
СВ	1						
КЕ	0,255***	1					
АЕ	0,396***	0,386**	1				
ОД	-0,092	0,039**	0,178*	1			
МВІ	0,157**	0,326***	0,457***	0,028	1		
МОІ	0,193***	0,304**	0,548*	0,179**	0,692***	1	
А	0,116*	0,176**	0,22**	0,05	0,363***	0,346***	1

* при $p \leq 0,05$; ** при $p \leq 0,01$; *** при $p \leq 0,001$

Відносно схильності до переживання особистісного дистресу такий зв'язок не простежується. Натомість виникає обернена залежність між конструктом «соціальна відповідальність» і фактором «особистісного дистресу» ($r_p = -0,092$; $p \geq 0,05$). Проте, ця залежність не є статистично достовірною. Заглиблення у сферу своїх негативних переживань виступає послаблюючим фактором відносно участі у вирішенні проблемних ситуацій та надання допомоги партнерам.

Найбільше ліній кореляційного зв'язку виокремлюються щодо фактору «орієнтація на Інших». Найчіткіше така залежність простежується у системі нормативної шкали між субшкалою «врахування обопільних інтересів» (МВІ) та «орієнтації на Іншого» (МОІ) ($r_p = 0,692$; $p \leq 0,001$), шкалами когнітивної ($r_p = 0,304$; $p \leq 0,001$) та афективної емпатії ($r_p = 0,548$; $p \leq 0,001$). Альтруїстичні поведінкові тенденції знаходяться у взаємозв'язку з обома субшкалами фактору «Моральні судження».

Оцінюючи загальні результати самоаналізу студентами просоціальних установок та поведінкових самовиявів, можна говорити про середні рівні сформованості якості. Лише шоста частина студентів була віднесена нами до високого рівня атрибуції просоціальних цінностей. Аналіз вікової динаміки вказує, що до кінця періоду відбувається несуттєве зменшення загального обсягу підгруп високого (від 19,3 до 15,9 відсотка; $\phi^* = 0,59$; $p > 0,05$) та низького рівнів (від 18,2 до 11,4 відсотки; $\phi^* = 0,32$; $p > 0,05$) (див. табл. 5.37).

Таблиця 5.37

Розподіл вибірки на рівневі підгрупи (за результ. метод. «Просоціальна особистість»)

Рівні	Показники обсягу рівневих підгруп впродовж юнацького періоду (у%)				
	M=18,3	M=19,3	M=20,4	M=21,8	середні по періоду
високий	19,3	19,3	15,9	15,9	17,6
середній	62,5	60,2	64,8	72,7	65,0
низький	18,2	20,5	19,3	11,4	17,4

Це свідчить про відсутність значних зрушень у структурах просоціальної самосвідомості. Впродовж усього періоду залишається стабільним і співвідношення показників інтегральних факторів просоціальності особистості, які в роботах Л. Пеннера отримали назву «Орієнтація на Іншого» та «Корисність». Рівень просоціальних дій та глибина власних переживань (фактор «Корисності») є нижчим у порівнянні з ціннісно-мотиваційними та емпатійними якостями (фактор «Орієнтації на Іншого»). Відповідно зберігатиметься розрив між диспозиційною готовністю до просоціальної активності й безпосередньо ціннісною поведінкою. Основний шлях корекції цих тенденцій – включення молодих людей у різні форми просоціальної діяльності.

Просоціальна активність має широкий мотиваційний контекст, який позначається як на характері просоціальної поведінки, так і її місцезнаходженні на континуумі «альтруїзм-егоїзм». Відповідно, при аналізі просоціальної активності багато уваги зосереджується на вивченні сутності соціальних норм, які визначають просоціальний вибір людини. Найчастіше піднімається питання про дію чотирьох нормативних систем: норми соціальної відповідальності, норми взаємності, соціальної справедливості, затрат і винагород. Поглянемо на тенденції, які сформувалися у юнаків і, відповідно, впливають на процеси їх самовизначення.

Як показало обстеження за методикою «Соціальні норми просоціальної поведінки» (авт. І. А. Фурманов, Н. В. Кухтова), дію кожної із нормативних основ просоціальної поведінки студенти усвідомлюють і здатні досить легко визначитися у системі її функціонування. Зіставлення показників визнання цінностей кожної групи засвідчує, що найвищий рівень прийняття впродовж вікового періоду отримала норма справедливості (середній бал 3,63). Це позитивна тенденція, оскільки справедливість – основа співжиття. Саме вона забезпечує комфортність взаємин, відчуття особистістю захищеності та підтримки з боку оточуючих.

Побудова ціннісної сфери особистості на основі прийняття норм справедливості вказує на розвиток гуманістичних основ поведінки. Як показало опитування, студенти досить однотайні у визнанні центральних ідей цієї групи. Майже усі учасники (у межах 80 – 88 відсотків у різних вікових підгрупах) вказали на прийняття ідей рівних прав і обов'язків людей, рівностей їх можливостей, наявності установок на справедливе ставлення до знайомих і незнайомих, визнання необхідності отримувати здобутки через працю, а не задарма. Тому можна стверджувати, що, незважаючи на сучасні реалії, в основі

позиційних установок молоді лежить гуманістичні цінності. Яскравим прикладом цьому є досить низька міра згоди з ідеями обмежень чи вибіркостей у правах отримання допомоги. Зокрема, лише четверта частина (24 відсотки) опитаних погодилася з думкою, що допомагати потрібно лише тим, хто цього заслуговує. Водночас половина учасників опитування погоджується, що внесок у спільну справу є вагомою підставою отримання благ і підтримки у відповідь. Загалом, ідеї справедливості були визнані у більшості висловлених позицій (72,7 відсотка) (див. табл. 5.38).

Таблиця 5.38

**Показники визнання молоддю просоціальних норм
(за методикою «Соціальні норми просоціальної поведінки»;
авт. І. А. Фурманов, Н. В. Кухтова)**

n = 440

Середній вік юнаків (у роках)	Показники визнання цінностей кожної нормативної шкали (у %)			
	норма соціальної справедливості	норма затрат і винагород	норма соціальної відальності	норма взаємності
17,4	74,1	72,7	70,3	58,4
18,3	71,9	71,5	69,9	55,6
19,3	73	70	71	55
20,4	72,5	74	71	53
21,8	72	68,6	68,5	56,4
19,5	72,7	71,4	70,1	55,7

Простеження взаємозв'язку змінних віку, статі й визнання норми справедливості як основи просоціальної поведінки дозволяє стверджувати наявність певних взаємоузгоджень між ними. Як засвідчують результати двофакторного дисперсійного аналізу, у юнацькому періоді вік не можна розглядати як детермінанту процесу інтеріоризації моральної норми справедливості ($F = 1,3$; $p < 0,05$) (див. табл. 5.39). Визнання принципу справедливості впродовж вікового періоду залишається стабільним, що простежувалося й за результатами попередньої методики (див. табл. 5.35). При цьому фактор статі ці процеси продовжує визначати ($F = 22,3$; $p \leq 0,01$). У всіх обстежуваних вікових підгрупах показники визнання норм справедливості вищі у жіночій вибірці.

Таблиця 5.39

Показники залежності інтеріоризації норми справедливості від впливу факторів віку та статі у період юнацького віку (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	865,2	1	865	22,3	0	3,86
фактор віку	201,3	4	50,3	1,3	0,27	2,39

взаємодія факторів статі та віку	346,7	4	86,7	2,24	0,06	2,39
внутрішня дисперсія	16675	430	38,8			
всього	18088	439				

На другому місці за характером змістового визнання цінностей знаходяться ідеї нормативної групи «затрати і винагороди» (середній бал 3,57). Загальний показник інтеріоризації складає 71,4 відсотки від загальної кількості суджень цієї групи (див. табл. 5.38). Діадичне протистояння цих мотиваційних основ природне. Кожна людина дбає про себе й свій розвиток, але при цьому змушена враховувати закони співжиття, які вимагають докладати зусиль не лише заради власного блага. Із 11 цінностей, які були запропоновані студентам для аналізу, найвищі показники отримали просоціальні ідеї зі збереженням ознак егоїстичного начала. Визнаючи свою готовність сприяти іншим, більшість студентів погоджуються з тим, що допомога забирає багато часу й, відповідно, є не вигідною для них; що благодійна діяльність повинна дарувати певні вигоди і самому суб'єкту сприяння.

Досить неочікуваними виявилися позиції молоді щодо невисокого визнання впливу просоціальних самовиявів на власну самооцінку. Лише четверта частина учасників опитування (23 відсотки) помічають цей взаємозв'язок. Наявність цих тенденцій певною мірою вказує на недостатній рівень сформованості механізмів інтрапсихічного стимулювання власної активності. Незважаючи на наявність егоїстичних установок у структурі мотивації, вона доречна у плані формування центральних структур особистості суб'єкта допомоги, його позитивного самосприйняття. Результати аналізу питання про вплив детермінуючих факторів на процес інтеріоризації просоціальної норми засвідчують наявність впливу віку ($F = 4,58$; $p \leq 0,05$) і статі ($F = 10,7$; $p \leq 0,05$) (див. табл. 5.40).

Таблиця 5.40

Показники залежності інтеріоризації норми «затрати - винагороди» від впливу факторів віку та статі у період юнацького віку (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	292,9	1	293	10,7	0	3,86
фактор віку	499,9	4	125	4,58	0	2,39
взаємодія факторів статі та віку	256,1	4	64	2,34	0,05	2,39
внутрішня дисперсія	11747	430	27,3			
всього	12796	439				

Третє рейтингове місце за мірою визнання цінностей отримала норма «соціальної відповідальності» (70,1 відсотка від загальної кількості висловлених суджень за цією шкалою). Аналізуючи систему своїх переконань студенти зазначають, що при наданні результативної емоційної підтримки іншим людям

вони відчують суб'єктивний комфорт. Майже усі опитані (88 відсотків) обрали ствердну відповідь відносно твердження «Мені стає комфортно, коли я можу заспокоїти засмучену людину». При цьому більшість респондентів (71 відсоток) вказали на активацію диспозиційного осуду власної поведінки за умови ненадання належного сприяння людині, що потребує допомоги. Натомість чуйність сприймається більшістю учасників опитування (69 відсотків) як значуща особистісна установка. Приблизно така ж кількість опитаних повністю відкинули ідею про доречність чи можливість безвідповідальної поведінки. Молоді люди декларують готовність займати активну позицію в ситуаціях емпатогенного чи потенційно просоціального характеру. Більшість із них визнають своє позитивне налаштування на допомогу: «зроблю все можливе, щоб допомогти», «мені важливо дбати про інших і допомагати іншим», «мені важливо бути чуйним». Отже, вибори, здійснені молодими людьми, вказують на прийняття молоддю норм соціальної відповідальності як основи міжособистісних процесів. Простеження зв'язку змінних вказує, що вікова детермінація процесу вираженою не яскраво ($F=2,52$; $p \leq 0,05$), тоді як гендерний чинник зумовлює процеси інтеріоризації просоціальної норми ($F = 9,23$; $p \leq 0,05$). Показники визнання норми «соціальна відповідальність» у всіх юнацьких підгрупах вищі в жіночій вибірці (див. табл. 5.41).

Таблиця 5.41

Показники залежності інтеріоризації норми «соціальна відповідальність» від впливу факторів віку та статі у період юнацького віку (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	410,5	1	411	9,23	0	3,863
фактор віку	448,7	4	112	2,52	0,04	2,393
взаємодія факторів статі та віку	128,5	4	32,1	0,72	0,58	2,393
внутрішня дисперсія	19133	430	44,5			
всього	20121	439				

Із чотирьох нормативних основ просоціальної поведінки, аналіз яких здійснювався у процесі опитування, найнижчий рейтинговий бал визнання отримала шкала «взаємності». Показник прийняття знаходиться у межах середніх позицій (55,7 відсотка) (див. табл. 5.38). В основі норми «взаємності» лежить принцип «я тобі – ти мені». Його підґрунтям є наявність егоїстичного бажання отримати вигоду зі своїх дій. За таких умов допомога зберігає соціальну значущість, але втрачає свою альтруїстичну основу. Тому наявність більш низьких рівнів визнання норми взаємності у порівнянні зі справедливістю чи соціальною відповідальністю є позитивним явищем. До того ж впродовж періоду частота визнання норм цієї групи знижується. Найбільш неприйнятними ідеями цієї групи виявилися декларування абсолютності принципу «Допомагай тільки тим, хто допоміг тобі» та його реалізації в індивідуальних поведінкових програмах «Я допомагаю лише тим, хто допоміг мені». Ці ідеї були визнані лише

8–9 відсотками учасників. Приблизно такі ж рівні прийняття отримали ідеї очікування винагороди чи компенсації за допомогу, зіставлення своїх сил і часу із затратами реципієнта допомоги. Навіть ідея про аморальність партнера не дозволяє простежити відхід респондентів від просоціального типу міркувань. Лише частина учасників (20 відсотків) погодилися з ідеєю про допустимість негуманної поведінки з такими партнерами. Високий рівень прийняття отримала лише думка про недопустимість заподіяння шкоди тому, хто приходив на допомогу тобі. Аналіз детермінації процесу прийняття норми змінними віку та статі засвідчує наявність такої зумовленості (відповідно вплив фактор віку $F = 3,58$; $p \leq 0,05$, фактору статі $F = 9,18$; $p \leq 0,05$) (див. табл. 5.42).

Таблиця 5.42

Показники залежності інтеріоризації норми «взаємності» від впливу факторів віку та статі у період юнацького віку (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит.)
фактор статі	410,5	1	411	9,18	0	3,86
фактор віку	641,2	4	160	3,58	0,01	2,39
взаємодія факторів статі та віку	379,7	4	94,9	2,12	0,08	2,39
внутрішня дисперсія	19228	430	44,7			
всього	20660	439				

Оцінюючи рівень визнання студентами різних соціальних норм як основ просоціальної поведінки можна констатувати, що основну функцію у формуванні позиційних основ просоціальної поведінки в період юності виконують три соціальні норми: норма «справедливості», норма «затрат і винагород» та «норма соціальної відповідальності» (див. рис. 5.7).

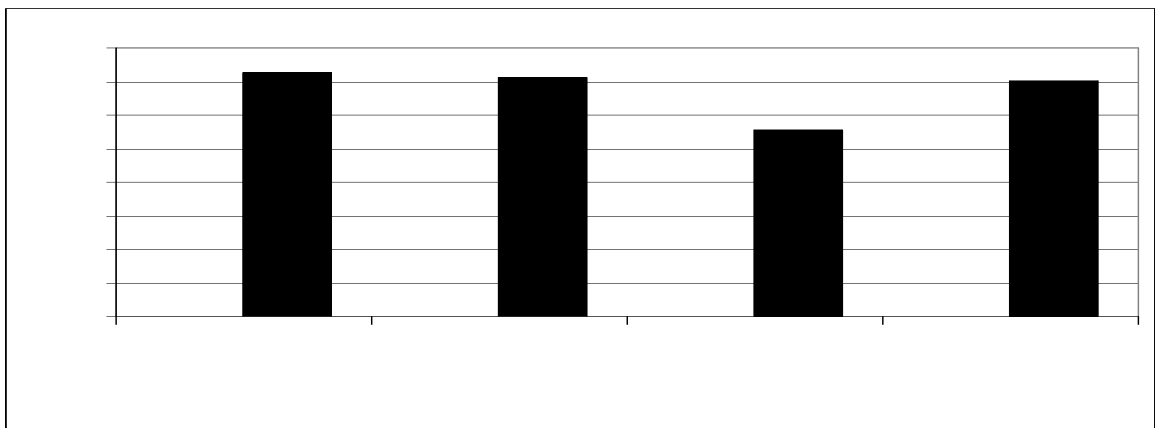

Рис. 5.7. Показники визнання молоддю просоціальних норм

У двох із них (норми «соціальної відповідальності» та «справедливості») повністю відсутній егоїстичний контекст, а отже, ці норми будуть стимулювати альтруїстичну поведінку, без пошуку власних вигод. Зазначимо, що результати нашого дослідження дещо різняться від висновків російських учених. Зокрема, вивчаючи соціальні норми просоціальної поведінки азербайджанського,

білоруського й російського молодіжного етносу, Ю. В. Ковальова, робить висновок про наступне співрозміщення ціннісних основ поведінки: «норма затрат і користі» (1); «справедливості» (2); «соціальної відповідальності» (3), «взаємності» (4) [100, с. 105]. Зіставлення результатів цього автора із даними нашого дослідження показує, що співрозміщення третьої й четвертої нормативних підгруп у роботах співпадають. Перша і друга позиції міняються місцями. Якщо у вибірці азербайджанських, російських і білоруських студентів перше місце посіла норма «затрат і винагород», то в українській вибірці ця позиція належить нормі «справедливість» (див. рис. 5.8.).

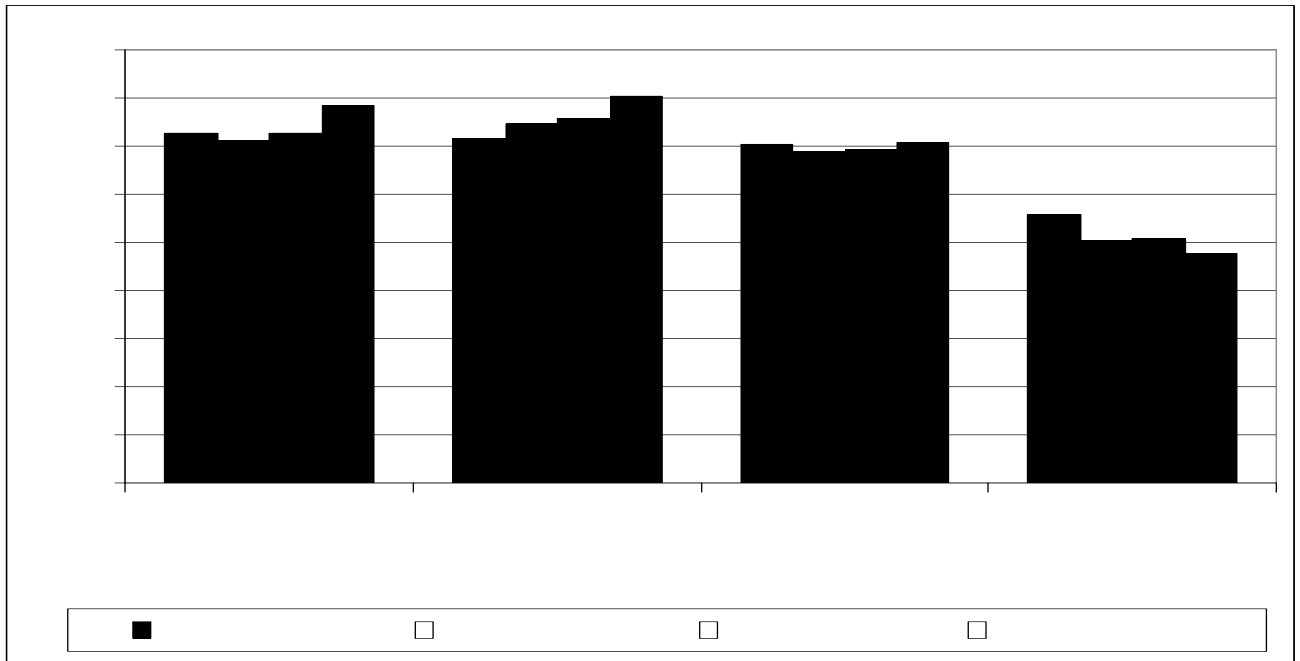

Рис. 5.8 Середні показники визнання юнацтвом чотирьох етносів основних норм просоціальної поведінки (за результатами нашого дослідження та даними Ю. В. Ковальової)

При цьому її середні показники ідентичні російській вибірці та є дещо вищими щодо білоруської й нижчими відносно показників азербайджанської. Однією із причин домінування цінностей норми справедливості може виступати тенденція загального загострення уваги українського суспільства до процесів відновлення гуманістичних основ співжиття, наявності очевидних розбалансувань у цій сфері. Порушення справедливості у суспільстві загострює чутливість до цього припису, віру в його відновлення [205]. Незважаючи на те, що норма «затрат і винагород» в українській вибірці зайняла друге місце, її показники є значно нижчими у порівнянні з білоруською, російською та азербайджанською вибірками. Це позитивна тенденція, оскільки вказує на меншу значущість для української молоді егоїстичних цілей при реалізації просоціальних форм взаємодії. За нормою «соціальної відповідальності» українські студенти продемонстрували вищі показники визнання цінностей цієї групи у порівнянні з білоруською та російською молоддю.

Впродовж юнацького віку розвиток ціннісно-мотиваційної сфери як основи просоціальної поведінки, зберігає детермінуючий вплив гендерного фактору ($F =$

11,45; $p \leq 0,05$) та неясково виражену тенденцію вікового зумовлення ($F = 3,324$; $p \leq 0,05$). Отримані результати підтверджують, що, незважаючи на загальне визнання наявності мінімальної гендерної відмінності у моральному розвитку при розгляді питань емпатії й турботи, перевага жіночої статі в період юнацького віку зберігається.

Результати аналізу питання про рівень егоїстичної мотивації в юнацькому віці дозволяють стверджувати, що впродовж вікового періоду особливих змін у цій сфері не відбувається. Середні показники за шкалою визнання егоїстичних цінностей як елементів Я-образу (за методикою «Диспозиційний егоїзм» К. Муздибаєва) знаходяться у межах від 27,8 до 29,3 бала (із 50 можливих). Результати двофакторного дисперсійного аналізу підтверджують відсутність впливу фактору віку на систему егоїстичних установок особистості ($F = 1,01$; $p \leq 0,05$) (див. табл. 5.43).

Таблиця 5.43

Показники залежності визнання молоддю егоїстичних цінностей як елементів Я-образу від впливу факторів віку та статі (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	121,275	1	121,275	4,249644	0,039859111	3,863174971
фактор віку	115,8955	4	28,97386	1,015284	0,399086116	2,392684369
взаємодія факторів статі та віку	61,44091	4	15,36023	0,538244	0,707717895	2,392684369
внутрішня дисперсія	12271,2	430	28,53768			
всього	12569,82	439				

Якщо впродовж підліткового періоду спостерігалось поступове підвищення показників егоїстичної мотивації, то в юнацькому віці відбувається їх стабілізація зі збереженням середніх показників. Більшість респондентів (75,7 відсотка) за результатами обстеження віднесені нами до середнього рівня інтеріоризації егоїстичних цінностей. Четверта частина – до високого рівня (див. табл. 5.44).

Таблиця 5.44

Рівні визнання молоддю егоїстичних цінностей

n = 440

Рівні	Показники наповнюваності підгруп різного рівня віднесення егоїстичних ідей до змістових характеристик Я-образу (у %)					Середні показники
	M=17,4 р.	M=18,3 р.	M=19,3 р.	M=20,4 р.	M=21,8 р.	
високий	25	25,0	22,7	22,7	21,6	23,4
середній	75	73,9	76,1	77,3	76,1	75,7

низький	0	1,1	1,1	0	2,3	0,9
---------	---	-----	-----	---	-----	-----

Все ж варто зазначити, що в останній віковій підгрупі кількість осіб, які задекларували високе визнання егоїстичних цінностей, зменшилася до 21,6 відсотка, що може вказувати на розгортання позитивних тенденцій уже за межами юнацького періоду. Загалом наші результати узгоджуються з існуючими висновками щодо високої схильності юнаків і дівчат до вибору егоїстичних ціннісно-смыслових позицій у сприйнятті дійсності та побудові індивідуальних програм [22]. Все ж зазначимо, що у нашому випадку мова йде не про їх домінування у процесі просоціального вибору, а лише про яскраву присутність егоїстичної мотивації у ціннісній сфері особистості. Перевага тієї чи іншої ціннісно-мотиваційної групи буде виникати безпосередньо у процесі прийняття рішення про вибір стратегії поведінки у контексті конкретної життєвої ситуації. Зіставлення результатів обстеження за методикою «Субшкала альтруїзму» та «Шкала диспозиційного егоїзму» вказує на існування оберненої залежності між цими змінними – підвищення егоїстичних прагнень послаблює схильність до просоціальних форм поведінки і навпаки, високі показники просоціальності поєднуються з низькими рівнями прагматично-егоїстичної мотивації ($r_p = -0,316$; $p \leq 0,001$).

Результати аналізу гендерних аспектів засвідчують, що, як і в попередній віковий період, у юнацькому віці дівчата виявляють нижчу схильність до визнання егоїстичних спонук. Отже, фактор статі продовжує впливати на позиційні системи студентів. Декларування дівчатами більш гуманістичних позицій може зумовлюватися двома причинами: їх вищою просоціальністю чи схильністю до нормовідповідності. Наявність цих тенденцій породжує виникнення суперечностей у наукових висновках. Зокрема, Д. А. Подольський вказує на ту ж закономірність, що була простежена і в нашому дослідженні, дівчатам властива більш висока схильність до альтруїстичних позицій [178]. У роботі І. М. Багмет висновок про переважання просоціальних тенденцій у юнаків здійснено на основі аналізу прийняття практичних рішень у ситуаціях гіпотетичного характеру [22].

Отже, в період юнацького віку відбувається багатоаспектний процес інтенсивного формування позиційних основ просоціальної поведінки. Когнітивно-мотиваційна готовність молоді до просоціальної поведінки спирається на розгалужену систему міркувань, які дозволяють не лише визначати сутність такої поведінки, а й орієнтуватися у системі її мотиваційних основ. Юнаки усвідомлюють дію соціальних норм, що регулюють просоціальну поведінку. Впродовж юнацького віку відбувається не лише зупинка підвищення показників егоїстичної мотивації, а й простежується її послаблення до кінця періоду, що вказує на поступову гармонізацію смыслової сфери та формування передумов для підвищення просоціальності у наступний віковий період.

5.5. Індивідуальні особливості просоціальної поведінки в юності

Життєдіяльність особистості в юнацький період представлена великим розмаїттям поведінкових програм. Кожна з них включає як ситуаційну, так і диспозиційну детермінацію. Висока мінливість ситуаційного компонента вказує

на доречність вивчення найбільш стабільних поведінкових компонентів. Одним із них є стильова основа реалізації особистістю своїх просоціальних рішень. Розглянемо індивідуальні переваги, які сформувалися в юнаків та дівчат у виборі стратегій поведінки в ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом. Інформація збиралася за допомогою багатофакторного опитувальника «Вимірювання просоціальних тенденцій» (авт. Г. Карло), оскільки вона забезпечує вивчення не лише ціннісно-мотиваційної сфери, а й індивідуальних переваг у виборі різних видів надання допомоги.

Аналіз варіативності гуманістично спрямованої поведінки молоді здійснювався щодо 6 різновидів просоціальної активності. Кожний вид просоціальної поведінки відрізняється як установочним конструктом, так і вибором стильових характеристик, які добираються відповідно до індивідуальних уподобань та особистісних якостей. Як показали результати обстеження, найвищу міру визнання отримав такий вид просоціального сприяння як «допомога за проханням». Середній бал по віковому періоду склав 3,9 бала (з 5 можливих). Він засвідчує готовність молоді людини відгукуватися на просоціальний запит. За своїм психологічним змістом цей вид поведінки є більш простим, ніж надання допомоги за власною ініціативою, але, як і всі інші прояви сприяння, засвідчує гуманістичну спрямованість особистості. Ранжування загальних сирих балів показало, що стратегія «допомога за проханням» займає перші місця впродовж усього вікового періоду. Лише в четвертій підгрупі (M = 20,4 р.) її показники співпадають з даними за шкалою «допомога у кризових ситуаціях» (див. табл. 5.45).

Таблиця 5.45

Середні показники визнання особистісних схильностей до певного виду просоціальної поведінки

n = 440

Середній вік юнаків (у роках)	Показники середнього балу за основними видами просоціальної допомоги					
	публічна	анонімна	кризова	емоційна	за проханням	альтруїстична
17,4	2,1	3,2	3,7	3,6	3,8	3,7
18,3	2,3	3,2	3,9	3,8	4,1	3,8
19,3	2,3	3,4	4,0	3,8	4,1	3,9
20,4	2,4	3,4	3,8	3,7	3,8	3,7
21,8	2,4	3,4	3,9	3,7	4,0	3,8
Показник по періоду	2,3	3,3	3,9	3,7	3,9	3,8

Таким чином, «допомога за проханням» є найбільш чітко інтеріоризованою у конативних структурах Я-образу. Ініціатором такого сприяння є сам реципієнт допомоги, що певною мірою послаблює контекст добровільності та опосередковано вказує на присутність у молоді особистісно-афективних форм егоцентризму, на які наголошується в дослідженнях [43]. Загалом готовність адекватно відповідати на запит про допомогу є достатньо високою. Процентна

доля визнання готовності діяти на користь іншої людини при наявності прямого звернення склала 78,6 відсотка від загальної кількості можливих балів (у підлітковому періоді вона становила 75,6 бала). Аналіз рівневих характеристик засвідчує, що впродовж підліткового і юнацького віку низькі показники визнання цієї просоціальної стратегії зустрічається лише в окремих респондентів, або взагалі відсутні. У всіх вікових підгрупах переважає високий рівень прийняття цього виду поведінки. Простеження вікової динаміки підтверджує розширення обсягу підгруп цього рівня впродовж підліткового та юнацького віку від 50,0 до 62,5 відсотка). Лінію змін у обсягах кожного з рівнів прийняття стратегії «допомога за проханням» ілюструє рисунок (див.рис. 5.9.)

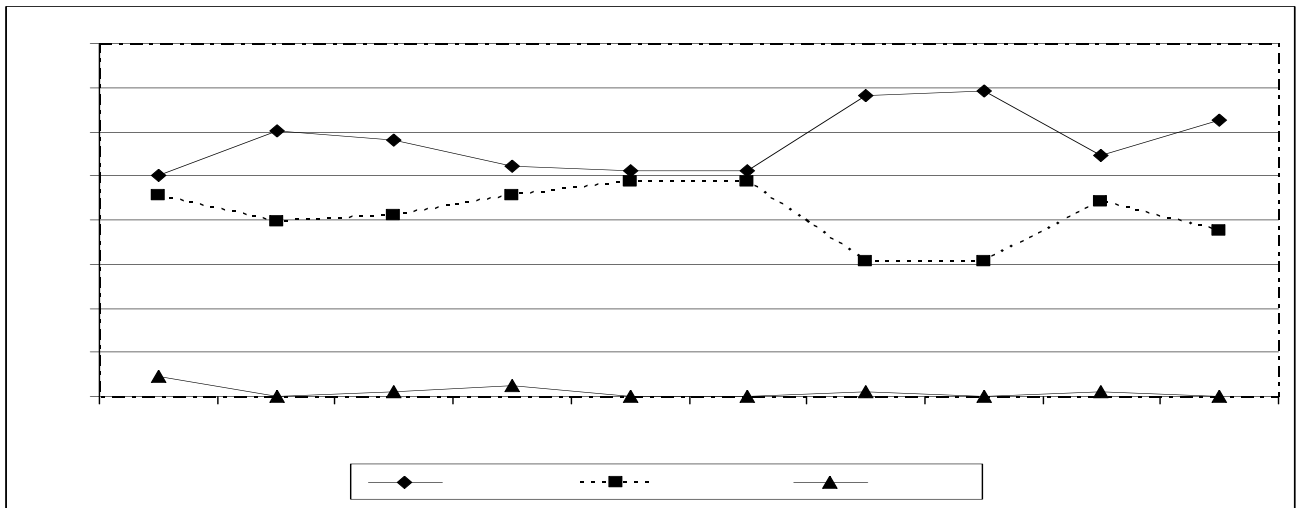

Рис. 5.9. Динаміка рівнів прийняття стратегії «допомога за проханням» впродовж підліткового та юнацького періодів

Результати аналізу питання траєкторії визнання стратегії «допомоги за проханням» засвідчують вплив змінних віку на процес прийняття просоціальних рішень та їх реалізацію ($F = 3,16$; $p \leq 0,05$). Зазначимо, що гендерний фактор, як засвідчують результати двофакторного дисперсійного аналізу, суттєвої ролі в цьому процесі не відіграє ($F = 2,33$; $p > 0,05$) (див. табл. 5.46).

Таблиця 5.46

Показники залежності визнання стратегії «допомога за проханням» від впливу факторів віку та статі в період юнацького віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит.)
фактор статі	5,91	1	5,91	2,327977	0,127802	3,863175
фактор віку	32,1	4	8,03	3,160804	0,014058	2,392684
взаємодія факторів статі та віку	22,1	4	5,52	2,173584	0,071113	2,392684
внутрішня дисперсія	1092	430	2,54			
всього	1152	439				

На другій позиції визнання знаходиться такий різновид просоціальної поведінки як «допомога у кризових ситуаціях». Вказівка на складність, гостроту життєвої ситуації іншої людини сприймається молоддю як важлива підстава для активізації власної просоціальної активності. Більшість задекларованих позицій за цією шкалою (77,1 відсотка) позначають готовність втрутитися в ситуацію, надавати допомогу та підтримку іншій людині. Зіставлення показників визнання цієї стратегії у групах підліткового та юнацького віку дозволяє говорити про посилення уваги юнаків до цього різновиду допомоги. Якщо у підлітковому віці другі місця переважно займала стратегія «допомога в емоційно насичених ситуаціях», то в юнацькому – увага зосереджується не на емоційній складовій ситуації, а на проблемності її контексту.

Результати аналізу вікових аспектів розвитку стратегії засвідчують, що у попередній період відбувалося поступове підвищення показників визнання особистісної схильності до просоціальної активності у кризових ситуаціях ($F = 3,43$; $p \leq 0,05$) (див табл. 5.29). У юнацькому періоді в цьому процесі простежується тенденція до стабілізації, що вказує на послаблення впливу вікового фактору ($F = 1,38$; $p > 0,05$). Це дає підставу стверджувати, що позиційні основи поведінки у ситуаціях кризового характеру складаються до початку періоду. Молода людина здатна не лише виокремлювати проблемність ситуації, а й активно долучатися до її вирішення. Аналіз впливу гендерного фактору вказує на послаблення зв'язку між змінними атрибутами просоціальної поведінки у кризових ситуаціях і статтю (від $F = 4,13$; $p \leq 0,01$ у підлітковому віці до $F = 2,71$; $p > 0,05$ у юнацькому) (див. табл. 5.47).

Таблиця 5.47

Показники залежності визнання стратегії «допомога у кризових ситуаціях» від впливу факторів віку та статі в період юнацького віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	13,5	1	13,5	2,71	0,1	3,86
фактор віку	27,3	4	6,84	1,38	0,24	2,39
взаємодія факторів статі та віку	18,9	4	4,72	0,95	0,43	2,39
внутрішня дисперсія	2135	430	4,96			
всього	2195	439				

Третю позицію за частотою визнання готовності та безпосереднього здійснення просоціальних дій отримала шкала альтруїзму, яка передбачає визнання присутності у поведінці безкорисливих дій, надання сприяння без очікування винагороди. Середній бал по віковому періоду склав 3,8 бала (з 5 можливих). З усієї сукупності запропонованих ідей, визнання альтруїстичних тенденцій прозвучало у 75,4 відсотка відповідей. Високий рівень визнання простежується у всіх вікових підгрупах. Зазначимо, що вплив фактору віку на ці аспекти соціальної поведінки та її самооцінку в юнацькому періоді ми не простежили ($F = 1,29$; $p > 0,05$).

У психологічній літературі досить часто дискутується питання про відмінність у показниках жіночого та чоловічого альтруїзму [235]. Спираючись на самозвіти респондентів можемо говорити про більшу схильність до альтруїзму дівчат. Саме за цією шкалою отримано найвищі показники зв'язку між гендерним фактором і просоціальною поведінкою у період юнацького віку ($F = 19,8$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 5.48).

Таблиця 5.48

Показники залежності визнання стратегії «альтруїзм» від впливу факторів віку та статі в період юнацького віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	247,5	1	247,5	19,8194	1,1E-05	3,86317
фактор віку	64,4773	4	16,1193	1,29081	0,2728	2,39268
взаємодія факторів статі та віку	92,6136	4	23,1534	1,85409	0,11757	2,39268
внутрішня дисперсія	5369,73	430	12,4877			
всього	5774,32	439				

Варто відмітити, що цей зв'язок простежувався і в попередній віковий період, але з меншими показниками ($F = 11,3$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 5.33). Переваги жіночої статі виявлялися також у тому, що серед осіб, віднесених до високого рівня прийняття альтруїстичних схильностей як елементів Я-образу, більшість є представницями жіночої статі.

Важливе значення для готовності особистості до просоціальної поведінки має її емоційна чутливість до емпатогенних ситуацій. Як показали результати опитування, готовність допомагати в емоційно насичених ситуаціях отримала достатньо високе визнання й посіла четверте місце, маючи при цьому мінімальну різницю показників із попередньою шкалою. Середній бал по віковому періоду склав 3,7 бала (з 5 можливих). Загальний рівень прийняття ідей цієї групи складає 74,4 відсотка від загальної кількості висловлених суджень. Ці достатньо високі показники засвідчують сформованість у юнацтва оперативних емоційних реакцій емоційного відгуку на стани та проблеми партнерів. Простеження вікових аспектів вказує на відсутність зв'язку емоційних просоціальних форм реагування та вікового фактору. Якщо у підлітковому віці детермінуючий вплив віку простежувався досить чітко ($F = 3,27$; $p \leq 0,05$) (див. табл. 5.31.), то в юнацькому періоді він перестає виконувати визначальну функцію, засвідчуючи тим самим сформованість цієї стратегії до початку періоду та стабілізацію її показників ($F = 1,36$; $p > 0,05$). Аналіз гендерної складової вказує на більш чітке прийняття емоційних форм сприяння у жіночій вибірці ($F = 10,9$; $p \leq 0,05$), прагнення досягати емоційного конгруентності з партнерами (див. табл. 5.49).

Таблиця 5.49

Показники залежності визнання стратегії «допомога у емоційно напружених ситуаціях» від впливу факторів віку та статі в юнацькому віці

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
------------------	----	----	----	---	------------	----------

фактор статі	121	1	121	10,9	0,001	3,86
фактор віку	60,8	4	15,2	1,36	0,25	2,39
взаємодія факторів статі та віку	70,1	4	17,5	1,57	0,18	2,39
внутрішня дисперсія	4801	430	11,2			
всього	5053	439				

Результати аналізу ставлення молоді до анонімних і публічних форм сприяння засвідчують, що в порівнянні з іншими різновидами просоціальної поведінки вони є найменш визнаними у молодіжній спільноті. Середній бал за першою шкалою становить 3,3 бала, за другою 2,3 бала (із 5 можливих). Із загальної кількості висловлених позицій, визнання схильностей до публічних форм допомоги зафіксовано у 45 відсотках суджень. Зіставлення цих показників із попереднім періодом вказує на відсутність значних відмінностей у показниках визнання. Впродовж обох вікових періодів вища схильність до публічних форм просоціальної поведінки простежувалася у чоловічій вибірці ($F = 16,2$; $p \leq 0,05$). Результати аналізу вікової динаміки дозволяють зробити висновок про відсутність визначального впливу фактору віку на індивідуальну схильність до цього типу поведінки ($F = 1,52$; $p > 0,05$). Анонімна форма сприяння, у порівнянні з публічною, отримала дещо вищий рівень визнання. Більше половини висловлених суджень (66,7 відсотка) фіксує різні рівні прийняття стратегії та її присутності в поведінкових програмах. Результати двофакторного дисперсійного аналізу вказують на наявність гендерного зумовлення процесу. Дівчата впродовж вікового періоду декларують вищу міру згоди з ідеями доцільності вибору анонімних форм допомоги ($F = 4,85$; $p \leq 0,05$). Вплив вікового фактору на ставлення до анонімної форми допомоги у юнацькому віці не простежується (див .табл. 5.50).

Таблиця 5.50

Показники залежності визнання респондентами анонімної просоціальної поведінки від впливу факторів віку та статі у період юнацького віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	93,7	1	93,7	4,85	0,03	3,86
фактор віку	73,1	4	18,3	0,95	0,44	2,39
взаємодія факторів статі та віку	25,4	4	6,34	0,33	0,86	2,39
внутрішня дисперсія	8305	430	19,3			
всього	8497	439				

Зіставлення результатів за основними шкалами просоціальної поведінки засвідчує наявність кореляційних зв'язків між ними. Зокрема, індивідуальна схильність особистості до публічної поведінки знаходиться у зворотному кореляційному зв'язку з анонімним видом просоціальної поведінки ($r_p = -0,3$;

$p \leq 0,01$) (див. табл. 5.51). Чим більш значущою для суб'єкта є присутність у таких ситуаціях спостерігачів, тим нижчі показники схильності молодій людині до «анонімної» просоціальної поведінки. «Допомога у кризових ситуаціях», навпаки, має значний кореляційний зв'язок зі здатністю активно реагувати в емоційно насичених ситуаціях, відгукуватися на проблеми партнерів ($r_p = 0,63$; $p \leq 0,001$). Близькими за значеннями є зв'язок «допомоги за проханням» з «емоційною» ($r_p = 0,52$; $p \leq 0,001$) та «кризовою» просоціальністю ($r_p = 0,5$; $p \leq 0,001$).

Таблиця 5.51

Кореляційні зв'язки між основними шкалами просоціальної поведінки

Види поведінки	Показники коефіцієнтів кореляційних зв'язків між основними типами просоціальної поведінки					
	публічна	анонімна	кризова	емоційна	на прохання	альтруїзм
публічна	1					
анонімна	-0,30***	1				
кризова	-0,001	0,19**	1			
емоційна	0,05	0,18**	0,63***	1		
на прохання	-0,04	0,20***	0,50***	0,52***	1	
альтруїзм	-0,42***	0,22***	0,29***	0,30***	0,31***	1

* при $p \leq 0,05$; ** при $p \leq 0,01$; *** при $p \leq 0,001$

Найбільше ліній взаємозв'язку простежується між альтруїстичним видом поведінки й такими різновидами просоціальних виявів як «допомога на прохання» ($r_p = 0,31$; $p \leq 0,001$) та емоційний тип допомоги ($r_p = 0,3$; $p \leq 0,001$). Зі схильністю до «публічної» поведінки даний різновид поведінки має обернений кореляційний зв'язок помірною рівня ($r_p = -0,4$; $p \leq 0,001$).

Результати аналізу аспектів вікової динаміки засвідчують, що у період юнацького віку процес визнання наявності різних видів просоціальної поведінки в індивідуальних програмах уповільнюється. Якщо у підлітковому віці простежувалося підвищення показників за кожною шкалою просоціальності, то в юнацький період фактор віку втрачає вагомість детермінуючого чинника. Вплив віку зберігається лише відносно такого різновиду просоціальних самовиявів як «допомоги за проханням», і пояснюється підвищенням впевненості у власній компетентності та корисності. Стабілізація показників впродовж вікового періоду свідчить про їх позиційну зумовленість. Декларування схильності до просоціальних самовиявів зумовлюється, перш за все, ціннісно-смысловими позиціями, а не моральними чи соціальними приписами.

Результати аналізу вікової динаміки визнання основних типів просоціальної поведінки у період юнацького віку показують, що наяскравіші зміни впродовж періоду простежуються за шкалою «альтруїзм». Це позитивна тенденція, яка підтверджує готовність до безкорисливої поведінки. Менш яскраві зміни впродовж періоду відбулись за шкалами «анонімна поведінка», «допомога у кризовій ситуації». Простеження індивідуальних переваг щодо певного типу

просоціальних дій показує узгодженість поведінкових програм у структурі самосприйняття та оцінки. Найчіткіше це простежується між такими просоціальними схильностями як «альтруїзм» і «допомога за проханням», «альтруїзм» і «допомога в емоційно насиченій ситуації». При визнанні першої стратегії респонденти вказують і на відсутність пошуку вигоди з просоціальної активності, свою безкорисливість. При високих показниках альтруїзму в індивідуальних програмах простежується ігнорування публічних форм сприяння. Такий же взаємозв'язок виявляється і між анонімною та публічною поведінкою.

Результати вивчення гендерного аспекту засвідчують, що стать продовжує впливати на процес просоціальної ідентифікації. Дівчата декларують вищу чутливість до таких видів просоціальної поведінки як «альтруїзм», «анонімна» та «емоційна» просоціальна допомога. Менш яскраві відмінності простежуються між статями у реагуванні на кризові ситуації. Щодо «публічної» просоціальної допомоги то перевагу простежено у представників чоловічої статі.

5.6. Розвиток емоційного компонента просоціальності у юнацькому віці

Питання емоційних основ просоціальної поведінки в юнацький період досить інтенсивно обговорюється у психологічній науці. Одним із дискусійних питань є аналіз рівневих характеристик процесу. Його розгляд здійснюється як із точки зору вікової детермінації, так і вивчення впливу соціокультурного чинника. Аналіз вікової динаміки вказує на нерівномірність розвитку емпатійних тенденцій у цей віковий період. Як зазначає Л. П. Журавльова, позитивна плавність розвитку емпатії на початку періоду, яка засвідчує інтеграційні процеси у становленні особистісного конструкта, поступово змінюється зниженням показників у кінці юності, на початку дорослості [81, с. 24].

Особливої гостроти проблемі додають висновки психологів різних країн про зниження емпатійних тенденцій молоді, яке почало простежуватися в останній період. Зокрема, можна послатися на результати мета-аналітичного дослідження, в якому виконана спроба зіставити результати 72 експериментальних робіт по вивченню емпатійності студентів. Дослідження виконувалися в межах тридцятирічного інтервалу (1979 – 2009 рр.) за допомогою одного і того ж інструментарію (Davis Interpersonal Reactivity Index) та охопило більше 13 тисяч учасників. Співставлення результатів дозволило робити висновок про загальне зниження диспозиційної емпатії в американських студентів, особливо після 2000 року (S. Konrath [461]).

Для діагностики емпатійної складової у нашому дослідженні було використано опитувальник «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» (ЕКДЕ) (авт. О. А. Троїцька [212–213]) та дві шкали («Співчуття» і «Емпатія») «Методики вимірювання турботи» (авт. Х. Когут, Б. Дж. Бум; адапт. І. А. Фурманова, Н. В. Кухтової [125, с. 34-37]). Ці методики належать до багатофакторних технологій, що забезпечує можливість вивчення соціально-психологічного феномена емпатії під різним кутом зору. Зокрема, методика О. А. Троїцької створює можливість для вивчення чотирьох компонентів емпатії (позитивного, негативного, когнітивного і ділового); методика Х. Когут – двох компонентів емпатійного

реагування (співпереживання та емпатія) та альтруїзму як особливого різновиду просоціальної поведінки. При аналізі враховувалися також результати шкали «Емпатія» із опитувальника «Просоціальність особистості».

Емоційною основою емпатійного реагування є чуйність людини до станів і проблем партнерів, основою якого є співпереживання – налаштування суб'єкта на внутрішній світ іншої людини, виникнення системи ідентичних афективних реакцій. Аналіз природних і набутих схильностей юнацтва до співпереживання засвідчує, що ця здатність визнається усіма респондентами як відповідна їх конативним чи реальним поведінковим програмам, хоча її рівневі характеристики є досить варіативними. Загалом, можна говорити про середній рівень включення респондентами цієї якості до Я-образу. У різних вікових підгрупах показники середнього балу знаходяться у межах 48,7 до 51,8 бала (з можливих 80) (див. табл. 5.52).

Таблиця 5.52

Визнання наявності емпатійних тенденцій у структурі Я-образу представниками різних вікових підгруп юнацького віку (за результ. методики Х. Когута, Б. Дж. Бума)

n = 440

Курс навчання	Середній вік юнаків (у роках)	Середні показники за шкалами (у балах)			Загальний бал
		співпереживання	емпатія	альтруїзм	
1 курс	17,4	48,7	44,3	43,8	136,9
2 курс	18,3	50,3	46,1	47,5	143,9
3 курс	19,3	49,5	45,5	48,9	144
4 курс	20,4	51,8	42,9	49,6	144,3
5 курс	21,8	50,6	45,1	44,5	140,2
Середні по періоду	19,5	50,2	44,8	46,9	141,9

Оскільки подальше обговорення питання розвитку емпатійної складової здійснюватиметься з використанням результатів двох методик, зазначимо, що між ними простежено достатньо високий рівень узгодженості. Коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона вказує на наявність помітного зв'язку між результатами методики «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» (авт. О. А. Троїцька) та шкал «Співпереживання» і «Емпатія» («Методика вимірювання турботи») ($r_p = 0,66$; $p \leq 0,001$).

Вивчення змістового компонента засвідчує, що природна й набута складова співпереживання по-різному представлені у системі самопізнання, а отже, можна очікувати і їх різну дієвість. Зокрема, молодь більш одностайна у визнанні природних схильностей переживати жаль, співчуття, тривогу у зв'язку з проблемами інших людей. Тривога за іншого у ситуаціях, що вступають у дисонанс із ціннісною сферою, декларується значно рідше, або ж при її визнанні обираються нижчі бали. Вплив диспозиційного контексту найчіткіше виявляється у системах змінних: «моральна-аморальна поведінка», «свій-чужий»

. Зокрема, погоджуючись з ідеєю про виникнення жалю до людей, що потрапили у неприємну ситуацію, студенти більш обережні у визнанні свого співчутливого ставлення до несправедливо покараного злочинця чи збереження поваги до людини, що вчинила ганебний вчинок.

Більшість опитаних (66,7 відсотка), погоджується з ідеєю, що «люди заслуговують на страждання за вчинки, які здійснили у своєму житті». Навіть емоційно насичений термін «страждання» в цьому випадку не викликає заперечення. Досить цікавий аспект особистісних міркувань можна простежити при зіставленні позицій юнаків щодо співпереживання незнайомим людям і тим, хто заподіяв певні неприємності самому респонденту чи його близьким.

Соціальна позиція «чужий» послаблює емпатійні тенденції у третини опитаних. При цьому гострота проблем незнайомих корегує ці позиції. Вказівка на страждання людей підвищує емоційний відгук. У різних вікових підгрупах емпатійне ставлення в цьому випадку демонструють від 90 до 100 відсотків опитаних. Досить важливим є те, що навіть непривабливість соціального статусу людини не послаблює співчутливе ставлення до неї. Сучасна молодь, на превеликий жаль, зустрічається з реаліями життя безхатченків. Більшість респондентів (82 відсотки) декларують емпатійне, співчутливе ставлення до них, погоджуючись із несправедливістю соціальних реалій, при яких вони змушені залежати від доброї волі сторонніх. Водночас зазначимо, що вказівки на високий соціальний статус («сильні світу цього»), знижують емпатійний відгук. Впродовж вікового періоду ця тенденція стає все більш чіткою. Якщо у кінці підліткового періоду неготовність співпереживати стражданням таких людей простежується у половини учасників опитування, то до кінця юнацького віку ця позиція декларується більшістю (80,7 відсотка). Позиції молоді презентують суспільну думку, яка сформувалася в умовах соціально-економічної кризи. Термін асоціюється не стільки з висотою соціального статусу чи можливостей, скільки з безкарністю та бездуховністю.

Повернемося до аналізу впливу на емпатійні переживання таких змінних як характер стосунків, їх близькість та гармонійність. Опитування підтвердило, що емоційний відгук яскравіше виявляється стосовно рідних чи знайомих людей. Дисгармонія у стосунках, негативний досвід взаємодії з партнером, навпаки, таку реакцію послаблює, знижуючи показники декларування позицій співпереживання. Образи, пережиті за себе чи близьких, впливають на характер ставлення до потенційного реципієнта допомоги, послаблюючи природну схильність до співчуття.

Аналізуючи розвиток емпатійних тенденцій у попередньому віковому періоді, ми зустрілися з наявністю певних відмінностей у функціонуванні позитивної та негативної емпатії. Впродовж усього періоду вік впливав на схильність до співрадість ($F = 6,3; p \leq 0,05$) і не був значущим відносно співпереживання ($F = 0,14; p > 0,05$).

Поглянемо на співвідношення цих емпатійних тенденцій у юнацькому віці. Результати аналізу за методикою Троїцької О. А. засвідчують, що позитивна емпатія зберігає домінуючі позиції. Середній показник по періоду становить 30,6 бала із 36 можливих, тоді як середній бал по шкалі негативної емпатії складає 28,

8 бала (див. табл. 5.53).

Таблиця 5.53

Середні показники емоційної емпатії у вікових підгрупах юнацького періоду (за метод. О. А. Троїцької)

n = 440

Курс навчання	Середній вік юнаків (у роках)	Показники середнього балу за шкалами емоційної емпатії		Середній бал
		позитивна емпатія	негативна емпатія	
1 курс	17,4	28,8	29,0	28,9
2 курс	18,3	31,5	28,8	30,2
3 курс	19,3	30,6	28,7	29,7
4 курс	20,4	31,4	28,5	30,0
5 курс	21,8	30,8	29,0	30,0
Середні по періоду	19,5	30,6	28,8	29,7

Можна стверджувати, що рівень особистої комфортності зберігає певний вплив на характер емоційного реагування молодого людини на життєві ситуації партнерів. Приємні події у житті іншого легше викликають переструктурування в емоційній сфері спостерігача, ніж напружені. При зустрічі з життєвими негараздами спрацьовує механізм психологічного захисту на рівні підсвідомих чи усвідомлених програм. У залежності від ситуації, це може бути деперсоналізація або витіснення. Дію цих механізмів ми помічали при обговоренні зі студентами поведінки у проблемних ситуаціях. На етапі прийняття рішення «втрутитися-не втрутитися», «надати допомогу-залишитися осторонь» молоді люди визнають наявність думок про доцільність уникнення. Оцінюючи загальні показники емоційної емпатійності, можна говорити, що, в порівнянні з підлітковим періодом, дія фактору віку послаблюється. Результати факторного аналізу вказують на відсутність зумовлення емоційної емпатії віковими характеристиками ($F=1,57$; $p> 0,05$).

Таблиця 5.54

Показники залежності емоційної емпатії від впливу факторів віку та статі у період юнацького віку (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	741,00227	1	741,0	13,59	0,0002565	3,86
фактор віку	342,08182	4	85,5	1,57	0,18	2,39
взаємодія факторів статі та віку	43,6	4	10,9	0,20	0,93	2,39
внутрішня дисперсія	23445,659	430	54,5			
всього	24572,343	439				

Отже, в юності вік не можна розглядати як чинник, що обумовлює розвиток процесів емоційного емпатійного відгуку. Аналіз впливу гендерного фактору засвідчує збереження тенденцій, які були простежені у попередній віковий період: дівчата демонструють вищу готовність до емпатійної відповіді як

у ситуаціях співпереживання, так і співрадості ($F=13,59$; $p \leq 0,01$)

Обговорюючи розвиток емпатійних можливостей людини, слід зупинитися також на когнітивних основах процесу. Вивчення цього питання засвідчує, що в період підлітковості та юності когнітивна детермінація емоційного відгуку змінюється у зв'язку з розширенням системи змінних, що обумовлюють цей процес. Якщо в період дитинства когнітивна емпатія напряду залежала від загального інтелектуального розвитку й становлення соціального пізнання, то в процесі дорослішання все вагомішу роль відіграють індивідуальні схеми сприйняття ситуації, у формуванні яких важливе місце належить індивідуальному досвіду. При цьому показники когнітивної емпатії впродовж періоду зберігають відносну стабільність, залишаючись у межах, які були досягнуті до його початку. Ця тенденція була зафіксована як за методикою «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» О. А. Троїцької, так і за шкалою «Емпатії» методики «Просоціальна особистість» Л. Пеннера. Таким чином, вік у юнацькому періоді втрачає позицію детермінуючого фактору у функціонуванні когнітивної емпатії ($F=2,36$; $p > 0,05$) (див. табл. 5.55).

Таблиця 5.55

Показники залежності когнітивної емпатії від впливу факторів віку та статі у період юнацького віку (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	76,945	1	76,945	5,915	0,0154	3,863
фактор віку	122,809	4	30,7028	2,360	0,0527	2,393
взаємодія факторів статі та віку	100,191	4	25,048	1,926	0,105	2,393
внутрішня дисперсія	5593,318	430	13,008			
всього	5893,264	439				

Досягнутий інтелектуальний рівень забезпечує юнакам широкий спектр можливостей у зчитуванні емоційного контексту ситуацій та розуміння ментальних процесів іншої людини. Як показало обстеження, студенти демонструють здатність адекватно декодувати складні соціальні контексти, підтверджуючи тим самим зрілість психологічних механізмів. Зокрема, більшість учасників опитування (76,7 відсотка) зазначають, що можуть зрозуміти переживання іншої людини навіть за умови відсутності досвіду перебування у подібних ситуаціях. Це вказує на готовність розширювати сферу своїх можливостей у сприйнятті нових соціальних контекстів. У звичних умовах можливість розпізнавання емоційних станів близьких партнерів визнається майже усіма учасниками опитування (від 90,2 до 96,6 відсотка в різних вікових підгрупах). У підлітковому віці цей показник знаходився у межах 80 відсотків.

Позиції, задекларовані у процесі опитування, вказують на посилення таких здатностей молодих людей як розпізнавання латентних емоційних станів партнерів, уміння сприймати ситуацію під кутом зору іншої людини. Зокрема, дві третини учасників опитування вказали на наявність здатності до ідентифікації для запобігання необґрунтованої критики позицій Іншого. Закономірно, що відчуття цих компетенцій – важлива умова для побудови стосунків та виникнення емоційного відгуку на життєві негаразди партнерів. Досить цінним є також те, що декодування соціальних сюжетів у цей віковий період доповнюється програмами аналізу релевантності атрибутивних процесів. Більшість опитаних (75,4 відсотка) підтверджують, що перш ніж висловлювати незгоду з точкою зору іншої людини, вони роблять спробу переконатися у правильності розуміння її позицій.

Важливим аспектом розвитку когнітивної емпатії є усвідомлення юнаками необхідності обговорення емоційних аспектів стосунків. Половина опитаних підтвердили, що для з'ясування взаємовідносин вони не соромляться звертатися до партнерів за роз'ясненнями. Це вказує на те, що почуття стають предметом аналізу та обговорення. Підвищується увага до стильових аспектів взаємодії та коректності у спілкуванні. Лише п'ята частина учасників опитування погодилася з думкою про те, що характер висловлювання не має особливого значення, якщо загалом людина прагне іншій добра. Зіставлення показників когнітивної й афективної емпатії вказує на те, що впродовж юнацького віку більш високі показники простежуються за шкалами емоційної емпатії. Ця тенденція простежувалася за обома методиками. Найнижчі показники отримані за шкалою «Особистісного дистресу». Це позитивне явище, оскільки реагування на емпатогенні ситуації по типу особистісного дистресу депривує просоціальну активність [350].

Нездатність суб'єкта змістити акцент уваги з власних станів на переживання партнера викликає швидше пошук шляхів уникання, ніж допомоги. Тому здатність контролювати й регулювати свої стани є необхідною умовою розвитку просоціальної активності. Рівень емоційної регуляції, досягнутий до юнацького періоду, забезпечує молодій людині зріле реагування на емоційно напружені ситуації. Середні показники за шкалою «Особистісний дистрес» у різних вікових підгрупах знаходяться у межах 2,9-3,1 бала, тоді як такий же показник за шкалою «Емоційної емпатії» становить 4 бала.

Як показало опитування, більшість студентів відчувають у собі здатність контролювати самовияви з метою запобігання виникненню у партнерів неправильних уявлень про їхні думки й наміри. Посилюються тенденції продумування власних повідомлень та прогнозування емоційних відгуків партнерів на критичні зауваження. Важливим показником перебудови системи зв'язків з оточуючими є поступовий відхід від підліткового максималізму. Лише третина учасників опитування погодилася з тим, що за умови відчуття своєї правоти їм не важливе прийняття цих ідей партнерами. Решта задекларували позиції, які є основою не лише побудови стосунків, а й їх гармонії.

У психологічній літературі досить часто емпатію інтерпретують як різновид просоціальної поведінки. Основна увага в цьому випадку зосереджується на

діяльнісній складовій конструкта. Результати зіставлення дієвого компонента емпатії з когнітивною, негативною та позитивною емпатією засвідчують, що саме ця складова отримує найвище визнання. Середній бал по періоду складає 34,8 бала (із можливих 36), що вказує на продовження тенденції підвищення показників, яке простежувалося у попередній віковий період. Результати двофакторного дисперсійного аналізу підтверджують вплив змінної віку на дієвий компонент емпатійних процесів ($F = 3,89$; $p \leq 0,05$) (див. табл. 5.56). Наявність цієї тенденції є позитивним явищем, оскільки вказує на розвиток конативних основ просоціальності особистості, підвищення готовності до практичних дій сприяння впродовж юнацького періоду.

Таблиця 5.56

Показники залежності дієвої емпатії від впливу факторів віку та статі у період юнацького віку (за результатами двофакторного дисперсійного аналізу)

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	132,00227	df	132,00227	7,5059672	0,0064054	3,863175
фактор віку	273,62273	1	68,405682	3,8897119	0,0040827	2,3926844
взаємодія факторів статі та віку	159,07727	4	39,769318	2,2613792	0,0617919	2,3926844
внутрішня дисперсія	7562,1136	4	17,586311			
всього	8126,8159	439				

Аналіз змістового компонента засвідчує, що найвищий рівень визнання готовності підтримати Іншого звучить у найбільш емоційно насичених ситуаціях. Майже всі опитані (91 відсоток) визнали, що докладають зусилля, щоб заспокоїти людину, що плаче. При цьому така ж кількість респондентів визнає, що їм подобається піднімати настрій оточуючим. Результати вивчення позицій молодих людей, підтверджують думку одного із засновників селф-психології Х. Когут, що емпатія є інтроспекцією, спрямованою на іншого. У всіх запропонованих завданнях, на перевірку дієвого компонента емпатії позитивні вибори були зафіксовані більше ніж у 80 відсотків опитаних.

Перейдемо до аналізу рівневих характеристик визнання студентською молоддю емпатійних якостей у Я-образі. Стандартизація отриманих результатів дозволила простежити наповнюваність кожної зі стенових підгруп. Найменшими за обсягом є крайні підгрупи. Розподіл вибірки за рівневим принципом вказує на те, що високі показники атрибутів емпатійних характеристик діагностовано лише у шостої частини учасників опитування (15,5 відсотка). Ці результати певною мірою підтверджують ідею про невисокий рівень емпатійності юнацтва. Інтенсивний процес особистісного та професійного становлення у цей період, при відсутності об'єктивної необхідності та реальних зобов'язань проявляти турботу й опіку про найближчих людей, породжує більш прохолодне ставлення

до проблем оточуючих.

Підгрупа середнього рівня декларування емпатійних схильностей об'єднує більшість учасників (67,3 відсотка). Низький рівень схильностей діагностовано у 17,3 відсотка вибірки. Отже, переважній більшості юнацтва притаманний середній рівень прийняття емпатійних стратегій реагування. Аналіз вікових тенденцій засвідчує, що впродовж вікового періоду суттєвих змін у наповнюваності підгруп різного рівня не простежується (див. табл. 5.57).

Таблиця 5.57

Рівні визнання молоддю емпатійних якостей як елементів Я-образу

n = 440

Курс навчання	Середній вік юнаків (у роках)	Показники наповнюваності підгруп основних рівнів визнання емпатійності (у %)		
		високий	середній	низький
1 курс	17,4	15,9	69,3	14,8
2 курс	18,3	15,9	67,0	17,0
3 курс	19,3	15,9	64,8	19,3
4 курс	20,4	14,8	65,9	19,3
5 курс	21,8	14,8	69,3	15,9
Середні показники	19,5	15,5	67,3	17,3

Результати аналізу рівневих підгруп за гендерним принципом вказують на існування незначних переваг жіночої статі у підгрупі високого рівня визнання емпатійних схильностей. Отже, емпатія як важлива складова просоціальності особистості продовжує свій розвиток у юнацькому віці. Він характеризується вищою стійкістю й стабільністю, ніж у попередній віковий період. Закладаються основи трансфінитної емпатії, яка, на думку Л. П. Журавльової, є психологічним новоутворенням цього вікового періоду [81, с. 24]. Підвищується рівень суб'єктивного усвідомлення своїх емпатійних якостей. Чіткіше простежується лінія незалежності від стратегій виховання.

Результати емпіричного аналізу індивідуальних показників сформованості феномену, відповідно до вікових критеріїв, дозволили виокремити основні рівні сформованості просоціальності особистості. Встановлено, що більшість респондентів (64,7 відсотка) мають середній (інертний) рівень сформованості особистісного конструкта. Їм властива висока вибіркковість у наданні допомоги; наявність ознак ригідних, сегрегативних настанов у ставленні до інших; поєднання пасивних соціальних позицій з відповідальним ставленням щодо найближчого кола реципієнтів сприяння. Показники найвищих рівнів просоціальності особистості (зрілої та альтруїстичної) були зафіксовані у 8,4 відсотка юнаків. Їм притаманне визнання універсальності принципу «Інший як цінність», здатність до особистої корекції дискримінаційних установок. Якісною відмінністю двох означених рівнів є наявність/відсутність елементів егоїстичної мотивації. Низький рівень (імпульсивно-ситуативний) діагностовано у третини

респондентів (26,8%), що виявляється у епізодичності просоціальних самовиявів, їх зорієнтованості на випадкових реципієнтів (за умови гострої необхідності у допомозі) чи найближче коло спілкування; готовності до співпереживання з невисоким рівнем його дієвості; спрощеній ментальній репрезентації просоціальних норм.

Отже, починаючи з юнацького віку просоціальність особистості функціонує як цілісне утворення, що забезпечує розгортання поведінкових програм у напрямку індивідуалізованих самовиявів імпульсивно-ситуативного, інертного, зрілого чи альтруїстичного типу. Домінуючі позиції у функціонуванні конструкта в юнацькому віці займає просоціальна ідентичність та ціннісно-смілова сфера. Просоціальний контекст вплітається у програми особистісної самореалізації через побудову нової системи зв'язків із оточуючим світом на основі соціальних норм і правил, засвоєних у попередні вікові періоди та сформованої особистісної якості. Процес формування позиційних основ просоціальності особистості в юнацькому періоді передбачає активацію лінії прийняття та атрибуції просоціальних цінностей як фундаментальних якостей людини, здійснення самовизначень у сфері провідних мотивів допомоги та центральних принципів взаємодії, інтеріоризацію моральних цінностей та їх віднесення до змістових компонентів Я-образу. Віковою особливістю розвитку просоціальності особистості у період юності є коригуючий вплив інтрапсихічного зумовлення на ситуаційну детермінацію просоціальної поведінки.

5.7. Реалізація просоціальних тенденцій у період зрілості та пізньої зрілості

У попередніх параграфах розглядалися питання розвитку просоціальних тенденцій особистості на висхідному етапі онтогенезу. Закономірно, що зі вступом людини в доросле життя цей процес не завершується. Серед великого розмаїття соціальних поведінкових програм дії просоціального типу продовжують займати важливе місце у життєдіяльності особистості. Вони спрямовані на покращення самопочуття й благополуччя знайомих та незнайомих людей, які можуть виступати не лише реальними чи потенційними партнерами по взаємодії, а й не мати цих статусів.

У психологічній науці виконано значний обсяг досліджень, присвячених аналізу просоціальної поведінки особистості за участю дорослих респондентів, але в більшості з них питання вікової динаміки гуманістичних тенденцій не виступає самостійним предметом вивчення. Як зазначає А. М. Freund, є лише окремі дослідження (напр. Е. Midlarsky, М. Е. Hannah), у яких фактор віку аналізується щодо просоціальної поведінки дорослих [367, с. 126]). Водночас у роботах останнього періоду наголошується, що вивчення просоціальності у період зрілості й старіння є важливою лінією психологічного аналізу. Сприяюча поведінка у період дорослості сприяє налагодженню продуктивних соціальних зв'язків, які забезпечують підвищення особистісного й соціального благополуччя (Т. М. Титаренко [211]; В. В. Москалець [158], S. E. Auné [246, с. 29]). Окремі питання вікового генезу просоціальності ми знаходимо у вітчизняних і

зарубіжних дослідженнях. Зокрема, при вивченні індивідуальних особливостей альтруїстично-еґоїстичної спрямованості І. М. Багмет робить висновок про переважання альтруїстичної мотивації у дорослому та похилому віці [23]. Порівнюючи респондентів трьох вікових підгруп (19-23 р., 40-45 р. і 60-65 р.), автор констатує, що альтруїстичні тенденції найяскравіше проявляються у другій та, особливо, третій вікових підгрупах. Розмаїття обов'язків і завдань, які стоять перед дорослою людиною, забезпечують підвищення з віком просоціальних тенденцій. Питання вікової генези емпатійних схильностей у період зрілості висвітлюється у роботі Л. П. Журавльової [79]. Автор зазначає, що впродовж дорослого віку відбувається розвиток трансфінітної емпатії, ускладнюється її структура, розширюється множина реципієнтів співчуття та співпереживання. Вікова генеза щедрості і альтруїзму у різні періоди дорослості обговорюються у роботі J. Brandtstädter [282], А. М. Freund [367]. Зокрема, у дослідженні А. М. Freund перевірялися два типи пожертв: внески дорослих на вирішення екологічних проблем як основи подальшого життя на землі та благодійні пожертви. На основі отриманих результатів робиться висновок про наявність вікової детермінації альтруїстичних тенденцій. Впродовж дорослого періоду відбувається поступове послаблення еґоцентричних устремлінь на особистісне збагачення та посилення бажання діяти на благо наступних поколінь. Зменшення життєвої часової перспективи в період пізньої зрілості – детермінуючий чинник підвищення готовності людини діяти безкорисно.

Враховуючи важливість проблеми та її недостатню розробку, ми спробували поглянути на функціонування просоціального конструкта з погляду вікової динаміки. У нашому дослідженні брали участь три вікові підгрупи респондентів різних фаз періоду дорослості. Перша підгрупа – віковий діапазон 30-35 років (рання дорослість), друга – 40-45 років (середня дорослість); третя – 60-65 років (пізня дорослість). До участі в дослідженні долучалися представники обох статей, що мали різне професійне спрямування та рівень освіти. Для проведення дослідження використовувалися методики: опитувальник «Діагностика моральних орієнтацій» (авт. І. С. Славінська, А. Д. Наследов, М. Я. Дворецька) [199, с. 18-20]; багатофакторний функціональний опитувальник «Відповідальність» (авт. В. П. Прядейн) [180, с. 46-55], опитувальник «Соціальні норми просоціальної поведінки» (авт. І. А. Фурманов, Н. В. Кухтова) [125, с. 38-40], дві авторські анкети «Вікові аспекти просоціальної самореалізації».

Бланково-матрична методика І. С. Славінської дозволила встановити особливості просоціальної спрямованості особистості за допомогою загальної інтегрованої шкали «Моральна орієнтація» (F 4) та трьох субшкал (F 1; F 2; F 3): «Співпереживання» (співпереживання, співстраждання, благородство, доброзичливість, милосердя); «Турботливість» (уважність, турботливість, любов, жертвовність); «Допомога» (співчуття, благодійність, допомога, пробачення). Загалом методика забезпечила оцінювання 13 моральних цінностей, похідних від базової цінності – «добро» [199, с. 9]. Загальний фактор «Моральна орієнтація» забезпечував простеження значущості для особистості ціннісного ставлення до людей різних категорій. Фактор «Співпереживання», інтерпретувався як емоційний компонент моральних орієнтацій. Фактор «Турботливість» відкривав

можливість для простеження жертовного, турботливого ставлення до близьких і далеких людей. Фактор «Допомога» висвітлював діяльнісну складову – готовність особистості до просоціальної поведінки. Для забезпечення єдиного смислового змісту і мінімалізації особистісних уявлень до кожної цінності у методиці додавалося коротке пояснення. Кожну цінність респондент співвідносив щодо людей 7-ми різних категорій, які відрізняються як характером особистісної, так і територіально-географічної наближеності

Започатковуючи аналіз просоціальних тенденцій у період дорослості, ми, перш за все, звернулися до вивчення уявлень респондентів про власні поведінкові програми та особистісні орієнтації. Як показало опитування, більшість респондентів сприймають себе щедрими (86,9 відсотка) та турботливими (87,8 відсотка) людьми. Невизначена позиція за цими особистісними якостями зустрічалася у відповідях лише окремих респондентів найстаршої підгрупи за критерієм «щедрість». Отримані результати підтверджують висновки зарубіжних психологів про вагомую роль у просоціальних налаштуваннях дорослих мотиву турботи про моральну ідентичність. Як зазначає А. Chakroff, посилаючись на ряд досліджень, одним із найвагоміших мотивів просоціальної поведінки в період зрілості є прагнучь дорослих сприймати себе моральними людьми та, відповідно, діяти згідно ідеальної самооцінки. Відхилення від неї викликає неприємний дисонанс, який і викликає бажання діяти у логіці просоціальних приписів [313]

Різниця між віковими підгрупами яскравіше простежується за самооцінкою щедрості. Найнижчі рівні її прийняття задекларовані представниками першої підгрупи (76,7 відсотка) (див. рис. 5.10). Вікова траєкторія визнання відповідності якості Я-образу має нелінійну залежність із досягненням свого максимуму у другій віковій підгрупі. наявність цих тенденцій може зумовлюватися двома причинами: зміною матеріального становища та віковою генезою ставлення до матеріального ресурсу. До 40-45 років матеріальне становище стабілізується: сформувався досвід планування сімейного бюджету, підросли діти, обоє із членів подружньої пари мають можливість працювати.

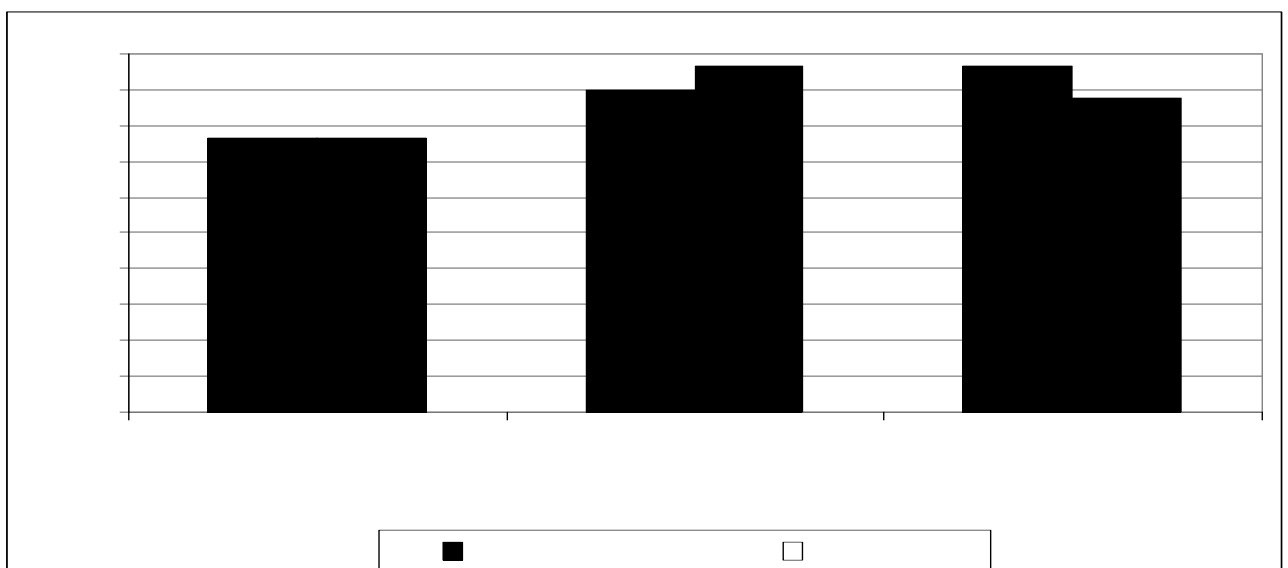

Рис. 5.10. Показники визнання наявності просоціальних якостей у структурі Я-образу

Що ж до вікових змін у ставленні до ресурсу, можна говорити про більш обережне ставлення до нього у період ранньої зрілості. Як зазначається в наукових дослідженнях, на початку дорослого життя людина прагне швидше до накопичення ресурсу й використання його у власних цілях, ніж спрямування на благо Інших (А. М. Freun [367]). У період пізньої дорослості люди готові вести себе більш просоціально, хоча на перешкоді може стати обмеженість матеріального ресурсу. Як показало опитування, кожний десятий учасник цієї підгрупи задекларував позицію заперечення щедрості, мотивуючи це наявністю матеріальної скрути.

Відмінність у визнанні респондентами якості «турботливість» простежувалася як у кількісних, так і якісних характеристиках. Щодо кількісних показників можна спостерігати висхідну траєкторію включення цієї якості до Я-образу. Якщо у першій підгрупі вона була прийнята більшістю учасників опитування (76,5 відсотка), то у останній підгрупі її включення до Я-образу прозвучало у самозвітах майже усіх респондентів (96,9 відсотка) (див. рис. 5.10). Отримані результати співпадають з ідеєю вікового підвищення просоціальних тенденцій. Зазначимо, що в зарубіжних дослідженнях дискутується питання вікової динаміки декларованих і реальних поведінкових проявів турботливості. У період середньої та пізньої дорослості декларована турботливість має стабільно високі показники, тоді як поведінкові прояви просоціальних тенденцій з віком знижуються [367]. Обговорення питань участі наших респондентів у внутрішньосімейних справах, їх реальної допомоги близьким та знайомим засвідчує, що наявність такого зниження помічають і самі опитувані. Високим залишається їх бажання сприяти іншим, тим часом як життєві реалії не завжди забезпечують цю можливість. Що стосується якісних відмінностей у оцінках респондентами схильності до турботливого ставлення, то зазначимо, що представники періоду середньої та пізньої зрілості рідше обирали найвищі оцінки, схилившись до більш виважених некатегоричних оцінок.

Досить показовими, на нашу думку, є атрибутивні уявлення дорослих людей про характер їх сприйняття партнерами. Майже усі респонденти (96,8 відсотка) дали ствердну відповідь на питання щодо оцінки оточуючими їхньої порядності та доброти. Вони вважають, що більшість знайомих сприймають їх як таких, що готові прийти на допомогу. Важливим є також те, що дві третини учасників обирали найяскравішу позицію визнання. Під час опитування не було зафіксовано жодної невизначеної позиції. Наявність цих тенденцій вказує на те, що постійна співпраця з далекими і близькими партнерами, включеність у різні форми спілкування і взаємодії, участь у різних програмах сприяння та підтримки формує в дорослої людини упевненість у своїй просоціальності та її визнання оточуючими. Ці установки можна розцінювати як вагомі передумови просоціальних виборів. Водночас зазначимо, що ідея підвищення альтруїстичних тенденцій з віком виявилася більш дискусійною. У двох перших вікових підгрупах вона не отримала яскравого підтвердження. Думки респондентів

розділилися. Згода прозвучала у відповідях лише половини учасників опитування (48 відсотків). Це вказує на те, що, визнаючи свою просоціальність, дорослі більш критичні в оцінці безкорисливості своєї поведінки. Відмінностей у позиціях представників ранньої і середньої дорослості щодо цього питання ми не виявили. У найстаршій віковій підгрупі думка про підвищення альтруїзму з віком визнана двома третинами учасників опитування (68,8 відсотка). Аналізуючи мотивацію своїх дій, представники пізньої дорослості схилиються до думки про безкорисливість своїх вчинків. Важливою підставою цих змін є підвищення емпатійності у період пізньої дорослості, на яку не раз вказувалося у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях [82; 367]. Сприйняття обмеженості часової перспективи у пізній дорослості веде до послаблення егоїстичної мотивації та сприяє перегляду цінностей у сторону вищої просоціальності (J. Brandtstädter [282, с. 152]; D. Weiss).

Вивчення критичного ставлення респондентів до власних альтруїстичних налаштувань наштовхує на думку про доцільність внесення певних змін у програми стимулювання гуманістичної стратегії. Розвиток просоціальних тенденцій відбувається упродовж онтогенезу під впливом вроджено-генетичної стимуляції та системи соціальних впливів, які спрямовані на розгортання альтруїстичних тенденцій особистості, у той час як її індивідуальне налаштування зорієнтоване не лише на сприйняття соціальної значущості вчинку, а й отримання особистісного підкріплення для системи «Я». Наявність розбіжності між характером стимуляції й особистісними стратегіями розвитку вказують, що зріла, а не альтруїстична, просоціальність може визнаватися як найбільш продуктивний рівень сформованості конструкта, у якому гармонійно поєднується два типи орієнтації: благо Іншого та цінність «Я» як соціального суб'єкту. Відповідно, організація стимулюючих впливів на кожному з етапів онтогенезу (за виключенням періоду раннього дитинства та молодшого дошкільного віку) повинна передбачати як виокремлення об'єктивних критеріїв доцільності просоціальних форм поведінки, так і розгортання рефлексивної суб'єктності, отримання особистісного задоволення від дій на благо Іншого.

Як показало опитування, у всіх вікових підгрупах простежується високий рівень визнання респондентами наявності приємних переживань у зв'язку із власною просоціальною самореалізацією. Ідея переживання гордості, як наслідок дій допомоги («Чи можна сказати, що, згадуючи про надану допомогу, ви відчуваєте радість не лише за іншу людину, а й гордість за свій вчинок») отримала 81 відсоток балів від загально можливих. Респонденти переважно оцінювали свою згоду найвищими балами. Вони погоджуються, що з задоволенням розповідають іншим про свої добрі справи, пишаються ними. Отже, просоціальна діяльність впливає на формування ціннісних установок особистості. Як зазначає Н. В. Чепелева, розуміння та інтерпретація індивідуального досвіду є важливою умовою формування особистості [220].

Розвиток просоціальної поведінки в усі вікові періоди пов'язаний з дією попереднього досвіду та емоційного благополуччя. Отримання допомоги викликає не лише ситуативне почуття вдячності, а й здатне просвітлюватися у довготривалій часовій перспективі. Враховуючи цю закономірність, ми

спробували досліджувати наявність позитивного досвіду у наших респондентів. Результати дослідження засвідчили, що респонденти мають позитивну просоціальну історію не лише в якості суб'єктів, а й реципієнтів допомоги. Більшість опитаних визнали наявність підтримки з боку інших людей (від 85,7 до 93,1 відсотка у різних вікових підгрупах), переживання почуття вдячності за неї (87,5 до 89,7 відсотка), та висловили впевненість у можливості подальшого отримання сприяння (від 93,1 до 96,9 відсотка) (див. рис. 5.11).

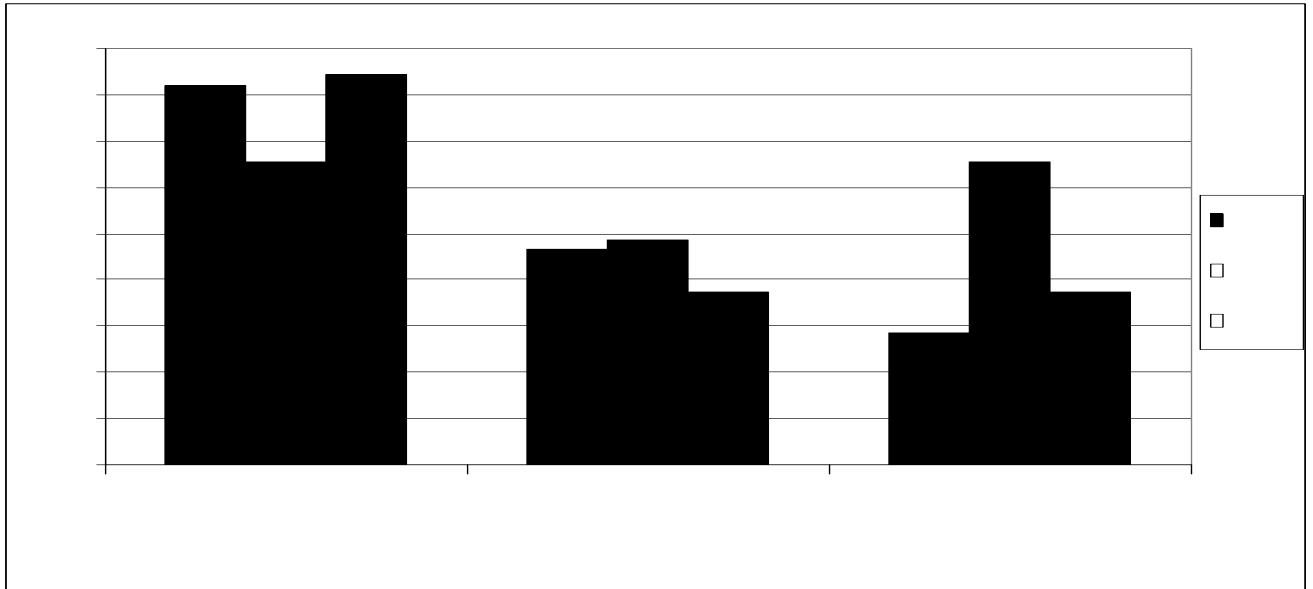

Рис. 5.11. Показники визнання людьми зрілого віку наявності позитивного досвіду просоціальної взаємодії

Варто зазначити, що ця впевненість присутня у представників усіх вікових підгруп. Навіть наявність закономірної тенденції до звуження соціальних зв'язків та втрати значущих партнерів у представників пізньої дорослості не призводить до зниження впевненості у отриманні необхідної підтримки.

Аналізуючи питання про потенційних помічників, ми переконалися, що люди більше розраховують на підтримку членів своєї родини, ніж допомогу від членів трудового колективу. Варто зазначити, що в основі цих установок лежать не лише уявлення про родинні зв'язки, а й рівень благополуччя та комфорту у системі міжособистісних стосунків. Зокрема, більше третини учасників опитування вказують на те, що у їхніх колективах панує принцип «Кожний сам за себе». Вибір цієї позиції фактично засвідчує відсутність впевненості в отриманні допомоги в разі її необхідності, що зі свого боку може негативно впливати на вибір власних просоціальних програм. Варто також відзначити, що у зв'язку з реаліями сьогоденного професійного життя частина респондентів працюють за межами організованих трудових колективів, або входять до складу малочисельних груп. Все ж варто зауважити, що сама професійна діяльність сприймається більшістю респондентами (83,5 відсотка) як джерело розвитку чуйності до партнерів. Зазначимо, що ці позиції були задекларовані як представниками професій «суб'єкт-суб'єктної» групи, так і інших ліній професійної діяльності. Визнання позитивного впливу професійної діяльності найбільш яскраво представлене в підгрупах ранньої та пізньої дорослості.

Оцінюючи принцип організації життєдіяльності у власній сім'ї, більшість респондентів (73,9 відсотка) обирають принцип «один за всіх – усі за одного». Отже, можна робити висновок про домінуючий вплив внутрішньосімейних зв'язків на просоціальні програми особистості. Підтвердження цього висновку ми простежуємо і при аналізі питань детермінації просоціальних тенденцій. Зокрема, обговорюючи вплив сімейного життя на рівень чуйності, більшість респондентів (80,7 відсотка) вказують на наявність позитивного впливу цього чинника. Складне переплетіння внутрішньосімейних стосунків не лише формує досвід взаємодії, а й підвищує відчуття емоційного благополуччя та соціальних зобов'язань. Недаремно, виокремлюючи важливі події свого життєвого шляху, що суттєво вплинули на готовність до надання допомоги та сприяння, центральні позиції у представників ранньої та середньої дорослості зайняли дві основні ідеї: «одруження» та «народження дітей». Із загального обсягу виокремлених подій вони охопили більшу половину (57,2 відсотка). Третє місце посіли такі трагічні події у особистісному житті як втрата близьких. На думку 15,8 відсотка респондентів, психологічна травма, викликана втратою, вплинула на систему їх життєвих цінностей, посприяла підвищенню просоціальної спрямованості. У підгрупі представників пізньої дорослості поряд із вище означеними підставами люди вказують на такі події в житті як народження внуків, одруження дітей. Частіше йде посилення на зустріч із трагічними подіями у власному житті чи житті інших людей. Близько десятої частини опитаних цієї вікової підгрупи вважають, що погіршення здоров'я теж змінило їх світосприйняття, формуючи більш чуйне ставлення до навколишніх.

Зупинимося на простеженні лінії вікової генези просоціальності більш детально. Оскільки зміни у характері індивідуальної поведінки значною мірою залежать від віри людини у моральні цінності та справедливість світобудови, перш за все, розглянемо позиції респондентів у цій сфері. Чи довіряють люди оточуючим, чи зберігається відчуття єдності та солідарності в умовах загострення сьогоденних реалій? Можна було припустити, що значна частина респондентів може вказати на послаблення віри у доброту людей та їх готовність прийти на допомогу. На превеликий жаль, наші прогнози підтвердилися. Фактично більшість респондентів (64,8 відсотка) підтвердили ідею щодо вікового послаблення впевненості у просоціальних орієнтації оточуючих. Зіставлення показників у трьох вікових підгрупах вказує на те, що більш яскраво негативні тенденції проявляються в період середньої та особливо пізньої дорослості. Якщо у першій віковій підгрупі тенденції до втрати довіри визнавала половина учасників опитування (53,6 відсотка), то у другій і третій підгрупі – більшість (75,9 та 81,8 відсотка). Можна припустити, що в цьому випадку ми спостерігаємо не лише вікові особливості, а й загальне розчарування, відносно втілення в життя принципів справедливості. У період ранньої дорослості ці тенденції певною мірою коригуються молодіжним оптимізмом. Песимізм більш дорослих респондентів зумовлений затяжними процесами економічної кризи. Із відносно позитивних тенденцій слід вказати на те, що при шкальному оцінюванні своєї згоди з послабленням віри у добро переважна більшість респондентів обирають середні, а не найвищі показники. Зазначимо, що наші

результати певною мірою узгоджуються з висновками І. М. Багмет про суттєві зміни у егоїстично-альтруїстичній мотивації українців у останні 10 років. Мова йде про підвищення егоїстичних тенденцій у більшості 35-40-річних респондентів впродовж останнього періоду. Зазначимо, що в нашому випадку, йдеться не про зниження рівня чуйності та доброти, а про послаблення довіри до світу, хоча природа зниження альтруїстичної мотивації й довіри до світу спільна.

Стимулюючим фактором у розгортанні просоціальності у період дорослості є постійне відчуття відповідальності за благополуччя інших. На питання «Чи можна сказати, що на вашу постійну допомогу розраховує багато людей?», більшість учасників опитування усіх вікових підгруп періоду зрілості дають ствердну відповідь (відповідно 71,4; 72,4 та 75 відсотка). Позиції респондентів фактично підтверджують ідею К. М. Васюк про вікове зниження егоцентричних установок у період дорослості [43]. Варто зазначити, що навіть у період пізньої дорослості більшість людей впевнена у своїй соціальній корисності. Значна частина із них (59,4 відсотка) вважає, що з віком вони стали частіше допомагати іншим. У відповідях половини респондентів цієї групи стверджуються ідеї, що їх внесок у загальносімейні справи з приходом старості не знизився. Вони, як і раніше, продовжують допомагати та підтримувати своїх дорослих дітей або внуків. У ситуаціях вибору між власними інтересами та інтересами близьких половина респондентів (46,8 відсотка) віддає перевагу рідним. Цікавими є мотиваційні підстави, які виокремлюють представники періоду пізньої дорослості при поясненні своїх просоціальних дій. Найчастіше у поясненні власної просоціальності респонденти називали такі підстави як прагнення допомогти дітям та внукам (16,2 відсотка із загального обсягу мотиваційних суджень), відчуття обов'язку (16,2 відсотка) та бажання залишити слід на землі (13,2 відсотка) (див. рис. 5.12.).

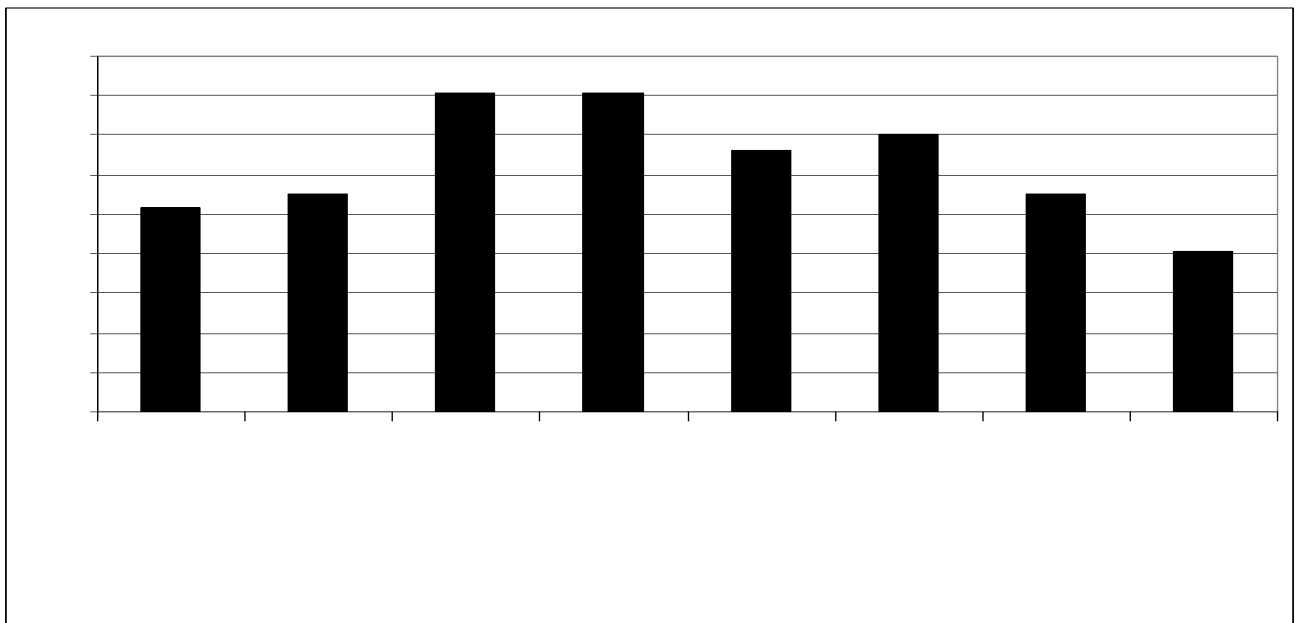

Рис. 5.12. Мотивація просоціальної поведінки на етапі пізньої зрілості

У процесі ранжування восьми виокремлених підстав центральну позицію зайняв мотив допомоги найріднішим – «полегшити життя дітям і внукам». Обмірковуючи питання про віковий період, коли вони найбільш активно реагували на проблеми інших людей, більшість респондентів доходять висновку, що ці програми найяскравіше почали проявлятися саме у період дорослості. З усіх висловлених ідей 74 відсотки вказують на дорослий період життя. Щодо юнацького віку така думка прозвучала лише у незначній частині висловлювань (15,9 відсотка). Суттєвих відмінностей у позиціях учасників двох перших вікових підгруп не простежується.

Респонденти періоду пізньої дорослості також у переважній більшості (60,6 відсотка) пов'язують інтенсифікацію просоціальних програм із дорослим періодом життєвого шляху. Водночас значна частина учасників (27,3 відсотка) вказує, що підвищення просоціальних намірів і дій відбулося саме у період пізньої дорослості (див. рис. 5.13.).

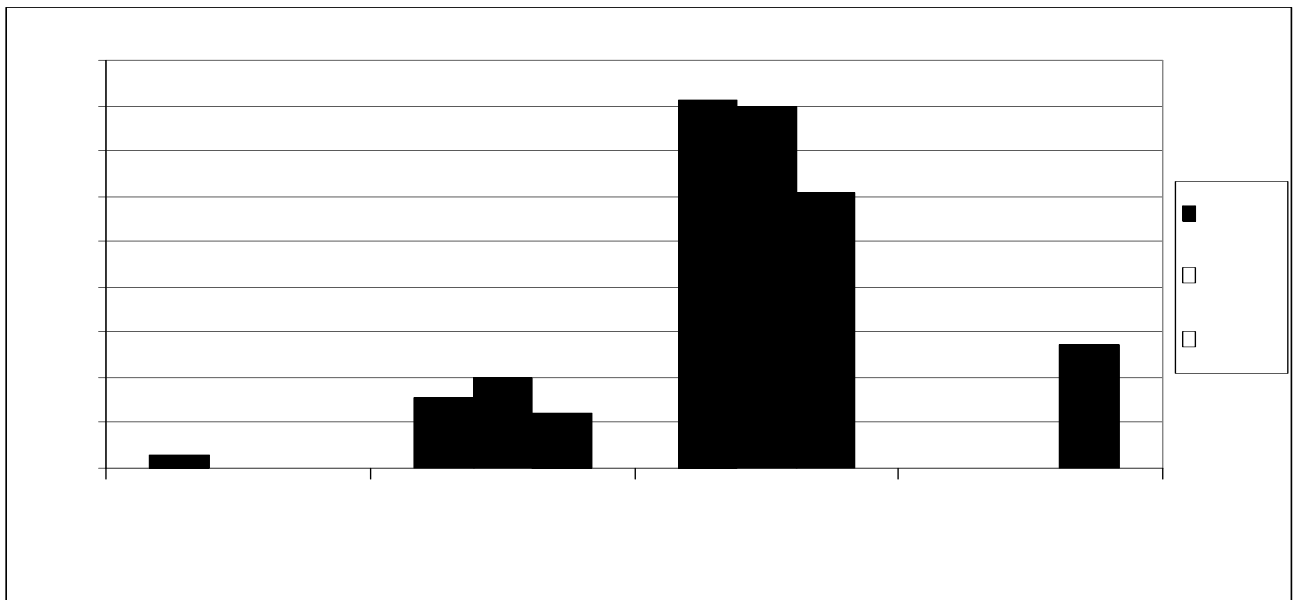

Рис. 5.13. Вікові періоди первинної інтенсифікації просоціальної поведінки (за результатами самозвітів)

Як відомо, реципієнтами допомоги можуть виступати різні люди. Центральні позиції звичайно належать найріднішим. Проаналізуємо турботу дорослих людей про своїх батьків. Чи відчуває дорослий необхідність дбати про них, чи відбувається загострення цієї тенденції з віком? Як показало опитування, більшість представників двох перших вікових підгруп (77,3 відсотка) визнали, що у дорослому віці їм доводиться більше допомагати своїм батькам, ніж вони робили це в юності. Зіставлення позицій респондентів ранньої й середньої дорослості вказує на актуалізацію стратегії турботи у 30-35-річному віці. На нашу думку, це пов'язано з тим, що в період молодості відбувається не лише переосмислення свого ставлення до батьків, а й прийняття нової рольової позиції – турботливого ставлення до них. Визначаючи вік, з якого розпочався інтенсивний перегляд позицій щодо батьків, більшість респондентів вказують саме на період ранньої дорослості. Серед важливих детермінант цього процесу одне з чільних місць займає народження власних дітей та поява розладів у стані

здоров'я близьких.

Аналізуючи питання емпатійно-турботливого ставлення дорослих до власних дітей, ми ще раз переконалися у тому, що вікові характеристики в більшості випадків не викликають послаблення просоціальних тенденцій. Лише третина респондентів двох перших вікових підгруп визнала, що з віком вони стали менше опікуватися й допомагати своїм дітям (33,3 відсотка). Решта респондентів досить категорично заперечили цю ідею. І хоча діти респондентів другої підгрупи досягли періоду ранньої дорослості, це суттєво не змінило позицію батьків. Ця тенденція відповідає національним традиціям українців. Тому при ранжуванні більш значущих чинників, що вплинули на підвищення просоціальності, саме народження та виховання дітей було поставлено нашими респондентами на першу позицію.

У підгрупі пізньої дорослості позиції учасників розділилися порівну. Половина з них погодилися зі зниженням реальної опіки та допомоги своїм дітям. Водночас решта пенсіонерів наголошує, що їхня просоціальна участь у житті дітей із приходом старості не змінилася. При цьому показники реальної участі в проблемах дітей і наявність бажання допомагати різняться. Всі учасники опитування періоду пізньої зрілості погоджуються з ідеєю про загострення потреби допомагати дітям і внукам в останні роки. Цікаво, що, пояснюючи причини виникнення певної байдужості до проблем оточуючих із більш широкого кола, на одне з перших місць люди похилого віку ставлять постійну зайнятість та переобтяженість трудовими обов'язками, що дотично вказує на їх участь у сімейних справах.

Не менш важливим питанням аналізу генези просоціальності є вікові зміни у ставленні до людей з більш далекого оточення. Як показало опитування, при оцінюванні вікових тенденцій у діяльній складовій просоціальності більшість респондентів (73,7 відсотка) декларує підвищення з віком частоти дій допомоги. Відмінності у самовідчуттях і, відповідно, самооцінках у представників двох перших вікових підгруп не простежується. Представники періоду пізньої дорослості з ідеєю впливу віку на частоту просоціальних дій погоджуються рідше. Вона декларується 60 відсотками учасників опитування.

Досить важливим питанням, яке здатне пролити світло на вікові аспекти просоціального розвитку, є питання змін у рівнях емпатійної чутливості людини. Що роблять життєві випробування з емоційною чутливістю особистості? Чи можна говорити про виникнення жорсткості та байдужості до проблем інших на фоні власних переживань? Проведене опитування засвідчує протилежне. Переважна більшість респондентів усіх вікових підгруп (75,7 відсотка) вказує на те, що з віком вони стали більш емпатійними й чуйними людьми. Зіставлення позицій представників трьох вікових підгруп дозволяє говорити про наявність висхідної тенденції у самооцінюванні емпатійності та її вікового розвитку. Впродовж вікового періоду відбувається плавне підвищення показників визнання позитивних змін у рівнях емпатійності (від 70 відсотків у період ранньої зрілості до 81,3 відсотка у період пізньої зрілості). Погоджуються учасники опитування також із думкою про підвищення гостроти співпереживань. Відповідаючи на питання про особливості особистісних емоційних реакцій при зустрічі з горем

інших людей, переважна більшість респондентів (77,8 відсотка) визнали зростання їх гостроти. Ознаки особистісного дистресу найчастіше помічають і декларують представники третьої вікової підгрупи. У період пізньої дорослості майже усі респонденти (84,4 відсотка) визнають підвищення гостроти особистісних переживань у зв'язку з горем інших людей. Найнижчі показники визнання цієї тенденції були зафіксовані у період середньої зрілості. Розвинені процеси самоконтролю в емоційній сфері дозволяють людині легше справлятися із проблемними ситуаціями.

Аналізуючи особистісні самозвіти респондентів щодо особливостей просоціальних тенденцій та їх вікової детермінації, доречно поглянути на фактори, які людина сприймає як депривуючі чинники, що заважають у реалізації просоціального потенціалу. Респондентам було запропоновано проранжувати п'ять позицій, які найчастіше виокремлювалися ними в процесі бесід. У всіх вікових підгрупах перші рангові позиції були віддані двом характеристикам «зайнятість, переобтяженість трудовими обов'язками» та «нестача часу». Важливим є те, що чинник «втрати довіри до цінності доброти» не отримав високих рівнів визнання, до того ж із середньої дорослості він має ознаки нисхідних тенденцій (від 23,1 до 19,2 відсотка) (див. рис. 5.14.).

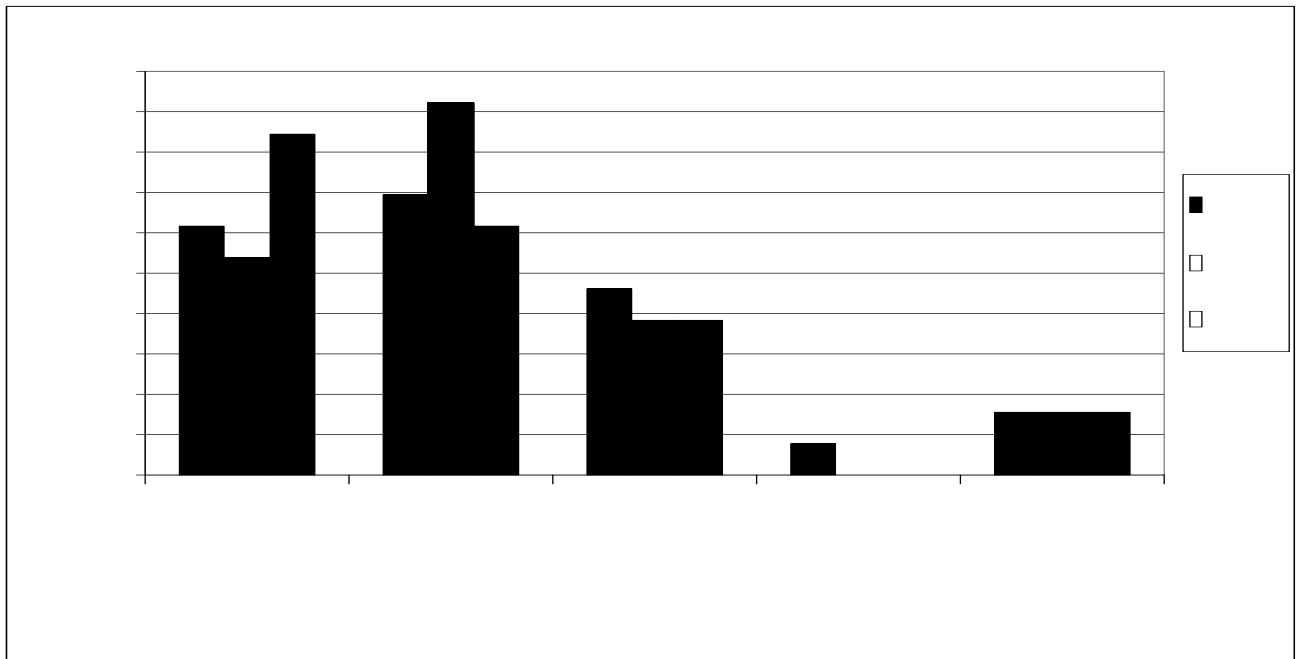

Рис. 5.14. Основні перешкоди реалізації просоціальних тенденцій (за самозвітами представників трьох вікових підгруп періоду зрілості)

Основою поведінки дорослого є просоціальна спрямованість, яка сформувалася впродовж життя. Аналіз отриманих результатів за «Методикою діагностики моральних орієнтацій» (авт. І.С. Славінська, А. Д. Наследов, М. Я. Дворецька) засвідчує, що, попри всю проблемність сьогодення, люди зберігають просоціальну спрямованість. Як уже зазначалося, використаний у роботі інструментарій дозволив з'ясувати рівень гуманістичних установок респондентів щодо семи категорій людей: від найрідніших, найближчих – до незнайомих, і

навіть ворогів. Отриманий загальний середній бал у кожній із вікових підгруп респондентів зрілого віку має показник вище середнього (відповідно: перша вікова підгрупа – 2,6; друга – 3,2; третя – 2,9 бала з 5 можливих). Найбільша однастайність була виявлена у ставленні до найближчих і найрідніших людей. Переважна більшість респондентів обрали найвищу позицію шкали доцільності вияву просоціальних тенденцій до цієї групи людей. Отримані результати ще раз підтверджують аксіому про визначальний вплив родинних та емоційних зв'язків на характер соціальної поведінки людини. Найбільш високі показники (4,8 бала) визнання доцільності просоціального ставлення до рідних і друзів простежуються у представників середньої та пізньої дорослості (друга і третя вікові підгрупи) (див. табл. 5.58).

Таблиця 5.58

**Показники просоціальної спрямованості дорослих
(за «Методикою діагностики моральних орієнтацій» І. С. Славінської та ін.)**

n=110

Вікові підгрупи	Показники визнання респондентами доцільності вияву просоціальних тенденцій відносно представників різних категорій (у балах)						
	рідні, друзі	знайомі	тієї ж національності	співмістияни	співгромадяни	незнайомі	вороги
перша (30-35 р.)	4,6	3,6	2,9	2,8	2,5	2,2	1,5
друга (40-45 р.)	4,8	3,8	3,2	3,2	2,8	2,4	1,8
третя (60-65 р.)	4,8	4,0	2,9	2,9	2,7	2,1	1,1

Налаштування на просоціальну взаємодію з іншими категоріями людей знижується не лише відповідно до послаблення реальних чи потенційних форм спілкування, а й під впливом ідеологічних переконань. Зіставлення результатів вказує на наявність більшої толерантності у ставленні до оточуючих респондентів середньої підгрупи (40-45-річних). Для позначення власних гуманістичних позицій вони обрали найбільш високі бали відносно усіх категорій людей, за виключенням ставлення до знайомих, відносно яких найвищий показник простежується у представників пізньої дорослості. Найяскравіше відмінність у визнанні доречності застосування просоціальних стратегій між підгрупами респондентів простежувалася при оцінюванні ставлень до п'яти категорій людей: співгромадян, представників тієї ж національності, співмістиян та ворогів. Рангове співрозміщення цих підгруп у трьох вибірках ідентичне (див. рис. 5.15).

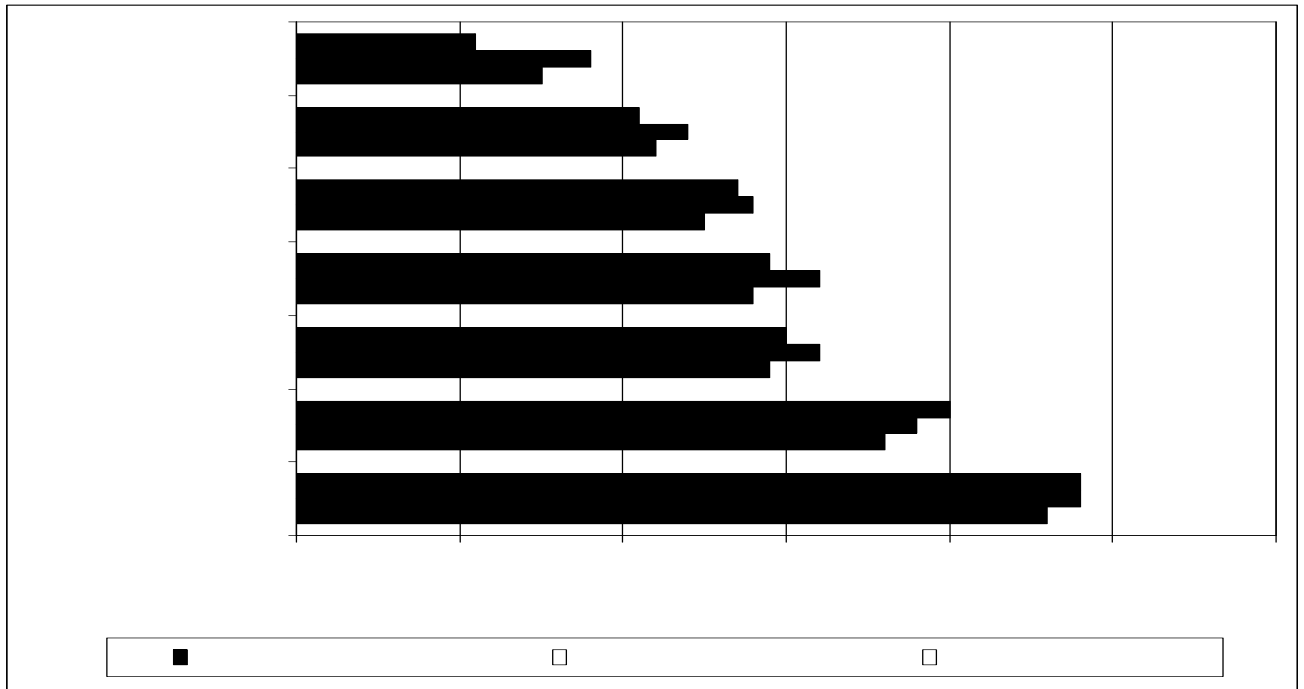

Рис. 5.15. Показники визнання доцільності просоціальних форм поведінки щодо різних партнерів (у балах)

Досить високі рівні визнання доречності просоціальних типів поведінки щодо містян і представників своєї національності підтверджує існуючі висновки про наявність злиттям ідентичності, при якому люди цих категорій сприймаються як «психологічні» родичі (Н. Whitehouse, 2017 [606]).

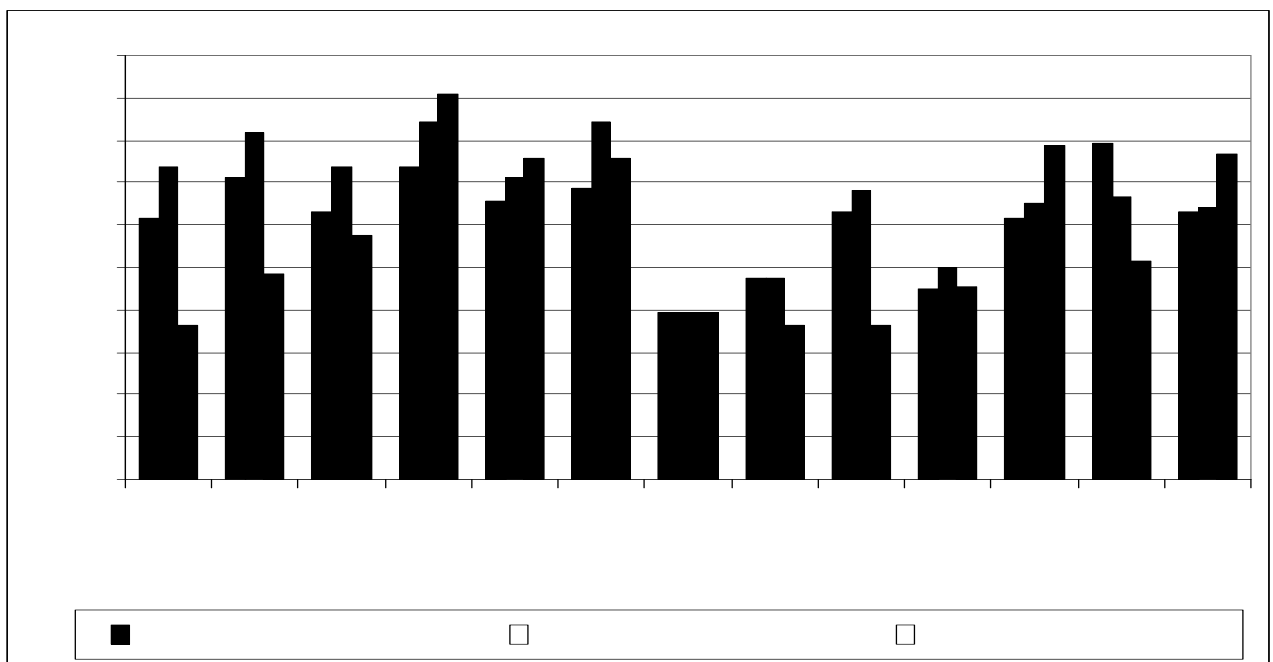
При аналізі результатів ми враховували, що високий рівень альтруїзму виявляється, перш за все, у колі найрідніших людей (від 4,6 балів до 4,8 балів із 5 можливих), але для загального висновку про рівень просоціальних тенденцій надзвичайно важливу роль відіграє вивчення ціннісних орієнтацій людей щодо особистісно-нейтральних партнерів і навіть тих, до кого сформувалося негативне ставлення. Аналіз отриманих результатів засвідчує, що найбільшу стійкість у ціннісній сфері особистості зберігають такі цінності як «добррозичливість», «милосердя», «благородство» та «співчуття». Їх високе визнання простежується відносно усіх категорій людей. У першій підгрупі найвищі показники отримали три перші характеристики, у другій і третій підгрупі третє місце посіла якість «співчуття». Домінування цих цінностей вказує на сформованість емоційних основ просоціальної поведінки дорослих, що особливо яскраво простежується у період пізньої зрілості.

Прогнозовано низькими виявилися позиції респондентів щодо дотримання просоціальних норм відносно незнайомих людей та ворогів. У ставленні до представників першої категорії більшість респондентів обрала для позначення своїх позицій показники близькі до середніх (у межах 2,2-2,4 бала). Діапазон позицій щодо другої категорії людей більш варіативний. Зокрема, більше третини респондентів (37,8 відсотка) обрала позицію заперечення доцільності дотримання просоціальних стратегій відносно цих людей, тим самим засвідчуючи наявність негативних конфронтаційних установок.

Порівняння показників, отриманих у кожній із вікових підгруп, вказує, що найбільш толерантні позиції притаманні людям у період середньої зрілості (40-45 р.), тоді як представники пізньої дорослості налаштовані найменш демократично. Позиції заперечення доцільності дотримання просоціальних цінностей відносно ворогів звучать у відповідях майже половини респондентів цієї групи (42 відсотки). Однією з основних причин актуалізації негативних установок, на їх думку, є події, що відбуваються на сході країни. За останні три роки їхні позиції суттєво змінилися. Все ж більшість учасників опитування (62,2 відсотка) і в цьому випадку продовжують орієнтуватися на просоціальні цінності

Як зазначалося, матрична шкала методики дозволяла визначатися щодо необхідності дотримання просоціальних тенденцій до представників певної категорії за наступними градаціями: виявляти «не варто» (-1); «неважливо» (0); «важливо» (від 1 до 4); «дуже важливо» (5). Навіть відносно ворогів значна кількість учасників обрала один із рівнів позиції «важливо». Це переважно невисокі бали, але вони засвідчують відсутність агресивного налаштування у більшості респондентів усіх вікових підгруп. Найчастіше просоціальні позиції простежувалися за цінностями: «співчуття» (4), «співстраждання» (6) «співпереживання» (5) «добротичливість» (11), «милосердя» (13) (див. рис. 5.16).

Як відомо, дорослий вік пов'язаний із реалізацією програм, які сформувалися на основі прийнятих особистістю цінностей і надання їм особистісних смислів.

1. пробачання; 2. допомога; 3. благодійність; 4. співчуття; 5. співпереживання; 6. співстраждання; 7. любов; 8. турбота; 9. уважність; 10. жертвність; 11. добротичливість; 12. благодество; 13. милосердя.

Рис. 5.16. Показники лояльності у ставленні дорослих до ворогів

Цей період можна класифікувати як *етап досягнутої просоціальності*. Зіставлення середніх показників прийняття просоціальних цінностей представниками трьох вікових підгруп засвідчує відсутність суттєвих відмінностей (262,4; 287,9 та 286,7 бала відповідно; $t=1,42$ ($p<0,05$) $t=1,38$ ($p<0,05$)).

) $t=0,20$ ($p<0,05$). Проте аналіз наповнюваності підгруп різного рівня сформованості просоціальних установок вказує на існування певних відмінностей у цій сфері. Якщо у ранній дорослості до підгрупи найвищого рівня було віднесено 15,4 відсотка респондентів то в пізній зрілості обсяг цієї підгрупи склав 21,2 відсотка ($\phi^*=4,4$ ($p\leq 0,001$)). Позитивні зміни зафіксовані також щодо представників низького рівня визнання просоціальних цінностей: з віком обсяг цієї підгрупи знизився з 20,5 відсотка до 9,1 відсотка ($\phi^*=5,8$ ($p\leq 0,001$)) (див. рис. 5.17.).

Просоціальна поведінка – досить багатогранне, різноманітне явище. Вона має багато різновидів і форм – від емоційно-емпатійного реагування на проблеми інших людей до дієвих форм підтримки та альтруїстичної допомоги. Аналіз визнання респондентами трьох інтегрованих груп цінностей (співчуття, турботливість, допомога) засвідчує, що вікові відмінності простежуються лише за схильністю до дієвого сприяння.

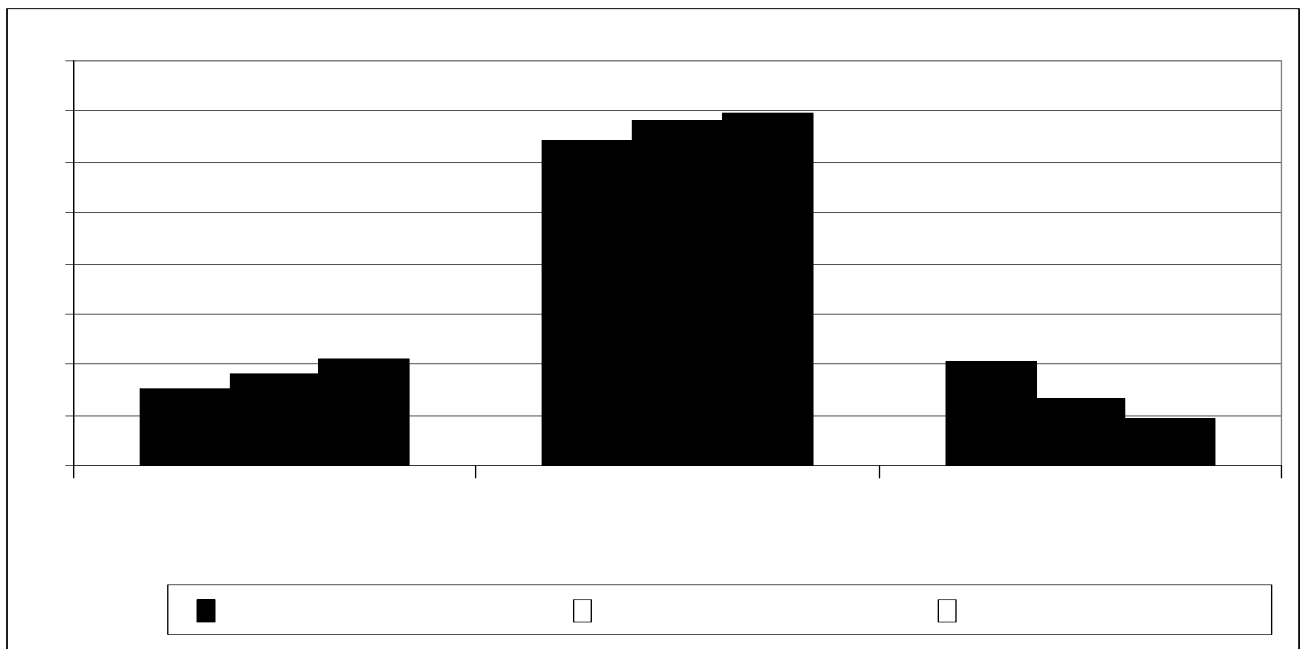

Рис. 5.17. Рівні прийняття просоціальних цінностей як основи взаємодії з різними партнерами респондентами ранньої, середньої і пізньої дорослості

Представники другої й третьої вікових підгруп частіше вказували на доречність благодійності, пробачення, допомоги, уміння виявляти співчуття до оточуючих, або ж використовували для визначення своїх позицій більш високі бали. У цьому контексті наші результати підтверджують висновки попередніх досліджень про те, що готовність до реального сприяння упродовж онтогенезу розвивається нерівномірно з тенденцією до підвищення показників і частоти відповідних поведінкових реакцій з віком [81, с. 35]. Просоціальність виступає не лише особистісною передумовою соціально-ціннісної поведінки та її диспозиційною основою, а й важливим показником морального розвитку особистості, її соціальної цінності. Закономірно, що становлення просоціальності відбувається у взаємозв'язку з іншими властивостями особистості, особливо тими, що обумовлюють соціально значущу поведінку.

Результати опитування людей похилого віку, що займаються волонтерською діяльністю в Україні (група волонтерів благодійної організації Michael Gott International (США) доводять, що просоціальна активність є важливим аспектом їх життя. У сукупності мотивів, виокремлених літніми людьми, простежуються дві групи, що різняться спрямованістю: орієнтація на себе та орієнтація на соціальну користь. Їх зіставлення засвідчує переваги першої мотиваційної групи. Участь у просоціальній активності підвищує відчуття самоцінності та самозадоволення. Волонтери зазначають, що ця діяльність наповнює їх життя сенсом, відкриває нові горизонти, ставить нові цілі та приносить їм велику насолоду. У загальній сукупності такі висловлювання склали близько 70 відсотків. Орієнтація на соціальну користь представлена ідеями: «служіння іншим – найкращий шлях життя», «вірю, що приношу зміни в життя інших», «ділюся своїм часом та вміннями, щоб покращити життя іншим». Незважаючи на те, що волонтерська діяльність пов'язана з певними особистими затратами більшість опитаних відзначають, що просоціальна активність дає їм набагато більше, ніж вони втрачають. Зазначимо, що аналіз вікових закономірностей дії захисних мотивів на цей час продовжує залишатися дискусійним. Ідея підвищення дієвості цієї спонуки у волонтерів зрілих періодів не завжди знаходить своє підтвердження. Зокрема, посилаючись на дослідження М. С. Dávila зазначимо, що визнаючи вік детермінуючим чинником компенсаторного мотиву волонтерства, психологи мають сумнів щодо використання людьми старшого віку волонтерської діяльності як стратегії регулювання власних переживань. Старші за віком добровольці мають розвинену здатність контролювати свої емоційні стани, здійснювати їх саморегуляцію [331, с. 89]. У нашому дослідженні ці тенденції чітко простежилися в позиціях однієї з учасниць опитування. Як зазначає Еллісон В., прийняття рішення про волонтерську поїздку до України було для неї надзвичайно тяжким випробуванням. Перед від'їздом тяжко захворіла її 92-річна мати. Еллісон розуміла, що може вже ніколи не зустрітися з нею. Разом з матір'ю вони прийняли рішення про необхідність здійснити поїздку. Через тиждень після від'їзду до України її найріднішої людини не стало. Щоб попрощатися з нею, жінка на тиждень повернулася до Техасу, а потім знову продовжила добровільну діяльність в Україні. «Це було надзвичайно тяжко», – говорить Еллісон, але я й зараз продовжую вірити, що це було правильне рішення».

У науковій літературі ми зустрілися з ідеями впливу чинника віку на міжособистісні цілі й орієнтації волонтерів. Зазначається, що у період ранньої дорослості вікові тенденції виявляються як у спрямуванні міжособистісних інтересів на підтримання існуючих зв'язків, так і їх розширення в процесі волонтерської діяльності. Людина активно долучається до процесу налагодження нових стосунків із благодійними організаціями. Відбувається знайомство з її членами та реципієнтами допомоги, що сприяє активації мотиву, який дістав назву «making friends», як бажання знайти нових друзів. Із віком дія цього мотиву поступово послаблюється [515]. Наші спостереження засвідчують, що мотив зустрічі з новими людьми продовжує впливати на поведінку волонтерів похилого віку, але увага зосереджується уже не стільки на взаємодію з членами

благодійної організації, скільки на взаємодію з реципієнтами допомоги.

У науці дискутується питання детермінуючих взаємозв'язків соціальної відповідальності особистості та її просоціальності. Спостереження, проведені в рамках цієї роботи доповнюють існуючу інформації. Встановлено, що зв'язку цих змінних неоднозначний. Орієнтація на соціальний світ, взаємодію з партнерами, спільні справи та сформоване прагнення зробити вагомий особистісний внесок у спільну справу самі по собі ще не обумовлюють просоціальну сутність людини. Соціальна відповідальність є інтегрованим, багатоаспектним явищем. Вона може фіксувати як систему гуманістичних установок особистості, так і орієнтацію на успіх загальної справи, налагодження продуктивної співпраці з партнерами. Як наслідок, зосередження на діяльній складовій соціальної відповідальності може не лише не висвітлювати просоціальні тенденції, а й певною мірою перешкоджати їх формуванню.

Підтвердження цих висновків ми отримали при зіставленні результатів багатофакторного функціонального опитувальника «Відповідальність» (авт. В. П. Прядейн) та методики «Соціальні норми просоціальної поведінки» (авт. А. І. Фурманов, Н. В. Кухтова). Як показали результати, кореляційні зв'язки між змінними просоціальної орієнтації та більшістю показників відповідальності, включаючи «соціоцентричність», «інтернальність та «сценічність», не простежуються (див. табл. 5.59).

Таблиця 5.59

Показники кореляційного аналізу між шкалами методик «Соціальні норми просоціальної поведінки» та «Відповідальність»

Шкали нормативної групи	Фактори відповідальності, які за змістовим компонентом найбільш наближені до просоціальних якостей			
	ергічність	стенічність	інтернальність	соціоцентричність
норма соціальної відповідальності	-0,2	-0	-0,2	-0,3
норма взаємності	0,18	0,16	0,11	0,14
норма справедливості	0,19	0,21	0	-0
норма затрат –винагороди	0,05	0	-0	0,04

У цьому плані результати нашого дослідження підтверджують ідеї німецьких вчених про багатогранність конструкта «відповідальність» та доречність виокремлення особливого його різновиду «особиста відповідальність» (Н.-W. Bierhoff [271; 272]). Лише поєднання соціального та особистісного аспекту феномена здатне забезпечити дієвість просоціальних рішень. Наявність цих тенденцій необхідно враховувати при організації розвивально-корекційних заходів для представників соціономічних професій та підготовки управлінського персоналу. Людям, професійна діяльність яких належить до групи «суб'єкт-суб'єктної взаємодії», недостатньо сформулювати відповідальне ставлення до суспільної справи, почуття обов'язку та домінування суспільних інтересів. Обов'язковим елементом професійної підготовки та формування професійної компетентності є розвиток просоціального потенціалу

особистості та розвиток особистісної відповідальності.

Отже, результати проведеного дослідження засвідчили, що дорослий вік – період інтенсивного розвитку просоціальності. Людина володіє достатнім особистісним ресурсом для просоціальної самореалізації. Її когнітивні, афективні, конативні можливості сприяють вибору релевантних поведінкових програм у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом. Індивідуальні показники розвитку просоціальної спрямованості різняться місцем на континуумі «імпульсивна-зріла-альтруїстична просоціальність». *Віковою особливістю* просоціального розвитку у цей період є взаємодетермінація просоціальних цінностей і життєвих смислів та їх трансформування під впливом трудової діяльності та реалізації сімейних програм. У період пізньої дорослості загальні показники просоціальних тенденцій дещо знижуються, що зумовлено звуженням кола реципієнтів допомоги та зниженням особистісного ресурсу її надання. Водночас визнання таких цінностей як «співпереживання» та «турботливість» набуває найвищого рівня визнання саме у цей період, що засвідчує збереження людьми похилого віку високого потенціалу емпатійності.

Висновки до розділу 5

Нормативно-диспозиційний етап формування особистісного конструкта (підлітковий вік) характеризується поступовою відмовою від зовнішньо стимульованих і контрольованих програм на користь прийняття власних просоціальних рішень, самостійного моделювання поведінкових стратегій, вибору шляхів і стилів налагодження взаємодії з іншими людьми. Центральним аспектом розвитку просоціальних тенденцій в цей період є кардинальні зміни в спонукальній системі та самосвідомості. З кінця періоду в структурі психіки виокремлюється особистісне новоутворення – «просоціальність», структура якого об'єднує когнітивно-рефлексивні, мотиваційно-ціннісні, емоційні компоненти та просоціальну ідентичність. Домінуючу роль у розвитку просоціальності особистості починає виконувати мотиваційно-ціннісна сфера. У системі самосвідомості вибудовується первинна структура просоціальної ідентичності, що виявляється в привнесенні до структури Я-образу просоціальних цінностей не лише як значущих, а й особистісно прийнятих. Відбувається послаблення впливу ситуаційних чинників на поведінку особистості за рахунок посилення диспозиційних. Це перший період онтогенезу, в якому реалізація просоціальних намірів здійснюється не лише на основі уявлень про норми, а й власних переконань. Віковою особливістю розвитку просоціальності в підлітковому віці є детермінуючий зв'язок інтерналізації просоціальних цінностей з розвитком просоціальної ідентичності та трансформацією компонентів феномена в цілісне утворення.

Починаючи з юнацького віку просоціальність особистості функціонує як цілісний феномен, що забезпечує розгортання поведінкових програм у напрямку індивідуалізованих самовиявів імпульсивно-ситуативного, інертного, зрілого чи альтруїстичного типу. Домінуючі позиції в його функціонуванні в юнацькому віці займає просоціальна ідентичність та ціннісно-смилова сфера. Просоціальний контекст вплітається у програми особистісної самореалізації

через побудову нової системи зв'язків з оточуючим світом на основі соціальних норм і правил, засвоєних у попередні вікові періоди та сформованої особистісної якості. Віковою особливістю розвитку просоціальності в період юності є коригуючий вплив інтрапсихічного зумовлення на ситуаційну детермінацію просоціальної поведінки.

Проведене дослідження засвідчує, що у просоціальному розвитку в період зрілості продовжує простежуватися вплив вікової детермінації. Основою просоціальної поведінки є прийняття гуманістичних цінностей. Просоціальність особистості в цьому віці виявляється в універсалізації просоціальних норм; активній життєвій позиції у ситуаціях з просоціальним контекстом; імплементації просоціальних норм щодо широкого кола респондентів; типовості просоціальної участі в життєдіяльності інших людей; здатності орієнтуватися на почуття обов'язку в процесі прийняття просоціальних рішень; відчутті духовної єдності з Іншим, інтерсуб'єктивних, діалогічних та дієвих трансцендентних емпатійних ставленнях до інших; здатності ініціювати та підтримувати програми довготривалого та короткотривалого сприяння у його основних різновидах. Встановлено, що у період пізньої зрілості просоціальність особистості досягає інтегративного етапу. Відбувається акумулювання та переосмислення просоціального досвіду. Його визначальний вплив на просоціальну самореалізацію та наявність взаємодетермінуючих зв'язків з життєвими позиціями є віковою закономірністю просоціального розвитку в цей період. Використання надбань для побудови нових програм допомоги забезпечує особистості відчуття соціальної корисності. Просоціальна самореалізація – один з важливих елементів процесу позитивного старіння. Важливу роль у формуванні просоціальної поведінки у цей період відіграє механізм ретроспекції. Специфікою етапу є звуження кола реципієнтів сприяння, типовість спрямування програм на родинне коло, суб'єктивно відрефлексоване звуження особистісного ресурсу надання допомоги, загострення емпатійних процесів. Індивідуальна варіативність у просоціальній самореалізації у період пізньої зрілості пов'язана зі збереженням особистістю активних соціальних позицій, пошуком нових життєвих перспектив та способів їх здійснення.

Результати дослідження засвідчують, що розвиток просоціальності особистості здійснюється впродовж усього життя, забезпечуючи людини налагодження взаємодії з соціальним світом та розвиток своєї індивідуальності.

РОЗДІЛ 6 ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

6.1. Основні засади стимулювання просоціальних тенденцій особистості

Виконане дослідження вказує на необхідність стимулювання просоціальних тенденцій особистості. Це загальна умова розвитку як окремо взятої особистості, так і суспільства загалом. Особливої гостроти вона набуває при виникненні загрози для загальної просоціальної атмосфери суспільства, з якою зустрілася світова спільнота в останній період. Для України це питання ще більш значуще, оскільки, за даними соціологічного дослідження, проведеного Інститутом Геллапа у 2016 р., український соціальний простір є недостатньо сприятливим для особистісного розвитку.¹

Для відпрацювання власних підходів до розробки програми стимулювання просоціальних тенденцій зупинимося на ідеях, що отримали висвітлення в наукових джерелах. Виконаний аналіз дозволяє виокремити *дві центральні стратегії* пошуків у напрямку стимулювання просоціальності особистості:

- розробка програм, що сприяють загальній інтенсифікації альтруїстичних тенденцій у житті суспільства;
- програми, які мають вплив на розвиток індивідуальних стратегій.

Перша лінія передбачає посилення просоціальної спрямованості особистості, через стимулювання відповідних соціальних програм та корекцію небажаних зрушень у суспільному житті. Сюди можна віднести діяльність соціальних інституцій, які реалізують програми соціальної допомоги й підтримки, підготовку спеціалістів за професіями «допомагаючого» типу, контроль за трансляванням програм жорстокої поведінки, розширення благодійних програм. Закономірно, що основи милосердного ставлення до оточуючих виявляються не тільки в благодійній, добровільній допомозі особистості, а й у створенні державної системи надання соціальної підтримки. У кожній державі під впливом національних особливостей, культурного досвіду, релігійних поглядів формується власна система стимулювання просоціальної поведінки. Ці аспекти розвитку суспільства обговорюються в філософських, соціологічних, педагогічних та психологічних роботах (Т. М. Матюх [147], Т. Л. Лях [148], Г. В. Оленіна [167], В. П. Старостін [208], В. А. Татенко [210], Т. М. Титаренко [211], А. Аудинлі [247]).

Для нашого дослідження більш значущими є пошуки у напрямку посилення просоціальних схильностей через психолого-педагогічні технології. Більшість із них спрямовані на підвищення окремих аспектів просоціальності особистості: *милосердя* (Л. В. Данілова [69], О. Ю. Глінчук, Л. В. Іваненко [92]), *альтруїзму* (І. М. Багмет [21], І. В. Мангутова [146], І. І. Стецько [209]), *емпатійності* особистості (В. М. Вартачан [42], С. Є. Виговський [46], Л. П. Журавльова [81], В. І. Кротенко [116], О. А. Орищенко [168], Г. М. Свідерська [191]).

За своїм спрямуванням ці програми можна розділити на дві групи. Перша – це програми зорієнтовані на підвищення просоціальних тенденцій у вихованців різних інститутів соціалізації (стимулювання просоціальності в сім'ї, навчально-виховних та позанавчальних закладах, волонтерських організаціях). Друга група програм зорієнтована на стимулювання просоціального розвитку в представників соціономічних професій (вчителів, лікарів, психологів, соціальних працівників) (К. Я. Джус [72], О. Д. Кайріс [93]). При обговоренні впливу сім'ї на процеси просоціального розвитку визнається, що вона володіє великим соціалізуючим потенціалом. Вагомий вплив мають усі аспекти сімейного середовища: його структура, система подружніх і сімейних стосунків, стиль батьківського ставлення (Д. Шеффер [224]; М. L. Hoffman [433], L. K. Elksnin [354]), стосунки між дітьми у сім'ї (Г. А. Моїсеєва [152]). Встановлено, що материнські й батьківські стилі виховання продукують різні типи просоціальності (Р. D. Hastings [413]).

Питання стимулювання гуманістичних тенденцій в умовах навчально-виховних закладів здійснюються через програми *двох типів*: соціальної й емоційної освіти та корекції відхилень у стосунках. Програми розраховані для різних вікових категорій, від дітей дошкільного віку до юнацького періоду (Т. Гайворонська [51], Н. А. Грищенко [64], Є. Дубровська [75], К. Кару [145], Е. В. Кіриченко [98], В. У. Кузьменко [118-119], А. В. Пасічник [172]). Як засвідчують результати теоретичного огляду найбільш інтенсивно програми розвитку просоціальності особистості в світовій практиці представлені щодо дитинства та підлітковості; стимулювання волонтерства – стосовно юнацького та дорослого періодів. Кожна з програм насичена різними методами та прийомами впливу. Відносно самостійним напрямом стимулювання просоціальних тенденцій є дослідження технологій групової допомоги через механізми ідентифікації з інгрупою та формування соціальної ідентичності [219; 224].

Визнаючи розмаїття і багатство розвивально-корекційного ресурсу вкажемо на існування певних обмежень, які повинні враховуватися при застосуванні існуючих розробок з метою просоціального розвитку особистості:

- по-перше, більшість програм зорієнтовані на ширше коло явищ, ніж просоціальні тенденції, що може розмивати і утруднювати процес формування особистісної якості;
- по-друге, частина програм зорієнтована на окремі компоненти конструкта (емпатію, когнітивні міркування), його певні рівні (альтруїзм) чи певні типи просоціальної поведінки (щедрість, волонтерство);
- по-третє, програми переважно зорієнтовані на певний віковий період, не передбачаючи тривалого психологічного супроводу процесу просоціального становлення особистості.

Це вказує на доцільність проведення наукових пошуків у напрямку подальшої розробки програм стимулювання просоціального розвитку впродовж онтогенезу, із виокремленням центральних тенденцій процесу.

При розробці засад стимулювання ми враховували тип соціалізуючих впливів, виховний потенціал інститутів соціалізації, можливість здійснення контролюючих програм. Враховувалося, що вікова генеза індивідуального

просоціального розвитку залежить від дії багатьох змінних. У їх загальній сукупності необхідно враховувати наявність двох типів впливів: стихійні (випадково-ситуативні) та цілеспрямовані (спеціально організовані). Обидва різновиди впливів присутні у всі періоди онтогенезу, формуючи як просоціальне мислення та поведінку, так і позитивний чи негативний просоціальний досвід. Міра присутності та дієвості стихійних та цілеспрямованих впливів на кожному із вікових етапів різна. Найважливішу роль організована система виконує на висхідному етапі онтогенезу. Починаючи з юнацького віку стимулюючі програми переважно зорієнтовані на розвиток професійно значущих просоціальних якостей (емпатійність, готовність до співпраці та кооперації, справедливість розподілу матеріального ресурсу) та залучення людей до тривалих форм сприяння (волонтерська діяльність, донорство, благодійність). Наявність стихійних впливів передбачає їх використання чи коригування у процесі реалізації стимулювальних програм.

Розробка та впровадження програми психологічного супроводу просоціального розвитку особистості у нашому дослідженні здійснювалися в межах запропонованого генетично-деонтологічного підходу з дотриманням його основоположних принципів. Підґрунтям авторської програми стимулювання просоціальності були концептуальні ідеї особистісно-орієнтованого підходу (І. Д. Бех, І. С. Булах), теорії морального розвитку особистості (Н. Айзенберг, Б. С. Братусь, Г. Гіллган, Л. Колберг, Р. В. Павелків) та знання про детермінуючі чинники, механізми, закономірності та особливості функціонування феномена. Для визначення орієнтирів у організації психологічного супроводу просоціального розвитку особистості, за результатами дослідження нами були виокремлені критерії та показники онтогенетичного розгортання просоціальних тенденцій особистості на кожному із етапів становлення конструкта (див. додаток А.3).

Цілеспрямовані програми стимулювання просоціальності особистості на висхідному етапі онтогенезу повинні реалізовуватися у межах основних інститутів соціалізації. Визнаючи провідну роль сім'ї у розвитку просоціальності на висхідному етапі онтогенезу, вважаємо, що організаційна функція повинна зберігатися за інституціями, які можуть забезпечити психологічний супровід просоціального розвитку у формі розвивальних чи коригуючих впливів. Доцільність розробки і реалізації програм цього типу зумовлена декількома обставинами: по-перше, їх впровадження, за цих умов, буде здійснюватися відповідно до вікових особливостей когнітивного та особистісного розвитку; по-друге, впровадження розвивальних і коригуючих програм буде здійснюватися спеціалістами, які володіють методикою соціальних впливів та здатністю декодувати ментальні процеси вихованця; по-третє, застосування спеціально розроблених програм дозволить своєчасно вносити корективи у формування світоглядних тенденцій особистості.

Отже, стимулювання просоціальних тенденцій, як соціально необхідних стратегій особистісного розвитку, повинне здійснюватися із врахуванням особливостей та вікових закономірностей процесу відповідно до критеріїв та показників функціонування просоціальності на кожному з етапів онтогенезу.

6.2. Психологічний супровід просоціального розвитку в дошкільному та молодшому шкільному віці

Враховуючи результати теоретичного й емпіричного дослідження можна стверджувати, що найвища чутливість до соціальних впливів просоціального змісту простежується на соціально-нормативному етапі розвитку особистісного конструкта, в період дошкільного та молодшого шкільного віку [4; 52; 59; 88; 119; 127; 318]. У цей час відбувається інтенсивне налаштування особистісного світосприйняття на нормативну систему міжособистісної взаємодії; формується система уявлень про допомогу, співпрацю, справедливий розподіл матеріального ресурсу; розвиваються потреби не лише дотримуватися вимог дорослого, а й бажання вести себе у гуманістичному ключі: ділитися, дарувати, пригощати, співчувати, захищати, сприяти іншому у вирішенні його проблем.

Особливо значущим є перехід дитини від дошкільного до молодшого шкільного віку. Тому у подальшій роботі ми зосередили увагу саме на цьому етапі онтогенезу. Аналіз існуючих програм стимулювання дозволяє класифікувати їх на три групи: розвивальні, розвивально-корекційні та корекційні. Вибір лінії стимулювання залежить як від основної мети, так і віку дітей. Розвивальні програми доцільно застосовувати з дітьми молодшого та середнього дошкільного віку, розвивально-корекційні зі старшими дошкільниками та учнями початкової школи. Суто корекційні заходи можливі на завершальному етапі дитинства з учнями 3-4 класів.

Основним спрямуванням програм стимулювання просоціальної поведінки для дітей є розвивальні технології. Хоча з кінця дошкільного періоду вони повинні доповнюватися завданнями корекційного характеру. Якщо розвивальні програми спрямовуються на засвоєння дітьми моральних норм співжиття, формування первинної системи просоціальних умінь (виокремлювати проблемні ситуації у життєдіяльності іншої людини, розпізнавати її наміри і емоційні стани, підбирати шляхи сприяння), то корекційні впливи сприяють виправленню ірраціональних уявлень в просоціальній свідомості дитини та її поведінці. На нашу думку, у спрямуванні корекційних завдань у період старшого дошкільного та молодшого шкільного віку можна виокремити три основні лінії: приведення дитячих стратегій допомоги у відповідність із нормативною системою; корекція стильових характеристик надання підтримки партнеру, їх узгодження з гуманістичними принципами міжособистісної взаємодії; послаблення егоїстичних аспектів у сфері просоціальної мотивації. За даними дослідження, прийняття ідеї доцільності та нормовідповідності просоціальної поведінки відбувається в період дошкільного дитинства. При цьому діти відчувають як об'єктивні, так і суб'єктивні труднощі у пошуку шляхів підтримки партнерів. Відсутність належного досвіду та незрілість моральної свідомості та самосвідомості можуть спричинити виникнення помилок у виборі стратегій підтримки. Це веде до використання негуманних чи навіть агресивних стилів захисту інтересів реципієнта допомоги. Прагнучи підтримати товариша, діти використовують стратегію обману, дії підступного характеру, фізичної сили, вибіркості у застосуванні принципу справедливості, агресивного втручання.

У нашому дослідженні була реалізована програма психологічного супроводу просоціального розвитку дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку з прикладною назвою «Стежинами добра» (див. додаток Л).

Мета стимулювальних впливів полягала у розвитку готовності дітей дошкільного та молодшого шкільного віку до взаємодопомоги та співчуття шляхом розширення й уточнення їх уявлень про сприяння та підтримку між людьми як основу співжиття; активації процесів усвідомлення дітьми власних здатностей діяти на благо Іншого та імплементації моральних приписів у системі міжособистісних стосунків у дитячих спільнотах. Реалізація розвивально-корекційної програми передбачала активізацію просоціальних тенденцій дитини через інтенсифікацію механізмів інтеріоризації, ідентифікації, емпатії та рефлексії.

Основні **завдання** програми психологічного супроводу просоціального розвитку дітей полягали в *ознайомленні та закріпленні* просоціальних норм поведінки як соціально привабливих та значущих через пояснення та демонстрування зразків просоціального сприяння; *формуванні* у дітей здатності виокремлювати у повсякденному житті ситуації з потенційним просоціальним контекстом, інтерпретувати та репрезентувати потреби дорослих та однолітків у допомозі в процесі навчальної та побутової діяльності; *вправленні* в реалізації просоціальних норм у процесі взаємодії з дорослими та однолітками; *розвитку* умінь пропонувати та приймати допомогу, висловлювати вдячність, визначатися зі стилями та способами надання сприяння; *формуванні* першооснов просоціальної самосвідомості, Я-образу й самооцінки; *психопрофілактиці та корекції* агресивних стилів протидії булінгу та віктимізації.

Загальні принципи розвивальної роботи:

- виокремлення наслідків просоціальної поведінки людей у загальному контексті суспільного життя;
- поширення принципу просоціальної поведінки на всі сфери життєдіяльності дитини;
- стимулювання процесів само- і взаємооцінювання просоціальних дій і якостей;
- дотримання принципів нормовідповідної гуманістичної поведінки при виборі стилів надання допомоги;
- утвердження принципу коректності і релевантності при наданні допомоги і вияву співчуття;
- дотримання принципу вдячності за отримане сприяння, її розвиток на рівні особистісної установки;
- розгортання просоціального я-образу, просоціального самосприйняття.

Розробка програми здійснювалася відповідно до особливостей розвитку просоціальних тенденцій у цей період. Як було встановлено у період дошкільного та молодшого шкільного віку розвиток просоціальності пов'язаний із засвоєнням моральних основ поведінки, підвищенням рівня узагальненості сприйняття міжособистісних процесів, усвідомлення доцільності просоціальної активності як необхідної та соціально схвалюваної. Увага дітей зосереджується

на сутності основних різновидів сприяння, їх присутності у взаємодії дорослих і дітей. Відбувається розширення кола коригуючих завдань. Розвивальну роботу можна проводити відповідно до структури просоціального феномена, охоплюючи не лише його поведінково-результативні процеси, а й аналіз когнітивної, мотиваційної, емоційної складової. Діти набули здатності зосереджувати увагу не лише на об'єктивних обставинах, а й аспектах суб'єктивного характеру – станах і намірах партнерів по взаємодії. Просоціальна активність стає елементом само- і взаємооцінювання. З'являються елементи просоціальної ідентифікації, відбувається первинне включення просоціальних якостей до Я-образу. У процесі обговорень піднімаються питання не лише стратегії, а й тактики сприяння, здійснюється виокремлення доступних та релевантних форм допомоги, аналізуються стильові характеристики просоціальної поведінки, вказується на недоречність використання силових чи агресивних дій для вирішення гуманістичних завдань.

Авторська програма просоціального супроводу «Стежинами добра» реалізовувалася впродовж півріччя. Вона передбачала проведення 14 групових занять з дітьми та стимулювання їх просоціальної активності у процесі повсякденного життя в умовах навчального закладу та сім'ї, проведення бесід і консультацій з батьками, психологами навчальних закладів та педагогами. Розвивально-корекційні заняття включали наступні психолого-педагогічні технології: бесіди з дітьми «Мій дарунок», «Я – маленький помічник», «Коли мені було шкода товариша», «Про щедрість та жадібність»; моделювання ситуацій з потенційним просоціальним контекстом «Як вчинити», «Я вмю підтримати», «Поділись»; тренінгові вправи «Квітка добрих справ», «Люстерко», «Розпізнай настрій» «Два портрети», «Моя подяка», «Щедрість – жадібність», «Можна – не можна», «Настрій друга»; ігри-вправи «Сонячні доріжки», «Ланцюжок подяки», «Терези» «Так чи ні», «Хвилинка теплоти» «Навпаки», «Примирення», «Веселий м'яч», «Літачки», «Автопортрет», «Скринька добра», «Друзі»; вправи-мотиватори «Я – щедрий, ти – щедрий», «Я – добрий, ти – добрий»; ігри-візуалізації, ігри-змагання; читання й обговорення художніх творів та розгляд ілюстрацій; перегляд мультфільмів та відеорядів; слухання й виконання пісень просоціального змісту; релаксаційні вправи. З метою залучення до співпраці батьків з ними були проведені групові інтерактивні бесіди мотиваційного, організаційного й методичного змісту та індивідуальні консультації щодо стимулювання розвитку просоціальності дітей в умовах сім'ї. Робота з педагогами й психологами навчальних закладів передбачала узгодження програм педагогічного та психологічного супроводу просоціального розвитку дітей.

Програма психологічного супроводу реалізовувалася у двох вікових підгрупах: перша підгрупа – діти старшого дошкільного віку (М=6,2 років), друга – молодшого шкільного (М=7,7 років). Загальний обсяг експериментальної групи – 39 дітей, контрольної групи – 42 дитини. З метою діагностики сформованості просоціальних тенденцій (на початковому та завершальному етапах формувального експерименту) використовувався метод експертного оцінювання та методика Я. Л. Коломінського «Казковий будинок». Зазначимо,

що ввідний діагностичний зріз засвідчив відсутність статистично значущих відмінностей показників просоціальності у дітей цих підгруп від даних констатувального експерименту, що підтверджується застосуванням багатофункціонального критерію кутового перетворення Фішера. Для дошкільних підгруп високого та середнього рівня розвитку просоціальності за даними експертного оцінювання, він становить $\varphi^* = 0,062$ ($p > 0,1$) та $\varphi^* = 1,36$ ($p = 0,096$) відповідно. Для груп молодшого шкільного віку – $\varphi^* = 1,61$ ($p = 0,054$) та $\varphi^* = 0,144$ ($p = 0,075$).

Враховуючи особливості вікового діапазону вибірки, програма об'єднала дві ідеї, які обговорювалися у попередньому параграфі відносно напрямку розвивальної роботи: розуміння намірів та емоційних станів партнерів як підґрунтя для прийняття просоціальних рішень та адекватне сприйняття дітьми учасників ситуацій просоціального типу, оцінювання їх якостей залежно від соціальних позицій: помічника, пасивного спостерігача, реципієнта допомоги та дотриманнями ними системи моральних приписів. Аналіз сприйняття дітьми запропонованих завдань засвідчує, що необхідність допомоги і емпатійного реагування є зрозумілою для дітей обох вікових підгруп, а соціальна норма просоціальної поведінки – інтеріоризована. Діти чітко розмежують просоціальні дії і байдужу поведінку при оцінюванні в межах континууму «правильно-неправильно» (вправа «Добре – погано»), легко виокремлюють дії просоціального типу у поведінці літературних персонажів (казка «Чарівні люстерка», «Бабина дочка – дідова дочка») та однолітків («Красиві слова і красиве діло», «Гарні друзі»). Для підвищення уваги дітей до просоціальних цінностей використовувалися прийоми пошуку аналогій між сприяючою поведінкою тварин та гуманістично-орієнтованою поведінкою людей. Діти слухали розповіді, розглядали фотографії й відеосюжети про взаємодопомогу між тваринами, їх схильність надавати підтримку людям, виявляти турботу про них.

При оцінюванні особистих якостей (вправа на завершення речень просоціального спрямування, наприклад «Мене називають помічником, тому, що...») діти швидко знаходили підстави для аргументування позначених ідей, демонструючи не лише позитивне самоставлення, а й визнання просоціальності Я-образу. Зазначимо, що при виокремленні підстав діти описували різноманітні ситуації взаємодії як з дорослими, так і однолітками. Цікаво, що у дітей дошкільного віку суттєвих переваг у виборі реципієнтів допомоги ми не спостерігали. У дітей молодшого віку обґрунтування власної просоціальності частіше пов'язувалося з допомогою дорослим. Деякі із висловлених суджень вказували на однотипність просоціальних ситуацій, які пропонуються дітям у процесі навчальних обговорень. Зокрема фрагмент «перевів через дорогу бабусю» ми зустріли у четвертій частини учасників. Враховуючи наявність цієї тенденції, у процесі розвивальних занять ми більше спрямовували зусилля дітей на вирішення завдань творчо-пошукового типу, змінюючи адресність допомоги, умови, час, можливості самої дитини. Так при обговоренні тем «Як можна допомогти мамі (татові, другу, бабусі, малюку і т.д.)» дітьми виокремлювалися два шляхи міркувань: допомога партнеру у процесі безпосереднього включення у

його діяльність та пошук просоціальної підтримки шляхом вибору іншої діяльності, наслідки якої принесуть користь партнеру або ж викличуть у нього приємні відчуття.

Оскільки одним із центральних завдань розвивально-корекційної програми є заглиблення дітей у сферу емоційного самопочуття інших людей, їх переживань, на заняттях використовувалися прийоми зосередження уваги на цих складових буття. У процесі вправ «Квітка добрих справ», «Люстерко», «Два чоловічки» увага дітей зосереджувалася на сприйнятті особливостей власної поведінки, розумінні її соціальних наслідків. У процесі гри «Посмішка», бесіди «Мій дарунок» здійснювалася демонстрація взаємозв'язку між емоційним станом дорослого чи однолітка й діями на їх користь з боку дитини. З метою розширення діапазону міркувань, варіативності шляхів підтримки партнера декілька раз змінювалися умови пошуку: дії дитини – стани партнера; дії інших близьких людей на користь того ж партнера – його стани; дії сприяння між літературними персонажами і їх емоційні переживання.

Для послаблення егоцентричних тенденцій дітям пояснювалася доречність проактивних просоціальних реакцій, у яких ініціатива належить самій дитині. У процесі вправи-змагання «Хто більше?» дітям пропонувалося виокремити ситуації, у яких однокласники можуть відчувати необхідність у допомозі чи сприянні. Спочатку увага дітей обмежувалася лише відсутністю у іншого певного навчального приладдя, поступово вони навчилися виходити за межі навчальних занять, помічати не лише зміни у предметному світі, а й емоційних станах та бажаннях дітей. Домашнім завданням цього спрямування став пошук шляхів вияву турботи і уваги до однолітків. До його виконання долучалися також батьки. Серед віднайдених прийомів найпривабливішими для однокласників були іграшки-саморобки, з потенційним дієвим компонентом (стріли, кораблики, маріонетки), виготовлення візитівок і запрошень, пригостання солодощами, обмін улюбленими іграшками й елементами особистих колекцій. Акти дарування, обміну, пригостання обговорювалися у процесі занять, сприяючи формуванню більш довірливих і теплих стосунків між дітьми.

У процесі проведення констатувального експерименту ми помітили, що у процесі підтримки товариша діти не завжди дотримуються етичних принципів, вони йдуть на обман дорослого чи однолітків, прагнучи приховати провину друга, використовують підказки на уроках. Але найбільш непривабливо виглядають неетичні прийоми заступництва. Захищаючи скривдженого, дошкільники і молодші школярі досить часто використовують фізичні розправи, руйнування ігрових споруд, псування особистих речей нападника, застосовують образи та висміювання. У цих випадках просоціальна мотивація перетворюється на свій антипод. Соціально-ціннісна мета досягається негуманними способами. Як уже зазначалося, наявність цих тенденцій вимагає проведення корекційних заходів починаючи із старшого дошкільного віку. Основною стратегією реалізації коригуючих завдань у нашій роботі став прийом відокремлення, диференціації мети й способів її досягнення. У процесі роботи утверджувалися ідеї «Зло не породжує добро» «Хорошого не можна досягнути поганими способами». З дітьми проводилося читання віршів «Хіба це клас?» (авт. С.

Матохіна), «У дворі» (авт. І. Панасюк), проводилася ігри-вправи «Так чи ні», «Навпаки», «Примирення», розігрування мирилок.

Агресивна поведінка дітей досить часто спричинена відчуттям безсилля. Не знаючи як вплинути на ситуацію, захисник обирає найпростіший шлях втручання – напад. Тому у процесі ігор-візуалізацій «Як ми захищаємо», «Портрет захисника» здійснювалося виокремлення різних шляхів допомоги та аналіз їх ефективності і нормовідповідності. Дітям пропонувалося пригадати ситуації, коли виникала необхідність захистити когось. Після цього здійснювався пошук можливих шляхів сприяння. Кожний віднайдений спосіб позначався лінією-доріжкою певного кольору. У процесі вибору кольору здійснювався аналіз запропонованого шляху, його наслідків, емоційних станів учасників. Кольорова візуалізація різних типів захисту сприяла усвідомленню дітьми непривабливості негуманних стратегій втручання у ситуацію булінгового типу та розумінню поведінкової варіативності. Прийом кольорового позначення стратегій захисної поведінки використовувався також для само- і взаємооцінювання. Спочатку на загальному аркуші кожна дитина позначала кольором обраний тип поведінки. (Загалом було отримано досить теплу гаму кольорів, яка засвідчує розуміння дітьми доцільності мирних, нормовідповідних стратегій захисту). Після цього дітям пропонувалося позначити поведінковий портрет групи, позначаючи однолітків променями обраного кольору навколо сонця. Отримані набори кольорових ліній дозволили обговорити питання сприйняття поведінки один одного, наявність теплих чи холодних відтінків у їх поведінковому образі.

Важливим напрямом роботи було також питання засвоєння дітьми принципів щедрої поведінки. У процесі бесід про щедрість та жадібність, вправ «Незакінчені речення», «Щедрість – жадібність», «Можна – не можна», вирішення проблемних ситуацій проводилося обговорення як цінності такої поведінки, так й існування певних обмежень у цьому питанні. Перш за все здійснювалося уточнення понять «подарував», «поділився», «пригостив». У процесі гри «Що я маю» закріплювалася ідея можливості чи неможливості передачі власного матеріального ресурсу. Разом з дітьми виокремлювалися як підстави доцільності обміну шкільним приладдям, іграшками, ласощами, так і критерії, що обмежують цей процес: право власності («не можна віддавати іншому те, що не належить тобі»), вартість предметів, необхідність для власної діяльності, позиції батьків чи їх прямі заборони). Мова йшла не лише про право власності, а й можливість чи неможливість прийняти дарунок та способи вияву вдячності однолітку. Варто відзначити, що на думку вчителів і вихователів у взаємодії сучасних дітей прояви щедрої поведінки зустрічаються рідше, ніж у минулому. Тому ця лінія формування просоціальної поведінки повинна постійно знаходитися під контролем дорослих. У процесі роботи дітей навчали визначати межі між ощадливістю та скупістю, егоїзмом та бережливістю. Закріплювалася ідея, що дотримання принципів справедливості й щедрості – необхідна умова хороших стосунків. З метою запобігання скупості проводилося обговорення мультиплікаційного фільму «Раз горох, два горох» (авт. сценарію А. Іванов), читання та обговорення оповідання «Жадібний хлопчик» В. Сухомлинського,

казки «Двоє жадібних ведмежат». Для практичного вправлення у виявах щедрої поведінки використовувалися такі прийоми як: «День ласощів», «Дарунки з саду», «Моя любима іграшка». Вони передбачали обмін між усіма дітьми ласощами, фруктами, улюбленими іграшками та обговорення цих ситуації.

Проведення підсумкових зрізів засвідчило, що використання програми стимулювання просоціального розвитку сприяло підвищенню активності дітей гуманістичного спрямування. Ми свідомо зорієнтували програму не стільки на розвиток когнітивно-мотиваційної основ просоціальності, стільки на її поведінкові аспекти. Це зумовлювалося декількома причинами: необхідністю вправлення у діях просоціального типу як необхідної умови для подальшого розвитку диспозиційних основ просоціальності, актуальністю дій сприяння для згуртування дитячих спільнот, доступністю завдань та їх відповідністю віковим особливостям дітей. Розуміння основних норм взаємодії, засвоєння первинних етичних інстанцій забезпечили дітям можливість вести себе більш просоціально. За оцінками експертів рівень просоціальних тенденцій дітей підвищився, що виявилось у розширенні підгрупи дітей високого рівня сформованості просоціальних тенденцій. Якщо на першому етапі дослідження про високі рівні готовності до допомоги, співчуття, щедрої поведінки педагога вказували відносно третини дітей вибірки (в підгрупі дітей дошкільного віку – 27,8 відсотка, в підгрупі молодших школярів – 33,3 відсотка), то на завершальному етапі до цієї підгрупи було віднесено 44,4 відсотка дітей у першій віковій підгрупі та 43,6 відсотка учасників – у другій. Зафіксовано зниження обсягів підгруп дітей з середнім (від 61,1 відсотка до 50,0 відсотка у першій підгрупі та від 61,9 відсотка до 53,8 відсотка у другій підгрупі) та низьким рівнем (від 11,1 відсотка до 5,6 відсотка у дошкільному віці та від 4,8 відсотка до 2,6 відсотка у молодшому шкільному віці) сформованості просоціальності (див. табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Кількісні показники розвитку просоціальних тенденцій дітей дошкільного та молодшого шкільного віку до та після формувального експерименту (експертне оцінювання)

n=81

Рівні сформованості просоціальної особистості	Кількісні показники обсягу експериментальних підгруп з різним рівнем сформованості просоціальних тенденцій (у %)							
	до формувального експерименту				після формувального експерименту			
	експериментальна підгрупа		контрольна підгрупа		експериментальна підгрупа		контрольна підгрупа	
	M=6,2р.	M=7,7р.	M=6,2р.	M=7,7р.	M=6,2р.	M=7,7р.	M=6,2р.	M=7,7р.
високий	27,8	33,3	25,0	31,8	44,4	43,6	30,0	36,4
середній	61,1	61,9	65,0	63,7	50,0	53,8	60,0	59,1
низький	11,1	4,8	10,0	4,5	5,6	2,6	10,0	4,5

Для перевірки статистичної значущості отриманого зсуву у цих підгрупах нами був застосований непараметричний критерій Т Вілкоксона. У групі дітей дошкільного віку він склав $T = 16$ ($p \leq 0,01$), в молодшому шкільному віці – $T=21$ ($p \leq 0,01$), що засвідчує статистичну значущість отриманих результатів.

Результати впровадження психологічного супроводу засвідчили зростання в дитячій спільноті кількості спроб надавати підтримку один одному в процесі вирішення побутових, ігрових та навчальних завдань. Зафіксовано підвищення рівня просоціальної активності та ініціативності дітей, посилення їх здатності інтерпретувати життєві ситуації в контексті просоціальних приписів (у їх описовій формі), зростання адекватності оцінювання власної поведінки та усвідомлення її мотивів. Обсяг підгрупи високого рівня наблизився до показників, які на констатувальному етапі були зафіксовані лише в старших підгрупах молодшого шкільного віку. Зіставлення змін, що відбулися у кожній із вікових підгруп вказує на більш яскраву динаміку у вибірці дітей дошкільного віку (від 27,8 до 44,4 відсотка). На нашу думку, це може зумовлюватися як дією вікового фактору, так і більш насиченими програмами взаємодії з рівними партнерами. Основними причинами можуть виступати: менш регламентований стиль життя дітей в дошкільній установі, наявність більш різноманітних ситуацій з потенційним просоціальним контекстом, більш чітке спрямування уваги вихователів на систему міжособистісної взаємодії між дітьми. Зазначимо, що в наукових дослідженнях, присвячених формуванню стосунків та комунікації у період молодшого шкільного віку неодноразово вказувалося на наявність менш сприятливих умови для взаємодії в умовах початкової школи (А. В. Мудрик).

Для перевірки цього припущення у роботі був використаний прийом взаємооцінювання дітьми просоціальних схильностей однолітків до і після розвивальної роботи. Загально відомо, що починаючи із старшого дошкільного віку діти достатньо чутливі до процесів внутрішньогрупової динаміки, вони використовують взаємне оцінювання поведінки партнерів у процесі спілкування з дорослими і однолітками. При оцінюванні діти використовують різні критерії для аргументування своїх позицій. Їх поведінка у процесі виконання діагностичного завдання засвідчувала не лише розуміння завдання, а й уважне ставлення до його виконання. На дитячих обличчях простежувалося зосередження, первинні ідеї досить часто коригувалися чи уточнювалися. Зустрічалися випадки перевизначення статусу однолітка. У процесі аргументування досить часто обговорювалася поведінка однолітка при виконанні розвивальних чи коригуючих завдань.

Отримані результати засвідчують, що інтенсифікація просоціальних процесів позитивно сприймається дітьми та враховується при сприйнятті однолітків та їх оцінюванні. Діти помічають зміни у поведінці партнерів і враховують їх при визначенні соціальних статусів та оцінюванні особистісних якостей. Аналіз результатів засвідчує, що психолого-педагогічне стимулювання просоціального розвитку в період дошкільного та молодшого шкільного віку дозволяє прискорити і спрямувати цей процес. Суттєвих відмінностей у податливості дітей вищезначених груп не простежується, ефективність розвивальної роботи зі старшими дошкільниками і учнями молодших класів майже ідентична.

Загалом, проведення розвивально-корекційних заходів сприяло зменшенню підгрупи дітей, яких однолітки сприймають як жадібних та неподільчивих (від 22,2 до 11,1 відсотка в підгрупі дітей дошкільного віку та від

19,0 до 9,5 відсотка в підгрупі молодших школярів) і збільшення кількості дітей, просоціальні тенденції яких однолітки оцінюють найвище (від 33,3 до 44,4 відсотка в першій підгрупі та від 38,1 до 47,6 відсотка – в другій) (див. табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Кількісні показники розвитку просоціальних тенденцій дітей дошкільного та молодшого шкільного віку до та після формувального експерименту (взаємооцінювання)

n=81

Рівні сформованості просоціальності особистості	Кількісні показники обсягу експериментальних підгруп з різним рівнем сформованості просоціальних тенденцій (у %)							
	до формувального експерименту				після формувального експерименту			
	експериментальна підгрупа		контрольна підгрупа		експериментальна підгрупа		контрольна підгрупа	
	M=6,2р.	M=7,7р.	M=6,2р.	M=7,7р.	M=6,2р.	M=7,7р.	M=6,2р.	M=7,7р.
високий	33,3	38,1	30,0	36,4	44,4	47,6	35,0	40,9
середній	44,4	42,9	40,0	40,9	44,4	42,9	40,0	40,9
низький	22,2	19,0	30,0	22,7	11,1	9,5	25,0	18,2

Статистичні показники підтверджують наявність позитивної вікової динаміки як у підгрупі дітей дошкільного віку ($T = 25,5$ ($p \leq 0,01$)), так і в молодших школярів ($T = 23$ ($p \leq 0,01$)). У контрольних групах суттєві зміни не зафіксовані (див. табл. 6.1 та табл. 6.2). Наявність певних позитивних змін у цих групах, на нашу думку, пов'язана з дією вікового чинника, а показники динаміки є статистично незначущими. Зважаючи на невеликий обсяг контрольних підгруп та значну кількість нульових зсувів, що унеможливило застосування T критерію Вілкоксона нами був застосований багатфункціональний критерій кутового перетворення Фішера. Для дошкільних підгруп високого та середнього рівня розвитку просоціальності за даними експертного оцінювання, він становив $\phi^* = 0,5$ ($p > 0,1$) та $\phi^* = 0,4$ ($p > 0,1$) відповідно. Для груп молодшого шкільного віку – $\phi^* = 0,45$ ($p > 0,1$) та $\phi^* = 0,43$ ($p > 0,1$). Зміни також не були зафіксовані згідно результатів взаємооцінювання. Для дошкільного віку співставлення відсоткових показників груп різного рівня сформованості просоціальних тенденцій склало: $\phi^*_{\text{висок рівень}} = 0,47$ ($p > 0,1$), $\phi^*_{\text{середній рівень}} = 0$ ($p > 0,1$), $\phi^*_{\text{низький рівень}} = 0,5$ ($p > 0,1$). Для молодшого шкільного віку показники значущості змін були наступними: $\phi^*_{\text{висок рівень}} = 0,44$ ($p > 0,1$), $\phi^*_{\text{середній рівень}} = 0$ ($p > 0,1$), $\phi^*_{\text{низький рівень}} = 0,53$ ($p > 0,1$).

Таким чином, результати проведення формувального експерименту дозволили зробити висновок, що залучення дітей до просоціальних форм активності, спрямування їх уваги на проблемні ситуації іншої людини, розкриття доречності надання допомоги і підтримки партнерів сприяє прискоренню розвитку як диспозиційних основ просоціальності особистості, так і її поведінкового компонента. Гуманізація групового міжособистісного простору забезпечує позитивні зміни у сприйнятті дітьми просоціальних цінностей та їх реалізації.

6.3. Стимулювання просоціальних тенденцій особистості на різних етапах онтогенезу

Теоретичний і емпіричний аналіз проблеми гуманістичного розвитку особистості засвідчує, що просоціальність як унікальне утворення індивідуальної психіки має біопсихосоціальну природу. На основі генетично зумовлених програм до взаємодії і кооперації відбувається прижиттєве налаштування людини на суб'єктне сприйняття партнерів, готовність діяти у логіці їх інтересів, емпатійно реагувати на життєві труднощі та негаразди. Цей процес значною мірою залежить від релевантності виховних і коригуючих впливів, що адресовані людині як суб'єкту соціалізації на кожному етапі онтогенезу. Врахування вікових особливостей розвитку просоціальних тенденцій – необхідна умова їх успішного стимулювання. Сучасні наукові дослідження підтверджують позитивний вплив багатокомпонентних програм соціального й емоційного навчання на поведінку дітей та молоді (Н. А. Грищенко [64], В. В. Драченко [73], В. І. Кириченко [97], Ю. В. Мазур [142], N. Arnold [244], J. A. Durlak [345-346]; E. C. Hair [397]).

На підставі визначених критеріїв, показників та особливостей функціонування конструкта на кожному з періодів онтогенезу нами виокремлені стратегічні лінії спрямування стимулюючих впливів у ці періоди. Як засвідчують результати дослідження, на *етапі елементарної просоціальності (ранній вік)* віковою особливістю розвитку першооснов гуманістичних тенденцій є обумовленість процесу трансформування генетично-зумовлених форм сприяння у дії просоціального типу механізмами соціальної перцепції. Критерієм функціонування когнітивного компонента у цей період є розуміння дітьми взаємозв'язків між змінами в предметному світі та намірах і станах інших людей. До основних показників соціального пізнання належать: наявність уваги дитини до змін у предметному світі (предметний світ як об'єкт пізнання); наявність уваги до діяльності та поведінки іншої людини (інший як об'єкт пізнання); здатність простежувати взаємозв'язок між системою дій людини та її намірами; відсутність знань про норми просоціальної поведінки; здатність виокремлювати ситуації емпатогенного чи потенційно просоціального характеру. Функціонування емоційного компонента висвітлює критерій емоційної чутливості (первинної здатності до продукування емоційного відгуку на зміни в фізичному та соціальному світі). Його показниками є: поява первинних емоційних реакцій не емпатійної групи (реакції зацікавлення, здивування, подиву, страху) при виникненні змін у предметному світі чи поведінці людини; здатність виявляти реакції емоційного збентеження; переживання особистісного дистресу; культурогенний характер антиципуючої емпатії.

Критерії функціонування поведінкового компонента просоціальності (активність, ініціативність, екстенсивність, складність) у період раннього дитинства виявляються у реактивності та епізодичності просоціальних дій; їх зовнішній детермінації; спрямованості на найближче коло людей; простоті й елементарності.

Спираючись на вищезначені критерії та показники функціонування просоціальних схильностей дітей раннього віку доходим висновку, що основне спрямування програми психологічного супроводу у цей період можна означити як «Потреби Іншого».

Мета стимулюючих впливів – спрямування уваги дітей на ситуації із потенційним просоціальним контекстом через позначення потреби іншого у допомозі (співчутті) та прямого заклику до надання йому необхідного дієвого сприяння чи емоційного відгуку.

Завдання: зосередження уваги дитини на змінах у предметному світі, що спричиняють ускладнення у діяльності іншої людини; вказівка на відсутність у потенційних партнерів матеріалів, необхідних для початку чи продовження діяльності; вербальний опис та невербальне позначення негативних змін самопочуття партнерів; виокремлення позитивних наслідків активних дій дитини (чи навпаки їх припинення) для іншої людини; позначення реальних дій, які можуть сприяти вирішенню чи послабленню проблеми іншого; ознайомлення із елементарними прийомами вияву співпереживання та емоційної підтримки; схвальна оцінка просоціальних спроб дитини та загальна позитивна оцінка її якостей.

Загальні принципи розвивальної роботи: виокремлення із загального побутового контексту доступних і зрозумілих для дитячого сприйняття життєвих ситуацій із потенційним просоціальним контекстом; використання вербальних чи невербальних способів спрямування уваги дітей; адресатами допомоги повинні виступати найрідніші люди чи рівні партнери; прийняття дитячої допомоги; вияв вдячності дитині за її просоціальні дії; транслявання емоційної прихильності та прийняття.

Особливості розвивальної роботи. Як засвідчують результати теоретичного і емпіричного аналізу проблеми вікової генези просоціальності, ранній вік – перший період онтогенезу, коли природна схильність до сприяючої поведінки починає відчувати на собі дію соціалізуючих впливів. Відповідно, період можна розглядати як етап первинного стимулювання просоціальних тенденцій. Обмеженість когнітивних здібностей дитини вимагає виокремлення найбільш зрозумілих життєвих контекстів, у яких відкриваються можливості для елементарних дій сприяння. Оскільки ментальний простір іншої людини ще мало доступний для дитячого розуміння, його виокремлення необхідно здійснювати через спрямування уваги на предметний світ і вже від нього – до намірів іншої людини чи її яскраво представлених емоційних станів. Виконане дослідження дозволяє виокремити чотири типи життєвих ситуацій, які найкраще підходять для реалізації виховних цілей у розвитку просоціальності дитини: раптові чи інтенсивні зміни у предметному світі іншої людини; зупинка діяльності у зв'язку із відсутністю необхідних предметів; прямі звернення за допомогою; емоційне неблагополуччя партнера. У ситуаціях трьох перших типів мимовільна увага дитини у процесі соціального стимулювання поступово переключається із сприйняття предметно-діяльнісного контексту ситуації до виокремлення іншої людини і її потреб. Ситуації четвертого типу уже від самого початку зорієнтовані на сприйняття партнера у зв'язку із наявністю емоційного дискомфорту та

схильності дитини до емоційного зараження. Незалежно від типу ситуації, що використовується у розвивальних цілях її доступність для дитячого розуміння підвищується при використанні вербального опису чи прийомів невербального стимулювання.

Етап соціально-нормативної просоціальності (дошкільне дитинство та молодший шкільний вік).

При розробці програм стимулювання просоціальності у ці вікові періоди можна орієнтуватися на наступні показники функціонування конструкта:

- у мотиваційному компоненті – увага до трансльованих норм просоціальної групи; поява елементів особистісного ставлення до просоціальних цінностей; використання нормативних приписів при оцінюванні ситуації та власної поведінки; наявність ознак дифузної відповідальності; домінування в просоціальній поведінці мотивів егоїстичної групи;

- у когнітивно-рефлексивному компоненті – увага до ментального світу іншої людини, здатність виокремлювати наміри та почуття іншого, простежувати зв'язок між ними; здійснення декодування ситуації із потенційним просоціальним чи емпатогенним характером; виокремлення наслідків дотримання чи порушення норми; розуміння причин змін у емоційних станах Інших; знання базових норм просоціальної поведінки; здатність використовувати посилення на норму в її описовій формі; виникнення спроб до уточнення їх змісту; застосування просоціальних норм при взаємооцінюванні; усвідомлення неготовності дотримуватися норм справедливого розподілу при наявності власної зацікавленості; поява особистісної рефлексії як здатності до самопізнання; здійснення самоатрибуції просоціальних якостей, включення окремих якостей просоціальної групи до Я-образу; здатність застосовувати просоціальні норми при самооцінюванні власної поведінки; усвідомлення мотивів власної поведінки; переживання позитивних емоцій у зв'язку зі своєю просоціальною поведінкою;

- у емоційному компоненті – поява емоційної децентрації; емпатійне реагування на негаразди партнера на рівні співпереживання чи особистісного дистресу; адекватне реагування на дотримання просоціальних норм, здатність переживати гордість за свої вчинки; поява просоціальних афектів (гордість, сором); поява здатності до співчуття та співрадісті;

- у поведінковому компоненті – реактивна просоціальна поведінка; перевага пасивних форм сприяння; невисока здатність до ініціювання допомоги; наявність високої готовності до надання підтримки партнерам за умови зовнішнього стимулювання; допомога дорослим та одноліткам із найближчого кола спілкування, вибірковість у стосунках; здатність надавати прості види допомоги у процесі гри, виконання навчальних чи побутових завдань; наявність спроб ставати на захист іншого; здійснювати справедливий поділ ресурсом за умови реципрокних стосунків чи за відсутності власної зацікавленості; поєднання достатньо високої когнітивної варіативності з низькими показниками дієвості.

Спрямування програми розвитку просоціальності в дошкільному віці – «Ментальний світ іншого як об'єкт для пізнання та просоціального реагування».

Мета стимулюючих впливів – розвиток здатності дитини самостійно виокремлювати наміри та стани іншого у ситуаціях проблемного характеру, здійснювати поведінкове самовизначення на основі первинних моральних інстанцій.

Завдання: забезпечення поступової переадресації уваги дітей із реалій предметного світу на ментальні процеси іншої людини; сприяння виокремленню дітьми потреб інших у допомозі і співпереживанні; розширення кола потенційних реципієнтів допомоги; ознайомлення із прийомами надання інструментальної допомоги і дієвої підтримки у процесі побутової і ігрової діяльності; розширення прийомів вияву співчуття і співпереживання; ознайомлення із моральними нормами справедливого розподілу матеріального ресурсу; передачі ресурсу як вияв підтримки і гуманізму; диференціація емоційних станів людини залежно від вибору нею рольової позиції у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом; врахування просоціальних аспектів поведінки при само- та взаємооцінюванні.

Загальні принципи розвивальної роботи: позначення дій допомоги як нормовідповідних стратегій, що визначають загальні норми співжиття; забезпечення у процесі когнітивного аналізу проблемних ситуацій простеження взаємозв'язку між поведінкою людини, її мотивами та емоційним самопочуттям; використання для просоціального аналізу як реальних життєвих ситуацій, так і поведінки казкових та ігрових персонажів, героїв мультфільмів; утвердження нормовідповідних стратегій допомоги; застосування елементів публічного оцінювання просоціальних форм поведінки дітей; втілення гендерного принципу при розробці і реалізації програм просоціального виховання; демонстрування позитивних наслідків просоціальної поведінки як для її реципієнта, так і суб'єкта сприяння.

Спрямування програми розвитку просоціальності в молодшому шкільному віці – «Особистість як суб'єкт і реципієнт допомоги» висвітлена у параграфі 6.2.

Етап нормативно-диспозиційної просоціальності (підлітковий вік)

Орієнтирами у процесі розробки і реалізації програм психологічного супроводу просоціального розвитку у цей період є система показників функціонування конструкта:

- у мотиваційно-ціннісному компоненті – визнання доцільності і значущості просоціальних норм співжиття, їх позитивне сприйняття; здатність до виокремлення та оцінювання власної поведінки згідно просоціальних норм; готовність вносити корективи у власні плани у зв'язку з проблемами іншого; наявність схильності до стереотипізації ситуації з потенційним просоціальним контекстом (за критерієм «правильно-неправильно», «свій-чужий») здатність оцінювати затрати і вигоди як мотиваційні основи прийняття просоціальних рішень; наявність ознак дифузної відповідальності; домінування у просоціальній поведінці мотиву взаємності; готовність до альтруїстичних форм поведінки у публічно-презентаційних ситуаціях; готовність до альтруїстичних дій щодо людей, які входять до кола найрідніших та найбільш значущих партнерів по взаємодії;

- у когнітивно-рефлексивному компоненті – здатність простежувати та пояснювати причиново-наслідкові зв'язки розгортання соціальних ситуацій; визначати сутнісні характеристики просоціальних понять; розпізнавати латентні аспекти ситуацій; виокремлювати варіативні шляхи сприяння та доречність різних стилів допомоги; виявляти готовність до обговорення власних переживань у зв'язку з проблемами іншої людини; відчувати сумніви, щодо особистісного ресурсу надання допомоги та просоціальних налаштувань інших; виявляти схильність до позитивної самоатрибуції; здатність описувати свій Я-образ у контексті просоціальних якостей, стійке присвоєння якостей; поява змістової просоціальної ідентичності; включення просоціальних цінностей до Я-образу;
- у емоційному компоненті – здатність до емоційної децентрації, спроможність відволікатись від власних емоційних переживань і сприйняття емоційних станів іншої людини; виявляти співчуття і співпереживання відносно партнерів по спілкуванню та взаємодії, поява елементів трансцендентного емпатійного ставлення зі збереженням ознак егоцентричних ставлень; різка диференціація значущості об'єктів емпатії; моносуб'єктність та групоцентричність емпатійних ставлень;
- у поведінковому компоненті – перевага реактивних форм сприяння у ситуаціях просоціального типу; визначальний вплив значущості стосунків на рівень просоціальної активності; переважання пасивних форм сприяння; визначальна роль ситуаційних чинників на рівень активності та ініціативності особистості; вибірковість у дотриманні просоціальних норм щодо представників референтних спільнот та аут-груп; здатність продукувати широкий спектр видів, стилів та стратегій сприяння, розширення соціальних навичок; здатність враховувати широкий спектр показників ситуації.

Спрямування програми розвитку просоціальності – «Я як суб'єкт просоціальної активності».

Мета стимулюючих впливів – розвиток диспозиційних основ просоціальної поведінки, включення просоціальних якостей у структуру Я-образу, розширення варіативності допомоги та нормовідповідності її стильових характеристик, здатності протистояти булінгу та віктимізації.

Завдання: розвиток соціальної активності та готовності докладати зусилля для забезпечення благополуччя іншого; формування емпатійної чутливості; розвиток механізмів ідентифікації з просоціальним Я-образом розширення здатності до виокремлення і реалізації різних стратегій надання підтримки і допомоги іншому; формування здатності враховувати позиції людей у ситуаціях із просоціальним контекстом при оцінюванні їх особистісних якостей; розвиток здатності виокремлювати просоціальний контекст ситуацій, здійснювати пошук релевантних способів допомоги; послаблення вибірковості при виборі реципієнтів допомоги, універсалізація гуманістичного принципу; розвиток довіри до людей і їх просоціальних якостей; вправління у застосуванні нормовідповідних стратегій допомоги.

Загальні **принципи розвивальної роботи:** забезпечення сприятливого соціального клімату у підліткових спільнотах як умова розвитку гуманістичних тенденцій особистості; залучення до активної участі у просоціальній діяльності

як епізодичного, так і тривалого характеру; використання принципу рефлексивного аналізу участі підлітка у житті інших людей; сприяння процесам диференціації завдань-обов'язків і діяльності просоціального типу.

Особливості розвивальної роботи. На нормативно-диспозиційному етапі формування особистісного утворення соціальне пізнання посилюється дією рефлексивних процесів. Увагу підлітків переорієнтовують із сприйняття соціальної значущості і нормативності просоціальної поведінки на аналіз особистісних налаштувань на підтримку і турботу про інших. Предметом аналізу виступають власні гуманістичні установки та особистісні ресурси як предиктори активності просоціального типу. Відбувається коригування надмірних егоїстичних налаштувань, стимулюються процеси відокремлення дій підтримки і сприяння від повсякденних завдань-зобов'язань. Посилюється формування віри у просоціальну сутність людини, універсальність просоціальної активності. Виокремлюються стратегії заступництва як шляхи протидії булінгу і віктимізації у класних колективах.

Етап позиційно-сислової просоціальності (юнацький вік). При організації стимулюючих впливів доцільно враховувати наступні показники функціонування особистісної якості:

- у мотиваційно-цільовому компоненті – поступова універсалізація просоціальних норм, розширення діапазону їх застосування; здатність сприймати просоціальних норм на смисловому рівні; включення просоціальних цінностей у світоглядну систему особистості, докладання зусиль для утвердження просоціальних цінностей; послаблення егоїстичної мотивації; взяття відповідальності за перебіг ситуації за умови її особистісної значущості; домінування у просоціальній поведінці мотиву взаємності; готовність до альтруїстичної поведінки щодо людей, які входять до кола найбільш значущих партнерів з можливістю повної жертвності;

- у когнітивно-рефлексивному компоненті – зрілість просоціального мислення, здатність простежувати та прогнозувати перебіг соціальної взаємодії; активація просоціальної пам'яті; здатність здійснювати самовизначення позицій із урахуванням попереднього досвіду та ціннісних установок; прогнозувати зміни у самопочутті у зв'язку з прийняттям дієвої чи пасивної позиції; здатність до системної особистісної, моральної та просоціальної рефлексії;

- у емоційному компоненті – здатність до емоційної децентрації; універсалізація емпатійного відгуку, включення незнайомих людей до емоційного світу особистості та сфери її переживань (інтерсуб'єктні емпатійні ставлення); поступовий перехід до трансцендентних емпатійних ставлень духовного, універсального типу;

- у сфері просоціальної ідентичності – повноцінне функціонування просоціальної ідентичності; здатність до самовизначення та оцінювання готовності до допомоги іншому, співчуття та співпереживання;

- у поведінковому компоненті – реактивно-активна просоціальна поведінка зі збереженням елементів егоцентричності; здатність до короткотривалих (епізодичних) та систематичних (тривалих) дій допомоги за умови особистісної значущості; переважання пасивних форм сприяння;

універсалізація сприяння, вихід за межі партнерської взаємодії та особистісних стосунків і ставлень; здатність надавати допомогу у широких соціальних контекстах, усвідомлювати особистісний ресурс; висока варіативність сприяння, готовність до продукування різних форм, видів, стилів просоціальної поведінки; здатність дотримуватися принципу справедливості.

Спрямування програми розвитку просоціальності – «Мій вклад у життя інших людей».

Мета стимулюючих впливів – розвиток соціальної активності у контексті забезпечення благополуччя та емоційного комфорту партнерів, розширення соціальної відповідальності за межі реалізації власних індивідуальних програм на життєвий простір інших людей.

Завдання: розвиток позиційних установочних конструктів у сфері просоціальної активності; послаблення егоїстичних установок у світосприйнятті; розвиток готовності до взяття відповідальності за благополуччя іншої людини; розширення основних ліній надання допомоги та її реципієнтів; стимулювання тривалих форм просоціальної активності.

Загальні принципи розвивальної роботи: залучення до реалізації просоціальних програм з подальшим аналізом їх наслідків для реципієнта і суб'єкта допомоги; стимулювання просоціальної саморефлексії; розвиток довіри до інших, впевненості у просоціальній сутності людини; розвиток здатності здійснювати пошук релевантних шляхів допомоги; відмова від негуманних (агресивних, некоректних) стилів підтримки.

Особливості розвивальної роботи. Увага зосереджується на наявності особистісної готовності до просоціальної діяльності, сформованості особистісних ресурсів, що дозволяють надавати дієву підтримку іншим людям. Аналіз індивідуального досвіду гуманістичної поведінки використовується для утвердження просоціальної ідентичності та формування соціальної відповідальності за благополуччя як емоційно близьких людей, так і партнерів з більш широкого соціального оточення. Використання вікових тенденцій у розвитку особистості як детермінант просоціальної поведінки: активізація процесів самовиховання, схильності до самоутвердження, прагнення до побудови нових інтимно-особистісних стосунків, утвердження світоглядних установок.

Етап досягнутої просоціальності у зрілій формі. Спрямування програми розвитку – «Просоціальна самореалізація». У попередніх параграфах вказувалося, що зрілий вік є найпродуктивніший щодо просоціальної поведінки. Допомога і сприяння іншим у цей період є полімотивованим процесом. Тому, задіюючи різні мотиватори у процесі стимулюючих впливів, необхідно спрямовувати процес у напрямку активації просоціальної ідентичності особистості. Наші ідеї узгоджуються з висновками зарубіжних досліджень, про дієвість мотивів соціальної репутації та моральної самооцінки у процесі прийняття просоціальних рішень та їх реалізації [313].

Мета стимулюючих впливів – утвердження просоціальної самоідентичності, готовності брати активну участь у житті інших людей, сприяти вирішенню їх життєвих труднощів та негараздів, емпатійно ставитися до

навколишніх; формування відчуття соціальної компетентності, особистісного благополуччя і комфортності.

Етап досягнутої просоціальності в імпульсивно-ситуативній та інертній формі. У дорослому віці організовані форми стимулювання просоціальності можуть реалізовуватися у системі професійної підготовки, перепідготовки, залучення до волонтерських програм і т.д. Орієнтирами у розробці програм психологічного супроводу є наступні показники функціонування якості:

- у мотиваційно-смисловому компоненті – універсалізація просоціальних норм, визнання рівності прав людей на соціальну підтримку; наявність установки на визнання, схвалення, взаємність; активна життєва позиція у ситуаціях з просоціальним контекстом детермінована соціальними ролями та рівнем просоціальної ідентичності; здатність орієнтуватися на почуття обов'язку в процесі прийняття просоціальних рішень; наявність альтруїстичної мотивації;
- у когнітивно-рефлексивному компоненті – здатність інтерпретувати просоціальні ситуації у руслі принципів гуманізму; інтеграція принципів справедливості та турботи; прийняття норми захисту прав і гідності усіх членів суспільства; чіткі уявлення про свої особистісні якості, їх відповідність просоціальним нормам;
- у емоційному компоненті – відчуття духовної єдності з Іншим, інтерсуб'єктні, діалогічні та дієві трансцендентні емпатійні ставлення;
- у просоціальній ідентичності – повноцінне функціонування особистісного утворення; здатність до самовизначення та оцінювання готовності до сприяння іншому, співчуття та співпереживання;
- у поведінковому компоненті – активна просоціальна позиція у широких соціальних контекстах; здатність ініціювати та підтримувати програми довготривалої та короткотривалої допомоги в її основних різновидах; імплементація просоціальних норм щодо широкого кола респондентів; типовість просоціальної участі у життєдіяльності інших людей; висока варіативність сприяння, його коректність та релевантність, дотримання нормовідповідності при визначенні шляхів та стилів допомоги, готовність до продукування різних форм та видів просоціальної поведінки.

Спрямування програми розвитку – «Мое ім'я – людина».

Мета стимулюючих впливів – корекція байдужого та егоїстичного ставлення до соціального простору; перегляд життєвих установок щодо взаємодії з людьми, формування уважного ставлення до них та особистісної відповідальності.

Завдання: виокремлення негативних наслідків людської байдужості у житті суспільства та окремо взятої особистості; посилення віри у доцільність просоціальної поведінки усіх людей; виокремлення індивідуальних просоціальних нахилів та сприяння їх інтенсифікації та екстенсифікації; формування особистісної відповідальності за перебіг та особливості міжособистісної взаємодії, активної життєвої позиції щодо підтримки інших.

Загальні **принципи розвивально-корекційної роботи:** залучення до участі у різних видах просоціальної діяльності; використання національних

традицій групової допомоги (толока, складчина); використання просоціального потенціалу професійної діяльності та трудового колективу; стимулювання виходу просоціальної активності за межі родинних зв'язків; формування позитивних установок щодо участі у тривалих формах просоціальної діяльності

Особливості розвивальної роботи. Стимулювання просоціальних тенденцій у зрілому віці повинно здійснювати із врахуванням специфіки професійної діяльності особистості та її статусно-рольової динаміки у процесі реалізації життєвого сценарію. Для професійних видів діяльності суб'єкт-суб'єктної групи розвивальна робота повинна здійснюватися як у процесі професійної підготовки, так і її реалізації. Тренінг розвитку просоціальності особистості має особливу значущість для професій, що належать до групи «допомагаючих» (соціальний працівник, психолог, поліцейський, рятувальник і т.д.). Стимулювання просоціальності спрямовується на подальше формування (чи корекцію особистісних просоціальних установок щодо сприйняття життєвих труднощів інших людей, готовності приймати активну участь у їх вирішенні.

Етап інтегративної (онтогенетично скоригованої) просоціальності (пізня дорослість). Просоціальний супровід функціонування моральної якості доречний при залученні людей похилого віку до волонтерських програм чи у процесі проведення з ними консультативно-корекційної роботи. У цьому періоді просоціальність особистості виявляється у наступних показниках:

- у мотиваційній сфері – перегляд ціннісних установок на основі просоціального досвіду та активації процесів продуктивного старіння; пошуку нових життєвих смислів відповідно до збережених соціальних ролей та сформованості просоціальної ідентичності; адекватна оцінка власного особистісного потенціалу як основа самовизначення; висока готовність до альтруїзму і самозречення; включення у різні програми просоціальної активності без пошуку власних вигод;
- у когнітивно-рефлексивному компоненті – інтеграція просоціальних міркувань; ретроспекція просоціального досвіду; активація просоціальної пам'яті поява ознак когнітивного інфантилізму (безпорадності) чіткі уявлення про свої особистісні якості, їх відповідність просоціальним нормам;
- у просоціальній ідентичності – пошук нового просоціального Я;
- у емоційному компоненті – посилення монособ'єктного та родинного емпатійного ставлення в поєднанні з екзистенційними прагненнями, дієвою та емоційною емпатією; відчуття задоволення від просоціальної активності; переживання обмеженості особистісного ресурсу надання допомоги; загострення особистісного дистресу у ситуаціях емпатогенного характеру;
- у поведінковому компоненті – реактивно-активна просоціальна самореалізація; наявність об'єктивних та суб'єктивних чинників можливого зниження просоціальної активності (зменшення доступного ресурсу та його особистісне відрефлексування); зниження здатності до ініціювання нових програм соціального сприяння при збереженні активних позицій у звичних, традиційних життєвих ситуаціях; часткове зниження ініціативності та екстенсивності просоціальних самовиявів; висока варіативність сприяння, готовність до продукування різних форм та видів просоціальної поведінки; поява

ознак поведінкового інфантилізму (безпорадності) у незвичних ситуаціях просоціального типу.

Основна ідея програми – «Твоя підтримка – необхідна».

Мета – сприяти збереженню активної позиції особистості у сфері просоціальної поведінки, віри у свої сили і можливості, наявність потреби інших у їхній допомозі.

Завдання: підтримка бажання людей похилого віку приймати активну участь у суспільних і міжособистісних процесах; утвердження віри у необхідність і доцільність їх просоціальної активності, її позитивних наслідках для навколишніх та власної життєдіяльності; сприяння пошуку стратегій допомоги із урахуванням вікових можливостей; формування адекватного ставлення до особистісного просоціального ресурсу.

Загальні **принципи розвивально-корекційної роботи:** просоціальна активність повинна приносити суб'єкту допомоги емоційне задоволення, відчуття повноти життя; дії сприяння не повинні виходити за межі просоціального ресурсу особистості, існуючих вікових обмежень.

Особливості розвивальної роботи. У період пізньої дорослості трансформування просоціальної активності зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Зміни у сприйнятті Я-образу належать до суб'єктивних чинників, що визначають ставлення людини до активності просоціального типу. Отже, стимулювання просоціальних тенденцій на кожному періоді онтогенезу повинне здійснюватися з урахуванням загальних закономірностей вікового розвитку.

Висновки до розділу 6

Стимулювання просоціальності – важлива лінія соціалізації особистості. Широкомасштабні дослідження підтверджують необхідність і можливість психолого-педагогічного супроводу процесу розгортання просоціальних тенденцій особистості. Його успішність залежить від урахування вікових особливостей розвитку особистісного конструкта, закономірностей його становлення. У розділі висвітлені критерії й показники функціонування просоціальності на кожному з етапів онтогенезу як важливі орієнтири у плануванні розвивальних та коригувальних впливів. Визначається мета, завдання, принципи, особливості організації стимулювальних впливів на кожному з етапів розвитку конструкта. Зазначається, що середнє дитинство (кінець дошкільного, початок молодшого шкільного віку) – сприятливий період у формуванні просоціальності особистості. Розвиток просоціальної компетентності в цей період пов'язаний з формуванням первинних особистісних ставлень, особистісних норм щодо сприяння Іншим та емпатійного реагування на їх життєві негаразди. Зародження рефлексивних процесів дозволяє дітям переходити від визнання просоціальних цінностей до усвідомлення бажань щодо включення просоціальних якостей до Я-образу. Відбувається набуття просоціального досвіду взаємодії з рівними партнерами та дорослими. Розширюється діапазон дій на благо іншого.

Проведена розвивально-корекційна робота забезпечила позитивні зміни як у інтрапсихічних компонентах просоціального конструкта, так і просоціальній поведінці, що сприяло як особистісному розвитку, так і гуманізації стосунків між дітьми. Узагальнення теоретико-емпіричного матеріалу дозволило дійти висновку щодо можливості інтенсифікації процесів просоціального розвитку особистості через організацію системи стимулювальних впливів.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне вивчення проблеми вікової генези просоціальності, реалізовано новий генетично-деонтологічний підхід у вивченні диспозиційної основи поведінкових самовиявів, спрямованих на забезпечення благополуччя й комфорту Іншого.

1. Швидка трансформація реалії сьогодення, глобалізованість соціальних процесів, їх динамічність, суперечливість, нестабільність підвищують увагу суспільства до соціальної сутності людини, її духовно-моральної зрілості та готовності до гуманістично орієнтованої взаємодії й кооперації. Одне з чільних місць у системі творення інтерсуб'єктного простору належить унікальній здатності людини діяти на благо Іншого, її просоціальності. Як особливий продукт соціалізації вона виконує важливі функції налагодження міжособистісних процесів та гуманізації соціального простору, визначаючи зрілість особистості як соціального суб'єкта. За своєю сутністю **просоціальність особистості**, є інтегративним, ієрархізованим, усвідомленим психологічним конструктом, який визначає основні патерни соціально-ціннісної поведінки та належить до психологічних якостей особистості. Розгортання конструкта в часовій перспективі – **вікова генеза просоціальності** – це онтогенетично-соціально- та особистісно зумовлений рух індивідуальної свідомості від рівня вродженої готовності діяти на користь Іншого до появи й функціонування цілісного особистісного конструкта. Прагнення особистості до саморозвитку та турбота про інших людей гармонійно поєднані у структурі просоціальності, забезпечуючи особистості метаосмислення значущості буття.

2. Просоціальна поведінка – емпіричний показник сформованості просоціального феномена. Її зовнішня презентованість та соціальна значущість зумовили значний науковий інтерес до вивчення її психологічних змінних. Основними різновидами короткотривалих форм просоціальної поведінки є допомога, ресурсний обмін, заступництво, емпатійна підтримка. Кожен вид просоціальних самовиявів має власну вікову траєкторію розвитку. Перші елементи просоціальної активності зароджуються у період раннього дитинства. У їх основі лежать вроджені задатки до емоційного зараження, солідаризації, цікавості до соціальних явищ, що в подальшому трансформується у здатність до розпізнавання ментальних процесів Іншого та прагнення діяти на його користь. Генеза ресурсного обміну, як просоціальної стратегії, пов'язана із розвитком щедрості особистості, оволодіння нею принципами справедливості та гуманізму. Віковий розвиток емпатійної підтримки проходить шлях від первинних форм емоційного зараження, переживання особистісного дистресу в емпатогенних ситуаціях до появи глибинного дієвого співпереживання, співчуття та співраді. Особливим різновидом просоціального сприяння є стратегія

заступництва, яка виявляється у спробах перешкодити знуцанню та втішити жертву. Зрілість просоціальної поведінки особистості пов'язана з доповненням короткотривалих видів сприяння довготривалими. Становлення кожної лінії просоціальної активності залежить від сформованості диспозиційної системи особистості та дії ситуаційних чинників.

3. Розвиток просоціальності як моральної якості особистості відбувається під впливом генетично зумовлених програм, дії соціалізуючих чинників та інтрапсихічної детермінації. Інтегративна структура просоціальності включає систему інтрапсихічних утворень (просоціальну ідентичність, когнітивно-рефлексивний, мотиваційний, емоційний компоненти) та поведінковий компонент. Відповідно, сформованість конструкта можна оцінювати за внутрішніми психічними та зовнішніми поведінковими критеріями. До інтрапсихічної групи віднесено: розуміння просоціальних норм та їх ментальна репрезентація; рефлексивність; ціннісне ставлення до Іншого; здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом; безкорисливість; емоційну чутливість; ціннісне ставлення до себе як суб'єкта просоціальної активності. Основними критеріями поведінкової групи є: активність-реактивність; ініціативність-пасивність; складність-простота та екстенсивність просоціальної самореалізації. З юнацького віку і в подальшій життєвій перспективі сформований особистісний конструкт функціонує на таких чотирьох рівнях: імпульсивно-ситуативної просоціальності, інертної, зрілої та альтруїзму.

Вікова генеза просоціальності виявляється в поступовому ускладненні та трансформації структури конструкта під впливом змін у детермінації та психологічних механізмах. Вступаючи у взаємодетермінуючі зв'язки з новоутворенням самосвідомості – *просоціальною ідентичністю* – просоціальна спрямованість зумовлює позитивні зміни соціальної поведінки людини. В своєму розвитку просоціальність особистості проходить шість онтогенетично зумовлених *етапів*: елементарної просоціальності, соціально-нормативної, нормативно-диспозиційної, позиційної, особистісно досягнутої та інтегративної просоціальності. Кожному з етапів властиві вікові особливості структури, динаміки утворення, його механізмів, що виявляється у специфіці просоціальної поведінки як емпіричному показнику функціонування і розвитку особистісного конструкта в цей період. Закономірності просоціального розвитку пов'язані із системними змінами в ціннісно-мотиваційній сфері особистості, її індивідуальному досвіді та просоціальній ідентичності: чим вищий ступінь сформованості ціннісно-мотиваційної сфери особистості, тим інтенсивнішою є її просоціальна самореалізація; чим авторитетнішим для особистості є її власний просоціальний досвід, тим більший потенціал прийняття нею просоціальних рішень; чим вищий ступінь зрілості та конгруентності просоціальної ідентичності людини, тим більш суверенною та активною є її життєва позиція у просоціальних ситуаціях; чим вища міра егоїстичної спрямованості особистості, тим менш просоціальною є надана нею підтримка; чим більш сформовані в людини почуття вищого порядку, тим більш незалежним від емпатійних переживань є процес прийняття нею просоціального рішення.

4. Первинні прояви функціонування просоціальності особистості з'являються у період **раннього дитинства** (етап елементарної просоціальності). Структура конструкта найпростіша. Вона включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Елементарні просоціальні дії дитини виникають на основі генетичних передумов, механізмів перцепції та наслідування. Просоціальна активність простежується в ситуаціях інструментальної чи матеріальної потреби Іншого, меншою мірою – в емпатогенних. Розвиток якості виявляється в підвищенні когнітивних можливостей дитини розпізнавати ситуації з просоціальним контекстом, включенні словесного супроводу в структуру сприяння, появі готовності до ініціювання допомоги, трансформуванні емоцій подиву, інтересу в найпростіші форми емпатійних проявів у дітей. *Віковою особливістю* розвитку просоціальності дитини в цей період є обумовленість процесу трансформування генетично-зумовлених форм сприяння у дії просоціального типу механізмами соціальної перцепції. Здатність дитини розпізнавати наміри і стани партнерів детермінує її просоціальний відгук, сприяючи перетворенню предметних маніпуляцій у найпростіші дії просоціального відгуку.

У **дошкільному та молодшому шкільному віці** (етап соціально-нормативної просоціальності) просоціальний розвиток інтенсифікується. Структура конструкта доповнюється мотиваційним компонентом, який у подальшому визначає центральні зміни у його функціонуванні. Відбувається засвоєння моральних норм і правил як нормативних основ просоціальної поведінки дітей. *Віковою особливістю* генези просоціальності у період дошкільного дитинства є визначальний вплив когнітивної сфери на процес становлення та функціонування конструкта. Рівень інтелектуального розвитку детермінує здатність виокремлювати та інтерпретувати життєві ситуації, розуміння взаємозв'язку між зовнішніми явищами та ментальними процесами і станами Іншого. З молодшого шкільного віку когнітивний компонент доповнюється рефлексивними процесами, що забезпечує дитині можливість міркувати про себе у логіці просоціальних приписів. *Віковою особливістю* генези особистісного утворення в період молодшого шкільного віку є визначальний вплив рефлексивного переосмислення просоціальних норм на процес їх активної імплементації. У період дитинства відбувається інтенсивний розвиток переживань емпатійної групи. З'являються соціальні почуття вищого порядку. У поведінці дітей присутні основні різновиди ситуаційно-детермінованих короткотривалих форм просоціального сприяння.

5. На **нормативно-диспозиційному етапі (підлітковий вік)** розрізнені інтрапсихічні елементи поступового об'єднуються у цілісне особистісне утворення, у структурі якого виокремлюється просоціальна ідентичність, а мотиваційний компонент піднімається на домінуючі позиції та набуває мотиваційно-ціннісного сенсу. Когнітивне осмислення просоціальних норм трансформується у ціннісне ставлення до них. Вплив когнітивної сфери виявляється не стільки у процесах декодування соціальної ситуації, скільки у виборі оптимальних стратегій допомоги, їх складності та варіативності. У розвитку емоційного компонента підлітків простежуються інтенсивні зміни у

всіх різновидах емпатійного відгуку, які завершуються стабілізацією процесів негативної емоційної емпатії та подальшим розвитком її дієвих форм. *Віковою особливістю* розвитку просоціальності в період підліткового віку є детермінуючий зв'язок інтерналізації просоціальних цінностей з розвитком просоціальної ідентичності та трансформацією компонентів феномена у цілісне утворення. Загальними тенденціями вікового розвитку просоціальної поведінки особистості є підвищення рівня усвідомленості, добровільності, ініціативності, посилення диспозиційної детермінації, послаблення впливу ситуаційних чинників, варіативності та індивідуальної вибірковості у формах, видах та стилях її реалізації. Депривуючими чинниками в розвитку просоціальності виступають зниження довіри підлітків до просоціальних налаштувань інших та посилення егоїстичної мотивації.

Юнацький вік – період онтогенезу, в якому особистісна якість функціонує як цілісне утворення. Її основою є механізми цілепокладання, моральної рефлексії та емпатії. Мотиваційно-цільовий компонент конструкта забезпечує молоді просоціальну самореалізацію відповідно до особистісних позицій. *Віковою особливістю* розвитку просоціальності особистості у період юності є коригуючий вплив інтрапсихічного зумовлення на ситуаційну детермінацію просоціальної поведінки. Впродовж цього вікового періоду відбувається посилення впливу почуттів вищого порядку на прийняття просоціальних рішень. Віковими показниками поведінкового компонента просоціальності особистості в юнацькому віці є універсалізація сприяння, здатність надавати допомогу в широких соціальних контекстах, дотримуватися принципу справедливості, виявляти варіативність у її наданні, усвідомлювати потенціал особистісного ресурсу, брати участь у програмах короткотривалої та довготривалої підтримки Іншого. У той же час просоціальна самореалізація у цей період має ознаки переважання пасивних форм сприяння зі збереженням елементів егоцентричності.

Зрілість – період найпродуктивнішої просоціальної самореалізації. *Віковою особливістю* просоціального розвитку дорослих людей є взаємодетермінація просоціальних цінностей і життєвих смислів та їх трансформування під впливом трудової діяльності та реалізації сімейних програм. Особистісний вибір зумовлюється специфікою мотиваційно-смыслового компонента та сформованістю просоціальної ідентичності. Просоціальні цінності людей зрілого віку слугують моральним підґрунтям взаємодії з реальними та потенційними партнерами різних категорій: від рідних людей до співгромадян, незнайомих і навіть ворогів. Самореалізація просоціального «Я» в період дорослості виявляється в здатності ініціювати та підтримувати програми довготривалої й короткотривалої допомоги в її основних різновидах; готовності до альтруїстичних та зрілих просоціальних самовиявів.

Встановлено, що в період **пізньої зрілості** просоціальність особистості досягає інтегративного етапу. Відбувається акумулювання та переосмислення просоціального досвіду. Його визначальний вплив на просоціальну самореалізацію та наявність взаємодетермінуючих зв'язків з життєвими позиціями є *віковою особливістю* функціонування просоціальності у цей період.

Просоціальна самореалізація – один з важливих елементів процесу позитивного життєіснування людини в похилому віці, забезпечуючи їй відчуття соціальної корисності та долученості до соціальної спільноти. Важливу роль у формуванні просоціальної поведінки у цей період відіграє механізм ретроспекції. Специфікою етапу є звуження кола реципієнтів сприяння, типовість спрямування програм на родинне коло, суб'єктивно відрефлексоване звуження особистісного ресурсу надання допомоги, загострення емпатійних процесів.

6. Просоціальність як соціальне надбання особистості потребує підтримки та стимулювання. Сприятливим періодом у її формуванні є старший дошкільний та молодший шкільний вік. Ефективність розвивально-коригуючих впливів забезпечена їх відповідністю віковим закономірностям просоціального розвитку, врахуванням основних критеріїв та показників функціонування феномена в цей період. У програмі передбачено поєднання системи зовнішнього стимулювання та особистісного відрефлексування просоціальних дій та міркувань у контексті узгодженості ідей: цінності «Я» та цінності «Іншого» шляхом активізації механізмів інтеріоризації, ідентифікації, емпатії та рефлексії. За результатами впровадження розвивально-коригувальної програми були зафіксовані достовірні позитивні зрушення показників функціонування просоціальності особистості у дітей як старшого дошкільного, так і молодшого шкільного віку. Реалізація завдань психологічного супроводу сприяла гуманізації стосунків у дитячих спільнотах, що виявлялося у підвищенні індивідуальних показників активності, ініціативності та екстенсивності у наданні допомоги, виявах щедрої поведінки, підвищенні самооцінки та адекватності системи взаємооцінювання.

Діалектичність просоціального розвитку, його розгорнутість у тривалій часовій перспективі зумовила необхідність виокремлення основних орієнтирів у організації належного психологічного супроводу на всіх вікових етапах онтогенезу. Виокремлені у дослідженні стратегічні лінії побудови розвивально-корекційних програм для кожного з вікових періодів забезпечують планування психологічного сприяння відповідно до вікових особливостей, критеріїв та показників функціонування просоціальності.

Перспективи подальших досліджень. Робота започатковує низку актуальних ліній розробки проблеми, зокрема розвиток турботливого ставлення до Іншого; психологія вдячності та її вікове становлення; заступництво як особистісна стратегія; формування просоціальної ідентичності як професійно значущої якості для фахівців соціономічних професій; розвиток мнемічної складової просоціальності; вплив різних інститутів соціалізації на розвиток просоціальності особистості; мотивація реалізації та ігнорування просоціальної активності; особистісний ресурс як детермінуючий чинник просоціальної активності. Розробка цих ліній сприятиме поглибленню знань щодо просоціального та морального розвитку особистості.

Розвиток просоціальності – шлях до щасливого майбутнього як суспільства загалом, так і окремо взятої особистості. Кожна людина прагне отримувати підтримку та допомогу, емоційне тепло і сприяння. Ця фундаментальна потреба може задовольнитися лише за умови підвищення загальної просоціальної

культури суспільства, розвитку основ просоціальності у глибинах людської душі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В. В. Генезис отношений ребенка в социальной психологии детства : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.13 / В. В. Абраменкова. – Москва, 2000. – 57 с.
2. Абраменкова В. В. Методология и принципы анализа отношений ребенка в социальной психологии детства / В. В. Абраменкова // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 4. – С. 48-60.
3. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: Уч. пособ. / В. В. Абраменкова. – Москва : ПЕР СЭ, 2008. – 431 с.
5. Абсалямова К. З. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти / К. З. Абсалямова, О. Л. Луценко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія : Психологія – 2013. – № 1046. – С. 216 – 221.
6. Абсалямова К. З. Явище булінгу як деструктивний феномен у середовищі середньої школи / К. З. Абсалямова, О. Л. Луценко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія : Психологія. – 2014. – № 1095. – С. 191–197.
7. Азарова Е. С. Психологические детерминанты добровольческой деятельности / Е. С. Азарова, М. С. Яницкий // Вестник Томского гос. ун-та. – 2008. – № 306. – С. 120–125.
8. Азарова Е. С. Психологические детерминанты и эффекты добровольческой деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 19.00.01 / Е. С. Азарова. – Кемерово, 2008. – 26 с.
9. Акимова Е. В. Педагогическое волонтерство в деятельности детско-молодежных объединений : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Е. В. Акимова. – Рязань, 2006. – 20 с.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – Спб. : Питер, 2001. – 272 с.
11. Андержанова З. А. Социально-педагогическое сопровождение волонтерской деятельности воспитанников детских домов как условие стимулирования их социальной активности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / З. А. Андержанова. – Москва, 2011. – 24 с.
12. Андреев П. В. Психолого-педагогические условия развития психологической готовности дошкольников к взаимопомощи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / П. В. Андреев. – Самара, 2008. – 20 с.
13. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – №3. – С. 78 – 86.
14. Андреев Т. А. Психолого-педагогические аспекты развития эмоциональной отзывчивости детей старшего дошкольного возраста / Т. А. Андреев, О. В. Алекинова // Актуальные задачи педагогики: материалы IV междунар. науч. конф. (г. Чита, октябрь 2013 г.). – Чита: Изд-во «Молодой ученый», 2013. – С. 27–29.
15. Антоненко И. В. Доверие: социально-психологический феномен / И. В. Антоненко. – Москва: Социум; ГУУ, 2004. – 320 с.
16. Антоненко И. В. Социальная психология доверия / И. В. Антоненко // Приволжский научный вестник. – 2014. – № 11–2 (39). – С. 99–105.

17. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2002. – 558 с.
18. Астанина Н. Б. Особенности феномена доверия у несовершеннолетних правонарушителей мужского пола : автореф канд. ... психол. наук : спец. 19.00.10 / Астанина Н. Б. – Москва, 2011. – 23 с.
19. Астанина Н. Б. Развитие представлений о доверии как о психологическом феномене в зарубежной литературе / Н. Б. Астанина // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – Серия «Гуманитарные науки: Педагогика. Психология. Социальная работа. Акмеология. Ювенология. Социокинетик». – 2010. – Т.16. – С. 139–143.
20. Ахметгалеев Э. Д. Формирование профессиональной направленности будущих социальных работников в процессе участия в студенческом волонтерском движении : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Э. Д. Ахметгалеев. – Москва, 2009. – 17 с.
21. Багмет І. М. Вікові прояви альтруїзму-егоїзму та їх диференціація / І. М. Багмет // Вісник Одеського нац. ун-ту. – Серія: Психологія. – Т. 6. – 2001. – Вип. 2. – С. 16–20.
22. Багмет І. М. Гендерний прояв альтруїзму-егоїзму / І. М. Багмет // Вісник Одеського нац. ун-ту : Серія Психологія. – Т.7. – Вип. 3. – Одеса, 2002. – С. 70–77.
23. Багмет І. М. Індивідуальні та гендерні відмінності альтруїзму-егоїзму особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / І. М. Багмет. – Одеса, 2004. – 18 с.
24. Балика З. С. Понятійно–типологічний аналіз соціального поведіння : автореф. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.11 / З. С. Балика. – Саранск, 2012. – 23 с.
25. Барсукова С. А. Взаимосвязь совести и эмпатии / С. А. Барсукова // Актуальные проблемы психологии личности : Сб. ст. по матер. IV междунар. науч.–практ. конф. – № 4. – Новосибирск : СибАК, 2010. – С. 11–15.
26. Бархаев А. Б. Социально–психологические условия вовлечения волонтеров в деятельность общественных организаций : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 19.00.05 / А. Б. Бархаев. – Москва, 2010. – 24 с.
27. Беккер Г. С. Человеческое поведение : экономический подход : избр. тр. по эконом. теории / Г. С. Беккер. – Москва : ИНФРА–М, 2004. – 784 с.
28. Бех І. Д. Дієприписи у вихованні та розвитку особистості / І. Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2013. – Вип. 17 (1). – С. 6–14.
29. Бех І. Д. Особистість у контексті орієнтирів розвивального виховання / І. Д. Бех // Інноватика у вихованні. – 2015. – Вип. 1. – С. 7–13.
30. Благодійність і волонтерство – 2016 : результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] Режим доступу : dif.org.ua/.../blagodiynist-i-volonterstvo-2016-rezultati-sotsi.
31. Бойко О. П. Просоціальність: сутність і потенціал у соціально-педагогічній діяльності / О. П. Бойко // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. –

2016. –С. 140–149.
- 32.Бондаренко З. П. Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу / З. П. Бондаренко : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05. – Київ, 2008. – 23 с.
 - 33.Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – Москва : Мысль, 1988. – 301 с.
 - 34.Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве / Г. М. Бреслав. – Москва : Изд-во Педагогика. – 1990. – 144 с.
 - 35.Брессо Т. И. Социокультурные детерминанты просоциальной мотивации студентов социномических профессий : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Т. И. Брессо. – Москва. – 2013. – 25 с.
 - 36.Булах І. С. Психологічні механізми особистісного зростання підлітків Проблеми сучасної психології / І. С. Булах // Зб. наук. праць КПНУ ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2010. – Вип. 8. – С. 104–114.
 - 37.Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи / І. С. Булах. – Вінниця : Нілан-лtd, 2016. – 340 с.
 - 38.Булах І. С. Ціннісні орієнтації в контексті особистісної позиції сучасного підлітка / І. С. Булах // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2009. – Вип. 1.– С. 115–131.
 - 39.Буреломова А. С. Социально-психологические особенности ценностей современных подростков : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / А. С. Буреломова. – Москва, 2013. – 195 с.
 - 40.Былкина Н. Д. Развитие представлений детей об эмоциях в онтогенезе / Н. Д. Былкина, Д. В. Люсин // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 38–48.
 - 41.Вандышева Л. В. Формирование готовности будущих специалистов по социальной работе к волонтерской деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец.13.0008 / Л. В. Вандышева. – Самара, 2006. – 18 с.
 - 42.Вартанян В. М. Эмпатия в структуре индивидуально–психотипологических особенностей личности : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / В. М. Вартанян. – Москва, 2007. – 172 с.
 - 43.Васюк К. М. Вікові особливості егоцентричної спрямованості особистості / К. М. Васюк // Вісник Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди: Психологія. – 2012. – Вип. 44 (2). – С. 46–54.
 - 44.Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти : монографія / В. Васютинський ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Золоті ворота, 2010. – 119 с.
 - 45.Вербовская В. С. Эмоциональная отзывчивость: содержание и структура понятия / В. С. Вербовская // Вестник Нижневартковского гос. ун-та. – 2013. – № 13. – С. 74–78.
 - 46.Виговський С. Є. Емпатійна детермінація базових смислових утворень особистості юнацького віку / С. Є. Виговський // Наука і освіта. – 2012. – № 7. – С. 122–126.
 - 47.Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://contest.zu.edu.ua/.../a0f8200ae8fac0ea893beb473c055f0e>

48. Волошина В. В. Психологічні технології підготовки майбутнього психолога : автореф. дис. ... доктор. психол. наук : спец. 19.00.07 / В. В. Волошина. – Київ . – 2016. – 45 с.
49. Волченков В. С. Гетерохронность социального и личностного развития в ранней взрослости / В. С. Волченков, В. И. Слепкова // Известия Саратовского ун-та.: Нов. серия. Серия: Акмеология образования. Психология развития. – 2013. – Т. 2. – № 4 (8). – С. 341–348.
50. Вольфовська Т. Формування соціальних уявлень молоді про взаємодію в спільноті / Т. Вольфовська // Соц. психологія. – 2007. – № 2. – С. 101–112.
51. Гайворонская Т. А. Развитие эмпатии у старших дошкольников в театрализованной деятельности : метод. пособ. / Т. А. Гайворонская, В. А. Деркунская. – Москва: Центр пед. образования, 2007. – 144 с.
52. Галанина В. В. Эмоционально-смысловые аспекты выполнения нормы взаимопомощи в младшем школьном возрасте : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / В. В. Галанина. – Москва, 2003. – 198 с.
53. Герриг Р. Психология жизни / Р. Герриг, Ф. Зимбардо. – Спб : Питер, 2004. – 955 с.
54. Глебова Н. В. Особенности моральной саморегуляции современных дошкольников: сравнительно-исторический анализ / Н. В. Глебова // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. Каразіна. – Ч. 4. – 2010. – С. 19–24.
55. Глібова Н. В. Взаємозв'язок розвитку емоційної сфери та моральної саморегуляції / Н. В. Глібова // Вісник Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди : Психологія. – 2012. – Вип. 43 (1). – С. 54–61.
56. Голубева Е. В. Модели поведения младших школьников в ситуации морального выбора / Е. В. Голубева // Вестник Ставропольского гос. ун-та. – 2007. – № 50. – С. 29–37
57. Голубева Е. В. Моральное сознание учащейся молодежи: структура, динамика , типология / Е. В. Голубева // Сб. научных трудов по материалам междунар. научно-практ. конф. «Сучасні напрямки теоретичних і прикладних досліджень 2011». – Одесса : Черноморье, 2011. – С. 54-60.
58. Голубева Е. В. Факторы экономического поведения в ситуациях психологической игры / Е. В. Голубева [Электронный ресурс]: Режим доступа <https://sites.google.com/site/konfer/Home/1-sekcia/golubeva-4>
59. Гольцова Т. В. Особенности альтруистических представлений детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец 19.00.07 / Т. В. Гольцова. – Орел, 2004. – 21 с.
60. Гошовська Д. Самоакцептація як ціннісний пріоритет у формуванні моральної самооцінки дівчаток-підлітків із різних навчальних закладів (факторний аналіз) / Д. Гошовська // Молодь і ринок. – 2007. – № 8 (32). – С. 45–52.
61. Григорьев И. Н. Социально-культурные условия формирования гражданской активности молодежи в процессе волонтерской деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец 13.00.05 / И. Н. Григорьев. – Тамбов, 2009. – 20 с.
62. Григорьева М. В. Динамика адаптационных феноменов в образовательной среде школы: системно-диахронический подход / М. В. Григорьева // Межвуз. сб. науч. тр. / под ред. М. В. Григорьевой. – Саратов: Изд-во «Научная книга»,

- 2012 – Вып. 5. – С.8-11
63. Грищенко Н. А. Просоціальний напрямок сучасного виховання студентської молоді в межах особистісно-соціального підходу / Н. А. Грищенко // Соц. педагогіка. – 2009. – № 1. – С. 39–46.
 64. Грищенко Н. А. Формування просоціальних особистісних смислів студентської молоді у позанавчальній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 / Н. А. Грищенко. – Луганськ. – 2009. – 24 с.
 65. Грозьян Н. Ф. Фразеологічна мікросистема «просоціальна поведінка людини»: ідеографічний і семантичний аспекти / Н. Ф. Грозьян, Т. И. Прудникова // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 53. – С. 12–16.
 66. Грувер Н. В. Аналитический обзор диссертационных исследований добровольческой (волонтерской) деятельности в учреждениях высшего образования / Н. В. Грувер // Научное обозрение. Педагогические науки. – 2017. – № 1. – С. 77–87.
 67. Гулевич О. А. Индивидуальная помощь: когда и почему люди помогают друг другу? / О. А. Гулевич, Н. Ю. Амелина, О. В. Корсун // Психологические исследования нравственности. – Москва: Институт психологии РАН, 2013. – С. 71–97.
 68. Даль Л. В. Развитие готовности студентов к социально-педагогическому проектированию в процессе профессионально ориентированной волонтерской деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 / Л. В. Даль. – Арзамас, 2012. – 23 с.
 69. Данілова Л. В. Критерії та показники сформованості милосердя у студентів вузу // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2014. – № 2 (11). – С. 29-32.
 70. Даудова Д. М. Эмпатия как механизм профессионального саморазвития будущих педагогов : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец 19.00.07 / Д. М . Даудова. – Махачкала, 2005. – 21 с.
 71. Деркунская В. А. Воспитываем, обучаем, развиваем дошкольников в игре / В. А. Деркунская. – Москва : Пед. общество России, 2006. – 128 с.
 72. Джус К. Я. Феномен альтруизма в структуре направленности личности психолога / К. Я. Джус, А. Г. Портнова // Ползуновский вестник. – 2006. – № 3 . – С. 60 – 63.
 73. Драченко В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків засобами творів світової художньої культури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13 .00.07 / В. В. Драченко. – Київ, 2008. – 18 с.
 74. Дроздов О. Ю. Феномен третирування у школі: шляхи вирішення проблеми / О Ю. Дроздов // Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : методичні рекомендації [О. Ю. Дроздов, Л. В. Живолуп, О. В. Ніжинська, Я. В . Сухенко]; за ред. Я. В. Сухенко. – Полтава: ПОІППО, 2011. – С. 11–15.
 75. Дубровська Є. Результати діяльності проекту «Попередження насильства в школі» та аналіз змін, що відбулися у сприйнятті проблеми за час впровадження проекту / Є. Дубровська, М. Ясеновська, М. Алексеєнко, М. Дендебера. – Київ, 2012. – 47 с.

76. Егорова М. С. Развитие как предмет психогенетики / М. С. Егорова // Вестник Мросковского ун-та. – Серия 14. Психология. – 2007. – № 3. – С. 57–68.
77. Ермолова Т. В. Буллинг как групповой феномен: результаты исследования буллинга в Финляндии и скандинавских странах за последние 20 лет (1994–2014) / Т. В. Ермолова, Н. В. Савицкая [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. – 2015. – Том 4. – № 1. С. 65–90. – Режим доступа : URL: <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76177.shtml>
78. Журавлева Л. А. Связь общительности личности и доверия к людям : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Л. А. Журавлева. – Москва, 2004. – 19 с.
79. Журавльова Л. П. Емпатія та особистісне зростання в акмеогенезі / Л. П. Журавльова // Наука і освіта. – 2014. – № 5. – С.134–141.
80. Журавльова Л. П. Онтогенетична динаміка емоційних механізмів емпатії / Л. П. Журавльова // Наука і освіта. – 2009. – № 9. – С. 30–33.
81. Журавльова Л. П. Психологічні основи розвитку емпатії людини : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Л. П. Журавльова. – Одеса, 2008. – 48 с.
82. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія / Л. П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007. – 328 с.
83. Заїка Є. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання / Є. Заїка, О. Зімовін // Психологія і суспільство. – 2014. – №2. – С. 90–97.
84. Зак П. Нейробиологія доверія / П. Зак // В мире науки. – 2008. – № 8. – С. 52–58.
85. Закон України «Про волонтерську діяльність» // Відомості Верховної Ради України (ВВР) [Электронный ресурс]. – 2011. – № 42, ст. 435. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.
86. Игнацкая О. Е. Развитие просоциальной направленности личности в онтогенезе / О. Е. Игнацкая // Зб. наук. прац Академії паслядыпломнай адукацыі. – Вып. 10. – Мінск : АПА, 2012. – С. 197 – 211.
87. Измерение интеллекта детей: пособ. для практического психолога / под ред. Ю. З. Гильбуха. – Київ : РАПО «Укрвузполитграф», 1992. – 133 с.
88. Изотова Е. И. Динамика эмоционального развития современных дошкольников / Е. И. Изотова // Мир психологии. – 2015. – № 1 (81). – С. 65–77.
89. Изотова Е. И. Когнитивные и поведенческие репрезентации эмпатии в дошкольном и младшем школьном возрасте [Электронный ресурс] / Е. И. Изотова // Психологические исследования : электрон. науч. журн. – 2011. – № 5 (19): <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n5-19/545-izotova19.html>
90. Изотова Е. И. Эмоциональное развитие детей и подростков: закономерности и инварианты: монография / Е. И. Изотова. – Москва: МПГУ. – 2014. – 236 с.
91. Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2013. – 304 с.
92. Іваненко Л. В. Милосердя як складова цивілізаційного архетипу сучасного школяра / Л. В. Іваненко // Вісник Чернігівського національного пед. ун-ту. – Вип. 115. – Серія «Педагогічні науки». – Чернігів, 2014. – С. 88–91.
93. Кайріс О. Д. Розвиток емпатії у професійному становленні студентів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00. 07 / О. Д. Кайріс. – Київ, 2002. – 19 с.

94. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості / З. Карпенко – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2009. – 510 с.
95. Катунин Д. Б. Половозрастные и гендерные особенности тенденции к манипулятивному поведению : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Д. Б. Катунин. – СПб., 2005. – 249 с.
96. Кизима І. Насильство в учнівському середовищі: дані соціологічних досліджень / І. Кизима // Дитинство без насильства : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дитини : Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 квітня 2014 року). – Тернопіль, 2014. – С. 186–188.
97. Кириченко В. І. Сучасні підходи до формування просоціальної поведінки учнів / В. І. Кириченко // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал. – 2014. – С. 84–86.
98. Кіричевська Е. В. Стратегії подолання старшокласниками проявів агресії однолітків у міжособистісній взаємодії : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Е. В. Кіричевська. – Київ, 2009. – 22 с.
99. Кіричевська Е. В. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: стратегії подолання / Е. В. Кіричевська // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 8. – С. 4 – 10.
100. Ковальова Ю. В.
Особенности просоциального поведения студентов азербайджанского, белорусского и русского этносов во взаимосвязи с индивидуальными ценностями : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Ю. В. Ковальова. – Смоленск, 2016. – 261 с.
101. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / І. М. Коган. – Київ, 2005. – 24 с.
102. Когнитивная психология / под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. – Москва : ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
103. Когутяк Н. М. Уявлення про чуже психічне як компонент соціальної компетентності дошкільників / Н. М. Когутяк // Наук. вісник Херсонського держ. у-ту. – Серія: Психологічні науки. – Вип 4. – Херсон, 2015. – С. 71–75.
104. Коломієць Т. В. Емпатійна детермінація емоційних проявів міжособистісної взаємодії у юнацькому віці / Т. В. Коломієць // Наука і освіта. – 2013. – № 7. – С. 155–160.
105. Конвисарева Л. П. Волонтерское движение как фактор развития социальной активности молодежи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 / Л. П. Конвисарева. – Кострома, 2006. – 22 с.
106. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / О. Л. Кононко. – Київ, 2001. – 37 с.
107. Корчакова Н. В. Диспозиційні основи просоціальності / Н. В. Корчакова // Психологія: реальність і перспективи : Зб. наук. праць Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Вип. 4. – Рівне, РДГУ, 2015. – С. 124-129.
108. Корчакова Н. В. Когнітивні основи розвитку просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-

- Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 30. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 305-315.
109. Корчакова Н. В. Когнитивные аспекты просоциального поведения личности / Н. В. Корчакова // Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід: матеріали II Міжнародної науково-практ. конф. – Харків : Вид-во «Діса плюс», 2015. – С. 49-50.
 110. Корчакова Н. В. Просоціальність особистості : становлення і розвиток: монографія / Н. В. Корчакова. – Рівне, Волинські обереги, 2017. – 440 с.
 111. Корчакова Н. В. Психологічні особливості особистісної самопрезентації в молодшому шкільному віці : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. В. Корчакова. – Ів.-Франківськ, 2004. – 207 с.
 112. Корчакова Н. В. Репрезентація у свідомості дитини стильових характеристик поведінки у публічних ситуаціях / Н. В. Корчакова // Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: монографія / під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Рівне : Волинські обереги. – 2009. – С. 197–213.
 113. Корчакова Н. В. Розвиток здатності до відчуження матеріального ресурсу як лінія просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Київ, 2015. – Т. XI. – Вип. 15. – С. 189-197.
 114. Корчакова Н. В. Траєкторія вікового розвитку просоціальної поведінки / Н. В. Корчакова // Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. – Серія «Психологічні науки». – Вип. 4. – 2015, Херсон, ХДУ. – С. 76-80.
 115. Корчакова Н. В. Усвідомлення дітьми самопрезентаційної стратегії / Н. В. Корчакова // Філософія, соціологія, психологія : Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2003. – № 8, Ч. 2. – С. 72–81.
 116. Кротенко В. І. Психологічні особливості емпатії підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / В. І. Кротенко. – Київ, 2001. – 19 с.
 117. Круглова Н. А. Особенности осознания семьи у детей с девиантным поведением : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. – Москва, 2006. – 26 с.
 118. Кузьменко В. У. Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років / В. У. Кузьменко : автореф. дис. ... д. психол. наук : спец. 19.00.07 / – Київ, 2006. – 31 с.
 119. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років / В. У. Кузьменко. – Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 354 с.
 120. Куликов Л. Психология личности в трудах отечественных психологов / Л. Куликов. – СПб.: Питер. – 2009 с.
 121. Кульчицька О. І. Розвиток почуттів і емоцій у дітей раннього та дошкільного віку : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / О. І. Кульчицька. – Київ, 1996. – 49 с.

122. Купрейченко А. Б. Нравственное самоопределение молодежи / А. Б. Купрейченко, А. Е. Воробьева. – Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – 480 с.
123. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 560 с.
124. Кухтова Н. В. Адаптация методики «Измерение просоциальных тенденций» (Г. Карло, Б. А. Рэндалл) / Н. В. Кухтова // Вестн. Гродн. гос. ун-та Янки Купалы. – Серия «Философия. Педагогика. Психология». – 2011. – № 2 (113). – С. 102 – 107.
125. Кухтова Н. В. Просоциальное поведение специалистов, ориентированных на оказание помощи: теоретические основы и методики. Метод. реком. / Н. В. Кухтова, Н. В. Домарацкая. – Витебск : Изд-во УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2011. – 49 с.
126. Кухтова Н. В. Содержательные и динамические характеристики личности школьников подросткового возраста с просоциальной направленностью: монография / Н. В. Кухтова. – Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2010. – 206 с.
127. Лаверычева И. Г. Альтруизм и эгоизм как основа нравственной определенности / И. Г. Лаверычева // Вестник СПб. ун-та. – Серия 6. : Философия, политология, социология, психология и право. – 2008. – Вып. 1. – С. 196–208.
128. Лаверычева И. Г. Альтруизм и эгоизм с естественнонаучной точки зрения / И. Г. Лаверычева // Междисциплинарный научный и прикладной журнал «Биосфера». – 2016. – Т. 8. – № 3. – С. 338–361.
129. Лаверычева И. Г. Философские и естественнонаучные основания теории эгоизма и альтруизма : автореф. дис. ... канд. философ. наук: спец. 09.00.13 / И. Г. Лаверычева. – Санкт-Петербург, 2009. – 24 с.
130. Лапина Н. Л. Генезис морального суждения : автореф. дис. ... канд. философ. наук : спец. 09.00.05 / Н. Л. Лапина. – Санкт-Петербург. – 2000. – 20 с.
131. Лаптева Ю. А. Содержательные характеристики эмоционального развития ребенка дошкольного возраста / Ю. А. Лаптева, И. С. Морозова // Вестник Кемеровского ун-та. – 2016. – №3. – С. 45–50.
132. Левит Л. З. Счастье, эгоизм, альтруизм: парадоксы взаимодействия / Л. З. Левит // Психология. Социология. Педагогика. – 2012. – №7. – С. 10 – 19.
133. Левит Л. З. Эгоизм и альтруизм «антогонисты» или «братья» / Л. З. Левит, Е. З. Шевалдышева // Вестник Челябинского гос. ун-та: Образование и здравоохранение. – Вып. 3. – 2014. – С. 62–78.
134. Левит Л. З. Эгоизм как системное понятие и его роль в достижении счастья / Л. З. Левит // Горизонты образования. – 2013. – № 1. – С. 22 –35.
135. Левит Л. З. Эгоистическая мотивация: экспериментальные результаты и теоретический дискурс / Л. З. Левит // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2016. – Том 22. – С. 48–55.
136. Леонова Е. И. Формирование социальной активности студентов в процессе социокультурной деятельности: новые парадигмы, интернационализация, образовательный перенос / Е. И. Леонова // Образование и саморазвитие. –

2011. – № 4 (26). – С. 41–48.
137. Лучків В. З. Онтогенетична динаміка асертивності в юнацькому віці / В. З. Лучків // Теоретичні і прикладні проблеми психології: Зб. наук. праць. – №3 (38). – 2015. – С. 478 – 486.
138. Люсин Д. В. Способность к пониманию эмоций: Психометрический и когнитивный аспекты / Д. В. Люсин // Социальное познание в эпоху быстрых политических и экономических перемен / под. ред. Г. А. Емельянов. – Москва : Смысл, 2000. – С. 29–35.
139. Лях Т. Л. Виды мотивации к волонтерской деятельности / Т. Л. Лях // Весник Запорожского нац. ун-та. – 2011. – № 2 (15). – С. 37 – 38.
140. Лях Т. Л. Соціально-педагогічна діяльність студентських волонтерських груп : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / Т. Л. Лях. – Луганськ, 2009. – 22 с.
141. Мазур Ю. О. Социально-психологический тренинг личностного роста как средство развития просоциального поведения : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Ю. О. Мазур. – Ярославль, 2008. – 213 с.
142. Мазур Ю. О. Тренинг личностного роста как средство развития просоциального поведения / Ю. О. Мазур // Человеческий фактор: социальный психолог. – 2008. – № 2. – С. 122–128.
143. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер, 2007. – 794 с.
144. Максименка С.Д Генетична психологія особистості: психічний розвиток і навчання / С. Д. Максименка // Проблеми сучасної психології. – 2016. – Вип. 31. – С. 7-19.
145. Маленький альтруист: учимся вместе творить добро / под ред. К. Кару; пер. с эст. Юлии Митрофановой. – Тарту, 2010. – 107 с.
146. Мангутова И. В. Психолого-педагогические условия развития альтруизма у детей старшего подросткового возраста : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / И. В. Мангутова. – Нижний Новгород, 2007. – 25 с.
147. Матюх Т. М. Емпатія як трансестетичний феномен : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.08 / Т. М. Матюх. – Київ, 2016. – 23 с.
148. Менеджмент волонтерських груп від А до Я : навч.-метод. посіб. / За ред. Т. Л. Лях. – Київ, Ворсо–04, 2012. – 288 с.
149. Митрофаненко В. В. Реализация педагогического потенциала студенческого социального добровольчества в профессиональной подготовке специалистов социальной работы : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец.13.00.08 / В. В. Митрофаненко. – Ставрополь, 2004. – 21 с.
150. Митрохина О. В. Подготовка несовершеннолетних к волонтерской деятельности по профилактике безнадзорности сверстников : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец.13.00.02 / О. В. Митрохина. – Москва, 2004. – 18 с.
151. Міхеєва О. І. Педагогічна діагностика особливостей емпатії на ранніх етапах соціалізації особистості / О. І. Міхеєва // Дошкільна освіта. – 2010. – № 1. – С. 29–35.
152. Моисеева А. А. Альтруистическая направленность личности и ее формирование в семье : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец.19.00.05 / А. А. Моисеева. – СПб., 2007. – 20 с.

153. Молчанов С. В. Мораль справедливости и мораль заботы: зарубежные и отечественные подходы к моральному развитию / С. В. Молчанов // Вестник Московского ун-та. – Серия 14. Психология. – 2011. – № 2. – С. 59–72.
154. Молчанов С. В. Развитие морально-ценностной ориентации личности как функция социальной ситуации развития в подростковом и юношеском возрасте : автореф. канд. ... психол. наук : спец. 19.00.07 / С. В. Молчанов. – Москва, 2005. – 24 с.
155. Молчанов С. В. Структура морального поведения в концепции Дж. Реста: проблемы и методы исследования / С. В. Молчанов // Психология и школа. – 2005. – № 1. – С. 111–133.
156. Молчанов С. В. Условия и факторы решения моральных дилем в подростковом возрасте / С. В. Молчанов // Национальный психологический журнал. – 2014. – № 4 (16). – С. 42–51
157. Моров А. В. Социально-педагогическая деятельность волонтеров зарубежных неправительственных организаций по профилактике девиантного поведения подростков : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / А. В. Моров. – Москва, 2004. – 20 с.
158. Москаленко В. В. Соціалізація особистості / В. В. Москаленко. – Київ: «Фенікс», 2013. – 540 с.
159. Муздыбаев К. Эгоизм личности / К. Муздыбаев // Психологический журнал . – 2000. – № 2. – С. 27–39
160. Наконечна М. М. Психологічні умови формування здатності до допомагаючої поведінки / М. М. Наконечна та ін. // Науковий часопис: Зб. наук. праць Нац. пед. у-ту ім. М. П. Драгоманова. – 2012. – Вип. 37 (61). – С. 143 – 147.
161. Наконечна М. М. Допомога іншому як психологічний засіб розвитку особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / М. М. Наконечна. – Київ, 2009. – 19 с.
162. Наконечна М. М. Допомога іншому: психологічний аспект: монографія / М. М. Наконечна. – Київ : Вид. Дім «Слово», 2012. – 184 с.
163. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С. К. Нартова–Бочавер. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
164. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні / Є. Дубровська, М. Ясеновська, М. Алексеєнко. – Київ: Всеукраїнська громадська організація «Жіночий консорціум України», 2009. – 34 с.
165. Насиновская Е. Е. Альтруистический императив / Е. Е. Насиновская // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – Москва : Смысл, 2002. – С. 152 – 171.
166. Недошивина М. А. Социальные представления молодежи Санкт-Петербурга об альтруизме / М. А. Недошивина, А. Л. Свенцицкий // Петербургский психологический журнал. – 2014. – № 9. – С. 1–22.
167. Оленина Г. В. Социокультурные технологии оптимизации добровольческой деятельности студенческой молодежи в сфере досуга :

- автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / Г. В. Оленина. – Барнаул, 2004. – 20 с.
168. Орищенко О. А. Диференційно-психологічний аналіз емпатії : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / О. А. Орищенко. – Одеса, 2004. – 20 с.
169. Павелків Р. В. Просоціальний розвиток особистості: монографія / Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. – Рівне: Вид. О. Зень, 2013. – 384 с.
170. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: монографія / Р. В. Павелків. – Рівне, Волинські обереги, 2004. – 248 с.
171. Пасічник А. В. Розвиток етичних уявлень дітей дошкільного віку в інтерактивному театрі / А. В. Пасічник // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Вип. 11. – Київ, 2012. – С. 319–323.
172. Пасічник А. В. Розвиток етичних уявлень дітей дошкільного віку засобами художньої літератури : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / А. В. Пасічник. – Київ, 2013. – 20 с.
173. Перлз Ф. Эго, голод и агрессия / Ф. Перлз : пер. с англ. – Москва: Смысл, 2000. – 358 с.
174. Петренко М. В. Вікова специфіка предикторів, що обумовлюють просоціальну поведінку (на прикладі донорства крові) / М. В. Петренко // Вісник Харківського нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2012. Психологія. – Вип. 42. – С. 193–202.
175. Петренко М. В. К вопросу о диагностике просоциальной направленности личности / М. В. Петренко, Ж. Б. Богдан // Вісник Харківського нац. ун-ту. – Серія «Психологія». – 2013. – № 1046. – С. 102-105.
176. Петренко М. В. Психологічні особливості мотивації просоціальної поведінки в студентському віці (на прикладі ставлення до донорства крові) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / М. В. Петренко. – Харків : ХНПУ, 2012. – 18 с.
177. Подольский А. И. Психоэмоциональное благополучие современных подростков: опыт международного исследования / А. И. Подольский и др. // Вестник Московского ун-та. – Серия 14. Психология. – 2011. – № 2. – С. 9-20.
178. Подольский Д. А. Особенности альтруистической позиции в подростковом возрасте : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Д. А. Подольский. – Москва, 2006. – 27 с.
179. Порваткина О. В. Психологические условия формирования эмпатических действий у подростков : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / О. В. Порваткина. – Балашов, 2002. – 154 с.
180. Просоциальное поведение мигрантов и принимающего населения в условиях межкультурного взаимодействия : монографія / Н. В. Кухтова, В. В. Гриценко, Н. В. Молчанова, Ю. В. Ковалева / под ред. Н. В. Кухтовой. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2014. – 160 с.
181. Прядеин В. П. Психодиагностика личности: Избр. психол. тесты: Практикум / В. П. Прядеин. – Сургут : Сургутский гос. пед. ун-т, 2014. – 215 с.
182. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія / М. Й. Боришевський, О. В. Шевченко, Н. Д. Володарська та ін.:

- За ред. М. Й. Боришевського. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 200 с.
183. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
184. Руслина А. О. Манипуляция общественным сознанием, макиавеллизм личности и понимание манипулятивного поведения / А. О. Руслина // Психология сознания современное состояние и перспективы: Материалы I Всерос. конф. (29 июня–1 июля 2007 г.). – Самара : Изд-во «Научно-технический центр», 2007. – С. 373–376.
185. Рябова Т. В. Структура и возрастная динамика феномена эгоцентризма у подростков и взрослых : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Т. В. Рябова. – Москва, 2001. – 265 с.
186. Рябовол Т. А. Соціально-психологічні чинники розвитку емпатії у молодших школярів загальноосвітніх навчальних закладів / Т. А. Рябовол // Молодий вчений. – 2014. – № 3 (06). – С. 97 – 100.
187. Савельев Ю. Б. Виключення та насильство : чи існує булінг в українській школі? / Ю. Савельев, Т. Салата // Наук. записки НаУКМА. – 2009. – Т. 97. – Серія : Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – С. 71–75.
188. Савчин М. В. Здатності особистості: монографія // М. Савчин. – Київ : ВЦ «Академія», 2016. – 288 с.
189. Салливан Г. Теория межличностных отношений и когнитивные теории личности / Г. Салливан, Д. Роттер, У. Мишел. – СПб : Прайм-Еврознак, 2007. – 127 с.
190. Светлова Н. В. Особенности ценностных ориентаций и нравственного самосознания учащихся средней школы / Н. В. Светлова : автореф. канд. ... психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. В. Светлова. – Москва, 2003. – 18 с.
191. Свідерська Г. М. Психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці: автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Г. М. Свідерська. – Київ, 2011. – 20 с.
192. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / М. Селигман : перев. с англ. – Москва : Изд-во «София», 2006. – 368 с.
193. Сергейко С. А. Распространенность эгоизма среди младших школьников [Электронный ресурс] / С. А. Сергейко, О. А. Гресь. – Режим доступа: www.lib.grsu.by/library/data/resources/catalog/156416-330887.pdf.
194. Сикорская Л. Е. Педагогический потенциал добровольческой деятельности в социализации студенческой молодежи : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Л. Е. Сикорская. – Елец, 2011. – 41 с.
195. Сичевський А. С. Психологічні особливості емоційного компонента емпатії у пубертатному періоді : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / А. С. Сичевський. – Київ, 2004. – 22 с.
196. Сичевський А. С. Розвиток емпатії підлітків: Навчально-методичний посібник / А. С. Сичевський, З. В. Огороднійчук. – Київ: НПУ, 2003. – 83 с.
197. Скрипкина Т. П. Психология доверия: Учеб. пособ. / Т. П. Скрипкина. – Москва : Изд. центр «Академия», 2000. – 264 с.

198. Славинская И. С. Психологический портрет нравственно-ориентированной личности в юношеском возрасте / И. С. Славинская // Современные исследования социальных проблем [Электронный журнал], № 3 (47), 2015. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskii-portret-nravstvenno-orientirovannoy-lichnosti-v-yunosheskom-vozraste>
199. Славинская И. С. Разработка методики диагностики нравственных ориентаций / И. С. Славинская, А. Д. Наследов, М. Я. Дворецкая // Современные исследования социальных проблем. – 2015. – №1. – С. 3–26.
200. Смольникова Л. В. Ценностно-потребностная сфера личности старших подростков, склонных к агрессивному и просоциальному поведению : дис. канд. ... психол. наук : 19.00.01 / Л. В. Смольникова. – Томск, 2006. – 174 с.
201. Смутьсон М. Л. Дослідження ментальної картини світу засобами нарративізації / М. Л. Смутьсон // Актуальні проблеми психології: психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 25–35.
202. Смутьсон М. Л. Специфіка ментальної моделі світу в старості / М. Л. Смутьсон // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Київ, 2006. – Вип. 13 (16). – С. 139–155.
203. Соболев С. И. Концепция просоциального поведения З. Линдерберга [Электронный ресурс] / С. И. Соболев, Л. Н. Тарасова. – Режим доступа: <http://sibac.info/index.php/2009-07-01-10-21-16/5183-2012-12-06-17-45-19>
204. Спасибенко С. Г. Проблема социализации пожилых и старых людей / С. Г. Спасибенко // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – №2. – С. 129–149.
205. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності : монографія / Л. М. Співак ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Рута, 2015. – 299 с.
206. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці / С. О. Ставицька. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «Поліграф плюс», 2011. – 727 с.
207. Становлення внутрішньої картини світу дошкільника: монографія / [Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, О. О. Вовчик-Блакитна та ін.]; за ред. Т. О. Піроженко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 236 с.
208. Старостин В. П. Сострадание как социально-философский феномен : автореф. дис. ... канд. философ. наук / В. П. Старостин. – Якутск, 2008. – 22 с.
209. Стецько І. І. Виховання альтруїзму у старшокласників : автореф. дис ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / І. І. Стецько. – Київ, 2011. – 19 с.
210. Татенко В. О. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.
211. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – Київ : Либідь, 2003. – 376 с.
212. Троицкая Е. А. Влияние условий раздельного обучения на развитие эмпатии у школьников подросткового и юношеского возраста : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Е. А. Троицкая. – Москва, 2012. – 257 с.

213. Троицкая Е. А. Особенности разработки методики исследования структурных компонентов эмпатии / Е. А. Троицкая // Вестник Московского гос. лингв. у-та. – 2012. – Вып. № 7, (640). – С. 144–157.
214. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу: монографія / В. І. Кириченко, О. О. Єжова, В. Б. Нечерда, Т. В. Тарасова; заг. ред. В. І. Кириченко. – Тернопіль: ТзОВ «Терно–граф», 2016. – 244 с.
215. Хвостов А. А. Онтогенез морального сознания: от подростков до студенческой молодежи / А. А. Хвостов // Развитие личности. – 2012. – № 3. – С. 75–100.
216. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
217. Хомич О. Л. Інформаційно-комунікаційні технології як засіб формування просоціальної поведінки учнів / О. Л. Хомич // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання НАПН України. – Київ, 2016. – Вип. 20, кн. 2 – С. 286–296.
218. Цуканов Б. И. Время в психике человека : монография. – Одесса: Астропринт, 1999. – 220 с.
219. Чалдини Р. Социальная психология. Пойми других, чтобы понять себя! Агрессия / Р. Чалдини, Д. Кенрик, С. Нейберг. – СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2002. – 336 с.
220. Чепелева Н. В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – Т. 2. Психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 3–13.
221. Шагурова А. А. Социально-психологическая готовность молодежи к волонтерской деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / А. А. Шагурова. – Москва, 2013. – 26 с.
222. Шамионов Р. М. О некоторых эффектах социализации личности в контексте системно-диахронического похода / Р. М. Шамионов // Современные проблемы науки и образования [Электронный ресурс]. – 2014. – № 4. – Режим доступа: URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14305>
223. Шарыпин А. В. Волонтерское движение студентов: стоки и современность / А. В. Шарыпин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sisp.nkras.ru/e-en/issues/2010/04/33.pdf>
224. Шеффэр Д. Дети и подростки. Психология развития. – 6-е изд. / Д. Шеффэр. – СПб. : Питер, 2003. – 976 с.
225. Шишова О. М. Психолого-педагогічні засоби розвитку соціальної компетентності дошкільників / О. М. Шишова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – Вип. 15. – С. 168-174.
226. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Э. Шостром. – Москва, 2003. – 116 с.
227. Щанина Е. В. Социальная активность пожилых людей в современном российском обществе (регион. аспект) : дисс. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Е.

- В. Щанина. – Пенза, 2006. – 160 с.
228. Щанина Е. В. Фактори соціальної активності старшого покоління / Е. В. Щанина // *Общественные науки. Социология.* – 2009. – № 2 (10). – С. 57–67.
229. Щетинина А. М. Диагностика социального развития ребенка: Учебно-методическое пособие / Щетинина А. М. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. – 88 с.
230. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон : Изд. 2-е, перераб. и доп. / пер. с англ. – СПб. : Летний сад. Речь, 2000. – 416 с.
231. Юнг Н. В. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій старших підлітків, груп підвищеної психологічної уваги : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. В. Юнг. – Одеса, 2006. – 16 с.
232. ЮНЕСКО Дорожня карта для реалізації Глобального Плану Дій з освіти для сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Париж, 2014. – 42 с. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?>
233. Юрченко И. В. Институционализации волонтерского движения в Украине : автореф. дисс. ... канд. социолог. наук : спец. 22.00.03 / И. В. Юрченко. – Киев, 2009. – 24 с.
234. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция. – 2-е расширенное изд. / В. А. Ядов. – Москва : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.
235. Abdullahi I. A. Gender Differences in Prosocial Behaviour / I. A. Abdullahi, Dr. P. Kumar // *The International Journal of Indian Psychology.* – 2016. – Vol. 3, Is. 4. – No. 56. – P. 171 – 175.
236. Abrams D. Children's prosocial behavioural intentions towards outgroup members / D. Abrams, J. Van de Vyver, J. Pelletie, L. Cameron // *British Journal Develop. Psychology.* – 2015. – Vol. 33, Is. 3. – P. 277 – 294.
237. Acar I. H. Predictors of Preschool Children's Peer Interactions: Temperament and Prosocial Behavior / I. H. Acar // *Theses and Dissertations from the College of Education and Human Sciences.* – Lincoln: Nebraska, 2013. – 87 p.
238. Afolabi O. A. Psychosocial Predictors of Prosocial Behaviour among A Sample of Nigerian Undergraduates / O. A. Afolabi // *European Scientific Journal.* – 2014. – Vol. 10. – No. 2. – P. 241 – 266.
239. Alessandri G. Prosociality During the Transition From Late Adolescence to Young Adulthood: The Role of Effortful Control and Ego-Resiliency / G. Alessandri, B. P. L. Kanacri, N. Eisenberg [et al.] // *Persociality and Social Psychology Bulletin.* – 2014. – Vol. 40 (11). – P. 1451 – 1465.
240. Alessandri G. Reciprocal relations among self-efficacy beliefs and prosociality across time / G. Alessandri, G. V. Caprara, N. Eisenberg, P. Steca // *Journal of Personality.* – 2009. – Vol. 77. – P. 1229 – 1259.
241. Almas I. Fairness and the Development of Inequality Acceptance / I. Almas, A. W. Cappelen, E. O. Sorensen, B. Tungodden // *Science.* – 2010. – Vol. 328. – P. 1176 – 1178.
242. Andreou E. The relationship of academic and social cognition to behaviour in bullying situations among Greek primary school children / E. Andreou, P. Metallidou // *Educational Psychology.* – 2004. – Vol. 24. – P. 27 – 41.

243. Anik L. Feeling Good about Giving: The Benefits (and Costs) of Self-Interested Charitable Behavior / L. Anik, L. B. Aknin, M. I. Norton, E. W. Dunn // Harvard Business School Working Paper. – 2009. – No 10. – 22 p.
244. Arnold N. Understanding the Relationship Between Parenting and Children's Prosocial Motivation / N. Arnold. – Toronto : University of Toronto, 2014. – 35 p.
245. Atkins R. The Association of Childhood Personality Type With Volunteering During Adolescence / R. Atkins, D. Hart, T. M. Donnelly // Merrill-Palmer Quarterly. – 2005. – Vol. 51, Nu 2. – P. 145 – 162.
246. Auné S. E. La conducta prosocial: Estado actual de la investigación / S. E Auné, D. Blum, F. J. P. Abal [et al.] // Perspectivas en psicología. – Vol. 11. – N° 2. – 2014. – P. 21 – 33.
247. Aydinli A. Helping and Volunteering across Cultures: Determinants of Prosocial Behavior / A. Aydinli, M. Bender, A. Chasiotis // Determinants of Prosocial Behavior. Online Readings in Psychology and Culture, 2013. – Vol. 5 (3) : <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1118>
248. Babinčák P. Prosocial Tendencies Measure-Revised (PTM-R) – prva skusenost' s kratkou metodikou na meranie prosocialneho spravana // Sborník příspěvků 14. ročníku konference na téma Sociální procesy a osobnost : Člověk na cestě životem : Křižovatky a mosty. – Brno, 2011. – P. 6 – 12.
249. Bailey P. E. Empathy and social functioning in late adulthood / P. E. Bailey, J.D. Henry, W Hippel // Aging Ment Health. – 2008.– Vol. 12 (4). – P. 499. – 503.
250. Bandstra N. F. The behavioural expression of empathy to others' pain versus others' sadness in young children / N. F. Bandstra, C. T. Chambers, P. J. McGrath, C. Moore // Pain. – 2011. – Vol. 152. – P. 1074. – 1082.
251. Bang H. “Why Isn't There a Cure?” Emerging Empathy and Prosocial Behaviors Among Middle Childhood Children Responding to Real-World Issue Lessons / H. Bang // Mid-Western Educational Researcher. – 2013. – Vol. 25, Is. 4. – P. 1 – 18.
252. Barclay P. The Evolutionary Psychology of Human Prosociality: Adaptations, Byproducts, and Mistakes / P. Barclay, M. Vugt // Prosocial Behavior at the Micro-Level. – 2014. – Vol. 12. – P. 37 – 56.
253. Barr J. J. Adolescent Empathy and Prosocial Behavior in the Multidimensional Context of School Culture / J. J. Barr, A. Higgins-D'Alessandro // The Journal of Genetic Psychology. – 2007. – Vol. 168 (3). –P. 231 – 250.
254. Barragan R. C. Rethinking natural altruism: Simple reciprocal interactions trigger children's benevolence / R. C. Barragan, C. S. Dweck // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2014. – Vol. 111. – no 48 – P. 17071 –17074.
255. Bateman A. Prosocial behaviour in preschool: The state of play / Amanda Bateman, Amelia Church / A. Bateman // Child. Psychology. – 2008 – Vol. 25. – No 2. – P. 19 – 28.
256. Bateman A. Responding to children's answers: questions embedded in the social context of early childhood education / A. Bateman // Early Years. – 2013. – Vol. 33 (3). – P. 275 – 288.
257. Batson C. D. Empathy-induced altruistic motivation / C. D. Daniel // Prosocial Motives, Emotions and Behavior: The Better Angels of our Nature ; M. Mikulincer and P. R. Shaver (Eds.). – Washington : DC American Psychological Association,

2010. – P. 15 – 34.
258. Baumard N. Preschoolers Are Able to Take Merit into Account When Distributing Goods / N. Baumard, O. Mascaro, C. Chevallier // *Develop. Psychology*. – 2012. – Vol. 48 (2). – P. 492 – 498.
259. Becker S. W. The heroism of women and men. / S. W. Becker, A.H. Eagly // *American Psychologist*. – 2004. – Vol. 59. – P. 163 – 178.
260. Bekkers R. Measuring altruistic behavior in surveys: The all-or-nothing dictator game / R. Bekkers // *Survey Research Methods*. – 2007. – Vol. 1, No. 3. – P. 139–144.
261. Bekkers R. Trust and volunteering: Selection or causation? Evidence from a four year panel study / R. Bekkers // *Political Behavior*. – 2012. – Vol. 34 (2). – P. 225–247.
262. Belacchi C. Feeling and thinking of others: affective and cognitive empathy and emotion comprehension in prosocial/hostile preschoolers / C. Belacchi, E. Farina // *Aggressive Behavior*. – 2012 – Vol. 38, Is. 2. – P. 150 – 165.
263. Belacchi C. Prosocial / hostile roles and emotion comprehension in - preschoolers / Carmen Belacchi, Eleonora Farina // *Aggressive Behavior*. – Vol. 36, Is. 6, 2010. – P. 371 – 389.
264. Benenson J. F. Children's altruistic behavior in the dictator game / J. F. Benenson, J. Pascoe, N. Radmore // *Evolution and Human Behavior*. – 2007. – Vol . 28. – P. 168 – 175.
265. Ben-Ner A. Reciprocity in a two-part dictator game / A. Ben-Ner, L. Putterman , F. Kong, D. Magan // *Journal of Economic Behavior & Organization*. – 2004. – Vol. 53 (3). – P. 333 – 352.
266. Bereczkei T. Personality and situational factors differently influence high Mach and low Mach persons' decisions in a social dilemma game / T. Bereczkei, A. Czibor // *Personality and Individual Differences*. – 2014. – Vol. 64. – P. 168 – 173.
267. Bereczkei T. The presence of others, prosocial traits, machiavellianism / T. Bereczkei, B. Birkas, Z. Kerekes // *Social Psychology*. – 2010. – Vol. 41. – P. 238–245.
268. Beutel A. M. Gender and Prosocial Values During Adolescence: a Research Note / A. M. Beutel, M. K. Johnson // *The Sociological Quarterly*. – Vol. 45 (2). – P. 379 – 393.
269. Bierhoff H.–W. Soziale Verantwortung und Eigenverantwortung / H.–W. Bierhoff // *Selbst und soziale Kognition; Bierhoff & D. Frey (Hrsg.)*. – Göttingen : Hogrefe, 2016. – S. 303 – 333.
270. Bischof-Köhler D. Empathy and self-recognition in phylogenetic and ontogenetic perspective / D. Bischof-Köhler // *Emotion Review*. – 2012. – Vol. 4. – P. 40–48.
271. Bischof-Köhler D. Soziale Entwicklung in Kindheit und Jugend Bindung, Empathie, Theory of Mind / D. Bischof-Köhler. – Kohlhammer, Stuttgart, 2011. – 484 p.
272. Bierhoff H.–W. Altruistic Personality in the Context of the Empathy–Altruism Hypothesis / H.–W. Bierhoff, E. Rohmann // *European Journal of Personality*. – 2004. – Vol. 18 – P. 351–365.
273. Bierhoff H.–W. Entwicklung eines Fragebogens zur Messung von Eigenverantwortung // *Zeitschrift für Personalpsychologie* / H.–W. Bierhoff, J.

- Wegge, T. Bipp [et. al.]. – 2005. – Vol. 4 (1). – P. 4–18.
274. Blake P. R. Possession is not always the law: With age preschoolers increasingly use verbal information to identify who owns what / P. R. Blake, P. A. Ganea, P. L. Harris // *Journal of Experimental Child Psychology*. – 2012. – Vol. 113. – P. 259–272.
275. Blake P. R. “I had so much it didn’t seem fair”: Eight-year-olds reject two forms of inequity / P. R. Blake, K. McAuliffe // *Cognition*. – 2011. – Vol. 120. – P. 215–224.
276. Blake P. R. Children's understanding of ownership transfers / P. R. Blake, P. L. Harris // *Cognitive Develop.* – 2009. – Vol. 24. – P. 133–145.
277. Blake P. R. Currency value moderates equity preference among young children / P. R. Blake, D. G. Randb // *Evolution and Human Behavior*. – 2010. – Vol. 31 – P. 210–218.
278. Blake P. R. Prosocial Norms in the Classroom: The Role of Self-regulation in Following Norms of Giving / P. R. Blake, M. Piovesan, N. Montinari [et al.] // *Journal of Economic Behavior & Organization*. – 2015. – Vol. 115. – P. 18–29.
279. Blake P. R. The ontogeny of fairness in seven societies / P. R. Blake, K. McAuliffe, J. Corbit, T. C. Callaghan [et al.] // *Nature*. – 2015. – Vol. 528. – Nu. 7581. – P. 258–261.
280. Blasi A. Moral functioning: Moral understanding and personality / A. Blasi / *Moral development, self, and identity*; D. K. Lapsley & D. Narvaez (Eds.). – London : Psychology Press, 2004. – P. 335–348.
281. Boxer P. Is it Bad to be Good? An Exploration of Aggressive and Prosocial Behavior Subtypes in Adolescence / P. Boxer, M. S. Tisak, S. E. Goldstein // *Journal of Youth and Adolescence*. – 2004. – Vol. 33, No. 2. – P. 91–100.
282. Brandtstädter J. W. Final decenterations: Personal goals, rationality perspectives, and the awareness of life’s finitude / J. Brandtstädter K. Rothermund, D. Krantz, W. Kühn // *European Psychologist*. – 2010. – Vol. 15. – P. 152–163.
283. Brown S. Charitable Behaviour and the Big Five Personality Traits: Evidence from UK Panel Data / S. Brown, K. Taylor. – 2015. – 35 c. https://www.sheffield.ac.uk/polopoly_fs/1.480008!/file/paper_2015017.pdf
284. Brownell C. A. Becoming a Social Partner with Peers: Cooperation and Social Understanding in one- and two-year-olds / C. A. Brownell, G. B. Ramani, S. Zerwas // *Child. Develop.* – 2006. – Vol. 77 (4). – P. 803–821.
285. Brownell C. A. Converging developments in prosocial behavior and self-other understanding in the second year of life: The second social-cognitive revolution / C. A. Brownell, M. Svetlova, S. Nichols // *Navigating the Social World*; M. Banaji & S. Gelman (Eds.). – New York : Oxford University Press, 2013. – P. 385–390.
286. Brownell C. A. Early Development of Prosocial Behavior: Current Perspectives / C. Brownell // *Infancy*. – 2013 – Vol. 18 (1). – P. 1–9.
287. Brownell C. A. Mine or yours? development of sharing in toddlers in relation to ownership understanding / C. A. Brownell, S. S. Iesue, S. R. Nichols, M. Svetlova // *Child. Develop.* – 2013. – Vol. 84 (3). – P. 906–920.
288. Brownell C. A. Prosocial Behavior in Infancy: The Role of Socialization / C. Brownell // *Child Develop. Perspectives*. – Vol. 10, Nu. 4. – 2016. – P. 222 – 227 :

- <https://www.psychology.pitt.edu>
289. Burkart J. M. Preschool Children Fail Primate Prosocial Game Because of Attentional Task Demands / J. M. Burkart, K. Rueth // PLOS ONE. – 2013. – Vol. 8, Is. 7. : <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0068440>
 290. Burns M. P. «I pick you»: the impact of fairness and race on infants' selection of social partners / M. P. Burns, J. A. Sommerville // Front. Psychol. – 2014. – Vol. 12 : <http://journal.frontiersin.org/Journal/10.3389/fpsyg.2014.00093>
 291. Cabrera–Darias M. E. Motivos, personalidad y bienestar subjetivo en el voluntariado / M. E. Cabrera–Darias, R. J. Marrero–Quevedo // Anales de psicología. – 2015. – Vol. 31, no. – P. 791–801.
 292. CAF World Giving Index 2016 . A global view of giving trends. – CAF America . – 2016 – 48 p. : http://www.cafamerica.org/wp-content/uploads/1950A_WGI_2016_REPORT_WEB_241016-1.pdf
 293. Calvo A. J. Variables relacionadas con la conducta prosocial en la infancia y adolescencia: personalidad, autoconcepto y género / A. J Calvo, R. González, M. C. Martorell // Infancia y Aprendizaje. – 2001. – Vol. 24. – P. 95–111.
 294. Camodeca M. Children's opinions on effective strategies to cope with bullying: the importance of bullying role and perspective / M. Camodeca, F. A. Goossens // Educational Research. – 2005. – Vol. 47, No. 1 – P. 93–105.
 295. Caprara G. V. Prosocial foundations of children's academic achievement / G. V. Caprara, C. Barbaranelli, C. Pastorelli, [et al.] // Psychol. Sci. – 2000. – Vol. 11(4). – P. 302–306.
 296. Caprara G. V. Affective and Social Self-Regulatory Efficacy Beliefs as Determinants of Positive Thinking and Happiness / G. V. Caprara, P. Steca // European Psychologist. – 2005. – Vol. 10. – P. 275–286.
 297. Caravita S C. S. Unique and Interactive Effects of Empathy and Social Status on Involvement in Bullying / S Caravita, P. Di Blasio, C. Salmivalli // Social. Develop. – Vol. 18 (1). – 2009. – P. 140–163.
 298. Card N. A. Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: a meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment / N. A. Card, B. D. Stucky, G. M. Sawalani, T. D. Little // Child. Develop. – 2008. – Vol. 79, Nu. 5. – P. 1185 – 1229.
 299. Carlo G. Parent and peer correlates of prosocial development in rural adolescents: A longitudinal study / G. Carlo, L. J. Crockett, B. A. Randall, S. C. Roesch // Journal Res. Adolesc. – 2007. – Vol. 17. – P. 301–324.
 300. Carlo G. Sociocognitive and Behavioral Correlates of a Measure of Prosocial Tendencies for Adolescents / G. Carlo, A. Hausmann, S. Christiansen, B. A. Randall // The Journal of Early Adolescence. – 2003. – Vol. 23, Is. 1. – P. 107–134.
 301. Carlo G. The development and correlates of prosocial moral behaviour / G. Carlo : M Killen, J. G. Smetana (Eds.). – 2nd ed. – New York : Psychology Press, 2014. – P. 208–234.
 302. Carlo G. The Development of a Measure of Prosocial Behaviors for Late Adolescents // G. Carlo, B. A. Randall // Published in Journal of Youth and Adolescence. – 2002. – Vol. 31 (1). – P. 31–44.

303. Carlo G. The interplay of traits and motives on volunteering: agreeableness, extraversion and prosocial value motivation / G. Carlo, M. A. Okun, G. Knight, M. R. T. Guzman // *Personality and Individual*. – 2005. – Vol. 38. – P. 1293–1305.
304. Carlo G. The longitudinal relations among dimensions of parenting styles, sympathy, prosocial moral reasoning, and prosocial behaviors / G. Carlo, M. V. Mestre, P. Samper [et al.] // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2011. – Vol. 35 (2) – P. 116–124.
305. Carlo G. The Role of Emotional Reactivity, Self-regulation, and Puberty in Adolescents' Prosocial Behaviors / G. Carlo, L. J. Crockett, J. M. Wolff; S. J. Beal // *Social. Develop.* – 2012. – Vol. 21 (4). – P. 667–685.
306. Caroli M–E. Prosocial Behavior and Moral Reasoning in Italian / M–E De Caroli, R. Falanga, E. Sagone // *Psychology and Behavioral Sciences*, 2014. – Vol. 2 (2). – P. 48–53.
307. Carpendale J. I. M. On the nature of toddlers' helping / J. I. M. Carpendale, V. A. Kettner, K. N. Audet // *Social. Development*. – 2014. – Vol. 24 (2). – P. 357–366.
308. Carreras M. R. Aggression and prosocial behaviors in social conflicts mediating the influence of cold social intelligence and affective empathy on children's social preference / M. R. Carreras, P Braza, J.M. Muñoz [et al.] // *Journal Psychol.* – 2014. – Vol. 55 (4). – P. 371–379.
309. Carstensen L. L. Socioemotional Selectivity Theory and the Regulation of Emotion in the Second Half of Life / L. L. Carstensen, H. H. Fung S. T. Charles // *Motivation and Emotion*. – 2003. – Vol. 27. – P. 103–123.
310. Caspi A. Children's behavioral styles at age 3 are linked to their adult personality traits at age 26 / A. Caspi, H. Harrington, B. Milne[et al.] // *Journal Personal*. 2003. – Vol. 71 (4). – P. 495–513.
311. Cassidy K. W. The Relationship Between Psychological Understanding and Positive Social Behaviors / K. W. Cassidy, R. S. Werner, M. Rourke [et al.] // *Social. Development*. – 2003. – Vol. 12. – P. 198–221.
312. Caviola L. Moral hypocrisy in economic games – how prosocial behavior is shaped by social expectations / L. Caviola, N. Faulmüller // *Front. Psychol.* – 2014. – Vol. 5. – Article. 897. – P. 1–3 : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4132261/>
313. Chakroff A. The prosocial brain: perceiving others in need, and acting on it / A. Chakroff, L. Young // *The Complexities of Raising Prosocial Children: An Examination of the Multidimensionality of Prosocial Behaviors*: In L. Padilla–Walker, G. Carlo (Eds.). – New York : Oxford University Press, 2014. – 40 p.
314. Charles S. T. Aging and emotional memory: the forgettable nature of negative images for older adults / S. T. Charles, M. Mather, L. Carstensen // *Journal of Experimental Psychology : General*. – 2003 – Vol. 132 (2). – P. 310–324.
315. Charles S. T. Emotional Experience Across Adulthood The Theoretical Model of Strength and Vulnerability Integration / S. T. Charles, G. Luong // *Current Directions in Psychological Science*. – Vol. 22, Is. 6. – 2013. – P. 443–448.
316. Chen Y. Family Income Affects Children's Altruistic Behavior in the Dictator Game / Y. Chen, L. Zhu, Z. Chen // *PLoS One*. – 2013. – Nov. 12; 8 (11) :

- <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0080419>
317. Cheng Y. An EEG/ERP investigation of the development of empathy in early and middle childhood / Y. Cheng C. Chen, J. Decety // *Develop.Cognitive Neuroscience*. – 2014. – Vol. 10. – P. 160–169.
 318. Cho Mei–Fang A Comparative Study of American and Taiwanese Teachers’ Practices for Promoting Prosocial Behavior of Kindergarten Children / Mei–Fang Cho, Chiu–Tao Tsai // *Journal of Humanities and Social Sciences*. – 2009. – NO. 1. – P. 153–190.
 319. Christ C. Oxytocin receptor (OXTR) single nucleotide polymorphisms indirectly predict prosocial behavior through perspective taking and empathic concern / C. Christ, G. Carlo, S. Stoltenberg // *Journal Pers.* – 2016 – Vol. 84 (2). – P. 204–213.
 320. Clary E. G. The Motivations to Volunteer: Theoretical and Practical Considerations / E. G. Clary, M. Snyder // *Current Directions in Psychological science*. – 1999. – Vol. 8, NU. 5. – P. 156–159.
 321. Clément F. Rousseau’s Child: Preschoolers Expect Strangers to Favor Prosocial Actions / F. Clément, P. Harris, S. Bernard [et al.] // *Swiss Journal of Psychology*, 2014. – Vol. 73 (2). – P. 105–110.
 322. Conry–Murray C. Young Children’s Understanding of Beliefs About Moral and Conventional Rule Violations / C. Conry–Murray // *Academic journal Articleby Merrill–Palmer Quarterly*. – 2013. – Vol. 59, No. 4. – P. 489–510.
 323. Côté S. Childhood behavioral profiles leading to adolescent conduct disorder: Risk trajectories for boys and girls / S. Côté, R. E. Tremblay, D. S. Nagin [et al.] // *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. – 2002. – Vol . 41, Is. 9. – P. 1086–1094.
 324. Côté S. The development of impulsivity, fearfulness, and helpfulness during childhood: patterns of consistency and change in the trajectories of boys and girls / S. Côté, R. E. Tremblay, D. Nagin [et al.] // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2002. – Vol. 43, Is. 5. – P. 609–618.
 325. Coutinho J. F. Brain correlates of pro–social personality traits: a voxel–based morphometry study / J. F. Coutinho, A. Sampaio, M. Ferreira [et al.] // *Brain Imaging Behav.* – 2013. – Vol. 7 (3). – P. 293–299.
 326. Culotta C. M. Adolescents' aggressive and prosocial behavior: associations with jealousy and social anxiety / C. M. Culotta, S. E. Goldstein // *Journal Genet. Psychol.* – 2008. – Vol. 169 (1). – P. 21–33.
 327. Dahl A. The developing social context of infant helping in two U.S. samples / A. Dahl // *Child Development*. – 2015. – Vol. 86 (4). – P. 1080–1093.
 328. Dahl A. Domain differences in early social interactions / A. Dahl, J. J. Campos // *Child. Development*. – 2013. – Vol. 84. – P. 817–825.
 329. Davidov M. Concern for others in the first year of life: theory, evidence, and avenues for research / M Davidov, C. Zahn–Waxler, R. Roth–Hanania, A. Knafo // *Child. Development*. – 2013. – Vol. 7. – P. 126–131.
 330. Davidson L. M. Social support as a moderator between victimization and internalizing–externalizing distress from bullying / L. M. Davidson, M. K. Demaray // *School Psychology Review*. – 2007. – Vol. 36. – P. 383–405.

331. Dávila M. C. Age and motives for volunteering: Further evidence / M. C. Dávila , J. F. Díaz–Morales // *Europe's Journal of Psychology*. – 2009. – Vol. 2. – P. 82–95
332. Davis M. H. Empathy, Expectations, and Situational Preferences: Personality Influences on the Decision to Participate in Volunteer Helping Behaviors / M. H. Davis, K. V. Mitchell, J. A. Hall [et al.] // *Journal of Personality*. – 1999. – Vol. 67 , Is. 3. – P. 469–503
333. Decety J. Friends or foes: Is empathy necessary for moral behavior? / J. Decety, J. M. Cowell // *Perspectives on Psychological Science*. – 2014. – Vol. 9 (5). – P. 525–537.
334. Decety J. The Contribution of Emotion and Cognition to Moral Sensitivity : A Neurodevelopmental Study / J. Decety, K. J. Michalska , K. D. Kinzler // *Cerebral Cortex*. – 2012. – Vol. 22 (1). – P. 209–220.
335. Demaray M. K. Social support in the lives of students involved in aggressive and bullying behaviors / M. K. Demaray, C. K. Malecki, L. N Jenkins, L. D. Westermann // *In The Handbook of School Violence and School Safety : From Research to Practice : S Jimerson & M. Furlong (Eds.)*. – Mahwah, New York : Lawrence Erlbaum Associates, Inc. 2011. – P. 57–68.
336. Demetriou H. Toddlers' reactions to the distress of familiar peers: The importance of context / H. Demetriou, D. F. Hay // *Infancy*. – 2004. – Vol. 6, Is. 2. – P. 299–318.
337. Denissen J. J. A. Individual reaction norms underlying the Five Factor Model of personality: First steps towards a theory–based conceptual framework / J. J. A. Denissen, L. Penke // *Journal of Research in Personality*. – 2008. – Vol. 42. – P. 1285–1302.
338. Do children inherently want to help others? Society for research in child devtlopment, 2016 : <http://www.psypost.org/2016/11/children-inherently-want-help-others-46079>
339. Donnellan M. B. Age differences in the Big Five across the life span: evidence from two national samples / M. B. Donnellan, R. E. Lucas // *Psychol. Aging*. – 2008. – Vol. 23 (3). – P. 558–566.
340. Due P. Bullying and symptoms among school–aged children: international comparative cross sectional study in 28 countries / P. Due, B. E. Holstein, J. Lynch [et al.] // *The European Journal of Public Health*. – 2005. – Vol. 15 (2). – P. 128–132.
341. Dunfield K. A. A construct divided: prosocial behavior as helping, sharing, and comforting subtypes / K. A. Dunfield // *Frontiers in Psychology*. – 2014. – Vol. 5. – P. 958.
342. Dunfield K. A. Children's Use of Communicative Intent in the Selection of Cooperative Partners // K. A. Dunfield, V. A. Kuhlmeier, L. Murphy // *PLoS ONE*. – 2013. – Vol. – 8 (4) : <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0061804>
343. Dunfield K. A. Classifying Prosocial Behavior: Children's Responses to Instrumental Need, Emotional Distress, and Material Desire / K. A. Dunfield, V. A. Kuhlmeier // *Child. Development*. – 2013. – Vol. 84, Nu. 5. – P. 1766–1776.

344. Dunfield K. A. Examining the diversity of prosocial behaviour/ K. A. Dunfield, V. A. Kuhlmeier, L.J. O'Connell, E. A. Kelley // *Infancy*. – 2011. – Vol. 16. (3). – P. 227–247.
345. Durlak J. A. The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions / J. A. Durlak, R. P. Weissberg, A. B. Dymnicki [et al.] // *Child. Development*. – 2011. – Vol. 82. – P. 405–432.
346. Durlak J. A. A meta-analysis of after-school programs that seek to promote personal and social skills in children and adolescents / J. A. Durlak, R. P. Weissberg, M. Pachan // *American Journal of Community Psychology*. – 2010. Vol. 45. – P. 294–309.
347. Edwards A. Predicting Sympathy and Prosocial Behavior From Young Children's Dispositional Sadness / A. Edwards, N. Eisenberg, T. L. Spinrad [et. al.] // *Social. Development*. – 2015. – Vol. 24, Is. 1. – P. 76–94.
348. Eisenberg N. Consistency and Development of Prosocial Dispositions: A Longitudinal Study / N. Eisenberg, I. K. Guthrie, B. C. Murphy [et al.] // *Child. Develop.* – Vol. 70. – 1999. – P. 1360–1372.
349. Eisenberg N. Age Changes in Prosocial Responding and Moral Reasoning in Adolescence and Early Adulthood // *Journal Res. Adolesc.* – 2005. – Vol. 15 (3). – P. 235–260.
350. Eisenberg N. Empathy-related responding: Links with self-regulation, moral judgment, and moral behavior / N. Eisenberg // *Prosocial motives, emotions, and behavior: The better angels of our nature*: M. Mikulincer, P. R. Shaver (Eds.). – Washington: DC, 2010. – P. 129–148.
351. Eisenberg N. Prosocial development in early adulthood: a longitudinal study / N. Eisenberg, I. K. Guthrie, A. Cumberland [et al.] // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2002. – Vol. 82 (6). – P. 993–1006.
352. Eisenberg N. The development of prosocial moral reasoning and a prosocial orientation in young adulthood: concurrent and longitudinal correlates / N. Eisenberg, C. Hofer, M. J. Sulik, J. Liew // *Develop. Psychol.* – 2014. – Vol. 50 (1). – P. 58–70.
353. Eisenberg N. Prosocial development / N. Eisenberg, T. L. Spinrad, A. Knafo-Noam // *Handbook of Child Psychology*. – Vol. 3, Social, Emotional, and Personality Development. – 7th Edn / R. M. Lerner (Eds.). – New York: Wiley, 2015. – P. 610–656.
354. Elksnin L. K. Teaching Parents to Teach Their Children to be Prosocial / L. K. Elksnin, N. Elksnin // *Intervention in School and Clinic*. – 2000. – Vol. 36, No. 1. – P. 27–35.
355. Ensor R. 'You Feel Sad?' Emotion Understanding Mediates Effects of Verbal Ability and Mother-Child Mutuality on Prosocial Behaviors: Findings from 2 Years to 4 Years / R. Ensor, D. Spencer, C. Hughes // *Social Develop.* – 2011. – Vol. 20 (1). – P. 93–110.
356. Etxebarria I. Diferencias de género en emociones y en conducta social en la edad escolar / I. Etxebarria, P. Apodaca, A. Eceiza [et al.] // *Infancia y Aprendizaje*. – 2003. – Vol. 26 (2). – P. 147–161.

357. Fabes R. Early Adolescence and Prosocial / Moral Behavior I: The Role of Individual Processes / R. A. Fabes, G. Carlo, K. Kupanoff, D. Laible // *The Journal of Early Adolescence*. – 1999. – Vol. 19, Is. 1. – 1999. – P. 43.
358. Fabes R. Meta-Analyses of Age and Sex Differences in Children's and Adolescents' Prosocial Behavior / R. A. Fabes, N. Eisenberg : <http://www.public.asu.edu/~rafabes/meta.pdf>
359. Fehr E. Egalitarianism in young children / E. Fehr, H. Bernhar, B. Rockenbach // *Nature*. – 2008. – Vol. 454. – P. 1079–1083.
360. Fehr E. The development of egalitarianism, altruism, spite and parochialism in childhood and adolescence / E. Fehr, M. Sutter // *European Economic Review*. – 2013. Vol. 64 (7). – P. 369–383.
361. Fehr E. A Theory of Fairness, Competition, and Cooperation/ E. Fehr, K. M. Schmidt // *Schmidt Quarterly Journal of Economics*, August. – 1999. – Vol. 114 (3). – P. 817–868.
362. Finkelstein M. A. Correlates of Satisfaction in Older Volunteers: A Motivational Perspective / M. A. Finkelstein // *International Journal of Volunteer Administration*. – 2007. – Vol. 24, no. 5. – P. 6–13.
363. Finkelstein M. A. Volunteer satisfaction and volunteer action: A functional approach / M. A. Finkelstein // *Social Behavior and Personality : An international journal*. – 2008. – Vol. 36. – P. 9–18.
364. Flynn E. Prosocial Behavior: Long-term Trajectories and Psychosocial Outcomes / E. Flynn, S. E. Ehrenreich, K. J. Beron, M. K. Underwood // *Social Develop.* – 2015. – Vol. 24, Is. 3. – P. 462–482.
365. Foulkes L. Inverted Social Reward: Associations between Psychopathic Traits and Self-Report and Experimental Measures of Social Reward / L. Foulkes, E. J. McCrory, C. S. Neumann, E. Viding // *PLoS One*. – 2014. – Vol. 27. – Vol. 9 (8) : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4146585/>
366. Fox C. L. Friendship as a moderator of the relationship between social skills problems and peer victimization / C. L. Fox, M. J. Boulton // *Aggressive Behavior*. – 2006. – Vol. 32. – P. 110–121.
367. Freund A M. Age-related differences in altruism across adulthood: Making personal financial gain versus contributing to the public good / A. M. Freund, F. Blanchard-Fields // *Develop. Psychol.* – 2014. – Vol. 50 (4). – P. 1125–1136.
368. Frimer J. A. Reconciling the self and morality: An empirical model of moral centrality development / J. A. Frimer, L. J. Walker // *Develop. Psychol.* – 2009. – Vol. 45. – P. 1669–1681.
369. Fujisawa K. K. Reciprocity of prosocial behavior in Japanese preschool children / K. K. Fujisawa, N. Kutsukake, T. Hasegawa // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2008. – Vol. 32. – no 2. – P. 89–97.
370. Furlong E. E. Cooperation Decreases with Development of Number Sense / E. E. Furlong, J. E. Opfer // *CogSci* – 2013. – P. 2338–2343.
371. Garaigordobil M. Empatía en niños de 10 a 12 años / M. Garaigordobil, P. G. Galdeano // *Psicothema*. – 2006. – Vol. 18, No 2. – P. 180 – 186.
372. Garaigordobil M. A Comparative Analysis of Empathy in Childhood and Adolescence: Gender Differences and Associated Socio-emotional Variables / M.

- Garaigordobil // *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*. – 2009. – Vol. 9, No 2. – P. 217–235.
373. Gasser L. Children's and their friends' moral reasoning Relations with aggressive behavior / L Gasser, T Malti // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2012. – Vol. 36. – P. 358–366.
374. Gelman S. A. The Nonobvious Basis of Ownership: Preschool Children Trace the History and Value of Owned Objects / S. A. Gelman, E. M. Manczak, N. S. Noles // *Child. Develop.* – 2012. – Vol. 83, Is. 5. – P. 1732–1747.
375. Gibbs J. C. *Moral Development & Reality: Beyond the Theories of Kohlberg, Hoffman and Haidt: Third Edition* / J. C. Gibbs– New York : Oxford University Press, 2014. – 384 p.
376. Gill K. L. Do aggressive/destructive toddlers lack concern for others? Behavioral and physiological indicators of empathic responding in 2-year-old children / K. L. Gill, S. D. Calkins // *Develop. and Psychopathology*. – 2003. – Vol. 15. – P. 55–71.
377. Gilligan C. The origins of morality in early childhood relationships / C. Gilligan, G. Wiggins // *Mapping the moral domain. A contribution of women's thinking to psychological theory and education* : C. Gilligan, J. Ward, J. Taylor (Eds.). – Cambridge, MA, 1988. – P. 111–138.
378. Gini G. Bullied Children and Psychosomatic Problems: A Meta-analysis / G. Gini, T. Pozzoli // *Pediatrics*. – 2013. – Vol. 132 (4). – P. 720–729.
379. Gini G. Determinants of adolescents' active defending and passive bystanding behavior in bullying / G. Gini, P. Albiero, B. Benelli, G. Altoè // *Journal of Adolescence*. – 2008. – Vol. 31, Is. 1. –P. 93–105.
380. Gini G. Does empathy predict adolescents' bullying and defending behavior? / G. Gini, P. Albiero, B. Benelli, G. Altoè // *Aggress Behav.* – 2007. – Vol. 33 (5). – P. 467–476.
381. Godin G. Determinants of repeated blood donation among new and experienced blood donors / G. Godin, M. Conner, P. Sheeran [et al.] // *Transfusion*. – 2007. – Vol. 47. – N 9. – P. 1607–1615.
382. Goldstein S. E. Adolescents' Social Reasoning About Relational Aggression / S. E. Goldstein, M. S. Tisak // *Journal of Child and Family Studies*. – 2010. – Vol. 19. – Is. 4. – P. 471 – 482.
383. Gonzalez-Lienres C. Towards a neuroscience of empathy: ontogeny, phylogeny, brain mechanisms, context and psychopathology / C. Gonzalez-Lienres, S. G. Shamay-Tsoory, M. Brüne // *Neurosci. Biobehav. Rev.* – 2013. –Vol. 37. – P. 1537–1548.
384. Gottlieb B. H. Volunteerism, health, and civic engagement among older adults / B. H. Gottlieb, A. A. Gillespie // *Canadian Journal an Aging*. – 2008. – Vol. 27 (4). P. 399–406.
385. Grant A. Beneficiary or Benefactor: Are People More Prosocial When They Reflect on Receiving or Giving? / A. Grant, J. Dutton // *Psychological Science*. – 2012. – Vol. 23 (9). – P. 1033–1039.
386. Graziano W. G. Agreeableness / W. G. Graziano, R. M. Tobin // *Handbook of individual differences in social behavior* : M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.). –

- New York : Guilford, 2009. – P. 46–61.
387. Graziano W. G. Agreeableness, empathy, and helping: a person x situation perspective / W. G. Graziano, M. M. Habashi, B. E. Sheese, R. M. Tobin // *Journal Pers. Soc. Psychol.* – 2007. – Vol. 93 (4). – P. 583–599.
388. Greenfield E. A. Formal Volunteering as a Protective Factor for Older Adults' Psychological Well-Being / E. A. Greenfield, N. F. Marks // *The Journals of Gerontology.* – 2004. – Vol. 59 (5). – S. 258–264.
389. Greenslade J. H. The prediction of above-average participation in volunteerism: a test of the theory of planned behaviour and the volunteers functions inventory in older Australian adults / J. H. Greenslade, K. M. White // *The Journal of Social Psychology.* – 2005. – Vol. 145, no. 2. – P. 155–172.
390. Gross R. L. Individual differences in toddlers' social understanding and prosocial behavior: disposition or socialization? / R. L. Gross, J. Drummond, E. Satlof-Bedrick [et al.] // *Front Psychol.* – 2015. – Vol. 6. – P. 600.
391. Grün D. Empathy across the adult lifespan: Longitudinal and experience-sampling findings. / D. Grün, K. Rebucal, M. Lumley, G. Labouvie-Vief // *Emotion.* – 2008. – Vol. 8 (6). – P. 753–765.
392. Grusec J. The development of moral behavior and conscience from a socialization perspective / J. E. Grusec, M. P. Chaparro, M. Johnston // *Handbook of Moral Development* : M. Killen, J. Smetana (Eds.). – London, 2006. – P. 243–267.
393. Gummerum M. Preschoolers' allocations in the dictator game: The role of moral emotions / M. Gummerum, Y. Hanoch, M. Keller [et al.] // *Journal Econ. Psychol.* – 2010. – Vol. 31. – P. 25–34.
394. Gummerum M. To give or not to give: children's and adolescents' sharing and moral negotiations in economic decision situations / M. Gummerum, M. Keller, M. Takezawa, J. Mata // *Child. Develop.* – 2008 – Vol. 79 (3). – P. 562–576.
395. Gummerum M. When Child Development Meets Economic Game Theory: An Interdisciplinary Approach to Investigating Social Develop. / M. Gummerum, Y. Hanoch, M. Keller // *Human. Develop.* – 2008. – Vol. 51. – P. 235–261.
396. Güroğlu B. Sharing and giving across adolescence: an experimental study examining the development of prosocial behaviour / B. Güroğlu, W. van den Bos, E. A. Crone // *Front. Psychol.* – 2014. – Vol. – 5. – P. 1–13.
397. Hair E. C. Helping Teens Develop Healthy Social Skills and Relationships: What the Research Shows about Navigating Adolescence // E. C. Hair, J. Jager, S. B. Garret // *Child Trends Research Brief.* – Washington, DC, 2002. – 8 p.
398. Hajimu H. Do children understand that people selectively conceal or express emotion? / H. Hayashi, Y. Shiomi // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2015. – Vol 39, Is. 1. – 2015. – P. 1–8.
399. Halali E. Is it all about the self? The effect of self-control depletion on ultimatum game proposers / E. Halali, Y. Bereby-Meyer, A. Ockenfels // *Frontiers in Human Neuroscience.* – 2013. – Vol. 7. – P. 240.
400. Hamlin J. K. Social evaluation by preverbal infants / J. K. Hamlin, K. Wynn, P. Bloom // *Nature.* – 2007. – Vol. 450. – P. 557–559.
401. Hammond S. I. Children's early helping in action: Piagetian developmental theory and early prosocial behaviour / S. I. Hammond // *Front. Psychol.* – 2014. –

- Vol. 5. – P. 759.
402. Hammond S. I. Prosocial Development Across the Lifespan / S. I. Hammond, C. A. Brownell // *Prosocial behaviour : Encyclopedia on Early Childhood Develop.* – 2015. – P.7–12.
 403. Harbaugh W. T Children's Altruism in Public Goods and Dictator Experiments / W. T. Harbaugh, K. Krause // *Economic Inquiry.* – 2000. – Vol. 38, Is. 1. – P. 95–109.
 404. Hardy S. A. Identity as a source of moral motivation / S. A. Hardy, G. Carlo // *Human Development.* – 2000. – Vol. 548. – P. 232–256.
 405. Hardy S. A. Identity as a source of prosocial motivation in young adulthood: Dis. ... doctor or philosophy / S. A. Hardy. – Lincoln, 2005. – 98 p.
 406. Hardy S. A. Identity, reasoning, and emotion: An empirical comparison of three sources of moral motivation / S. A. Hardy // *Motivation and Emotion*, 2006. – Vol. 30. – P. 207–215.
 407. Hardy S. A. Moral identity and psychological distance: The case of adolescent parental socialization / S. A. Hardy, A Bhattacharjee, I. A Reed, K Aquino // *Journal of Adolescence.* – 2010. – Vol. 33. – P. 111–123.
 408. Hart D. Prosocial behavior and caring in adolescence: Relations to self-understanding and social judgment / D. Hart, S. Fegley // *Child Develop.* – 1995. – Vol. 66. – P. 1346–1359.
 409. Hart D. The development of moral identity / D. Hart // *Moral Motivation Through the Life Span: In G. Carlo & C. P. Edwards (Eds.).* – Lincoln: University of Nebraska Press, 2005. – Vol. 51. – P. 165–196.
 410. Hartshorne Hugh : By Boardman W. Kathan http://www.talbot.edu/ce20/educators/protestant/hugh_hartshorne/
 411. Hastings P. D. Links Among Gender, Inhibition, and Parental Socialization in the Development of Prosocial Behavior / P. D. Hastings, K. H. Rubin, L. De Rose // *Merrill–Palmer Quarterly.* – 2005. – Vol. 51, No. 4. – P. 467–493.
 412. Hastings P. D. The development of concern for others in children with behavior problems / P. D. Hastings, C. Zahn–Waxler, J. A. Robinson // *Develop. Psychology* . – 2000. – Vol. 36. – No. 5. – P. 531–546.
 413. Hastings P. D. The Socialization of Prosocial Development / P. D. Hastings, W. T. Utendale, C. Sullivan // *Handbook of Socialization: Theory and Research: by J. E. Grusec and P. D. Hastings (Eds.).* – 2007. – P. 638–664.
 414. Hawkins D. L. Peer interventions in playground bullying / D. L. Hawkins, D. Pepler, W. Craig // *Social. Develop.* – 2001. – Vol. 10. – P. 512–527.
 415. Hawley P. H. Attachment correlates of resource control strategies: Possible origins of social dominance and interpersonal power differentials / P. H. Hawley, H. S. Shorey, P. M. Alderman // *Journal of Social and Personal Relationships.* – 2009. – Vol. 26 (8). – P. 1097–1118.
 416. Hawley P. H. Competition and social and personality development: Some consequences of taking Darwin seriously / P. H. Hawley // *Anuario de Psicología.* – 2008. – Vol. 39, n°2. – P.193–208.
 417. Hawley P. H. Ontogeny and Social Dominance: A Developmental View of Human Power Patterns / P. H. Hawley // *Evolutionary Psychology.* – 2014. – Vol.

- 12, Is. 2. – P. 318-342.
418. Hawley P. H. Prosocial and Coercive Configurations of Resource Control in Early Adolescence: A Case for the Well-Adapted Machiavellian / P. H. Hawley // *Merrill-Palmer Quarterly*. – 2003. – Vol. 49 (3). – P. 279–309.
419. Hawley P. H. Winning friends and influencing peers: Strategies of peer influence in late childhood / P. H. Hawley, T. D. Little, M. Pasupathi // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2002. – Vol. 26. – P. 466–467.
420. Hay D. F. Prosocial Development in Relation to Children's and Mothers' Psychological Problems, S. Pawlby // *Child Develop.* – 2003. – Vol. 74, Nu. 5. – P. 1314 – 1327.
421. Hay D. F. The roots and branches of human altruism / D. F. Hay // *British Journal of Psychology*. – 2009. – Vol. 100. – P. 473–479.
422. Hay D. F. The transformation of prosocial behavior from infancy to childhood / D. F. Hay, K. V. Cook // *Socioemotional development in the toddler years: Transitions and transformations* In: Brownell C. A. Kopp C.B. (Eds.). – New York: Guilford Press; 2007. – P. 100–131.
423. Heiphetz L. A social cognitive developmental perspective on moral judgment / L. Heiphetz, L. Young // *Behaviour*. – 2014. – Vol. 151. – P. 315–335.
424. Hendricks J. Volunteerism and Socioemotional Selectivity in Later Life / J. Hendricks, S. J. Cutler // *Journals of Gerontology*. – 2004. – Vol. 5, no. 5. – S. 251–257.
425. Hepach R. Prosocial arousal in children / R. Hepach // *Child Develop. Perspectives*. – 2017. – Vol. 11 (1). – P. 50-55.
426. Hepach R. The fulfillment of others' needs elevates children's body posture / R. Hepach, A. Vaish, M. Tomasello // *Develop. Psychology*. – 2017 – Vol. 53 (1) – P. 100–113.
427. Hepach R. Young Children Sympathize Less in Response to Unjustified Emotional Distress / R. Hepach, A. Vaish, M. Tomasello // *Develop. Psychology*. – 2013. – Vol. 49. – No. 6. – P.1132–1138.
428. Hepach R. Young Children Want to See Others Get the Help They Need / R. Hepach, A. Vaish, T. Grossmann, M. Tomasello // *Child Develop.* – 2016 – Vol. 87, Is. 6. – P. 1703–1714.
429. Hepach R. A New Look at Children's Prosocial Motivation / R. Hepach, A. Vaish, and M. Tomasello // *Infancy*. – Special Is. : Early Development of Prosocial Behavior. – 2013. – Vol. 18, Is. 1. – P. 67–90.
430. Hilbig B. E. Personality and behavior: linking basic traits and social value orientations / B. E. Hilbig, A. Glöckner, I. Zettler // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2014. – Vol. 107 (3) – P. 529–539.
431. Hine B. A. Investigating the Developing Relationship between Gender and Prosocial Behaviour / B. A. Hine : Thesis submitted in fulfilment of the degree of Doctor of Philosophy. – London, Royal Holloway, University of London, 2013. – 303 p.
432. Hoffman M. L. Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. – New York: Cambridge University Press, 2000. – 331 p.
433. Hoffman M. L. Empathy and Prosocial Behavior / M. L. Hoffman // *Handbook of emotions* / M. Lewis, J. M. Haviland-Jones, L. F. Barrett (Eds.) – 3rd ed. – 2008

- . – P. 440–456.
434. House B. R. Ontogeny of prosocial behavior across diverse societies / B. R. House, J. B. Silk [et al.] // *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. – 2013. – Vol. 110, Is. 36. – P. 14586–14591.
435. House B. R. The ontogeny of human prosociality: behavioral experiments with children aged 3 to 8 / B. R. House, J. Henrich, S. F. Brosnan, J. B. Silk // *Evolution and Human Behavior*. – 2012. – Vol. 33, Is. 4. – P. 291–308.
436. Huitsing G. Victims, bullies, and their defenders: A longitudinal study of the coevolution of positive and negative networks / G Huitsing, T. A Snijders, M. A Van Duijn [et al.] // *Develop. and Psychopathology*. – 2014. – Vol. 26 (3). – P. 645-659.
437. Hur Y. M. Genetic and environmental contributions to prosocial behaviour in 2– to 9–year–old South Korean twins / Y. M. Hur, J. P. Rushton // *Biology Letters*. – 2007. – Vol. 3 (6). – P. 664–666.
438. Izard C. Emotion Knowledge as a Predictor of Social Behavior and Academic Competence in Children at Risk /, S. Fine, D. Schultz [et al.] // *Psychol. Science*. – 2001. – Vol. 12 (4). – P. 352.
439. Jackson M. Is prosocial behaviour a good thing? Developmental changes in children's evaluations of helping, sharing, cooperating, and comforting / M. Jackson , M. S. Tisak // *British Journal of Develop. Psychology*. –2001. – Vol. 19, Is. 3, – P . 349–367.
440. Jeffrey L. R. Middle school bullying as a context for the development of passive observers to the victimization of others / L. R. Jeffrey, D. Miller, M. Linn // *Bullying behavior: Current issues, research and interventions* : R. A. Geffner, M. Loring, & C. Young (Eds.). – New York : Haworth, 2001. – P. 143–156.
441. Johnson C. Y. Effects of a Positive Peer Reporting Intervention on Prosocial Interactions in a General Education Classroom: Dissertation / C. Y. Johnson – Georgia State University Atlanta, GA, 2009. – 128 p.
442. Johnston M. Moral self and moral emotion expectancies as predictors of anti– and prosocial behaviour in adolescence: A case for mediation / M. Johnston T. Krettenauer // *European Journal of Develop. Psychology*. – 2011. – Vol. 8 (2). – P. 228–243.
443. Judges R. A. The Role of Cognition, Personality, and Trust in Fraud Victimization in Older Adults / R. A. Judges, S. N. Gallant, L. Yang, K. Lee // *Front. Psychol*. – 2017. – Vol. 8. – P. 588.
444. Junttila N. Social competence and loneliness during the school years – Issues in assessment, interrelations and intergenerational transmission / N Junttila. – Turun: Yliopisto university of Turku. – Turku, 2010. – 84 p.
445. Kanngiesser P. Young children’s understanding of ownershiprights for newly made objects / P. Kanngiesser, B. M. Hoodba // *Cognitive Develop.* – 2014. – Vol. 29. – P. 30–40.
446. Kanngiesser P. Young children mostly keep, and expect others to keep, their promises / P. Kanngiesser, B. Köymen, M. Tomasello // *Journal of Experimental Child Psychology*. – 2017. – Vol. 159. – P. 140–158.

447. Kärtner J. Cognitive and Social Influences on Early Prosocial Behavior in Two Sociocultural Contexts / J. Kärtner, H. Keller, N. Chaudhary // *Develop. Psychology*. – 2010. – Vol. 46, No. 4. – P. 905–914.
448. Kärtner J. Culture-specific developmental pathways to prosocial behavior: A comment on Bischof-Köhler's universalist perspective / J. Kärtner, H. Kelle // *Emotion Review*. – 2012. – Vol. 4, No. 1. – P. 49–50.
449. Keltner D. The Sociocultural Appraisals, Values, and Emotions (SAVE) Framework of Prosociality: Core Processes from Gene to Meme / S. D. Keltner, A. Kogan, P. K. Piff [et al.] // *Annu. Rev. Psychol.* – 2014. – Vol. 65. – P. 425–460.
450. Kenward B. Preschoolers distribute scarce resources according to the moral valence of recipients' previous actions / B. Kenward, M. Dahl // *Develop. Psychology*. – 2011. – Vol. 47 (4). – P. 1054–1064.
451. Kienbaum J. Social development of young children in different cultural systems / J. Kienbaum, G. Trommsdorff // *International Journal of Early Years Education*. – 1999. – Vol. 7. – P. 241–248.
452. Kienbaum J. The development of sympathy from 5 to 7 years: increase, decline or stability? A longitudinal study / J. Kienbaum // *Front. Psychol.* – 2014. – Vol. 5. – P. 468 : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4114256/>
453. Kim H. Prosocial Behavior among children with and without disabilities: Centering on teacher's perception on the teacher – child relationship / H. Kim // *International Journal of Early Childhood Education*. – 2013. – Vol. 19 (2). – P. 73–92.
454. Kim S. “Does he need help or can he help himself?” Preschool children's expectations about others' instrumental helping versus self – helping / S. Kim, B. Sodian, M. Paulus // *Front. Psychol.* – 2014. – Vol. 5 – P. 430.
455. Kliegel M. Emotional development across adulthood: Differential age-related emotional reactivity and emotion regulation in a negative mood induction procedure / M. Kliegel, T. Jäger, L. H. Phillips // *The International Journal of Aging and Human Development*. 2007. – Vol. 64 (3). – P. 217–244.
456. Knafo A. Heritability of children's prosocial behavior and differential susceptibility to parenting by variation in the dopamine receptor D 4 gene / A. Knafo, S. Israel, R. P. Ebstein // *Develop. and Psychopathology*. – 2011. – Vol. 23. – P. 53–67.
457. Knafo A. Prosocial Behavior From Early to Middle Childhood: Genetic and Environmental Influences on Stability and Change / A. Knafo, R. Plomin // *Develop. Psychology*. – 2006. – Vol. 42, No. 5. – P. 771–786.
458. Knafo A. The developmental origins of a disposition toward empathy: Genetic and environmental contributions / A. Knafo, C. Zahn-Waxler, C. Van Hulle, J. A. L. Robinson // *Emotion* 2008 – Vol. 8, No. 6. – P. 737–752.
459. Knafo-Noam A. The prosocial personality and its facets: genetic and environmental architecture of mother-reported behavior of 7-year-old twins / A. Knafo-Noam, F. Uzefovsky, S. Israel [et al.] // *Front. Psychol.* – 2015. – Vol. 6. – P. 112.
460. Kokko K. Trajectories of prosocial behavior and physical aggression in middle childhood: Links to adolescent school dropout and physical violence / K. Kokko, R. E. Tremblay, E. Lacourse // *Journal of Research on adolescence*. – 2006. – Vol.

- 16 (3). – P. 403–428.
461. Konrath S. The relationship between narcissistic exploitativeness, dispositional empathy, and emotion recognition abilities / S. Konrath O. Corneille, B. J. Bushman, O. Liminet // *Journal of Nonverbal Behavior*. – 2014. – Vol. 38. – P. 129–143.
462. Köster M. Cultural influences on toddlers' prosocial behavior: How maternal task assignment relates to helping others / M. Köster, L. Cavalcante, R. Carvalho [et al.] // *Child. Develop.*, 2016. – Vol. 87. – P. 1727–1738.
463. Kristen–Antonow S. A longitudinal study of the emerging self from 9 months to the age of 4 years / S. Kristen–Antonow, B. Sodian, H. Perst, M. Licata // *Front. Psychol.* – 2015. – Vol. 6. – P. 789.
464. Kuhlmeier V. A Selectivity in early prosocial behavior / V. A. Kuhlmeier, K. A. Dunfield, A. C. O'Neill // *Front. Psychol.* – 2014. – Vol. 5. – P. 836 : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4114256/>
465. Lacourse E. A longitudinal–experimental approach to testing theories of antisocial behavior development / E. Lacourse, S. Coté, D. S. Nagin [et al.] // *Development and Psychopathology*. – 2002. – Vol. 14. – P. 909–924.
466. Lafferty J. The relationships between gender, empathy, and aggressive behaviours among early adolescents / J. Lafferty. – San Diego, 2003. – 366 p.
467. Lai F. H. Y. Individual and social predictors of prosocial behavior among Chinese adolescents in Hong Kong / F. H. Y. Lai, A. M. H. Siu, D. T. L. Shek // *Frontiers in Pediatrics*. – 2015. – Vol. 3, Article 391 : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4432674/>
468. Lai F. H. Y. Measurement of Prosocial Reasoning among Chinese Adolescents / F. H. Y. Lai, A. M. H. Siu, C. C. Chan, D. T. Shek // *The Scientific World Journal*. – 2012. – 8 p.: <https://www.hindawi.com/journals/tswj/2012/174845/>
469. Laible D. Prosocial behaviors in early childhood / D. Laible, E. Karahuta // *Prosocial development: A multidimensional approach*: L. M. Padilla–Walker, G. Carlo (Eds.) – Oxford: Oxford University Press; 2014. – P. 360–373.
470. Lam C. M. Prosocial Involvement as a Positive Youth Development Construct: A Conceptual Review / C. M. Lam // *The Scientific World Journal*. – 2012. – Vol. 2012. – 1–8 p.
471. Lamm C. The neural underpinnings of empathy and their relevance for collective emotions / C. Lamm, G. Silani : In C. Scheve & M. Salmella (Eds.) // *Collective Emotions*. – New York : Oxford University Press, 2014. – 16 c.
472. Langen M. A. M. Explaining Female Offending and Prosocial Behavior: The Role of Empathy and Cognitive Distortions / M. A. M. Langen, G. J. J. M. Stams, E. S. Van Vugt [et al.] // *Laws*. – 2014. – Vol. 3 (4). – P. 706–720.
473. Lapsley D. K. A social–cognitive approach to the moral personality / D. K. Lapsley, D. Narvaez // *Moral development, self and identity*. – Mahwah, NJ : Erlbaum, 2004 – P. 189–212.
474. Leimgruber K. Young Children Are More Generous When Others Are Aware of Their Actions / K. L. Leimgruber, A. Shaw, L. R. Santos, K. R. Olson // *PLoS–ONE*, 2012. – Vol. 7 (10). : e48292 <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0048292>

475. Lewis G. J. From Left to Right: How the personality system allows basic traits to influence politics via characteristic moral / G. J. Lewis, T. C. Bates // *British Journal of Psychology*. – 2011. – Vol. 102, Is. 3. – P. 546–558.
476. Lewis G. J. The Emergence of Human Emotions / G. J. Lewis // *Handbook of emotions* / M. Lewis, J. M. Haviland–Jones, L. F. Barrett (Ed). – 3 rd ed. – 2008. – P. 304–319.
477. Liszkowski U. Twelve– and 18–month–olds point to provide information for others / U. Liszkowski, M. Carpenter, T. Striano, M. Tomasello // *Journal of Cognition and Develop.* – 2006. – Vol. 7 (2). – P. 173–187.
478. Litvack M. W. The structure of empathy during middle childhood and its relationship to prosocial behavior / M. W. Litvack, D. McDougall, D. M. Romney // *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*. – 1997 – Vol. 123 (3). – P. 303–324.
479. LoBue V. When Getting Something Good is Bad: Even Three–year–olds React to Inequality / V. LoBue, T. Nishida, C. Chiong // *Social. Develop.* – 2011. – Vol. 20, Is. 1. – P. 154–170.
480. Lukkačikova M. M. Prosocial behaviour of adolescent in school and after–school environment / M. M. Lukkačikova // *School and Health*. – 2011. – Vol. 21. – P. 211–215.
481. Lum T. Y. The Effects of Volunteering on the Physical and Mental Health of Older People / T. Y. Lum, E. Lightfoot // *Research on aging*. – 2005. – Vol. 27. – no. 1. – P. 31–55.
482. Magai C. Long–Lived Emotions / C. Magai // *Handbook of emotions* : M. Lewis, J. M. Haviland–Jones, L. F. Barrett (Ed.). – 3rd ed. – 2008. – P. 376–392.
483. Malti T. Children's moral emotions and moral cognition: towards an integrative perspective / T. Malti, B. Latzko // *New Dir Child Adolesc Develop.* – 2010. – Vol. 129. – P. 1–10.
484. Malti T. Children's Trust and the Development of Prosocial Behavior / T. Malti, M. Averdijk, A. Zuffianò [et al.] // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2016. – Vol. 40, Is. 3. – P. 262–270.
485. Malti T. Children's moral motivation, sympathy, and prosocial behavior / T. Malti, M. Gummerum, M. Keller, M. Buchmann // *Child Develop.* – 2009. – Vol. 80 (2). – P. 442–460.
486. Malti T. Early sympathy and social acceptance predict the development of sharing in children / T. Malti, M. Gummerum, M. Keller, M. P. Chaparro // *PloS One*. – 2012. – Vol. 7 (12): e52017. doi:10.1371/journal.pone.0052017
487. Maner J. K. Altruism and egoism: Prosocial motivations for helping depend on relationship context / J. K. Maner, M. T. Gailliot // *European Journal of Social Psychology*. – 2007. – Vol. 37, Is. 2. – P. 347–358.
488. Marta E. Young People and Volunteerism: A Model of Sustained Volunteerism During the Transition to Adulthood / E. Marta, M. Pozzi // *Journal Adult. Develop.* – 2008. – Vol. 15. – P. 35–46.
489. Masten C. L. Associations among pubertal development, empathic ability, and neural responses while witnessing peer rejection in adolescence / C. L. Masten, N. I

- . Eisenberger, J. H. Pfeifer [et al.] // *Child Develop.* – 2013. – Vol. 84 (4). – P. 1338–1354.
490. McAuliffe K. Children are sensitive to norms of giving / K. McAuliffe, N. J. Raihani, Y. Dunham // *Cognition.* – 2017. : doi: 10.1016/j.cognition.2017.01.006.
491. McAuliffe K. Children reject inequity out of spite // K. McAuliffe, P. R. Blake, F. Warneken // *Biology letters.* – 2014. – Vol. 10 (12). <http://rsbl.royalsocietypublishing.org/content/10/12/20140743>
492. McLennan J. Age and Motivations to Become an Australian Volunteer Firefighter / J. McLennan, A. Birch // *International Journal of Mass Emergencies and Disasters.* – 2009 – Vol. 27, No. 1. – P. 53–65.
493. Meins E. Mind-mindedness in children: Individual differences in internal-state talk in middle childhood / E. Meins, C. Fernyhough, F. Johnson, J. Lidstone // *British Journal of Developmental Psychology.* – 2006. – Vol. 24. – P. 181–196.
494. Menesini E. Enhancing children's responsibility to take action against bullying: Evaluation of a befriending intervention in Italian middle schools / E. Menesini, E. Codecasa, B. Benelli, H. Cowie // *Aggressive Behavior.* – Vol. 2003. – Vol. 29, Is. 1. – P. 1–14.
495. Mestre Escrivá M. V. Procesos cognitivos y emocionales predictores de la conducta prosocial y agresiva : La empatía como factor modulador / M. V. Mestre Escrivá, P. S. García, M. D. F. Navarro // *Psicothema.* – 2002. – Vol. 14, nú. 2. – P. 227–232.
496. Mirić J. Psychology of development of moral reasoning: Problem-oriented overview of the field / J. Mirić // *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja.* – 2008. – Vol. 40, Is. 2. – P. 274–287.
497. Mlčák Z. Analýza vztahu mezi prosociálními tendencemi, empatií a pětifaktorovým modelem osobnosti u studentek pomáhajících oborů / Z. Mlčák, H. Zášková // *Kontakt.* – 2006. – roč 2. – s. 316–328.
498. Mlčák Z. Některé výsledky výzkumu motivace k dobrovolnické činnosti u studentek pomáhajících oborů / Z. Mlčák, M. Pečtová // *Psychologie a její kontexty.* – 2011, roč. 2, č. 1, s. 1–9.
499. Mlčák Z. Prosociální chování v kontextu dispozičních aspektů osobnosti / Z. Mlčák. – Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2010. – 236 s.
500. Mlčák Z. The Big Five and prosocial personality aspects / M. Zdeněk // *International e-Conference on Optimization, Education and Data Mining in Science, Engineering and Risk Management.* – 2012 : OEDM–SERM. – P. 10–21.
501. Moll H. Fourteen-month-olds know what others experience only in joint engagement / H. Moll, M. Carpenter, M. Tomasello // *Develop. Science.* – 2007. – Vol. 10(6). – P. 826–835.
502. Monks C. P. A Cross-National Comparison of Aggressors, Victims and Defenders in Preschools in England, Spain and Italy / C. P. Monks, A. Palermi, R. Ortega, A. Costabile // *Spanish Journal Psychol.* – 2011. – Vol. 14, No. 1. – P. 133–144.
503. Monks C. P. Psychological Correlates of Peer Victimization in Preschool: Social Cognitive Skills, Executive Function and Attachment Profiles / C. P. Monks, P. K.

- Smith, J. Swettenham // *Aggressive Behavior*. – 2005. – Vol. 31. – P. 571–588.
504. Morrow–Howell N. Volunteering as a pathway to productive and social engagement among older adults / N. Morrow–Howell, Y. S. Lee, S. McCrary, A. McBride // *Health Educ. Behav.* – 2014. – Vol. 41, no. 1. – S. 84–90.
505. Murnighan J. K. Ultimatum bargaining by children and adults / J. K. Murnighan, M. S. Saxon // *Journal of Economic Psychology*. – 1998. – P. 415–445.
506. Nantel–Vivier A. Patterns and correlates of prosocial behaviour development / A. Nantel–Vivier. – Montreal : McGill University, 2010. – 157 p.
507. Nantel–Vivier A. Prosocial development from childhood to adolescence: a multi–informant perspective with Canadian and Italian longitudinal studies / A. Nantel–Vivier, K. Kokko, G V Caprara [et al.] // *Journal Child. Psychol. Psychiatry*. – 2009. – Vol. 50(5). – P. 590–598.
508. Nichols S. The role of social understanding and empathic disposition in young children’s responsiveness to distress in parents and peers / S. R. Nichols, M. Svetlova, C. A. Brownell // *Cognition, Brain, & Behavior*. – 2009. – Vol. 4. – P. 449–478.
509. Nickerson A. B. Attachment and empathy as predictors of roles as defenders or outsiders in bullying interactions / A. B. Nickerson, D. Mele, D. Princiotta // *Journal of School Psychology*. – 2008. – Vol. 46. – P. 687–703.
510. Nickerson A. B. Empathetic responsiveness, group norms, and prosocial affiliations in bullying roles / A. B. Nickerson, D. Mele–Taylor // *School Psychology Quarterly*. – 2014. – Vol. 29 (1). – P. 99–109.
511. Nickerson A. B. Measurement of the bystander intervention model for bullying and sexual harassment / A. B. Nickerson, A. M. Aloe, J. A. Livingston, T. H. Feeley // *Journal of Adolescence* – 2014. – Vol. 37. – P. 391–400.
512. Nunner–Winkler G. Children's Understanding of Moral Emotions / G. Nunner–Winkler, B. Sodian // *Child Develop.* – 1988. – Vol. 59, No. 5. – P. 1323–1338.
513. Nunner–Winkler G. Development of moral motivation from early childhood to early adulthood / G. Nunner–Winkler // *Journal of Moral Education*. – 2007. – Vol. 36. – P. 399–414.
514. Oesterle S. Volunteerism during the transition to adulthood: A life course perspective / S. Oesterle, M. Kirpatrick, J. T. Mortimer // *Social Forces*. – 2004. – Vol. 82 (3). – P. 1123–1149.
515. Okun M. A. Age and motives for volunteering: Testing hypotheses derived from socioemotional selectivity theory / M. A. Okun, A. Schultz // *Psychology and Aging*. – 2003. – Vol. 18 (2). – P. 231–239.
516. Omoto A. M. Volunteerism and the Life Course: Investigating Age–Related Agendas for Action / A. M. Omoto, M. Snyder, S. C. Martino // *Basic and Applied Social Psychology*. – 2000. – Vol. 22, Is. 3. – P. 181–197.
517. Ongley S. F. Children’s giving: moral reasoning and moral emotions in the development of donation behaviors / S. F. Ongley, M. Nola, T. Malti // *Front Psychol.* – 2014. – Vol. 5. – P. 458. : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4033050/>
518. Ongley F. The Role of Moral Emotions in Children’s Sharing / S. F. Ongley, T Malti // *Develop. Psychol.* – 2014. – Vol. 50 (4). – P. 1148–1159.

519. Padilla–Walker L. Prosocial Development. Multidimensional Approach / L. M. Padilla–Walker, G. Carlo. – Oxford : Oxford University Press, 2014. – 496 p.
520. Pakaslahti L. Relationships between adolescent prosocial problem–solving strategies, prosocial behaviour, and social acceptance / L. Pakaslahti, A. Karjalainen, L. Keltikangas–Järvinen // *International Journal of Behavioral Develop.* – 2002. – Vol. 26, no. 2. – P. 137–144.
521. Palmén H. Competence, Problem Behavior, and the Effects of Having No Friends, Aggressive Friends, or Nonaggressive Friends: A Four–Year Longitudinal Study / H. Palmén, M. M. Vermande, M. Deković [et al.]. – 2011. – Vol. 57, Nu. 2. – P. 186–213.
522. Paulus M. Children’s inequity aversion depends on culture: A cross–cultural comparison / M. Paulus // *Journal of Experimental Child Psychology.* – 2015. – Vol. 132. – P. 240–246.
523. Paulus M. Cognitive development: The neurocognitive basis of early prosociality / M. Paulus // *Current Biology.* – 2015. – Vol. 25. – P. 47–48.
524. Paulus M. Metacognitive monitoring of oneself and others: Developmental changes in childhood and adolescence / M. Paulus, N. Tsalas, J. Proust, B. Sodian // *Journal of Experimental Child Psychology.* – 2014. – Vol. 122 – P. 153–165.
525. Paulus M. Neural correlates of prosocial behavior in infancy: Different neurophysiological mechanisms support the emergence of helping and comforting / M. Paulus, N. Kühn–Popp, M. Licata, B. Sodian // *Journal Meinhardt NeuroImage.* – 2013. – Vol. 66. – P. 522–530.
526. Paulus M. Producing and Understanding Prosocial Actions in Early Childhood / M. Paulus, C. Moore // *Advances in Child. Develop. and Behavior* – 2012. – Vol. 42. – P. 271–305.
527. Paulus M. The development of sharing behavior and expectations about other people’s sharing in preschool children / M Paulus, C. Moore // *Develop. Psychology.* – 2014. – Vol. 50. – P. 914–921.
528. Paulus M. The early origins of human charity: Preschoolers share more with poor than wealthy individuals // *Frontiers in Psychology.* – 2014. – Vol. 5. – P. 344. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4071819/>
529. Paulus M. The emergence of prosocial behavior: Why do infants and toddlers help, comfort, and share? / M. Paulus // *Child. Develop. Perspectives.* – 2014. – Vol. 8. – P. 77–81.
530. Penner L. A. Dispositional and Organizational Influences on Sustained Volunteerism: An Interactionist Perspective / L. A. Penner // *Journal of Social* – 2002. – Vol. 58, No. 3. – P. 447–467
531. Penner L. A. Enduring Goodness: A Person by Situation Perspective on Prosocial Behavior / L. A. Penner, H. Orom // *Prosocial Motives, Emotions and Behavior: M Mikulincer, & P. R. Shaver (Eds.).* – Washinto : DS American Psychological Association, 2010. – P. 55–72.
532. Penner L. A. Enduring goodness: A person–by–situation perspective on prosocial behaviour / L. A. Penner, H. Orom // *Prosocial motives, emotions, and behavior: The better angels of our nature.* – Washington : DS American Psychological Association, 2010. – P. 55–72.

533. Penner L. A. Prosocial Behavior: Multilevel Perspectives / L. A. Penner, J. F. Dovidio, J. A. Piliavin, D. A. Schroeder // *Annual Review of Psychology*. – 2005. – Vol. 56. – P. 365–392.
534. Perry T. E. Applying Erikson's wisdom to self-management practices of older adults: findings from two field studies / T. E. Perry, N. Ruggiano, N. Shtompel, L. Hassevoort // *Res. Aging*. – 2015. – Vol. 37, no. 3. – P. 253–274.
535. Phillips L.H. Effective regulation of the experience and expression of negative affect in old age / L. H. Phillips, J. D. Henry, J. A. Hosie, A. B. Milne // *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*. – 2008. – Vol. 63 (3). – P.138–145.
536. Piercy K. W. Challenges and psychosocial growth for older volunteers giving intensive humanitarian service / K. W. Piercy, C. Cheek, B. Teemant // *Gerontologist*. – 2011. – Vol. 51, no. 4. – P. 550–560.
537. Pöyhönen V. What Does It Take to Stand Up for the Victim of Bullying? The Interplay Between Personal and Social Factors / V. Pöyhönen, J. Juvone, C. Salmivalli // *Merrill–Palmer Quarterly*. – 2010. – Vol. 56, No. 2. – P. 143–163.
538. Pratt M. W. Early generativity and types of civic engagement in adolescence and emerging adulthood / M. W. Pratt, H. L. Lawford // *Prosocial Develop.*; L. M. Padilla–Walker, G. Carlo (Eds.). – New York : Oxford, 2014. – P. 410–432.
539. Principi A. Understanding the link between older volunteers' resources and motivation to volunteer / A. Principi, J. Schippers, G. Naegele // *Educational Gerontology*. – 2016. – Vol. 42 (2). – P. 14.
540. Pronk J. Differential Personality Correlates of Early Adolescents' Bullying–Related Outsider and Defender Behavior Jeroen / J. Pronk, T. Olthof, F. A. Goossens // *Journal of Early Adolescence*. – 2014. – Vol. 11. – P. 1069–1091.
541. Pronk J. Factors Influencing Interventions on Behalf of Victims of Bullying. A Counterfactual Approach to the Social Cognitions of Outsiders and Defenders / J. Pronk, T. Olthof, F. A. Goossens // *Journal of Early Adolescence*. – 2016. – Vol. 36 (2). – P. 267–291.
542. Pronk J. Children's intervention strategies in situations of victimization by bullying: Social cognitions of outsiders versus defenders / J. Pronk, F. A. Goossens, T. Olthof [et al.] // *Journal of School Psychology*. – 2013. – Vol. 51. – P. 669–682.
543. Rapp D. J. The impact of choice on young children's prosocial motivation / D. J. Rapp, J. M. Engelmann, E. Herrmann, M. Tomasello // *Journal of Experimental Child Psychology* – 2017 : http://www.eva.mpg.de/documents/Elsevier/Rapp_Impact_JExpChildPsych_2017_2382555.pdf
544. Reimer K. Developing conceptions of moral maturity: Traits and identity in adolescent personality / K. Reimer, B. M. Dewitt Goudelock, L. J. Walker // *Journal of Positive Psychology*. – 2009. – Vol. 4. – P. 372–388.
545. Robins R. W. Global Self–Esteem Across the Life Span / R. W. Robins, K. H. Trzesniewski // *Psychology and Aging*. – 2002. – Vol. 17, No. 3. – P. 423–434.
546. Rochat P. Fairness in distributive justice by 3–and 5–year–olds across 7 cultures / P. Rochat, M. D. G. Dias, L. Guo [et al.] // *Journal of Cross–Cultural Psychology*. – 2009. – Vol. 40(3). – P. 416–442.

547. Rodkin P. C. Antecedents and Correlates of the Popular–Aggressive Phenomenon in Elementary School // P. C. Rodkin, G. I. Roisman // *Child Develop.* – Vol. 81, No. 3. – 2010. – P. 837–850.
548. Rogers N. T Volunteering is associated with increased survival in able-bodied participants of the English Longitudinal Study of Ageing / N. T. Rogers, P. Demakakos, M. S. Taylor et al. // *J. Epidemiol Community Health.* – 2016. – Vol. 70 (6). – P. 583–588.
549. Romano E. Multilevel correlates of childhood physical aggression and prosocial behavior / E. Romano, R. Tremblay, B. Boulerice, R. Swisher // *Journal of Abnormal Child Psychology* . – 2005. – Vol. 33. – P. 565–578.
550. Roth–Hanania R. Empathy development from 8 to 16 months: early signs of concern for others / Roth–Hanania R., Davidov M., Zahn–Waxler C. // *Infant Behav. Develop.* – 2011. – Vol. 34. – P. 447–458.
551. Ruffman T. A meta-analytic review of emotion recognition and aging: implications for neuropsychological models of aging / T. Ruffman, J. D. Henry, V. Livingstone, L. H. Phillips, T. A. Ruffman // *Neurosci Biobehav Rev.* – 2008. – Vol. 32 (4). – P. 863–881.
552. Rushton J. Altruism and aggression: The heritability of individual differences / J. P. Rushton, D. W. Fulker, M. C. Neale, D. K. B. Nias, H. J. Eysenck // *Journal of Personality and Social Psychology.* – 1986. – Vol. 50 (6). – P. 1192–1198.
553. Rushton J. A. General Factor of Personality (GFP) from two meta-analyses of the Big Five / J. P. Rushton, P. Irwing // *Personality and Individual Differences.* – 2008. – Vol.7 (45). – P. 679–683.
554. Sainio M. Victims and their defenders: A dyadic approach / M. Sainio R. Veenstra, G. Huitsing, C. Salmivalli // *International Journal of Behavioral Development.* – 2010. – Vol. 35(2). – P. 144–151.
555. Salmivalli C. Bullying and the peer group: A review / C. Salmivalli // *Aggression and Violent Behavior.* – 2010. – Vol. 15. – P. 112–120.
556. Salmivalli C. KiVa Antibullying Program: Overview of Evaluation Studies Based on a Randomized Controlled Trial and National Rollout in Finland / C. Salmivalli, E. Poskiparta // *International Journal of Conflict and Violence.* – 2012. – Vol. 6 (2). – P. 294. – 302.
557. Sánchez-Queija M. I. Empatía y conducta prosocial durante la adolescencia / M. I. Sánchez-Queija, A. Oliva Delgado, Á. Parra Jiménez // *Revista de Psicología Social.* – 2006. – Vol. 21 (3). – P. 259–271.
558. Schalkwijk F. The Conscience as a Regulatory Function: Empathy, Shame, Pride, Guilt, and Moral Orientation in Delinquent Adolescents / F. Schalkwijk, G. Jan Stams, H. Stegge // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology.* – 2016. – Vol. 60. – P. 675–693.
559. Schieman S. The personal and social links between age and self-reported empathy / S. Schieman, K. Gundy // *Social Psychology Quarterly.* – 2000. – Vol. 63 . – P. 152–174.
560. Shaw A. Children Apply Principles of Physical Ownership to Ideas /A. Shaw, V. Li, K. R. Olson // *Cognitive Science.* – 2012. – Vol. 36. – P. 1383–1403.

561. Shaw A. Children Develop a Veil of Fairness / A. Shaw, N. Montinari, M. Piovesan, K. R. Olson // *Journal of Experimental Psychology : General.* – 2014. – Vol. 143, No. 1. – P. 363–375.
562. Sierksma J. Children’s reasoning about the refusal to help: the role of need, costs, and social perspective taking / J. Sierksma, J. Thijs, M. Verkuyten, A. Komter // *Child. Dev.* – 2014. – Vol. 85 (3). – P. 1134–1149.
563. Silk J. B. Chimpanzee choice and prosociality / J. B. Silk, S. F. Brosnan, J. Vonk [et al.] // *Nature.* – 2005. – Vol. 437. – P. 1357–1359.
564. Simpson J. A. Evolutionary perspectives on prosocial behavior / J. A. Simpson, L. Beckes // *Prosocial Motives, Emotions, and Behavior: The Better Angels of our Nature* : M. Mikulincer, P. R. Shaver (Eds.). – Washington, DC: American Psychological Association. – 2010. – P. 35–53.
565. Singer T. The neuronal basis and ontogeny of empathy and mind reading: Review of literature and implications for future research / T. Singer // *Neuroscience and Biobehavioral Reviews.* – 2006. – Vol. 30. – P. 855–863.
566. Sloane S. Do infants have a sense of fairness? / S. Sloane, R. Baillargeon, D. Premack // *Psychological Science.* – 2012. – Vol. 23, Is 2. – P. 196–204.
567. Smith C. E. I Should but I Won’t: Why Young Children Endorse Norms of Fair Sharing but Do Not Follow Them / C. E. Smith, R. P. Blake, P. L. Harris // *PLoS ONE*, 2013. – Vol. 8 (3) : <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0059510>
568. Smith C. Does it always feel good to get what you want? Young children differentiate between material and wicked desires / C. E. Smith, F. Warneken // *British Journal of Developmental Psychology.* – 2014. – Vol. 32 (1). – P. 3–16
569. Sokol B. W. The development of agency / B. W. Sokol, S. I. Hammond, J. Kuebli, L. Sweetman // *Handbook of child psychology and developmental science: Vol. 1: Theory and method.* eds. 7th ed. W. F. Overton, P. C. M. Molenaar (Eds.). – Hoboken: NJ Wiley, 2015. – P. 284–322.
570. Sommerville J. A. The Development of Fairness Expectations and Prosocial Behavior in the Second Year of Life / J. A. Sommerville, M. F. H. Schmidt, J. Yun, M. Burns–*Infancy* // *Infancy*, 2013. – Vol. 18 (1). – P. 40–66.
571. Spinrad T. Socio–Cognitive Correlates of Prosocial Behaviour in Young Children / T. L. Spinrad, S. VanSchyndel // *Prosocial behaviour : Encyclopedia on Early Childhood.* – 2015. – P. 21–27.
572. Spivak A. L. Instructional Strategies for Enhancing Prosocial Behavior in Children and Youth: A Systematic Review and Meta–Analysis / L. A. Spivak, M. W. Lipsey, D. C. Farran, J. R. Polanin. – Tennessee : Peabody Research Institute, Vanderbilt University, 2014. –15 p.
573. Stocks E. L. Altruism or psychological escape: Why does empathy promote prosocial behavior? / E. L. Stocks, D. A. Lishner, S. K. Decker // *European Journal of Social Psychology.* – 2009. – Vol. 39. – P. 649–665.
574. Stone V. E. What Dimensions of Empathy Predict Prosocial Helping Behavior in Emerging Adulthood? The Relationships Between Volunteering to Help and Perspective-Taking Ability, Experience of Empathic Concern, and Self-Report Empathic Inclinations/ V. E. Stone // *Journal of Interdisciplinary Graduate Research*

- . – 2016. – Vol. 1: <http://knowledge.e.southern.edu/jigr/vol1/iss1/1>
575. Stout W. What Dimensions of Empathy Predict Prosocial Helping Behavior in Emerging Adulthood? / W. Stout // *Journal of Interdisciplinary Graduate Research*. – 2016. – Vol. 1. – 29 p. : <http://knowledge.e.southern.edu/jigr/vol1/iss1/1>
576. Sutton J. Social cognition and bullying: Social inadequacy or skilled manipulation? / J. Sutton, K. Smith, J. Swettenham // *British Journal of Developmental Psychology*. – 1999. – Vol. 17 (3). – P. 435–450.
577. Svetlova M. Toddlers' Prosocial Behavior: From Instrumental to Empathic to Altruistic Helping / M. Svetlova, S. Nichols, C. Brownell // *Child Development*. – 2010. – Vol. 81 (6). – P. 1814–1827.
578. Sze J. A. Greater Emotional Empathy and Prosocial Behavior in Late Life / J. A. Sze, A. Gyurak, M. S. Goodkind // *Emotion*. – 2012. – Vol. 12 (5). – P. 1129–1140.
579. Takagishi H. Theory of Mind Enhances Preference for Fairness / H. Takagishi, S. Kameshima, J. Schug [et al.] // *Journal of Experimental Child Psychology*. – 2010. – Vol. 105. – P. 130 – 137.
580. Talwar V. White lie–telling in children for politeness purposes / V. Talwar, S. M. Murphy, K. Lee // *Journal Behav. Develop.* – 2007. – Vol. 31 (1) – P. 1–11.
581. Tani F. Bullying and the Big Five: A study of childhood personality and participant roles in bullying incidents / F. Tani, P. S. Greenman, B. H. Schneider, M. Fregoso // *School Psychology International*. – 2003. – Vol. 24. – P. 131–146.
582. Tasimi A. Memories of good deeds past: The reinforcing power of prosocial behavior in children // A. Tasimi, L. Young // *Journal of Experimental Child Psychology*. – 2016. – Vol. 147. – P. 159–166.
583. Thompson C. The Development of Future–Oriented Prudence and Altruism in Preschoolers / C. Thompson, J. Barresi // *Cognitive Develop.* – 1997. – Vol. 12. – P. 199–212.
584. Tomasello M. Origins of human cooperation and morality / M. Tomasello, A. Vaish // *Rev. Psychol.* – 2013. – Vol. 64. – P. 231–255.
585. Torrén M G. The influence of socialization on early helping from a cross–cultural perspective / M. G. Torrén, N. Schuhmacher, J. Kärtner // *Journal of Cross–Cultural Psychology*. – 2017. – Vol. 48 (3). – P. 353–368.
586. Toseeba U. Prosociality from early adolescence to young adulthood: A longitudinal study of individuals with a history of language impairment / U. Toseeba, A. Pickles., K. Durkin [et al.] // *Research in Developmental Disabilities*. – 2017. – Vol. 62. – P. 148–159.
587. Trommsdorff G. Sympathy, distress, and prosocial behavior of preschool children in four cultures / G. Trommsdorff, W. Friedlmeier, B. Mayer // *International Journal of Behavioral Development*. – 2007. – Vol. 31 (3). – P. 284–293.
588. Tunçgenç B. Commentary: A construct divided: prosocial behavior as helping, sharing, and comforting subtypes / B. Tunçgenç // *Front. Psychol.* – 2016. – Vol. 7. – P. 491.
589. Vaish A. Sympathy Through Affective Perspective Taking and Its Relation to Prosocial Behavior in Toddlers / A. Vaish, M. Carpenter, M. Tomasello // *Developmental Psychology*. – 2009. – Vol. 45, No. 2. – P. 534–543.

590. Vaish A. The early ontogeny of human cooperation and morality / A. Vaish, M. Tomasello // *Handbook of moral development* 2nd ed.; M. Killen, J. G Smetana (Eds.). – New York : Psychology Press; 2014. – P. 279–298.
591. Veenstra R. Prosocial and Antisocial Behavior in Preadolescence: Teachers' and Parents' Perceptions of the Behavior of Girls and Boys / R. Veenstra, S. Lindenberg, A. J. Oldehinkel [et al.] // *International Journal of Behavioral Development*. – 2008. – Vol. 32, Is. 3. – P. 243–251.
592. Vlachou M. Assessing Bully/Victim Problems in Preschool Children: A Multimethod Approach / M. Vlachou, K. Botsoglou, E. Andreou // *Journal of Criminology*. – 2013. – Article ID 301658, 8 p. : <http://dx.doi.org/10.1155/2013/301658>.
593. Volbrecht M. M. Examining the familial link between positive affect and empathy development in the second year / M. M Volbrecht, K Lemery-Chalfant // *Journal Genet Psychol*. – 2007. – Vol. 168 (2). – P. 105–129
594. Volk S. Temporal stability and psychological foundations of cooperation preferences / S. Volk, C. Thöni, W. Ruigrok // *Journal of Economic Behavior & Organization*. –2012. – Vol. 81 (2). – P. 664–676.
595. Volland C. Wer verdient Hilfe? / C. Volland, D. Ulich, A. Fischer // *Zeitschrift für Entwicklungspsychologie und Pädagogische Psychologie*. – 2004. – Vol. 36. – P. 69–73.
596. Warden D. Prosocial children, bullies and victims: An investigation of their sociometric status, empathy and social problem-solving strategies / D. Warden, S. MacKinnon // *British Journal of Develop. Psychology*. – 2003. – Vol. 21, Is. 3. – P. 367–385.
597. Warneken F The emergence of contingent reciprocity in young children F. Warneken, M. Tomasello // *Journal of Experimental Child Psychology*. – 2013. –Vol. 116. – P. 338–350.
598. Warneken F The roots of human altruism / F. Warneken, M. Tomasello // *British Journal of Psychology*. – 2009. – Vol. 100. – P. 455–471.
599. Warneken F. Extrinsic Rewards Undermine Altruistic Tendencies in 20-Month-Olds / F. Warneken, M. Tomasello // *Develop. Psychology*. – 2008. – Vol. 44, No. 6. – P. 1785–1788.
600. Warneken F. Parental Presence and Encouragement Do Not Influence Helping in Young Children / F. Warneken, M. Tomasello // *Infancy*, 2013. – Vol. 18 (3). – P. 345–368.
601. Warneken F. Precocious Prosociality: Why Do Young Children Help? F. Warneken // *Child Development Perspectives*. – 2015. – Vol. 9, Nu. 1. – P. 1–6.
602. Warneken F. Young children proactively remedy unnoticed accidents / F. Warneken // *Cognition*. – 2013. – Vol. 126. – P.101–108.
603. Wellman H. M. Sequential Progressions in a Theory of Mind Scale: Longitudinal Perspectives / H. M. Wellman, F. Fuxi, C. C. Peterson // *Child. Develop.* – 2011. –Vol. 82 (3). – P. 780–792.
604. Wentzel K. R. Adolescent prosocial behavior: The role of self-processes and contextual cues / K. R. Wentzel, L. Filisetti, L. Looney // *Child. Develop.* –2007. –

- Vol. 78, Nu. 3. – P. 895 – 910.
605. White B. A. Who cares when nobody is watching? Psychopathic traits and empathy in prosocial behaviors / B. A. White // *Personality and Individual Differences*. – 2014. – Vol. 56. – P. 116–121.
 606. Whitehouse H. The evolution of extreme cooperation via shared dysphoric experiences / H. Whitehouse, J. Jong, M. D. Buhrmester [et al.] // *Sci. Rep.* – 2017. – Vol. 7. : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5349572/>
 607. Williams A. Exploring disadvantageous inequality aversion in children: how cost and discrepancy influence decision-making / A. Williams, C. Moore // *Front. Psychol.* – 2014. – Vol. 26. – P. 1–6 : <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01088>
 608. Williams A. The influence of empathic concern on prosocial behavior in children / A. Williams, K. O.'Driscoll, C. Moore // *Front. Psychol.* – 2014. – Vol. 5. – P. 425 : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4026684/>
 609. Wispé L. G. Positive Forms of Social Behavior: An Overview / L. G. Wispé // *Journal of Social.* – 1972. – Vol. 28 (3). – P. 1–19.
 610. Yoo H. Adolescents' empathy and prosocial behavior in the family context: a longitudinal study / H. Yoo, X Feng, R. D. Day // *J. Youth Adolesc.* – 2013. – Vol. 42 (12). – P. 1858–1872.
 611. Young L. When ignorance is no excuse: Different roles for intent across moral domains / L Young, R. Saxe // *Cognition*. – 2011. – Vol. 120. – P. 202–214.
 612. Yuill N. Children's understanding of wicked desires : From objective to subjective to moral / N. Yuill, J. Perner, A. Pearson // *British Journal of Develop. Psychology*. – 1996.– Vol. 14 (4). – P. 457–475.
 613. Zahn–Waxler C. The development of empathy in twins / C. Zahn–Waxler, J. L. Robinson, R. N. Emde // *Develop. Psychology*. – 1992. – Vol. 28. – P. 1038–1047.
 614. Zak P. J. The neurobiology of collective action / P. J. Zak, J. A. Barraza // *Front . Neurosci.* – 2013. – Vol. 7, Article 211. – P. 1–9.
 615. Zášková H. The Differences of the Personality Features and of the Emotional Empathy for Volunteering / H. Zášková, J. Simek, Z. Mlcak // *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. – 2013. – Vol. 2. – No 8. – P. 411–416.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Психологічні механізми та критерії розвитку просоціальності особистості

Додаток А. 1

Характеристика рівнів функціонування просоціальності особистості як цілісного конструкта (за змістовими показниками)

Критерії	Рівні функціонування цілісного конструкта			
	імпульсивно-ситуаційна просоціальність	інертна просоціальність	зріла просоціальність	альтруїзм
1	2	3	4	5
Мотиваційний компонент				
ціннісне ставлення до іншого	ригідні, сегрегативні установки щодо реципієнтів допомоги	наявність елементів ригідних, сегрегативних налаштувань у ставленні до інших	визнання універсальності принципу «Інший як цінність», рівності прав людей на допомогу; здатність до особистої корекції дискримінаційних установок щодо реципієнтів допомоги	визнання універсальності принципу «Інший як цінність», рівності прав людей на допомогу, відсутність сегрегативних установок щодо реципієнтів
здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом	пасивність соціальних позицій; епізодичність надання допомоги; орієнтація на зовнішнє підкріплення просоціальної поведінки	поєднання пасивних соціальних позицій з відповідальним ставленням щодо найближчого кола реципієнтів; орієнтація як на зовнішнє, так і на внутрішнє підкріплення	суб'єктне ставлення до участі у вирішенні життєвих утруднень іншого; висока міра готовності брати відповідальність за перебіг подій; орієнтація як на зовнішнє, так і на внутрішнє підкріплення	суб'єктне ставлення до участі у вирішенні життєвих утруднень іншого; висока міра готовності брати відповідальність за перебіг подій, орієнтація на внутрішнє інтрапсихічне підкріплення
безкорисливість	домінування егоїстичної мотивації; взаємність як мотиваційна основа дій сприяння	наявність елементів егоїстичної мотивації; взаємність як мотиваційна основа дій сприяння	наявність елементів егоїстичної мотивації; гармонійне поєднання принципів взаємності та альтруїзму як мотиваційних основ сприяння	безкорисливість вчинків; альтруїзм як мотиваційна основа просоціальної поведінки
Когнітивно-рефлексивний компонент та просоціальна ідентичність				
здатність до розуміння просоціальних норм та їх ментальна репрезентація	спрощена ментальна репрезентація просоціальних норм	спрощена ментальна репрезентація просоціальних норм	інтеріоризованість просоціальних норм	інтеріоризованість просоціальних норм
1	2	3	4	5

ціннісне ставлення до себе як суб'єкта просоціальної активності	подвійне рефлексивне інтрапсихічне підкріплення (через визнання соціальної цінності вчинку та самопідкріплення просоціального Я-образу)	подвійне рефлексивне інтрапсихічне підкріплення (через визнання соціальної цінності вчинку та самопідкріплення просоціального Я-образу)	подвійне рефлексивне інтрапсихічне підкріплення (через визнання соціальної цінності вчинку та самопідкріплення просоціального Я-образу)	в інтрапсихічному підкріпленні орієнтація на соціальну значущість вчинку, без актуалізації цінності Я.
Емоційний компонент				
емпатійна чутливість	готовність до співпереживання з невисоким рівнем його дієвості	схильність до співчуття і співпереживання з середнім рівнем їх дієвості	схильність до співчуття і співпереживання, їх високий дієвий потенціал ; низький рівень особистісного дистресу у ситуаціях емпатогенного характеру	схильність до співчуття і співпереживання; їх високий дієвий потенціал низький рівень особистісного дистресу у ситуаціях емпатогенного характеру
Поведінковий компонент				
ініціативність та активність	просоціальна поведінка ініційована прямим проханням про допомогу чи ситуаційним чинником; переважання пасивних форм сприяння	просоціальна поведінка ініційована прямим проханням про допомогу чи ситуаційним чинником; переважання пасивних форм сприяння	поєднання власне ініційованих та зовнішньо стимульованих просоціальних форм поведінки; використання активних форм сприяння; готовність до проактивного сприяння	домінування власне ініційованих програм просоціальної поведінки; активні форми сприяння; готовність до проактивного сприяння
інтенсивність	епізодичність просоціальних самовиявів; схильність до короткотривалих форм допомоги	переважання епізодичних просоціальних самовиявів, з можливою реалізацією довготривалих форм допомоги відносно найближчого кола людей	систематичність просоціального сприяння ; особистісна готовність до надання короткотривалої та довготривалої допомоги іншим	систематичність просоціального сприяння; готовність до надання короткотривалої та довготривалої допомоги іншим
екстенсивність	просоціальне сприяння реалізується у межах інгрупових зв'язків чи випадкових реципієнтів, за умови яскравої необхідності допомоги	реалізація просоціальних програм поведінки у межах інгрупових зв'язків	надання просоціальної допомоги широкому колу реципієнтів	надання просоціальної допомоги широкому колу реципієнтів

Додаток А. 2

Вікова динаміка психологічних механізмів просоціальності особистості

Основні механізми	Змістова сутність механізму на кожному з етапів розвитку просоціальності особистості	Наслідки функціонування
1	2	3
Етап інтегративної просоціальності		
смислотворення (К. Абульханова-Славська; В. О. Татенко Т. М. Титаренко, В. М. Ямницький)	функціонування просоціальної суб'єктності як внутрішньої готовності до самовизначення у ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом	творча, духовна просоціальна самореалізація як лінія позитивного старіння, збереження ціннісної сутності «Я» образу
ретроспекція (І.С.Булах, В. О. Татенко)	актуалізація образу просоціального «Я», пригадування та аналіз власного просоціального досвіду	використання минулого для утвердження просоціальної самореалізації, персоніфікація поведінки
емпатія (Л.П.Журавльова, Т. П. Гаврилов, Т. Д. Карягіна, К. Роджерс)	ускладнення монособ'єктної трансфінітної емпатії	продуктивне піклування про інших на основі сформованих екзистенційних потреб, усталених процесів смислотворення, самореалізації через духовне та універсальне емпатійне ставлення
Етап особистісно досягнутої просоціальності		
смислотворення (К. Абульханова-Славська; В. О. Татенко Т. М. Титаренко, В. М. Ямницький)	розвиток просоціальної суб'єктності як внутрішньої здатності до самовизначення у ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом	творча, духовна просоціальна самореалізація як лінія перетворення себе та свого життєвого середовища
ідентифікація (В.С. Мухіна , А.В. Мудрик С.Л. Рубінштейн О.М. Леонт'єв,)	переживати свою присутність у життєвому світі іншого як особистісну стратегію	орієнтація на світогляд у побудові та реалізації ідеального просоціального Я образу
емпатія (Л. П. Журавльова, Т. П. Гаврилов, Т. Д. Карягіна, К. Роджерс)	ускладнення монособ'єктної трансфінітної емпатії	продуктивне піклування про інших на основі розвитку екзистенційних потреб, розгортання процесів смислотворення, самореалізації через духовне та універсальне емпатійне ставлення
стереотипізація (В. С. Асеєв, Н. П. Суходольська)	здатність до вироблення стійких, еталонних схем реагування у просоціальних ситуаціях, на основі селекції, категоризації, оціночної поляризації соціальної інформації	прискорена, спрощена, автоматизована побудова просоціальних програм, вибір адекватних реакції в емпатогенних ситуаціях на основі узагальнення попереднього життєвого досвіду
Етап позиційної просоціальності		
ідентифікація (В. С. Мухіна, А.В. Мудрик С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв)	здатність поставити себе на місце іншої людини, пережити свою присутність у життєвому світі іншого	розвиток просоціальної ідентичності
цілепокладання (В. Архипов , В. Г. Асеєв, Л. С. Виготський)	здатність визначати особистісно значущі цілі щодо підтримки інших	побудова ідеальної моделі просоціальної самореалізації
моральна рефлексія (І. С. Булах, Н. І.Гуткіна, Р. В. Павелків)	утвердження моральної автономії, розгортання процесів метапізнання у змістово-смісловому полі нормативного просоціального «Я»	функціонування просоціальної ідентичності, побудова просоціальних поведінкових програм відповідно до світоглядних цінностей

емпатія (Л. П. Журавльова, Т. П. Гаврилов, Т. Д. Карягіна, К. Роджерс)	розгортання антиципуючих емпатійних відносин, трансцендентної емпатії	інтеграція процесів у становлення емпатійності як особистісної якості
стереотипізація (В. С. Асєєв, Н. П. Суходольська)	здатність до побудови еталонних схем оцінювання і реагування у просоціальних ситуаціях, на основі селекції, категоризації, оціночної поляризації соціальної інформації	прискорення та автоматизація прийняття просоціальних рішень та вибору стратегії реагування
моральна рефлексія (І. С. Булах, Н. І. Гуткіна, Р. В. Павелків)	прийняття просоціальних цінностей на основі внутрішнього діалогу; оцінювання себе і своєї поведінки відповідно до соціальних і моральних норм. осмислення просоціального «Я»	дотримання моральних приписів у просоціальних ситуаціях; переживання почуттів сорому і провини при порушенні норм, моральна автономія
Етап нормативно-диспозиційної просоціалізації		
ідентифікація (В. С. Мухіна С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв А. В. Мудрик)	здатність поставити себе на місце іншого; включення просоціальних якостей до Я-образу	формування ставлення до себе як суб'єкта допомоги, поява конструкта «просоціальна ідентичність»; активна участь у вирішенні проблем іншого, засвоєння конвенційних норм, правил ролей,
емпатія (Л. П. Журавльова, Т. П. Гаврилов, Т. Д. Карягіна, К. Роджерс)	поява моносуб'єктності та групоцентричності у системі емпатійних відносин	розвиток емпатійності як вікового новоутворення
інтеріоризація (О. М. Леонт'єв, Л. С. Виготський)	прийняття соціальних і моральних норм на рівні ціннісної системи	формування змістової просоціальної ідентичності
Етап соціально-нормативної просоціалізації		
емоційне перемикавання (С. А. Белічева, Л. П. Журавльова)	увага до емоційних станів іншого, зміна емоційного самопочуття в емпатогенних ситуаціях	розуміння емоційних переживань іншого; виникнення співчуття та розвиток співпереживання
рефлексія (А. В. Мудрик, Р. В. Павелків Н. О. Яцюк)	здатність думати про свою участь у життєдіяльності іншого як нормовідповідну стратегію	первинне формування суб'єктності у ситуаціях просоціального типу
ідентифікація (В. С. Мухіна С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв А. В. Мудрик)	приписування собі особливостей, схильностей, почуттів інших та переживати їх як свої	формування механізмів соціальної поведінки, становлення відносин з іншою людиною на позитивних емоційних засадах; побудова позитивного «Я» образу
наслідування (Л. Ф. Обухова, В. Мудрик І. В. Шаповаленко, В. Просецький)	виокремлення поведінки дорослого як соціального зразка в емпатогенних та потенційно просоціальних ситуаціях	відтворення набору дій відповідно до засвоєної схеми
інтеріоризація (О. М. Леонт'єв, Л. С. Виготський В. К. Вілюнас)	увага до соціальних і моральних норм, трансформація зовнішньої активності у внутрішні структури психіки; ставлення у системі «Я-інший»	поява внутрішньої мислительної діяльності; виникнення первинних особистісних норм
Етап елементарної просоціалізації		
перцепція; соціальна перцепція (О. В. Запорожець В. В. Абраменкова, В. С. Мухіна)	виокремлення змін у предметному світі	встановлення зв'язків між змінами у предметному світі і намірами іншого
	виокремлення іншої людини, її дій і поведінки	первинне розуміння намірів іншого
наслідування (Л. Ф. Обухова, І. В. Шаповаленко, В. Просецький)	спрощене відтворення дій дорослого із можливим запуском механізмів емоційного відгуку	імітація дій дорослого з елементами емоційного відгуку чи без нього

Додаток А. 3

Основні критерії та показники просоціального розвитку особистості на кожному з періодів онтогенезу

Компоненти просоціальності особистості	Основні етапи та показники функціонування просоціальності особистості	
	критерії	показники
1	2	3
РАННІЙ ВІК – ЕТАП ЕЛЕМЕНТАРНОЇ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ		
Когнітивний компонент	розуміння зв'язку між змінами у предметному світі та намірах і станах інших людей	наявність уваги дитини до змін у предметному світі (предметний світ як об'єкт пізнання)
		наявність уваги дитини до діяльності та поведінки іншої людини (інший як об'єкт пізнання)
		здатність простежувати взаємозв'язок між системою дій людини та її намірами
		відсутність знань про норми просоціальної поведінки
		здатність виокремлювати ситуації потенційно просоціального чи емпатогенного характеру
Емоційний компонент	емоційна чутливість (первинна здатність до продукування емоційного відгуку на зміни у фізичному та соціальному світі)	поява первинних емоційних реакцій не емпатійної групи (реакції зацікавлення, здивування, подиву, страху) при виникненні змін у предметному світі чи поведінці людини
		здатність виявляти реакції емоційного збентеження; переживання особистісного дистресу; культурогенний характер антиципуючої емпатії в емпатогенних ситуаціях
		поява вербального супроводу первинних просоціальних дій чи емоційної підтримки
Поведінковий компонент	активність-реактивність	реактивність та епізодичність просоціальних дій
	ініціативність-пасивність	просоціальні дії переважно є результатом зовнішнього стимулювання
	екстенсивність (широке-вузьке кола реципієнтів)	просоціальні дії адресовані вузькому колу людей з найближчого оточення, переважно партнерів по спілкуванню
	складність-простота	найпростіші елементарні дії допомоги, поділу чи шкодування
ДОШКІЛЬНИЙ ТА МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК – ЕТАП СОЦІАЛЬНО-НОРМАТИВНОЇ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ		
Мотиваційний компонент	ціннісне ставлення до Іншого	увага до трансльованих норм просоціальної групи використання нормативних приписів при оцінюванні ситуації та власної поведінки поява елементів особистісного ставлення до просоціальних норм
	здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом	поява ознак дифузної відповідальності домінування у просоціальній поведінці мотивів егоїстичної групи
Когнітивний (когнітивно-рефлексивний) компонент	розуміння просоціальних норм та контексту ситуації, децентрація мислення	увага до ментального світу іншої людини, здатність виокремлювати наміри та почуття іншого, простежувати зв'язок між ними
		здійснення декодування ситуації із потенційним просоціальним чи емпатогенним характером, виокремлення наслідків дотримання чи порушення норми
		розуміння причин змін у емоційних станах інших
		знання базових норм просоціальної поведінки
		здатність використовувати посилання на норму в її описовій формі
		виникнення спроб до уточнення змісту норми застосування просоціальних норм при взаємооцінюванні
1	2	3

		усвідомлення неготовності дотримуватися норми справедливого розподілу при наявності власної зацікавленості
	рефлексивність	<p>поява особистісної рефлексії як здатності до самопізнання</p> <p>здатність застосовувати просоціальні норми при самооцінюванні власної поведінки</p> <p>усвідомлення мотивів власної поведінки</p> <p>здійснення самоатрибуції просоціальних якостей, включення окремих якостей просоціальної групи до Я-образу</p> <p>переживання позитивних емоцій у зв'язку зі своєю просоціальною поведінкою</p>
Емоційний компонент	емоційна чутливість	<p>поява емоційної децентрації</p> <p>емоційне реагування на негаразди партнера на рівні співпереживання чи особистісного дистресу</p> <p>адекватне реагування на дотримання просоціальних норм, здатність переживати гордість за свої вчинки</p> <p>поява просоціальних афектів (гордість, сором)</p> <p>поява здатності до співчуття та співраді</p>
Поведінковий компонент	активність-реактивність	<p>реактивна просоціальна поведінка</p> <p>перевага пасивних форм сприяння</p>
	ініціативність-пасивність	<p>невисока здатність до ініціювання допомоги</p> <p>наявність високої готовності до надання підтримки партнерам за умови зовнішнього стимулювання</p>
	екстенсивність (широке-вузьке кола реципієнтів)	допомога дорослим та одноліткам із найближчого кола спілкування, вибірковість у стосунках, симпатії
	складність-простота	<p>здатність надавати прості види допомоги у процесі гри, виконання навчальних чи побутових завдань; ставати на захист іншого, використовувати вербальні форми сприяння, здійснювати справедливий поділ ресурсом за умови реципрокних стосунків чи за відсутності власної зацікавленості</p> <p>вузький репертуар дій сприяння, поєднання достатньо високої когнітивної варіативності з низькими показниками її дієвих форм</p>
ПІДЛІТКОВИЙ ВІК – ЕТАП НОРМАТИВНО-ДИСПОЗИЦІЙНОЇ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ		
Мотиваційно-ціннісний компонент	ціннісне ставлення до іншого	<p>визнання доцільності і значущості просоціальних норм співжиття, їх позитивне сприйняття</p> <p>здатність до виокремлення й оцінювання власної поведінки згідно просоціальних норм</p> <p>готовність вносити корективи у власні плани в зв'язку з проблемами іншого</p> <p>наявність схильності до стереотипізації ситуації з потенційним просоціальним контекстом (за критерієм «правильно-неправильно», «свій-чужий)</p> <p>здатність оцінювати затрати й вигоди як мотиваційні основи прийняття просоціальних рішень</p>
	здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом	наявність ознак дифузної відповідальності
	безкорисливість	<p>домінування у просоціальній поведінці мотиву взаємності</p> <p>готовність до альтруїстичних форм поведінки у публічно презентаційних ситуаціях</p> <p>готовність до альтруїстичних дій щодо людей, які входять до кола найрідніших та найзначиміших партнерів по взаємодії</p>
Когнітивно-рефлексивний компонент	розуміння просоціальних норм, їх ментальна репрезентація	<p>здатність простежувати й пояснювати причинно-наслідкові зв'язки розгортання соціальних ситуацій</p> <p>визначати сутнісні характеристики просоціальних понять</p>
1	2	3

		розпізнавати латентні аспекти ситуацій
	рефлексивність	доповнення особистісної та моральної рефлексії новим різновидом - просоціальною рефлексією
		виявляти готовність до обговорення власних переживань у зв'язку з проблемами іншої людини
		відчувати сумніви, щодо особистісного ресурсу надання допомоги та просоціальних налаштувань інших
		виявляти схильність до позитивної самоатрибуції, включення просоціальних цінностей до Я-образу
		описувати свій Я-образ у контексті просоціальних якостей, їх стійке присвоєння
		пооява змістової просоціальної ідентичності
Емоційний компонент	емпатійна чутливість	здатність до емоційної децентрації, спроможність відволікатись від власних емоційних переживань і сприйняття емоційних станів іншої людини
		вияв співчуття й співпереживання відносно партнерів по спілкуванню і взаємодії, поява елементів трансцендентного емпатійного ставлення зі збереженням ознак егоцентричних ставлень
		диференціація значущості об'єктів емпатії; моносуб'єктність та групоцентричність емпатійних ставлень
Поведінковий компонент	активність-реактивність	перевага реактивних форм сприяння у ситуаціях просоціального типу
		визначальний вплив значущості стосунків на рівень просоціальної активності
		визначальна роль ситуаційних чинників на рівень активності й ініціативності особистості
	ініціативність-пасивність	переважання пасивних форм сприяння
	екстенсивність (широке-вузьке кола реципієнтів)	вибірковість у дотриманні просоціальних норм щодо представників референтних спільнот та аут-груп
	складність-простота	здатність продукувати широкий спектр видів, стилів та стратегій сприяння, розширення соціальних навичок
		здатність враховувати широкий спектр показників ситуації
ЮНАЦЬКИЙ ПЕРІОД – ЕТАП ПОЗИЦІЙНОЇ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ		
Мотиваційно-цільовий компонент	ціннісне ставлення до Іншого	поступова універсалізація просоціальних норм
		здатність сприймати просоціальних норм на смисловому рівні
		включення просоціальних цінностей у світоглядну систему особистості, докладання зусилля для утвердження просоціальних цінностей
		трансформація егоцентричної мотивації у просоціальну
		послаблення егоїстичної мотивації
	здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом	взяття відповідальності за перебіг ситуацій за умови їх особистісної значущих
	безкорисливість	домінування у просоціальній поведінці мотиву взаємності
		готовність до альтруїстичної поведінки щодо людей, які входять до кола найбільш значущих партнерів з можливістю до повної жертвованості
Когнітивно-рефлексивний компонент	розуміння просоціальних норм та їх ментальна репрезентація	зрілість просоціального мислення, здатність простежувати та прогнозувати перебіг соціальної взаємодії
		активація просоціальної пам'яті
		здійснювати самовизначення позицій із урахуванням попереднього досвіду та ціннісних установок
1	2	3

	рефлексивність	здатність до системної особистісної, моральної та просоціальної рефлексії
		прогнозувати зміни у самопочутті у зв'язку з прийняттям певної позиції
Емоційний компонент	емпатійна чутливість	здатність до емоційна децентрація (удоконалення)
		універсалізація емпатійного відгуку, включення незнайомих людей до емоційного світу особистості й сфери її переживань (інтерсуб'єктні емпатійні ставлення)
		поступовий перехід до трансцендентних емпатійних ставлень духовного, універсального типу
Просоціальна ідентичність	ціннісне ставлення до себе як суб'єкта просоціальної активності	повноцінне функціонування просоціальної ідентичності
		здатність до самовизначення та оцінювання готовності до допомоги іншому, співчуття та співпереживання
Поведінковий компонент	активність-реактивність	реактивно-активна просоціальна поведінка із збереженням елементів егоцентричності
		здатність до короткотривалих (епізодичних) та систематичних (тривалих) дій допомоги за умови особистісної значущості
	ініціативність-пасивність	переважання пасивних форм сприяння
	екстенсивність (широке-вузьке кола реципієнтів)	універсалізація сприяння, вихід за межі партнерської взаємодії та особистісних стосунків і ставлень
	складність-простота	здатність надавати допомогу у широких соціальних контекстах, усвідомлювати особистісний ресурс
		висока варіативність сприяння, готовність до продукування різних форм, видів, стилів просоціальної поведінки
		здатність дотримуватися принципу справедливості
ЗРІЛИЙ ВІК – ЕТАП ОСОБИСТІСНО-ДОСЯГНУТОЇ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ		
Мотиваційно-смысловий компонент	ціннісне ставлення до Іншого	універсалізація просоціальних норм, визнання рівності прав людей на соціальну підтримку
		наявність установки на визнання, схвалення, взаємність
	здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом	активна життєва позиція у ситуаціях з просоціальним контекстом детермінована соціальними ролями а рівнем просоціальної ідентичності
		здатність орієнтуватися на почуття обов'язку у процесі прийняття просоціальних рішень
безкорисливість	домінування альтруїстичної мотивації	
Когнітивно-рефлексивний компонент	розуміння просоціальних норм та їх ментальна репрезентація	здатність інтерпретувати просоціальні ситуації у руслі принципів гуманізму
		інтеграція принципів справедливості та турботи
	рефлексивність	прийняття норми захисту прав і гідності усіх членів суспільства
Емоційний компонент	емпатійна чутливість	чіткі уявлення про свої особистісні якості, їх відповідність просоціальним нормам
		відчуття духовної єдності з Іншим, інтерсуб'єктні, діалогічні та дієві трансцендентні емпатійні ставлення
Просоціальна ідентичність	ціннісне ставлення до себе як суб'єкта просоціальної активності	повноцінне функціонування просоціальної ідентичності
		здатність до самовизначення та оцінювання готовності до допомоги іншому, співчуття та співпереживання
Поведінковий компонент	активність-реактивність	активна просоціальна позиція у широких соціальних контекстах
	ініціативність-пасивність	здатність ініціювати та підтримувати програми довготривалої та короткотривалої допомоги у її основних різновидах
1	2	

	екстенсивність (широке-вузьке кола реципієнтів)	імплементация просоціальних норм щодо широкого кола респондентів; типовість просоціальної участі у життєдіяльності інших людей
	простота складність-	висока варіативність сприяння, його коректність та релевантність, дотримання нормовідповідності при визначенні шляхів та стилів допомоги, готовність до продукування різних форм та видів просоціальної поведінки
ПІЗНЯ ЗРІЛІСТЬ – ЕТАП ІНТЕГРАТИВНОЇ ПРОСОЦІАЛЬНОСТІ		
Мотиваційно-інтегратив компонент	ціннісне ставлення до Іншого	перегляд ціннісних установок на основі просоціального досвіду та активації процесів продуктивного старіння
	здатність брати відповідальність у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом	пошук нових життєвих смислів відповідно до збережених соціальних ролей та сформованості просоціальної ідентичності
	безкорисливість	адекватна оцінка власного особистісного потенціалу як основа самовизначення
		висока готовність до альтруїзму і самозречення; включення у різні програми просоціальної активності без пошуку власних вигод
Когнітивно-рефлексивний компонент	розуміння просоціальних норм та їх ментальна репрезентація	інтеграція просоціальних міркувань
		ретроспекція просоціального досвіду. Активація просоціальної пам'яті
	рефлексивність	ява ознак когнітивного інфантилізму (безпорадності)
		чіткі уявлення про свої особистісні якості, їх відповідність просоціальним нормам
Просоціальна ідентичність	ціннісне ставлення до себе як суб'єкта просоціальної активності	пошук нового просоціального Я
Емоційний компонент	емпатійна чутливість	посилення монособ'єктного та родинного емпатійного ставлення в поєднанні з екзистенційними прагненнями, дієвою та емоційною емпатією
		відчуття задоволення від просоціальної активності
		переживання обмеженості особистісного ресурсу надання допомоги
		загострення особистісного дистресу у ситуаціях емпатогенного характеру
Поведінковий компонент	активність-реактивність	реактивно-активна просоціальна самореалізація
		наявність об'єктивних та суб'єктивних чинників можливого зниження просоціальної активності (зменшення доступного ресурсу та його особистісне відрефлексування)
	ініціативність-пасивність	зниження здатності до ініціювання нових програм соціального сприяння при збереженні активних позицій у звичних, традиційних життєвих ситуаціях
	екстенсивність (широке-вузьке кола реципієнтів)	часткове зниження ініціативності та екстенсивності просоціальних самовиявів
	складність-простота	висока варіативність сприяння, готовність до продукування різних форм та видів просоціальної поведінки
		ява ознак поведінкового інфантилізму (безпорадності) у незвичних ситуаціях просоціального типу.

Додаток Б.

Схема використання діагностичного інструментарію при вивченні вікової генези просоціальності особистості

Основні компоненти просоціальності особистості	Методи та методичні прийоми для діагностики просоціальних тенденцій у кожному з вікових періодів	Місце розміщення у додатку чи номер джерела у списку літератури
1	2	3
РАННІЙ ВІК		
Когнітивний компонент	анкета для батьків та вихователів «Первинні прояви допомоги та співчуття у дітей»	додаток В.1
Емоційний компонент	сюжети для ігрового інсценування експериментальних ситуацій з потенційним про-соціальним контекстом емпатогенного характеру для дітей раннього та молодшого дошкільного віку	додаток В.2
Поведінковий компонент	експериментальна гра-інсценування «Втрата предмету»	додаток В.3
	пряме та опосередковане спостереження	
ДОШКІЛЬНИЙ ВІК		
Когнітивний та мотиваційний компонент	бесіда з дітьми «Сутність допомоги»	додаток В.4
	бесіда з дітьми «Ставлення до взаємодопомоги»	
	гіпотетичні сюжети для прогнозування просоціальної поведінки персонажів	додаток В.5
	гіпотетичні сюжети для розпізнавання ментальних процесів Іншого	додаток В.6
	«Інтелектуальна шкала Д. Векслера для дітей» (адапт. Ю. З. Гільбуха)	84
Емоційний компонент	гіпотетичні сюжети для діагностики емоційної складової просоціального розвитку дітей	додаток В.7
	бесіда з дітьми «Емоційні переживання суб'єкта і реципієнта допомоги»	додаток В.4
Поведінковий компонент	шкала експертного оцінювання «Готовність дітей до взаємодопомоги»	додаток В.8
	шкала експертного оцінювання «Готовність дітей до заступництва»	
	анкета для вихователів «Прояви стратегії заступництва у дітей»	додаток В.9
	анкета «Карта прояву ініціативності (авт. А. М. Щетиніна)	229, с.29
	ранжування поведінкових стилів заступництва	
	соціометричний метод «Казковий будинок» (авт. Я. Л. Коломінський)	додаток Д.5
	пряме спостереження за проявами просоціальних тенденцій між дітьми із наступним контент-аналізом	
1	2	3
МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК		
	бесіда «Розуміння дітьми молодшого шкільного віку сутності допомоги»	

Когнітивно-рефлексивний компонент	бесіда для діагностики просоціальної рефлексії	додаток Д.1
	бесіда про щедрість	
Мотиваційний компонент	тест «Інтелектуальна шкала Д. Векслера для дітей» (адапт. Ю. З. Гільбуха)	87
	аналіз навчальної документації для вивчення характеру успішності дітей	
	гіпотетичні сюжети для розпізнавання ментальних процесів Іншого	додаток В. 6
Емоційний компонент	шкала оцінювання готовності до співчуття	додаток Д. 2
	бесіда «Емоційні переживання суб'єкта і реципієнта допомоги»	додаток В. 4
	соціометричний метод «Казковий будинок» (авт. Я. Л. Коломінський)	додаток Д. 5
Поведінковий компонент	шкала оцінювання просоціальних якостей учнів	додаток Д. 2
	шкала оцінювання стратегії заступництва	
	анкета для вчителів «Схильність дітей молодшого шкільного віку до допомоги дорослим та одноліткам»	додаток Д. 3
	анкета для вчителів «Схильність дітей до заступництва»	додаток Д. 4
	експериментальна гра «Ультиматум».	додаток Д. 5
	спостереження	
РАННІЙ ПІДЛІТКОВИЙ ВІК		
Когнітивно-рефлексивний компонент	опитувальник «Мотивація допомоги» (авт. С. К. Нартова-Бочавер)	89,с.254
	опитувальник «Зміст просоціальної ідентичності» (GSA), (авт. А. Дж. Барріга, адапт. Н. В. Кухтової)	125,с.24-25
Мотиваційний компонент	опитувальник «Діагностика особистісної соціально-психологічної установки «альтруїзм – егоїзм» (авт. О. Ф. Потемкіна)	125, с.26-27
	опитувальник «Шкала диспозиційного егоїзму» (авт. К. Муздибаєв)	додаток Е. 2
Емоційний компонент	опитувальник «Шкала емоційного відгуку» (авт. А. Меграбян, модиф. Н. Епштейн)	додаток Е. 4
Поведінковий компонент	опитувальник «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» (ЕКДЕ) (авт. О. А. Троїцька)	додаток Е. 3
	експертне оцінювання просоціальної поведінки школярів	
1	2	3
СЕРЕДНІЙ ТА СТАРШІЙ ПІДЛІТКОВИЙ ВІК		
	опитувальник «Справедливість – турбота» (авт. Молчанов С. В.)	125, с.41

Когнітивно-рефлексивний компонент	опитувальник «Субшкала альтруїзму» (авт. П. Робінсон, Р. Шейвер, адапт. Н. В. Кухтової)	125, с.29
Мотиваційний компонент	опитувальник «Зміст просоціальної ідентичності» (GSA), (авт. Барріга А. Дж. , адапт. Кухтової Н. В.)	125, с.24-25
	опитувальник «Шкала диспозиційного егоїзму» (авт. Муздибаєв К.)	додаток Е. 2
Емоційний компонент	опитувальник «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» (ЕКДЕ) (авт. Троїцька О. А.)	додаток Е. 3
Поведінковий компонент	багатофакторний опитувальник «Вимірювання просоціальних тенденцій» (авт. Карло Г., Рендалл Б., адапт. Кухтової Н. В.)	додаток Е 1.
	твір-есе «Вчинки, якими я пишаюся»	
	експертне оцінювання просоціальної поведінки школярів	
ЮНАЦЬКИЙ ВІК		
Когнітивно-рефлексивний компонент	опитувальник «Соціальні норми просоціальної поведінки» (авт. Фурманов І. А., Кухтова Н. В.)	додаток Ж 1.
	опитувальник «Методика вимірювання турботи» (авт. Когут Х. , Бум Б. Дж. ; адапт (авт. Фурманов І. А., Кухтова Н. В.)	додаток Ж 3
Мотиваційний компонент	«Просоціальна особистість» (авт. Л. Пеннер, адапт. Петренко М. В.)	додаток Ж 2.
Емоційний компонент	опитувальник «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» (ЕКДЕ) (авт. О. А. Троїцька)	додаток Е 3
Поведінковий компонент	багатофакторний опитувальник «Вимірювання просоціальних тенденцій» авт. Карло Г., Рендалл Б., адапт. Кухтова Н. В.)	додаток Е 1.
ПЕРІОД ЗРІЛОСТІ ТА ПІЗНЬОЇ ЗРІЛОСТІ		
Когнітивно-рефлексивний компонент	особистісний опитувальник «Діагностика моральних орієнтацій» (авт. Славінська І.С. , Наследов А. Д. , Дворецька М. Я.)	додаток З.3
	багатофакторний функціональний опитувальник «В ідповідальність» (авт. Прядеїн В. П.)	181,С. 46–55.
Емоційний компонент	опитувальник «Соціальні норми просоціальної поведінки» (авт. Фурманов І. А., Кухтова Н. В.)	додаток Ж 1.
	анкета «Вікові аспекти просоціальної самореалізації» (для дорослих)	додаток З.1
Поведінковий компонент	анкета «Вікові аспекти просоціальної самореалізації» (для людей похилого віку)	додаток З.2

Додаток В.

Діагностичний інструментарій для аналізу просоціальних тенденцій дітей раннього та дошкільного віку

Додаток В. 1

Анкета для батьків та вихователів

«Первинні прояви допомоги та співчуття у поведінці дітей»

1. З якого віку ви вперше почали помічати у дітей прагнення надавати допомогу дорослому?
2. Чи робить дитина спробу надавати допомогу незнайомій людині?
3. Чи робить дитина спробу пригощати вас?
4. З якого віку ви помітили у дітей прояви співчуття до інших?
5. Чи помічає дитина, що ви засмучені?
6. Як дитина реагує на ваші сльози чи переживання болю?
7. Чи робить вона спробу пошкодувати вас?
8. Що робить дитина, шкодуючи дорослого?
9. Наведіть приклад дитячих висловлювань, у яких проявляється турбота про вас?
10. З якого віку діти роблять спробу допомагати одноліткам?
11. Чи може дитина поділитися солодощами з однолітками?
12. Чи спостерігали ви спроби дітей ділитися іграшками з однолітками?
13. Чи ділиться дитина з власної ініціативи іграшками та солодощами з іншими дітьми?
14. Чи робить вона спробу захищати однолітків?
15. Чи помічали ви прояви у дитини співпереживання у зв'язку із проблемами іншої дитини?
16. Як дитина виявляє співчуття до інших дітей?
17. Чи помічали ви емоційне хвилювання дитини у відповідь на біль чи сльози однолітка?
18. Чи заохочуєте ви спроби дітей ділитися?
19. Чи хвалите ви дитину за вияв співчуття до однолітків та дорослих?
20. Чи дякуєте ви дитині за допомогу? Чи називаєте її помічником?

Додаток В. 2

Сюжети для ігрового інсценування експериментальних ситуацій з потенційним просоціальним контекстом емпатогенного характеру (для дітей раннього та молодшого дошкільного віку)

Мета: вивчення здатності дітей помічати емоційний дискомфорт персонажів розповідей та виявляти співпереживання до них, ознаки первинних форм сприяння.

Сюжет 1.

Два зайчики весело бавилися на зеленій травичці. Один перечепився за гілочку і впав. Боляче зайчику. Ой, ой, ой!!! Зайчик плаче, плаче. Хто йому допоможе?

Сюжет 2.

Гралися два маленьких кошенятка. Один з них побачив пташку і поліз на дерево. Лізе все вище і вище. Ось так він лізе. Високо заліз котик. Глянув униз і злякався. Заняв катик. Няу, Няу. Як злізти з дерева? Страшно котику!!! Хто йому допоможе?

Сюжет 3.

Жили на дереві два пташенятка. Одне виглянуло із гнізда і впало. Сидить на землі маленьке, маленьке. Друга пташечка кличе його до гніздечка. Тільки не може пташеня злетіти, крильце поранило. Боляче йому ой, ой. Страшно. Немає мами. Як повернутися у гніздечко? Хто допоможе?

Сюжет 4.

Бавляться дві собачки. Бігають, веселяться. Раптом з дерева впала велика гілка і вдарила собачку. Впала собачка, лежить, ніяк не може підвестися. Ось бачиш, як їй болить... Як їй піднятися? Хто їй допоможе?

Додаток В. 4

Бесіда з дітьми «Сутність допомоги»

Інструкція для дітей. Я хочу познайомитися із дітьми вашої групи. Допоможеш мені у цьому? Домовилися?

1. Хто у вашій групі ніколи не кривдить, не ображає інших дітей, є добрим хлопчиком чи дівчинкою?
2. Як назвати, того, хто допомагає іншим?
3. Як ти думаєш, хто з дітей вашої групи найчастіше допомагає іншим діткам?
4. Кого із дітей можна назвати співчутливим, таким що вміє пожаліти?
5. Хто у вашій групі найбільш справедливий, такий що завжди по-чесному розподіляє іграшки і солодоші.
6. Хто у вашій групі найбільш щедрий, легко ділиться із іншими, не жадібний?
7. Як назвати того, хто не допомагає іншим?
8. Що ми говоримо іншій людині, якщо вона нам допомогла?
9. Що ми відчуваємо до іншої людини, яка нам допомогла?
10. Яке обличчя буде у твого товариша, якщо йому потрібна допомога ?

Бесіда з дітьми «Ставлення до взаємодопомоги»

1. Чи любиш ти допомагати іншим?
2. Хто тебе може назвати «помічником» ?
3. Кому ти частіше допомагаєш дорослим чи друзям, хлопчикам чи дівчаткам?
4. Чи вважаєш ти себе добрим хлопчиком (дівчинкою)?
5. По чому ти можеш помітити, що іншому потрібна допомога?
6. Твій товариш не просить допомоги, а йому важко. Чи потрібно запропонувати йому допомогу?
7. Ти граєш у цікаву гру. Раптом підходить твій друг і просить допомогти йому виконати не дуже цікаве завдання (застелити ліжко, поскладати одяг, прибрати у ігровому куточку). Що ти будеш робити: відмовиш йому і продовжиш гратися, чи підеш допомагати? Чому?
8. Чи вважаєш ти себе щедрим? Чому?
9. Чи завжди ти просиш про допомогу, коли тобі важко?
10. У кого ти можеш попросити допомогу ?

Бесіда з дітьми «Емоційні переживання суб'єкта й реципієнта допомоги»

1. Ти допоміг товаришу. Як тобі стало на душі, як ти себе відчуваєш після цього?
2. Чи приємно тобі просити про допомогу? Чому?
3. Як ти відчуваєш себе, коли друзі не захотіли допомогти тобі?
4. Ти не поділився солодошами із другом, хоча бачив, що йому дуже хочеться цукерку. Чи приємно тобі на душі? Чому?
5. Чи зможеш ти зрозуміти, чому хтось заплакав?

Додаток В. 5

Гіпотетичні сюжети для прогнозування просоціальної поведінки персонажів

1. Марійка і Галинка гуляли на подвір'ї. Марійка побігла за котиком і впала

1. *Що трапилося далі*
2. *Що зробить Галинка? Чому?*
3. *Що вона скаже?*

2. Сашко і Тарас малюють. Поправляючи аркуш, Тарасик випадково зіштовхнув свою коробку із олівцями на підлогу.

1. *Що трапилося далі?*
2. *Що зробить Сашко? Чому?*
3. *Що він скаже?*

3. Оля і Таня гуляли на вулиці. Після дощу навколо було багато калюж. Послизнувшись, Оля впала і забруднила одяг.

1. *Що трапилося далі?*
2. *Що зробить Таня? Чому?*
3. *Що вона скаже?*

4. Діти одягалися на вулицю. Денису ніяк не вдавалося зав'язати шапку. Його личко розчервонілося. На очах забриніли сльози.

1. *Що трапиться далі?*
2. *Хто допоможе хлопчику? Чому?*
3. *Що скаже товариш?*

5. На занятті діти вчилися виготовляти фігурки з паперу. Всі працюють, а Олег розгублено дивиться на папір не знаючи з чого починати.

1. *Що трапиться далі?*
2. *Хто допоможе хлопчику? Чому?*
3. *Що скаже товариш?*

6. Вихователька попросила Василька погосподарювати у куточку природи. Хлопчик раніше цього не робив. Він підійшов до квітів і зовсім розгубився, став і стоїть.

1. *Що трапиться далі?*
2. *Хто допоможе хлопчику? Чому?*
3. *Що скаже товариш?*

Додаток В. 6

Гіпотетичні сюжети для розпізнавання ментальних процесів Іншого

1. Марійка і Оля бавилися на подвір'ї. Марійка побачила котика і погналася за ним. У цей час до Олі підійшла мама. Вона пригостила донечку двома смачними цукерками. «Можеш з'їсти їх сама, або ж поділишся з Марійкою», - сказала вона і пішла. Олі дуже не хотілося віддавати цукерку подрузі, тому вона сховала її до кишені. У цей час повернулася Марійка.
 - Чи знає Марійка про те, що у Олі з'явилися цукерки?
 - Як зараз на душі у Олі? Чому?
2. Сашко вирішив допомогти мамі. Він старанно помив посуд і поставив його на місце. Прийшла мама. Побачивши мокрі плями на одязі сина, вона подумала, що хлопчик бавився водним пістолетом. «Наступного разу я закрию ванну кімнату на ключ» - сказала мама і вийшла з кухні.
 - Як думає Сашко, мама помітила його допомогу чи ні?
 - Як зараз на душі у Сашка? Чому?
3. Іринка вирішила приготувати подарунок для сестрички до дня її народження. Дівчинка весело взялася до роботи. У цей час до кімнати зайшла сестричка. Вона помітила як Іринка закривала шухляду і ображено вийшла з кімнати.
 - Чи зрозуміла сестричка, що Іринка готує подарунок для неї?
 - Як Іринці зараз на душі? Чому?
4. Сашко і Оля малюють. Випадково Сашко зламав олівець дівчинки. Коли Оля відійшла від столу, він швиденько поклав олівець на місце. На перерві Сашко побіг із хлопцями на вулицю. Сусідка по парті, яка бачила це, розповіла про все Олі. Дівчинка образилася на Сашко і перестала розмовляти з ним.
 - Що подумав Сашко, побачивши ображене личко дівчинки?
 - Як йому на душі? Чому?
5. Тато дав дві мандаринки Миколці і попросив поділитися з братиком Сергійком. «Добре» - сказав хлопчик і поклав мандаринки до своєї шухлядки. Коли тато вийшов з кімнати, Миколка перекинув мандаринки до шухлядки брата. Увечері, коли прийшов Сергійко, тато відкрив шухлядку Миколки і сердито поглянув на сина.
 - Що подумав тато?
 - Який настрій у Миколки? Чому?

Додаток В. 7

Гіпотетичні сюжети для діагностики емоційної складової просоціального розвитку дітей

1. Дві подружки гуляли на подвір'ї. Оля впала й боляче вдарилася.
 - *Що відчуватиме її подруга?*
 - *Що вона зробить?*
 - *Що вона скаже?*

2. Іра загубила свою улюблену іграшку? Вона плаче.
 - *Що відчуватиме її подруга?*
 - *Що вона зробить?*
 - *Що вона скаже?*

3. Юлин м'яч закотився у глибоку калюжу. Дівчинка розгубилася. На очах забриніли сльози.
 - *Що відчуватиме її подруга?*
 - *Що вона зробить?*
 - *Що вона скаже?*

4. Костя й Рома весело бавилися іграшковими автомобілями. «Збирайте іграшки, – сказала вихователь – ми йдемо обідати». «А де моя червоненька машинка?» – розгублено запитав Костя. «Її немає. Це моя улюблена машинка!». На очах хлопчика забриніли сльози.
 - *Що відчуватиме друг Кості?*
 - *Що вона зробить?*
 - *Що вона скаже?*

5. Мама дала Олі й Софійці смачні бутерброди. Дівчатка швидко побігли до гойдалки. По дорозі Оля спіткнулася і її бутерброд впав у пісок. «Ой, – скрикнула дівчинка! Що я тепер буду їсти», – плачучи сказала Оля?
 - *Що відчуватиме її подруга Софійка?*
 - *Що вона зробить?*
 - *Що вона скаже?*

6. Миколка й Ілля каталися на лижах. «Ану, дожени мене», – вигукнув Ілля! Він швидко розвернувся і впав. Його лижа зламалася. «Що мені тепер робити, що я скажу татові. Він сваритиме мене!», – схвильовано заговорив хлопчик.
 - *Як буде на душі у його друга Миколки?*
 - *Що він зробить?*
 - *Що він скаже?*

7. Таня попросила подругу допомогти прибрати в іграшковому куточку. Подруга відмовилася. Вона відійшла в інший бік кімнати, поглядаючи, час від часу, на те як працює Таня ?
 - *Що думає дівчинка у цей час ?*
 - *Як їй на душі ? (Як вона себе почуває ?)*
 - *Чому ?*

8. Поспішаючи на заняття, діти швидко склали іграшки. У Іринки було багато кубиків, тому вона попросила Катрυσю допомогти. Подруга відмовилася й відійшла від Каті.
 - *Що подумала подруга?*

- *Як їй на душі?*
 - *Чому?*
9. Люда попросила Таню допомогти зав'язати шнурівки на черевичках. Подруга продовжувала гратися лялькою
- *Що вона думає про Таню?*
 - *Як їй на душі?*
 - *Чому?*
10. Олі ніяк не вдавалося дістати паперового літачка, який застряв на дереві. «Давай я дістану», – запропонував Юра. Він довго підстрибував, струшував. Врешті-решт літачок упав. Юра підняв його й віддав дівчинці.
- *Що хлопчик подумав про себе?*
 - *Як стало йому на душі?*
 - *Чому?*
11. Після сну Галя заправляє ліжко. Їй ніяк не вдається заправити ковдру. Дівчинка вже стомилася. Її личко спохмурніло. «Давай допоможу», – сказала Софійка. Вона вправно застелила Галине ліжко.
- *Що при цьому думала Софійка?*
 - *Як їй було на душі?*
 - *Чому?*
12. Діти одягаються на прогулянку. Віта ніяк не може застібнути гудзики. До неї підійшла Галинка й запропонувала свою допомогу. Разом дівчатка справилися із завданням.
- *Як почувала себе Галинка-помічниця?*
 - *Що вона думала?*
 - *Чому?*

Додаток В. 9

Анкета для вихователів

«Прояви стратегії заступництва у дітей»

Шановні вихователі!

У дитячому садку і вдома діти зустрічаються зі значною кількістю конфліктних ситуацій. Спостерігаючи висміювання, залякування, а іноді й прямі знущання над однолітком, дитина може зайняти різну позицію: **нападника, жертви, пасивного спостерігача та захисника**. Просимо поділитися Вашими спостереженнями відносно особливого різновиду поведінки дітей – бажання **захищати** скривдженого *однолітка* чи *дорослого, приходить йому на допомогу* .

1. З якого віку можна спостерігати перші найелементарніші спроби дітей захищати один одного? Наведіть приклад.
2. З якого віку стратегія заступництва стає звичною, типовою поведінкою?
3. Чи часто у взаємодії дітей ви помічаєте спроби захисту?
4. Який відсоток дітей вашої групи ви могли б віднести до категорії «захисник» ?
5. Хто, за вашими спостереженнями, частіше робить спробу захищати товариша – дівчатка чи хлопці?
6. Опишіть основні форми захисту, які найчастіше використовують діти? Як вони захищають один одного?
7. Кого захищають частіше хлопчиків чи дівчаток?
8. Чи можна стверджувати, що дівчаток захищають дівчатка, а хлопчиків – хлопці?
9. Опишіть основні ситуації, коли у дітей виникають спроби захищати однолітка.
10. Чи можна говорити про те, що захисник переважно є сильнішим ніж нападник? Поясніть свою думку?
11. Чи люблять діти хизуватися своєю допомогою товаришу?
12. Кому переважно розповідають діти про свій благородний вчинок – дорослим чи одноліткам?
13. Чи роблять діти спробу віддячувати своєму захиснику?
14. Чи вважаєте ви за потрібне стимулювати дітей до заступництва? Чому?
15. Чи часто діти використовують агресивні форми захисту скривдженого?
16. Як змінює конфліктну ситуацію втручання захисника?
17. Чи є негативні наслідки заступництва?
18. Захист стосується лише друзів чи й інших членів групи?
19. Чи зустрічалися ви з випадками, коли дитина робить спробу захистити незнайомого однолітка?
20. Які зі вказаних форм захисту діти обирають найчастіше. Позначте їх у порядку зростання від 1 до 5.
 –реальне фізичне втручання (відштовхування і т.д.);
 –погроза-попередження покаржитися дорослому;
 –посилання на моральну норму («так не можна»);
 –звертання за допомогою до дорослого;
 –негативні оцінки нападника.
21. Опишіть випадок, коли дитина робила спробу захистити однолітка від фізичної чи словесної агресії дорослого?
22. На Вашу думку, заступництво є типовим різновидом у взаємодії дітей, чи це швидше випадковість?
23. Які позитивні наслідки заступництва ви помічали?
24. Опишіть спроби дітей захищати дорослого ?
25. На Вашу думку, батьки позитивно ставляться до такого виду соціальної активності дітей як заступництво, чи схиляють їх до позиції спостерігача?
26. Дайте коротку характеристику дитини, яка виявляє схильність захищати інших.
27. Чи роблять спробу діти-захисники залучати до активних дій однолітків?
28. Як ставляться однолітки до дітей-захисників?
29. Середній вік дітей, з якими Ви працюєте.
30. Ваш стаж роботи з дітьми дошкільного віку складає.....років.

Додаток Д.
Діагностичний інструментарій для аналізу
просоціальних тенденцій дітей молодшого шкільного віку
Додаток Д. 1

Бесіда «Розуміння дітьми молодшого шкільного віку сутності допомоги»

1. Що таке допомога?
2. Чому люди допомагають один одному?
3. Як назвати людину, яка з радістю допомагає іншим?
4. Як люди можуть зрозуміти, що Іншому потрібна допомога, якщо він не просить про неї?
5. Що трапилося б, якби люди перестали допомагати один одному?
6. У яких випадках потрібно допомагати іншій людині, навіть якщо вона й не зверталася за допомогою?
7. Як назвати людину, яка бачить чужу біду й не приходить на допомогу?
8. Яким стає обличчя людини, коли вона не знає як виконати завдання?
9. Що відчуває людина, яка відмовилася допомогти, хоча її просили про допомогу?
10. У Каті було 3 цукерки, а у Олі 4. Кожна з дівчаток віддала подругам по 2 цукерки. Кого з дівчаток можна назвати більш щедрим?

Бесіда про щедрість

1. Кого називають щедрою людиною?
2. У вашому класі є багато щедрих дітей чи ні?
3. Чи діляться однокласники з тобою солодощами, шкільним приладдям?
4. Чи вважаєш ти себе щедрим?
5. Чи можуть однокласники назвати тебе щедрим хлопчиком (дівчинкою)?
6. У тебе 3 цукерки, скільки ти залишиш собі, а скільки віддаси друзям?
7. Чи часто діти пригощають тебе?
8. Які предмети ти даруєш іншим дітям?
9. Що ти не маєш права дарувати ?
10. Що означає «обмінятися по-справедливому» ?

Бесіда для діагностики просоціальної рефлексії

1. Чи любиш ти допомагати своїм друзям і дорослим?
2. Кому найчастіше ти допомагаєш?
3. Чим ти можеш допомогти своїм друзям?
4. Як ти почувася себе, коли допоміг товаришеві виконати завдання?
5. Що буде, якщо ти нікому не будеш допомагати?
6. Чи зобов'язаний твій товариш віддячити тобі за допомогу?
7. Якщо ти знаєш, що товариш не зможе віддячити тобі за допомогу, чи будеш ти йому допомагати?
8. Чи завжди тобі подобається, коли допомагають тобі ?
9. Чию допомогу ти б не хотів прийняти?
10. Чому тобі буває важко виконати завдання, але ти не просиш про допомогу?
11. Як ти себе почувася, коли тобі допомогли виконати важке завдання?
12. Ти бачиш, що товаришеві важко виконати завдання, але тобі не хочеться зараз працювати. Як ти будеш почувати себе відмовившись надати допомогу?
13. Як ти можеш зрозуміти, що товаришеві потрібна допомога?
14. Ти спробував допомогти товаришу, а він розгнівався на тебе. Як ти думаєш, чому це трапилося?
15. Однокласнику потрібна допомога. Чи допоможеш ти йому, якщо він ніколи тобі не допомагав?
16. Чи попросиш ти допомоги у товаришів, якщо не дуже впевнений що вони захочуть це зробити?

Додаток Д. 2

Шкали оцінювання

Шкала оцінювання просоціальних якостей учнів

Шановні вчителі! Життя дитини у школі пов'язане із налагодженням взаємодії з однокласниками. Серед різноманітних форм спілкування між дітьми можна помітити особливі дії – дії на користь іншого: спроби підтримувати, співчувати, ділитися, пригощати, допомагати. Ці дії можуть бути повністю альтруїстичні (без пошуку вигоди для себе), або ж передбачають очікування певної винагороди: матеріальної (щось отримати у знак подяки), дієво-практичної (отримати допомогу у відповідь), психологічної (відчутти гордість за себе, позитивну оцінку, слова подяки).

Оцініть декілька найважливіших показників готовності дітей до взаємодопомоги та сприяння за 5 бальною шкалою.

1. Схильність до співчуття: дуже співчутливий (5); співчутливий (4); іноді виявляє співчуття (3); переважно байдужий (2); байдужий (1).
2. Мотиваційна готовність до надання допомоги: завжди прагне допомагати (5); досить часто виявляє бажання допомогти (4); іноді виявляє прагнення допомогти (3); переважно не виявляє бажання допомогти (2); не виявляє бажання допомагати (1).
3. Уміння помічати проблеми, ускладнення у житті Іншого: завжди помічає (5); переважно помічає (4); іноді помічає (3); переважно не помічає (2); байдужий (1).
4. Щедрість: завжди ділиться (5); часто ділиться (4); іноді (3); переважно не ділиться (2); не любить ділитися (1).
5. Уміння надати допомогу: надає допомогу досить вправно (5); допомога переважно дієво-результативна (4); допомога не завжди вдала (3); допомога мало дієва (2); допомагаючі дії невдалі (1).

Шкала оцінювання стратегії заступництва

Шановні вчителі! У школі і вдома діти зустрічаються із значною кількістю конфліктних ситуацій. При виникненні висміювань, залякувань, а іноді і прямих знущань, дитина може займати різну позицію: нападника, жертви, пасивного спостерігача та захисника.

Просимо поділитися Вашими спостереженнями відносно особливого різновиду поведінки дітей – бажання захищати скривдженого *однолітка* чи *дорослого*, *приходити* на допомогу іншому.

Оцініть:

- рівень активності дітей у цьому плані за 4 бальною шкалою;
- форму захисту (нормативна – агресивна);
- характер участі (пряма – із залученням дорослого).

Додаток Д. 3
Анкета для вчителів
«Схильність дітей молодшого шкільного віку до допомоги
дорослим та одноліткам»

Шановні вчителі! Будь-ласка, дайте відповіді на питання, що стосуються здатності дітей надавати підтримку одноліткам і дорослим.

1. Чи легко діти вашого класу діляться своїм навчальним приладдям?
2. Чи часто вони роблять спроби пригощати друзів?
3. Чи виявляють вони схильність дарувати свої предмети чи іграшки друзям?
4. Який із трьох різновидів допомоги ви помічаєте між дітьми найчастіше:
 - практична допомога (дії);
 - інтелектуальна (поради);
 - матеріальна (подарунки чи поділ)?
5. Чи люблять діти розповідати вчителю про свою допомогу друзям?
6. Чи часто діти роблять спробу допомагати один одному при виконанні навчальних завдань?
7. У яких випадках діти не люблять надавати інтелектуальну допомогу?
8. Чи є типовою для ваших дітей спроба підказувати товаришу біля дошки?
9. На яких уроках ви найчастіше спостерігаєте прояви взаємодопомоги?
10. Що викликає більш яскраві емпатійні реакції однолітків: переживання дитиною неуспіху у виконанні навчальних завдань чи коли її хтось образив?
11. Як діти виявляють співчуття до однолітків?
12. Чи люблять діти допомагати вчителю?
13. Своїми активними помічниками ви можете назвати більшість дітей класу, половину чи незначну частину?
14. Чи можете ви сказати, що діти спостережливі й чутливі до утруднень, проблем дорослого?
15. Чи роблять діти спробу допомагати вчителю за власною ініціативою?
16. Як діти виявляють співчуття до вас?
17. Чи часто виявляють спроби пригостити вас?
18. Наведіть приклади спроб дітей виявляти турботу про вас.

Додаток Д.4

Анкета для вчителів «Схильність дітей до заступництва»

Шановні вчителі! Однією із серйозних проблем, з якою зустрічаються діти у школі, є різні форми глузувань, залякувань, знущань. На превеликий жаль, ці негативні тенденції спостерігаються не лише у зарубіжній шкільній практиці, але мають місце й у наших школах. Тому досить важливим аспектом педагогічної діяльності є спостереження й стимулювання внутрішніх ресурсів дитячих спільнот, здатності самих дітей протистояти насиллю. У конфліктних ситуаціях дитина може займати різну позицію: нападника, жертви, пасивного спостерігача та захисника. Просимо поділитися Вашими спостереженнями відносно особливого різновиду поведінки дітей – бажання захищати скривдженого *однолітка* чи *дорослого*, приходити їм на допомогу.

1. Чи спостерігали Ви поведінку заступництва у першокласників?
2. Впродовж молодшого шкільного віку стратегії захисту посилюється чи послаблюється (за частотою, кількістю учасників, активністю, уміннями)?
3. У яких ситуаціях шкільного життя найчастіше простежується заступництво?
4. Який відсоток дітей вашого класу ви могли б віднести до категорії «захисник»?
5. Захисна поведінка більш характерна для дівчаток чи хлопців?
6. Опишіть основні форми захисту, які найчастіше використовують діти? Як вони захищають один одного?
7. Кого захищають частіше хлопчиків чи дівчаток?
8. Чи можна стверджувати, що дівчаток захищають дівчатка, а хлопчиків хлопці?
9. Опишіть основні ситуації, коли у дітей виникають спроби захищати однолітка.
10. Чи можна говорити про те, що захисник переважно є сильнішим ніж нападник? Поясніть свою думку?
11. Чи люблять діти хизуватися своєю допомогою товаришу?
12. Кому переважно розповідають діти про свій вчинок – дорослим чи одноліткам?
13. Чи роблять діти спробу віддячувати своєму захиснику?
14. Чи вважаєте ви за потрібне стимулювати дітей до захисної поведінки? Чому?
15. Чи часто діти використовують агресивні форми захисту скривдженого?
16. Як змінює конфліктну ситуацію втручання захисника?
17. Чи є негативні наслідки заступництва?
18. Захист стосується лише друзів чи й інших членів групи?
19. Чи зустрічалися ви з випадками, коли дитина робить спробу захистити незнайомого однолітка?
20. Які з вказаних форм захисту діти обирають найчастіше. Позначте їх у порядку зростання від 1 до 5.
 - реальне фізичне втручання (відштовхування і т.д.);
 - погроза-попередження поскаржитися дорослому;
 - посилення на моральну норму(так не можна);
 - реальне звернення за допомогою до дорослого;
 - негативні оцінки нападника.
21. Опишіть випадок, коли дитина робила спробу захистити однолітка від фізичної чи словесної агресії дорослого?
22. На Вашу думку, заступництво є типовим різновидом дитячої взаємодії, чи це швидше випадковість?
23. Які позитивні наслідки заступництва ви помічали?
24. Опишіть спроби дітей захищати дорослого?
25. На Вашу думку, батьки позитивно ставляться до такого виду соціальної активності дітей, чи схиляють їх до позиції спостерігача?
26. Дайте коротку характеристику дитини, яка виявляє схильність захищати інших.

27. З якого класу діти-захисники роблять спробу залучати до дій супротиву однолітків?
28. Як ставляться однолітки до захисників? Чи можна говорити про їх високий статус, авторитетність?
29. Як змінюється стратегія захисту впродовж молодшого шкільного віку?
30. Яка з двох форм заступництва – пряма чи опосередкована (із залученням дорослого) домінує на початку періоду і яка у кінці?
31. Яка стратегія захисту частіше використовується дітьми – агресивна чи нормативна (на початку періоду, в кінці) ? Якій формі захисту діти віддають перевагу?
32. З якого віку можна говорити про результативність заступництва?
33. Як до дій захисника ставляться діти, які не приймають участь у конфліктній ситуації?
34. Середній вік дітей, з якими Ви працюєте.
35. Ваш стаж роботи з дітьми молодшого шкільного віку складає.....років.

Додаток Д. 5

Експериментальна гра «Ультиматум»

Мета – простежити здатність дітей дотримуватися принципу справедливості при розподілі ресурсу, їх схильності до щедрості, гуманної поведінки.

Інструкція. Діти! Сьогодні ми пограємо з вами у цікаву й корисну гру. Зараз на вулиці зима. Пташкам важко знаходити їжу. Ми спробуємо їм трішки допомогти. Після уроків ми погодуємо птахів, але їжу для них ви отримаєте не просто так, а спробуєте її заробити. Для цього вам потрібно буде проявити увагу й кмітливість. Заробляти ви будете у процесі економічної гри. Економічні ігри – це ігри, які вчить домовлятися, будувати бізнес, враховувати інтереси партнерів. Можливо ви вже грали у ігри такого типу, наприклад гру «Монополія». Познайомимося із сьогоднішнім завданням.

Кожний із вас отримає карточку з жетонами, які в кінці гри можна обміняти на зернята для пташок. Жетони – це ніби гроші. Зрозуміли? Зараз ми поділимося на дві команди. У кожного гравця буде партнер, але спочатку ви не знатимете, з ким ви граєте, хто ваш партнер з другої команди. У кожного гравця на карточці 10 жетонів-кружечків. Ваше завдання розділити жетони між собою та іншим гравцем. Жетони, які ви хочете залишити собі, необхідно позначити (закреслити). Ви маєте право залишити собі стільки жетонів, скільки захочете. Запам'ятайте скільки жетонів ви вирішили залишити собі, таким буде розмір вашої винагороди.

Після цього я зберу карточки у гравців першої групи й передам їх у будь-якому порядку гравцям другої команди. Ваш партнер, отримавши карточку, дізнається скільки жетонів ви йому залишили. Він може погодитися з таким розподілом, або ж сприйняти його як несправедливий і не погодитися з ним. Погоджуючись, він пише на аркуші слово «так», якщо не погоджується – пише «ні». Після цього ми розпочнемо роздавати призи. Ви й ваш партнер отримаєте їх відповідно до кількості жетонів. Якщо ж партнер не погодився з розподілом, ви програєте обоє й призи не отримаєте.

Соціометрична гра «Казковий будинок»

(авт. Я. Л. Коломінський, модиф. Н. В. Корчакової)

Мета: проаналізувати здатність дітей до здійснення взаємооцінювання однолітків за критерієм «щедрість», уміння аналізувати поведінку однолітків, аргументувати свої оцінні позиції.

Інструкція. Діти, сьогодні ми пограємо у цікаву гру. Перед кожним із вас лежить список дітей нашої групи (класу) та їх фотографії. Поряд лежать зображення трьох будиночків: красивого палацу, звичайного будинку й маленької, не дуже привабливої хатинки. Ваше завдання «поселити» усіх дітей у ці будинки. У палац ми поселимо тих, хто завжди діляться з іншими, пригощає, справедливо розподіляє іграшки, солодощі. Тобто у палац ми поселемо щедрих, не жадібних дітей.

У другому будинку «будуть жити» ті, хто, на вашу думку, ведуть себе по різному: у одних випадках вони діляться з іншими, у інших – ні.

До найменш привабливого будинку ми поселемо дітей, яких важко назвати щедрими. Вони не діляться з іншими. Часто ведуть себе несправедливо. Їх не можна назвати щедрими.

Додаток Е.

Діагностичний інструментарій для аналізу просоціальних тенденцій підлітків

Додаток Е. 1

Опитувальник «Вимірювання просоціальних тенденцій»

(Г. Карло, Б. Рендалл, адап. Н. В. Кухтової)

Мета: визначення індивідуальних схильностей до пяти різновидів надання допомоги іншим людям: допомога на прохання, допомога у кризових ситуаціях, допомога у емоційно напружених ситуаціях, публічна та анонімна допомога.

Інструкція: Все наше життя проходить серед людей. Спілкуючись з батьками, вчителями, друзями ми не лише навчаємося жити разом, а й формуємо своє ставлення до всього, що відбувається навколо. Уважно прочитайте твердження, які подані нижче, і вкажіть, наскільки ви погоджуєтесь чи ні з кожним із них за 5-бальною шкалою.

1. Моє бажання допомогти посилюється, якщо за цим спостерігають інші люди.
2. Мені стає приємно, якщо вдається утішити того, хто дуже засмучений.
3. Коли навколо є люди, мені легше прийти на допомогу тому, хто її потребує.
4. Я вважаю, що бажання допомогти іншому – це одна із моїх позитивних рис.
5. Якщо я допомагаю комусь і це бачать інші люди, я віддаюся цьому сповна.
6. Я схильний допомагати людям, які дійсно потребують сприяння, або знаходяться у кризових ситуаціях.
7. Коли люди просять про допомогу, я роблю це без вагань.
8. Я віддаю перевагу анонімній пожертві грошей не афішуючи це.
9. Я прагну допомагати тим, хто дуже хворіє.
10. Я вважаю, що гроші і речі жертвувати легше, якщо матимеш певну вигоду для себе
11. Я схильний надавати допомогу анонімно, щоб люди не знали, хто це зробив.
12. Якщо людина стривожена, я переважно прагну прийти їй на допомогу.
13. Я зможу допомогти краще, якщо знаю, що за мною спостерігатимуть інші люди.
14. Я легко відгукуюсь, якщо бачу, що інші знаходяться у скрутній ситуації.
15. Переважно я допомагаю іншим так, що вони навіть не підозрюють, хто саме це робить.
16. Я вважаю, що людина повинна отримувати певні вигоди і нагороди за час і енергію, які вона затратила на благодійну діяльність чи волонтерство.
17. Якщо я помічаю, що ситуація напружена, я більш охоче надаю допомогу.
18. Я не зволікаю з допомогою, якщо хтось звернувся до мене з таким проханням.
19. Вважаю, що найкращою є допомога, яка надається анонімно.
20. Один з найкращих наслідків благодійної діяльності є те, що вона дозволяє людині у вигідному світлі подавати себе в резюме.
21. Високий рівень емоційної напруги змушує мене приходити на допомогу тим, хто цього потребує.
22. Роблячи пожертви, я б не вказував своє ім'я, оскільки це принесло б мені більше задоволення.
23. Відчуваю, що допомагаючи іншим, я можу розраховувати на їх підтримку у майбутньому.
24. Я часто допомагаю іншим, навіть не задумуючись про те, чи матиму якусь вигоду для себе.
25. Я завжди допомагаю іншим, коли вони дуже засмучені.

Ключ до методики:

Публічна просоціальна поведінка – 1, 3, 5, 13.

Анонімна допомога – 8, 11, 15, 19, 22.

Допомога у кризових ситуаціях – 6, 9, 14.

Допомога у емоційно напружених ситуаціях – 2, 12, 17, 21, 25.

Допомога за проханням – 7, 18.

Альтруїстична допомога – 4, 10, 16, 20, 23, 24.

Додаток Е. 2

«Опитувальник «Шкала диспозиційного егоїзму» (авт.К. Муздибаєв)

Мета: вивчення прагнень особистості до задоволення власних бажань і інтересів, корисливого ставлення до оточуючих, загостреної уваги до власної персони.

Інструкція. Дорогі друзі! Уважно прочитайте твердження і вкажіть наскільки ви згодні із кожним із них. Варіанти відповідей: «абсолютно не згодний», «швидше не згодний», «щось середнє», «швидше згодний», «абсолютно згодний».

1. Кожна людина має право забезпечити собі щастя, навіть якщо заради цього доведеться знехтувати щастям інших людей.
2. Домагаючись своїх цілей в житті, завжди слід враховувати почуття інших людей.
3. Будь-яка людина має відмовитися від власних бажань, якщо вони завдають шкоди інтересам інших.
4. Немає нічого поганого в тому, що людина прагне забезпечити своє благополуччя будь-якими засобами, найчастіше навіть за рахунок інших людей.
5. Дітей треба виховувати так, щоб вони більше думали про свої власні інтереси, ніж про інтереси інших людей.
6. Людину слід оцінювати, перш за все, з точки зору її корисності іншим людям, а не за успішністю її особистих справ.
7. Я дотримуюся точки зору, що людина повинна прагнути отримати від життя максимальне задоволення, навіть якщо заради цього доведеться знехтувати благополуччям інших людей.
8. Будь-яка людина має завжди діяти таким чином, щоб залишитися чесною.
9. Не можна засуджувати людину за те, що вона скористалася можливістю, щоб забезпечити собі переваги в конкурентній ситуації.
10. Кожна людина домагається свого щастя так, як вважає за потрібне.

Ключ до методики:

- прямі твердження: 1, 4, 5, 7, 8, 9, 10
- зворотні твердження: 2, 3, 6

Оцінювання здійснюється за 5 бальною системою. При обробці прямих тверджень 1 бал присвоюється за відповідь «абсолютно незгодний», 5 балів – за відповідь «абсолютно згодний». При оцінюванні зворотних тверджень використовується зворотна шкала.

Додаток Е. 3

Опитувальник «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» (ЕКДЕ) (авт. Троїцька О. А.)

Мета: вивчення особливостей емпатії, її позитивного, негативного, емоційного та дієвого компонентів.

Інструкція.

Дорогі друзі! Вкажіть наскільки ви згодні чи незгодні із наступними твердженням:
а – повністю згодний; б – швидше згодний; в – швидше незгодний; г – повністю незгодний.

1. Я радію, коли бачу людей, які по-доброму ставляться один до одного.
2. Коли інші люди через щось хвилюються, я залишаюся спокійним.
3. Я можу швидко зрозуміти, коли мій друг чимось невдоволений.
4. Мені подобається піднімати настрій іншим.
5. Я не відчуваю себе щасливим, коли бачу людей, які розважаються і сміються.
6. Я не чутливий до болю інших людей.
7. Я можу зрозуміти, що люди відчувають, перш ніж вони скажуть мені про це.
8. Я не відчуваю прагнення допомогти, коли бачу, що хтось засмучений.
9. Вид усміхнених людей не викликає у мене ніяких емоцій.
10. У мене псується настрій, коли я бачу страждання інших людей.
11. Подивившись на людину, я можу визначити, чи щаслива вона.
12. Якщо людина засмучена, я вважаю, що нічим не можу їй допомогти.
13. Коли мене оточують щасливі люди, я теж починаю відчувати себе щасливим.
14. Повідомлення у новинах про поранених або про хворих дітей мене дуже засмучують.
15. Я часто не можу зрозуміти, що інша людина приховує свої справжні емоції.
16. Якщо поруч зі мною хтось дуже нервує, я докладаю усіх зусиль, щоб заспокоїти його.
17. Мені не стає приємніше на душі, коли я бачу людей, що веселяться.
18. Коли люди навколо мене чимось пригнічені, мій настрій погіршується.
19. Я миттєво помічаю, коли щось засмучує мого друга.
20. Я не прагну підбадьорити людину, якщо вона засмучена.
21. Мені приємно бачити, як люди допомагають один одному.
22. Вигляд людей, що плачуть, мене не засмучує.
23. Я швидко визначаю, якщо хтось у групі відчуває себе ніяково.
24. Немічні люди не викликають у мене бажання допомогти їм.
25. Я відчуваю радість, коли мене оточують щасливі люди.
26. Нещастя інших людей зазвичай мене не турбує.
27. Мені рідко вдається зрозуміти, коли людина зацікавлена або втомлена тим, що я говорю.
28. Коли людина починає плакати, я намагаюся її заспокоїти.
29. Я не радію, коли бачу щасливих людей у новинах.
30. Коли я бачу чиїсь страждання, мені також стає неприємно на душі.
31. Мені дуже важко уявити себе на місці іншої людини.
32. Я не прагну допомогти у вирішенні проблем моїх друзів.
33. Радість інших людей не викликає у мене жодних емоцій.
34. Мені часто стає сумно, коли я дивлюся сумні телепередачі або фільми.
35. Коли я дивлюся фільм, я легко можу поставити себе на місце головного героя.
36. Я не люблю допомагати людям справлятися з їхніми труднощами

Ключ до методики

Позитивна емоційна емпатія: прямі твердження – 1, 13, 21, 25; зворотні – 5, 9, 17, 29, 33.

Негативна емоційна емпатія: прямі твердження – 10, 14, 18, 30, 34; зворотні – 2, 6, 22, 26.

Когнітивна емпатія: прямі твердження – 3, 7, 11, 19, 23, 35; зворотні – 15, 27, 31.

Дієва емпатія: прямі твердження – 4, 16, 28; зворотні – 8, 12, 20, 24, 32, 36.

Обробка.

Обчислення показників за окремими шкалами здійснюється шляхом сумування усіх балів за твердженнями, що входять до даної шкали. При обробці прямих тверджень за відповідь «А» присвоюється 4 бали, за відповідь «Б» – 3 бали, за відповідь «В» – 2 бали; за відповідь «Г» – 1 бал. При обробці зворотних тверджень за відповідь «А» присвоюється 1 бал, за відповідь «Б» – 2 бали, за відповідь «В» – 3 бали, за відповідь «Г» – 1 бал.

Інтерпретація.

Методика зорієнтована на вивчення чотирьох компонентів емпатії. Кожний компонент діагностується за допомогою окремої шкали. Перші дві шкали стосуються емоційних компонентів емпатії – здатності відчувати стани іншої людини, проявляти емоційний відгук. Шкала «позитивна емоційна емпатія» вимірює схильність респондента відчувати радісні переживання у зв'язку із успіхами іншої людини («співрадіти»). Шкала «негативна емоційна емпатія» спрямована на оцінку здатності співпереживати у зв'язку з негативними станами іншої людини. Шкала «когнітивної емпатії» виявляє здатність розуміти переживання інших людей, визначати їх емоційні стани за різними ознаками, вміння поставити себе на місце іншого. Шкала «дієвої емпатії» діагностує компонент емпатії, який характеризує здатність активно сприяти іншій людині, надавати їй підтримку. Ця шкала вказує на те, що емпатія може виступати як мотиваційне джерело просоціальної активності. Кількісні показники вказують на рівень розвитку емпатії.

Додаток Е. 4
Опитувальник «Шкала емоційного відгуку»
(авт. А. Меграбян, модиф. Н. Епштейн)

Мета. Проаналізувати особливості емоційного реагування особистості у емпатогенних ситуаціях.

Інструкція. Прочитайте наведені нижче твердження і оцініть наскільки ви згодні або незгодні з кожним із них (поставте позначку у відповідній графі бланка для відповідей), орієнтуючись на те, як ви зазвичай поведетеся у подібних ситуаціях.

1. Мене засмучує, коли я бачу, що незнайома людина почуває себе самотньою серед інших людей.
2. Мені неприємно, коли люди не вміють стримуватися і відкрито виявляють свої почуття.
3. Коли поруч зі мною хтось нервує, я теж починаю нервувати.
4. Я вважаю, що плакати від щастя – нерозумно.
5. Я приймаю близько до серця проблеми своїх друзів.
6. Іноді пісні про стосунки між людьми викликають у мене багато почуттів.
7. Я б дуже хвилювався якби необхідно було повідомити іншій людині неприємну звістку.
8. На мій настрій дуже впливають інші люди.
9. Мені хотілося б отримати професію, пов'язану із спілкуванням з людьми.
10. Мені дуже подобається спостерігати, як люди приймають подарунки.
11. Коли я бачу, як плаче людина, то й сам засмучуюсь.
12. Слухаючи деякі пісні, я часом відчуваю себе щасливим.
13. Читаючи книгу (роман, повість тощо), я переживаю описані події так, ніби вони відбуваються насправді.
14. Я серджуся, коли бачу, що з кимось погано поведуться інші люди.
15. Я можу залишатися спокійним, навіть якщо всі навколо хвилюються.
16. Мені неприємно, коли люди при перегляді сумних сцен у фільмах зітхають і плачуть.
17. Коли я приймаю рішення, то ставлення інших людей до нього, переважно суттєвої ролі не відіграє.
18. Я втрачаю душевний спокій, коли оточуючі чимось пригнічені.
19. Я переживаю, коли бачу людей, що засмучуються через дрібниці.
20. Я дуже засмучуюсь, коли бачу страждання тварин.
21. Нерозумно переживати з приводу того, що відбувається у фільмі, або про що читаєш у книзі.
22. Я дуже засмучуюсь, коли бачу безпорадних старих людей.
23. Я дуже переживаю, коли дивлюся фільм.
24. Я можу залишитися байдужим до будь-якого хвилювання інших.
25. Маленькі діти плачуть без причини.

Ключ до методики:

прямі твердження – 1,3, 5-14, 18-20;
 зворотні твердження – 2, 4, 15-17, 21.

Інтерпретація результатів

82-90 балів – дуже високий рівень;
 63-81 бал – високий рівень;
 37-62 балів – нормальний рівень;
 36-12 балів – низький рівень;
 11 балів і менше – дуже низький рівень

Додаток Ж.
Діагностичний інструментарій для аналізу просоціальних тенденцій юнацтва

Додаток Ж. 1
Опитувальник «Соціальні норми просоціальної поведінки»
(авт. Фурманов І. А., Кухтова Н. В.).

Мета. Вивчення особливостей засвоєння чотирьох типів соціальних норм, які безпосередньо впливають на формування просоціальної спрямованості особистості: норма «соціальної відповідальності», «норма взаємності», «норма справедливості», норма «затрати-винагороди».

Інструкція. Шановні друзі! Нижче подані твердження, які у більшій чи меншій мірі могли б описати ваші думки та дії стосовно інших людей. Позначте будь-ласка, наскільки ви згодні із кожним твердженням, обравши один із варіантів відповіді: «абсолютно не згодний»; «не згодний»; «важко сказати»; «згодний»; «абсолютно згодний».

1. Якщо я не допоможу людині, що потребує допомоги, буду відчувати провину.
2. Мені стає комфортно, коли можу заспокоїти засмучену людину.
3. Найбільш охоче я допомагаю іншим людям, якщо цього вимагають обставини.
4. Безвідповідальна поведінка може принести користь.
5. Для мене важливо дбати про інших людей та допомагати їм.
6. Для мене важливо бути чуйним до потреб інших людей.
7. Я намагаюся підтримувати і допомагати тим людям, кого знаю.
8. Я допомагаю людям, тому що в дитинстві бачив, як це роблять інші.
9. Коли я бачу, що хтось дуже потребує допомоги, я зроблю все можливе, щоб допомогти.
10. Я допоможу іншій людині, особливо, коли за моїми діями будуть спостерігати оточуючі люди.
11. Коли я бачу, що когось ображають, я, швидше за все, не стану втручатися.
12. Людина народжена вільною і відповідає за свої дії тільки перед собою.
13. Непрацьовиті люди, не заслуговують матеріальної допомоги.
14. Я допомагаю людям тільки тоді, коли сам в цей час не маю інших справ.
15. Я вважаю, що можна виправдати нетверезого водія, якщо терміново потрібно доставити потерпілого до лікарні.
16. Людина, яка не дбає про своє здоров'я, не заслуговує на медичну допомогу.
17. Благодійної допомоги більше потребують безхатченки, ніж люди, якими опікується держава.
18. Хворі люди потребують допомоги більше, ніж здорові.
19. Я із задоволенням візьму додому бездомного кота.
20. Мені не стільки необхідна допомога друзів, скільки впевненість, що я її отримаю.
21. Я допомагаю тільки тим, хто допоміг мені.
22. Я згоден з думкою, що «допомагати треба лише тим, хто допоміг тобі».
23. Якщо я комусь допомагаю, то розраховую на їх підтримку в майбутньому.
24. Ті, хто приходить на допомогу, будуть у подальшому винагороджені.
25. Допомога іншим людям дозволяє встановити вигідні взаємини.
26. Я навряд чи допоможу людині, якщо бачу, що вона може впоратися з завданням, самотійно.
27. З людьми слід поводитися так, як вони поведуться з вами: платити «за добро – добром», «за зло – злом».
28. Якщо люди поведуться аморально, я з ними поведжуся так само.
29. Якщо я надаю допомогу, то хотів би за неї отримати компенсацію.

30. Я витрачаю на інших людей рівно стільки сил (часу, грошей), скільки вони витрачають на мене.
31. Люди не повинні завдавати шкоди тим, хто допомагав їм.
32. Я завжди очікую, що моя допомога буде винагороджена.
33. Я допомагаю іншим людям, тому що хочу, щоб вони допомогли мені в майбутньому.
34. Я допомагаю тільки в знак подяки за надану мені допомогу.
35. Я вважаю, що кожна людина отримує в житті те, на що заслуговує.
36. Я думаю, що допомагати потрібно тільки тим, хто цього заслуговує.
37. Людина, яка досягла всього сама, дуже чутлива до несправедливого ставлення до себе та інших.
38. Я переконаний, що допомога іншим буде винагороджена сповна.
39. Коли я бачу, що когось обманюють, у мене виникає бажання його захистити.
40. Я не відчуваю жалю до людей, з якими чинять несправедливо.
41. Я вважаю важливим, щоб з кожною людиною в світі поводитися однаково.
42. Я вірю, що у всіх повинні бути рівні можливості в житті.
43. Я вважаю, що важливо не отримувати все задарма, а заробляти.
44. Я впевнений, що люди повинні задовольнятися тим, що у них є.
45. Я хотів би, щоб з усіма, навіть незнайомими людьми, поводитися справедливо.
46. Не всі люди гідні надання допомоги.
47. Я вважаю справедливим говорити не зовсім приємні речі про людину, якщо вона цього заслуговує.
48. Я згоден з тим, що «злочин повинен сидіти у в'язниці».
49. Я переконаний, що блага повинні розподілятися порівну, а не залежно від особистісного внеску в загальну справу.
50. Справедливість проявляється у відплаті кожному за його заслуги.
51. Кожна людина повинна мати рівні права і обов'язки.
52. Я впевнений, що благодійність (подарунки, гроші) має сенс тільки тоді, коли отримуєш від цього хоч якусь вигоду.
53. Я впевнений, що час і енергія, які добровільно витрачені на допомогу іншим людям, вимагають більшої винагороди.
54. Я часто допомагаю, навіть якщо не бачу ніякої вигоди.
55. Допомога іншим людям забирає багато сил і тому не вигідна для мене.
56. Я допомагаю найчастіше іншим людям, щоб отримати схвалення за мою допомогу.
57. Я допомагаю тільки тоді, коли бачу, що іншій людині гірше, ніж мені.
58. Я допомагаю, навіть тоді, коли існує загроза щось втратити або позбутися чогось.
59. Допомога іншим підвищує мою самооцінку.
60. Якщо у мене поганий настрій, то я шукаю людину, якій потрібна моя допомога.
61. Я допоможу навіть тоді, коли це обтяжливо для мене.
62. Добре ставлення до інших людей не вигідне, так як його часто сприймають як слабкість і відповідають недобррозичливістю.

Ключ до методики:

норма соціальної відповідальності: «+» – 1–3, 5–10, 12, 15, 17–19; «-» – 4, 11, 13, 14, 16;

норма взаємності: «+» – 20–25, 27–33; «-» – 26, 34;

норма справедливості: «+» – 35–39, 41–45, 48, 50, 51; «-» – 40, 46, 47, 49;

норма «затрати – винагороди»: «+» – 54, 58, 61; «-» – 52, 53, 55–57, 59, 60, 62

Методика включає 4 шкали і містить 62 твердження, ступінь згоди з якими оцінюється за 5-бальною шкалою: від 1 – «абсолютно не згодний», до 5 – «абсолютно згодний».

Подрахунок балів здійснюється у відповідності з ключем. Чим вищий бал, тим чіткіше виявляється схильність людини керуватися у своїй поведінці певною нормою.

Додаток Ж.2

Опитувальник «Просоціальна особистість» (авт. Л. Пеннер, адапт. М. В. Петренко)

Інструкція. Шановні друзі! Нижче подані твердження, які у більшій чи меншій мірі могли б описати ваші думки та дії стосовно інших людей. Позначте будь-ласка, наскільки ви згодні із кожним твердженням. Спробуйте оцінити за 5 – бальною шкалою свою згоду із наступними твердженнями (1-абсолютно не згодний, 5 – абсолютно згодний)

1. Коли людина мені неприємна, я не відчуваю необхідності добре ставитися до неї.
2. Мене б менше турбувало сміття, залишене мною у засміченому парку, ніж у чистому.
3. Незалежно від того, як людина поводиться з нами, немає ніякого виправдання для використання її у власних корисливих цілях
4. Зважаючи на поширеність обману в сучасному шкільному житті, той хто шахраює лише іноді, насправді не має такої великої провини.
5. Коли ми хворіємо і відчуваємо себе нещасними можна особливо не турбуватися щодо своєї поведінки.
6. Якби я поламав машину через свою невправність, я б відчував себе менш винним за умови, що вона вже була пошкоджена до мене.
7. Якщо я заклопотаний своїми справами, то інтереси інших людей можна проігнорувати.
8. Іноді мені важко поглянути на ситуацію з точки зору іншої людини.
9. Коли я бачу, що людину просто використовують, я прагну стати на її захист
10. Я краще розумію моїх друзів, уявляючи, як виглядає ситуація з їх точки зору.
11. Поразки інших людей мене мало турбують.
12. Якщо я впевнений у своїй правоті, то не витрачаю багато часу на вислуховування аргументів інших людей
13. Коли я бачу, що з кимось обійшлися несправедливо, я не відчуваю жалю до нього.
14. Зазвичай я здатний ефективно справлятися зі складною ситуацією
15. Іноді я вельми зворушений подіями, які відбуваються на моїх очах.
16. Я вважаю, що у кожній проблемі є два боки, тому намагаюся враховувати обидва.
17. У складних ситуаціях я, переважно, втрачаю контроль
18. Коли я ображений на когось, то зазвичай роблю спробу поставити себе на його місце
19. Коли я бачу, що хтось потребує допомоги у надзвичайній ситуації, то зроблю навіть неможливе щоб допомогти
20. Мої рішення, переважно зумовлюються турботою про інших людей.
21. Мої рішення, переважно засновані на тому, що є найбільш справедливим в цій ситуації
22. Я намагаюся діяти таким чином, щоб задовольнити потреби кожного.
23. Я прагну діяти так, щоб максимально допомогти іншим людям.
24. Я прагну діяти так, щоб враховувати права всіх інших учасників взаємодії.
25. Мої рішення, переважно, засновані на турботі про благополуччя інших

Нижче наведені приклади ситуацій. Оцініть за 5-бальною шкалою частоту подібних випадків, що траплялися з вами. (1 – ніколи, 2 – один раз, 3 – більше ніж один раз, 4 – часто, 5 – дуже часто)

26. Я допоміг нести речі сторонній людині (наприклад, книги, коробки і т.п.)
27. Я дозволив комусь пройти в черзі попереду мене
28. Я позичив не дуже добре знайомому сусіду досить цінні речі (наприклад, інструменти, посуд і т.д.).
29. Погодився добровільно доглянути сусідських дітей чи домашніх тварин без оплати за це
30. Я запропонував певну допомогу інваліду або людині літнього віку

Обрахунок балів:

За кожною із наступних шкал знаходиться сума балів.

*Питання 1,2,4,5,6,7,8,12,13,14 обраховуються за оберненим ключем.

Шкали:

Соціальна відповідальність (СВ) – питання 1–7.

Емпатія – питання 8-19:

Афективна емпатія (АЕ) - 9,11,13,15;

Когнітивна емпатія (КЕ) - 8,10,12,16,18;

Особистий дистрес (ОД) -14,17,19.

Моральні судження – питання 20–25:

Орієнтація на інтереси Іншого (МОІ) - 20,23,25;

Обопільність інтересів (МВІ) – 21,22,24.

Альтруїзм (А) – питання 26–30.

Фактор «Орієнтованість на Іншого» - сума балів за шкалами СВ, АЕ, КЕ, МОІ, МВІ.

Фактор «Корисність» обраховується за формулою $(15 - \text{ОД}) + \text{А}$.

Додаток Ж. 3

Опитувальник «Методика вимірювання турботи»

(авт. Х. Когут, Б. Дж. Бум; адапт. І. А. Фурмановим, Н. В. Кухтовою)

Мета: проаналізувати сформованість просоціальних тенденцій особистості через прояви співпереживання, емпатії, альтруїзму.

Інструкція. Дорогі друзі! Життя людини у суспільстві спричинило формування значної кількості позитивних і негативних рис особистості. Кожна людина індивідуальна і неповторна. Спробуйте проаналізувати певні характеристики, які найчіткіше характеризують вашу особистість. Уважно прочитайте твердження та оцініть рівень відповідності тверджень вашим стратегіям поведінки.

1. Я відчуваю жалість до людей, що потрапили у неприємну ситуацію..
2. Я не відчуваю співчуття до злочинців, які були засуджені несправедливо..
3. Мені важко зберегти симпатію до відомої особистості, яка вчинила непорядний ганебний вчинок..
4. Горе батьків, дитина яких помирає від передозування наркотиків, нестерпне..
5. Сюжети з людьми, які страждають від голоду в африканських країнах переповнюють мене горем та сумтком..
6. Деякі люди заслуговують на страждання за вчинки, які вони здійснили у своєму житті..
7. Для мене нестерпно бачити, що з дітьми погано поводяться..
8. Сумно думати про старих людей, що залишилися зовсім самотні.
9. Коли я бачу людину з фізичними чи розумовими відхиленнями я одночасно переживаю відчуття радості та суму.
10. Іноді я відчуваю той же біль як і людина, що пережила особисту трагедію.
11. Я відчуваю жалість до безхатченків, які змушені залежати від доброти зовсім сторонніх людей.
12. Сюжети про тварин, залишених у притулках, викликають у мене почуття стурбованості.
13. Мене рідко хвилюють трагедії, які відбуваються з незнайомими мені людьми.
14. У мене наворачуються сльози, коли я чую історії про чиєсь повернення додому після тривалої розлуки.
15. Іноді я можу пережити почуття повного задоволення, що хтось вийшов переможцем у абсолютно безвихідній ситуації.
16. Я не відчуваю жалю коли страждають «сильні світу цього».
17. Я можу заплакати на похоронах, навіть якщо знав покійного лише зі слів люблячих його людей.
18. Мене не особливо хвилюють соціальні нужди та бідність інших людей.
19. Коли я бачу, що одні діти ведуть себе жорстоко по відношенню до інших людей я думаю, що це в певній мірі це етап дорослішання.
20. Я не переживаю з приводу невдач тих людей, які заподіяли біль мені та моїм близьким.
21. Інді я думаю що міг би зрозуміти, що відчуває інша людина в тій чи іншій ситуації, навіть якщо зі мною таке не відбувалось.
22. Я можу зрозуміти переживання тих людей, які думають так само як і я.
23. Перш ніж критикувати когось, я багато раз уявляю себе на їх місці.
24. Якщо я впевнений, що правий, то вислуховувати думку інших – це марна трата часу.
25. Перш ніж я вирішу висловити свою незгоду з чиєюсь точкою зору, я декілька раз перевіряю чи правильно зрозумів слова іншої людини..
26. Іноді я не відразу розумію тонкий натяк на те, що інша людина хоче, щоб їй дали можливість відпочити і залишили у спокої.
27. Я не соромлюся попросити іншу людину пояснити його почуття до мене.
28. Я не приховую свої думки з приводу того, що мені говорять інші люди, навіть у тих випадках, коли я неправий.
29. Краще я промовчу, ніж у когось з'явиться неправильне уявлення про мої почуття і думки.
30. Коли я впевнений у своїй правоті, мені абсолютно не потрібно, зоб зі мною погоджувалися.
31. Вияв негативних почуттів перешкоджає встановленню добрих стосунків з оточенням.
32. Абсолютно не обов'язково захоплюватися вголос успіхами своїх друзів.
33. Якими словами ви щось скажете не має значення, якщо ви бажаєте людині добра.
34. Здається у мені є щось, що змушує малознайомих людей ділитися зі мною їх особистісною інформацією.
35. Часто люди шукають мене, щоб розповісти про свої проблеми.

36. Перш ніж висловити комусь свою думку, я часто обдумую свої слова.
37. Я намагаюся думати про те як хтось може відреагувати на мої не зовсім приємні чи критичні коментарі .
38. Слухати інших – це хороший спосіб дізнатися про себе.
39. Коли я витрачаю час на те, що зрозуміти іншу людину, я часто думаю, що від цього нам обом стає краще..
40. Я розумію як почувають себе нещасливі люди.
41. Я б попросив когось розповісти про свої почуття тільки у тому випадку, якщо це не принесе мені страждання.
42. Я намагаюся поводити себе з людьми так, як би хотів, що б вони поводити себе зі мною.
43. Мені не важко допомогти іншим людям вирішити їх проблеми.
44. Як би дозволила ситуація, я не роздумуючи зупинився б, щоб допомогти людині, у якої проблеми з машиною.
45. Я приймаю рішення допомогти іншій людині, зважаючи на те чи не створить це мені ускладнень.
46. В мене немає достатньо часу для себе не кажучи вже про допомогу іншим.
47. Не має сенсу тратити енергію на тих, хто не вчиться на своїх помилках.
48. Якщо причиною невдач є не сама людина, а обставини – лише в цьому випадку я витратив би на неї свої гроші та час..
49. Якби я виявився єдиним свідком події, я обов'язково повідомив про це і засвідчив про це в суді.
50. Люди, які згідні терпіти особистісні втрати та утруднення, щоб полегшити страждання інших повинні отримати винагороду за свої дії.
51. Я б врятував від небезпеки людину, яка вчинила незначний злочин.
52. Я постійно буду допомагати іншим людям незалежно від того, що вони можливо не допоможуть мені у аналогічній ситуації.
53. Я буду захищати дуже чутливу, раниму по натурі людину, навіть якщо це не додасть мені популярності.
54. Я думаю, що турбота про себе більш важлива, ніж турбота про інших.
55. Не має сенсу допомагати тому, хто не турбується про себе.
56. Я не буду ризикувати собою через зовсім незнайомих мені людей.
57. Я думаю, що ті хто потрапив у біду повинні сподіватися на допомогу від своєї сім'ї та друзів, а не на підтримку інших людей.
58. Мені важче надати допомогу знайомій людині, ніж незнайомій, яку я можливо більше ніколи не побачу.
59. Я не дам милостиню жебраку, незалежно від того, наскільки нещасно він виглядає.
60. Як би я дізнався, що мої сусіди не турбуються про своїх дітей я б втрутився у ситуацію.
61. Якщо я бачу, що можуть виникнути неприємності, я просто зійду зі шляху.
62. Я не розумію людей, які влаштовуються на роботу, пов'язану з ризиком для життя.
63. Я намагаюся уникати спілкування з людьми, які притягують до себе нещастя.

Ключ

Шкала співчуття «+» – 1,4,5,7,8,9,10,11,12,14,15,17;

«-» – 2, 3, 6, 13, 16, 18, 19, 20

Емпатія «+» – 21, 22, 23, 25, 27, 29, 31, 34-40,

«-» – 24, 26, 28, 32, 33, 41

Альтруїзм «+» – 43, 44, 49, 51, 52, 53, 60;

«-» – 42, 45-48, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63.

«Методика вимірювання турботи» належить до групи особистісних опитувальників. Її загальний обсяг 63 твердження. Структура методики містить три шкали: шкалу співпереживання, емпатії і альтруїзму. Шкала співпереживання включає 20 тверджень, шкала емпатії – 21 твердження, шкала альтруїзму містить 23 твердження. У кожній шкалі є питання сформульовані у позитивному і негативному ключі. Ставлення до задекларованих ідей позначається у чотирьох бальній шкалі: 1 – абсолютно незгодний, 2 – не згодний, 3 – згодний, 4 – абсолютно згодний.

Додаток 3.

Діагностичний інструментарій для аналізу просоціальних тенденцій у епоху зрілості

Додаток 3.1

Анкета «Вікові аспекти просоціальної самореалізації» (для дорослих)

Інструкція. Шановні друзі! Основою нашого буття на землі є вміння жити серед людей, співпрацювати з ними, підтримувати оточуючих і відчувати сприяння з їх сторони. Поділіться своїми думками, досвідом, переконаннями щодо таких явищ нашого життя як допомога людям один одному, прояв співчуття і співпереживання. Відповідаючи на перші питання (з 1 по 19) обирайте одну із чотирьох позицій: «так»; «швидше так»; «швидше ні», «ні».

1. Чи можна сказати, що на вашому життєвому шляху було багато людей, яким ви щиро вдячні за надану підтримку і допомогу?
2. Чи можна сказати, що з віком ви стали більш альтруїстичними (схильними допомагати без розрахунку на допомогу у відповідь) ?
3. На даний час є у вашому оточенні є люди на чию підтримку ви можете розраховувати у будь-яку хвилину?
4. Професійна діяльність зробила вас більш чуйною людиною?
5. Чи можна сказати, що впродовж дорослого життя ваша віра у доброту людей і їх готовність прийти на допомогу послабилася?
6. Чи можна сказати, що на вашу постійну допомогу розраховує багато людей?
7. Більшість ваших знайомих вважають вас доброю, порядною людиною, до якої можна звернутися за допомогою?
8. З віком ви стали більш емпатійною, співчутливою людиною?
9. У дорослому віці вам частіше доводиться (чи доводилося) допомагати своїм батькам, ніж ви робили це в юності?
10. Чи вважаєте ви себе турботливою людиною?
11. З віком ваші особисті переживання при зустрічі із горем інших людей стали більш гострими ?
12. Зараз ви менше опікуєтеся і допомагаєте своїм дорослим дітям, ніж робили це раніше?
13. З віком ви стали частіше допомагати іншим людям?
14. Сімейне життя зробило вас більш чуйним до оточуючих людей чи навпаки, більш байдужим?
15. Чи жертвуєте ви гроші на благодійні справи?
16. Чи вважаєте ви себе щедрою людиною?
17. Думаючи про чужих людей, чи часто виникало у вас бажання сказати: «Я вдячний долі, що ця людина зустрілася на моєму шляху» ?
18. Чи можна сказати, що, згадуючи про надану допомогу іншій людині, ви відчуваєте не лише радість за неї, а й гордість за свій вчинок?
19. Чи любляете ви розповідати про підтримку, яку ви надали іншій людині
20. Який із двох вказаних принципів панував у вашому трудовому колективі:
 - «кожний сам за себе»
 - «один за всіх, усі за одного» ?
21. Який із принципів панує у вашій сім'ї:
 - «кожний сам за себе»
 - «один за всіх, усі за одного» ?
22. З якого віку ви відчули необхідність дбати про своїх батьків?

23. Перерахуйте події, із вашого життя, які суттєво підвищили вашу готовність до надання допомоги, сприяння іншим (*наприклад: одруження, народження дітей, професійний чи кар'єрний ріст, розлучення, втрата близьких, погіршення здоров'я, трагічні події у житті близьких, трагічні події у власному житті, руйнування значущих стосунків одруження дітей, поява внуків і т.д.*).
24. Які події у вашому житті зробили вас більш байдужими до проблем інших людей (*наприклад: одруження, народження дітей, професійний чи кар'єрний ріст, розлучення, втрата близьких, погіршення здоров'я, трагічні події у житті близьких, трагічні події у власному житті, руйнування значущих стосунків одруження дітей, поява внуків і т.д.*) ?
25. У який із періодів життя ви найбільш активно відгукувалися на проблеми інших людей, допомагали їм (*підлітковий вік, юність, дорослий вік, похилий вік*). ?
26. Які із названих причин найбільше перешкоджають вам у наданні допомоги іншим (*проставте номер по мірі значущості; можна додати також власні ідеї*) ?
- *переобтяженість трудовими обов'язками, зайнятість;*
 - *нестача часу;*
 - *зневірою у цінності доброти і щедрості;*
 - *відсутності вдячності у відповідь;*
 - *відсутність реальної підтримки, допомоги від інших.*
27. Кому найчастіше ви надаєте допомогу?
28. Чи можна сказати, що, згадуючи про надану допомогу іншій людині, ви відчуваєте не лише радість за неї, а й гордість за свій вчинок?
29. Чи любляете ви розповідати про підтримку, яку ви надали іншій людині?

Анкета включає п'ять шкал: вікова генеза просоціальних тенденцій; самооцінка просоціальних якостей та атрибуція оцінок; позитивна історія реципієнта; мотивація просоціальної активності, просоціальна самореалізація

Загальний обсяг – 29 питань. Перші 19 оцінюються за 4-бальною шкалою (від 1 – «ні, це мені не притаманно», до 4 – «так, це мене повністю характеризує»).

Додаток 3.2

Анкета «Вікові аспекти просоціальної самореалізації» (для людей похилого віку)

Інструкція. Шановні друзі! Основою нашого буття на землі є вміння жити серед людей, співпрацювати з ними, підтримувати оточуючих і відчувати сприяння з їх сторони. Поділіться своїми думками, досвідом, переконаннями щодо таких явищ нашого життя як допомога людям один одному, прояв співчуття і співпереживання. Відповідаючи на перші питання (з 1 по 24) обирайте одну із чотирьох позицій: «так»; «швидше так»; «швидше ні», «ні».

1. Чи можна сказати, що на вашому життєвому шляху було багато людей, яким ви щиро вдячні за надану підтримку і допомогу?
2. На даний час у вашому оточенні є люди, на підтримку яких ви можете розраховувати у будь-яку хвилину?
3. Професійна діяльність зробила вас більш чуйною людиною?
4. Чи можна сказати, що з наближенням старості ваша віра у доброту людей і їх готовність прийти на допомогу послабилася?
5. Чи можна сказати, що на вашу постійну допомогу розраховує багато людей?
6. Більшість ваших знайомих вважають вас доброю, порядною людиною, до якої можна звернутися за допомогою?
7. З віком ви стали більш емпатійною, співчутливою людиною?
8. Коли стоїть питання вибору між власними інтересами і інтересами близьких ви швидше обираєте програму для себе?
9. Чи вважаєте ви себе турботливою людиною?
10. З віком ваші особисті переживання при зустрічі із горем інших людей стали більш гострими?
11. Чи з'явилося останнім часом у вас загострене бажання якомога більше допомогти своїм дітям і внукам?
12. Із настанням старості у вас з'явилося прагнення отримати від рідних якомога більше підтримки і уваги?
13. У похилому віці ваші можливості надання допомоги іншим зменшилися?
14. Зараз ви менше опікуєтеся і допомагаєте своїм дорослим дітям, ніж робили це раніше?
15. Ваш вклад у загально сімейні справи у останній період різко зменшився?
16. З віком ви стали частіше допомагати іншим людям?
17. Сімейне життя зробило вас більш чуйним до інших людей?
18. Чи жертвуєте ви гроші на благодійні справи?
19. Чи вважаєте ви себе щедрою людиною?
20. Чи часто ви подаєте милостиню?
21. Вихід на пенсію вплинув на ваше ставлення до людей, бажання підтримувати їх і допомагати?
22. Чи часто виникало у вас бажання сказати: «Я вдячний долі, що ця людина зустрілася на моєму шляху»?
23. Чи можна сказати, що, згадуючи про надану допомогу іншій людині, ви відчуваєте не лише радість за неї, а й гордість за свій вчинок?
24. Чи любите ви розповідати про підтримку, яку ви надали іншій людині?
25. Який із двох вказаних принципів панував у вашому трудовому колективі:
 - «кожний сам за себе»
 - «один за всіх, усі за одного»?
26. Який із принципів панує у вашій сім'ї:
 - «кожний сам за себе»

- «один за всіх, усі за одного» ?
27. Кому найчастіше ви надаєте допомогу?
 28. Перерахуйте події із вашого життя, які суттєво підвищили вашу готовність до надання допомоги, сприяння іншим (*наприклад: одруження, народження дітей, професійний чи кар'єрний ріст, розлучення, втрата близьких, хвороба, трагічні події у житті близьких, трагічні події у власному житті, руйнування значущих стосунків одруження дітей, поява внуків і т.д.*).
 29. Перерахуйте події із вашого, які послабили вашу готовність допомагати іншим, зробили вас більш байдужим у ставленні до людей (*наприклад: одруження, народження дітей, професійний чи кар'єрний ріст, розлучення, втрата близьких, хвороба, трагічні події у житті близьких, трагічні події у власному житті, руйнування значущих стосунків одруження дітей, поява внуків і т.д.*).
 30. Назвіть вікові періоди вашого життя, коли ви найбільш активно відгукувалися на проблеми інших людей, допомагали їм (*нідлітковий вік, юність, дорослий вік, похилий вік*).
 31. Бажання допомагати іншим може стимулюватися різними причинами. Розмістіть вісім вказаних причин по мірі їх значущості (від найбільш значущого для вас, до найменш значущого):
 - щоб не відчувати самотність;
 - щоб отримати допомогу у відповідь;
 - щоб полегшити життя своїм дітям і внукам;
 - це мій обов'язок;
 - залишити добрий слід на землі;
 - щоб не сумувати;
 - звичка;
 - щоб не скучати;
 - відчуття певної провини.
 32. Які із названих причин найбільше перешкоджають вам у наданні допомоги іншим (пронумеруйте за мірою впливу):
 - переобтяженість трудовими обов'язками, зайнятість;
 - нестача часу;
 - зневіра у цінності доброти і щедрості;
 - відсутність вдячності у відповідь;
 - відсутність реальної підтримки, допомоги від інших?

Анкета включає п'ять шкал: вікова генеза просоціальних тенденцій;самооцінка просоціальних якостей та атрибуція оцінок; позитивна історія реципієнта; мотивація просоціальної активності, просоціальна самореалізація
Загальний обсяг – 32 питань. Перші 24 оцінюються за 4-бальною шкалою (від 1 – «ні, це мені не притаманно», до 4 – «так, це мене повністю характеризує»).

Додаток 3. 3.

**Особистісний опитувальник «Діагностика моральних орієнтацій»
(авт. І. С. Славінська, А. Д. Наследов, М. Я. Дворецька)**

Шановні друзі! Вам пропонується список із 13 цінностей. Уважно прочитайте кожне поняття та його визначення. Поміркуйте наскільки важливою і значущою для Вас є поведінка, описана у визначенні. Оцініть наскільки необхідною, на вашу думку, є така поведінка відносно різних категорій людей. Позначте свій вибір у відповідній графі цифрою, що відповідає вашій позиції:

Проявляти не потрібно	Проявляти не дуже важливо	Проявляти важливо (рівень важливості позначається у межах 1 - 4 балів)				Проявляти дуже важливо
		1	2	3	4	
-1	0	1	2	3	4	5

Моральні цінності	р і д н і , б л и з ь к і , д р у з і	з н а й о м і	пред став ник своєї наці онал ьнос ті	од нос ель ці, лю ди із ног о міс та	спів гром адян и (жит елі однієї країни)	н е з н а й о м і	не др уг и, во ро ги
1. Прощення (нетримання зла, забування образ)							
2. Допомога (готовність відгукуватися на прохання про допомогу, рятувати від нападу, переслідування; виручати, замінити при необхідності на роботі, відкладати свої справи на потім заради допомоги іншому)							
3. Благодійність (готовність пожертвувати частиною свого майна, заощаджень для потреб іншої людини чи її спасіння)							
4. Співчуття (уміння проявити співчуття у стражданні і горі іншої людини)							
5. Співпереживання (уміння відчути, пережити разом з іншою людиною будь-який її емоційний стан як позитивний, так і негативний)							
6. Співстраждання (здатність відчувати жаль до людини, яка потрапила у біду, переживає біль втрати)							
7. Любов (Інтимне і глибоке почуття, спрямоване на іншу людину. Самовіддана любов – любов, яка змушує робити для ближнього більше ніж для самого себе, приносячи іноді у жертву своє життя. Присутність постійної духовної радості)							
8. Турботливість (готовність взяти на себе відповідальність чи частину справ іншої людини, забезпечити її усім необхідним).							

9. Уважність (прояв чутливості до прохань і потреб іншої людини.)							
10 Жертовність (відмова від своєї вигоди на користь іншої людини, здатність віддати найцінніше за благополуччя іншого, аж до власного життя).							
11. Доброзичливість (щире бажання людині добра, блага)							
12. Благородність (добро, яке здійснюється за покликом серця, а не внаслідок дотримання закону, заборони чи правила).							
13. Милосердя (дієве співчуття до нужденних і немічних людей: подорожніх, хворих, позбавлених волі, престарілих, обездолених, поранених, безпритульних та ін.)							

Загальний ключ

Шкала	Номер пунктів	Діапазон можливих значень
Загальна – «Моральна орієнтація»	1 – 13	- 91 – 455
F1 – «Співпереживання»	5, 6, 11, 12, 13	-35 – 175
F2 – «Турботливість»	7, 8, 9, 10	-28 – 140
F3 – «Допомога»	1, 2, 3, 4	-28 – 140

**Додаток К.
Презентація вибірки**

№ вікового зрізу	Віковий період	Кількість підгруп	Середній вік	Наповнюваність підгруп	Обсяг учасників певного вікового періоду
1.	Ранній вік	2	2	71	163
2.			2,5	92	
3.	Дошкільний вік	4	3,2	92	379
4.			4,2	95	
5.			5,1	96	
6.			6,1	96	
7.	Молодший шкільний вік	4	6,7	88	352
8.			7,6	88	
9.			8,6	88	
10.			9,7	88	
11.	Ранній підлітковий	2	10,2	88	176
12.			11,3	88	
13.	Середній та старший підлітковий	5	12,2	88	440
14.			13	88	
15.			14,2	88	
16.			15,1	88	
17.			16,1	88	
18.	Юнацький	5	17,4	84	440
19.			18,3	89	
20.			19,3	89	
21.			20,4	89	
22.			21,8	89	
23.	Зрілість	3	30-35	39	110
24.			40-45	38	
25.			60-65	33	
Загальний обсяг вибірки		25	з 2 до 60-65 р.		2060

Додаток Л.
Програма психологічного супроводу
просоціального розвитку дітей старшого дошкільного та молодшого
шкільного віку «Стежинами добра»

Пояснювальна записка

1. Мета та завдання програми «Стежинами добра»
2. Комплекс розвивально-корекційних занять
3. Ілюстративні матеріали для візуального супроводу занять
4. Бесіди, консультації, поради для батьків з питань розвитку у дітей готовності до взаємодопомоги та сприяння
5. Консультація та методичні поради для педагогічних працівників з питань розвитку просоціальності особистості у період старшого дошкільного молодшого шкільного віку.

Пояснювальна записка

У програмі висвітлено важливий напрям психологічного сприяння соціальному розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку – їх готовності діяти на благо іншої людини, здатності виявляти турботу та співчуття щодо дорослих та однолітків. Програма передбачає презентацію мети, завдань, змісту та методики організації психологічного супроводу розвитку у дітей значущої соціальної стратегії, які отримала у психологічній науці назву «просоціальна поведінка». У її основі лежить моральна якість особистості – просоціальність.

Просоціальність особистості – надбання багатовікової історії людства. Саме вона забезпечує процеси налагодження співпраці і взаєморозуміння між людьми. Здатність до просоціальної поведінки гармонізує й олюднює соціальний простір. Як і всі інші особистісні якості, просоціальність започатковує свій розвиток з періоду раннього дитинства. Її першооснови закладаються у процесі взаємодії з найближчими людьми. Завдяки розширенню особистого життєвого простору дитина поступово навчається виходити за межі власних інтересів і переживань, виокремлювати потреби й стани інших та набуває здатність діяти на їх користь. Унікальна значущість цих процесів вказує на необхідність спрямування й стимулювання просоціального розвитку дітей, своєчасного коригування відхилень у цій сфері, запобігання збайдужінню, розгортанню егоїстичних тенденцій, агресивним стилям взаємодії.

Програма психологічного супроводу побудовано з урахуванням вікових закономірностей просоціального розвитку дітей у період старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, критеріїв, показників та особливостей розгортання першооснов моральної якості особистості.

Матеріали, що пропонуються у програмі, допоможуть психологу навчального закладу, вихователям та вчителям початкових класів організувати психолого-педагогічний супровід стимулювання просоціальних тенденцій дітей. Розвивально-корекційний комплекс передбачає проведення групових занять з дітьми, стимулювання їх просоціальної активності у процесі повсякденного життя в умовах навчального закладу та сім'ї, проведення бесід і консультацій з батьками, психологами навчальних закладів та педагогічними працівниками.

Мета та завдання програми психологічного супроводу просоціального розвитку дітей

Мета стимулювальних впливів – розвиток готовності дітей дошкільного та молодшого шкільного віку до взаємодопомоги та співчуття шляхом розширення й уточнення їх уявлень про сприяння та підтримку між людьми як основу співжиття; активація процесів усвідомлення дітьми власних здатностей діяти на благо Іншого та втілення моральних приписів у систему міжособистісних стосунків у дитячих спільнотах.

Завдання:

- *ознайомлення та закріплення у дітей просоціальних норм поведінки як соціально привабливих та значущих через пояснення та демонстрування зразків просоціального сприяння;*
- *формування у дітей здатності виокремлювати у повсякденному житті ситуації з потенційним просоціальним контекстом, інтерпретувати та репрезентувати потреби дорослих та однолітків у допомозі в процесі навчальної та побутової діяльності;*
- *вправлення в реалізації просоціальних норм у процесі взаємодії з дорослими та однолітками;*
- *розвиток у дітей умінь пропонувати та приймати допомогу, висловлювати вдячність, визначатися зі стилями та способами надання сприяння;*
- *формування першооснов просоціальної самосвідомості, позитивного Я-образу й самооцінки;*
- *психопрофілактика та корекція у дітей агресивних стилів протидії булінгу та віктимізації.*

Комплекс розвивально-корекційних занять

Заняття 1.

Мета – розвиток уявлень дітей про взаємодопомогу та її значення, формування активної позиції дітей щодо сприяння Іншим.

Діти, сьогодні ми поговоримо про дуже серйозні й важливі речі в нашому житті. Але спочатку, я розкажу вам цікаву історію, яка мене дуже вразила.

Розповідь-бувальщина про допомогу у живій природі. Трапилося це зовсім недавно. Бавлячись, маленьке щеня потрапило до глибокої ями. Марно робило воно спроби піднятися на гору. Пухка, сипуча земля під кігтками щенятки сповзала до низу і воно знову, й знову з'їжджало на дно ями. Щеня вже дуже змучилося і розпачливо скулило. Поряд пробігала кішка. Вона побачила маленьке щеня, зупинилася на хвильку, а потім знову рушила у своїх справах. Це було не її маля. Трішки відійшовши, кішка зупинилася і прислухалася. Позаду линуло жалібне скуління. Кішка розвернулася й знову побігла до ями. Обійшла навколо, спробувала спуститися вниз, але земля почала осипатися з під її ніг. Кішка стріпнула лапкою й відійшла від ями.

Діти, як ви думаєте, що трапилося далі? Послухайте уважно.

Відійшовши, кішка знову зупинилася, потім швидко повернулася й стрибнула до ями. Втолене щеня вже не могло навіть скулити. Кішка вхопила його й потягла до гори. Їй було дуже важко тягнути знесилене щеня. Ноги роз'їжджалися по мокрому й сипучому піску, але врешті-решт їй вдалося вилізти з ями й витягти з неї щеня.

Діти, що зробила кішка? Так, вона спасла щеня. Вона допомогла йому. Ми також сьогодні поговоримо про допомогу. У своєму житті ви вже не раз допомагали іншим і у великих справах, й у дрібних. Спробуємо пригадати наші хороші вчинки.

Вправа «Квітка добрих справ». Погляньте, перед вами на папері намальовано яскравий жовтий кружечок. Це серединка квітки. У кожного із вас є її пелюстки. Щоб утворилася квітка необхідно назвати свою добру справу та прикріпити пелюстку.

Виконується вправа. У підсумку обговорюється розмір квітки, що утворилася, її назва. Кожній дитині пропонується доторкнутися до її пелюсток і повторити розповіді дітей, які вона запам'ятала.

Читання твору «Скляний чоловічок» В. Сухомлинського.

У одного хлопчика був маленький приятель – Скляний чоловічок. Він був зовсім прозорий і вмів угадувати, що думає й переживає його приятель хлопчик. Не вивчив хлопчик уроки й думає йти гуляти. Скляний чоловічок уже й не зовсім прозорий, а ледь-ледь помутнів і каже хлопчикові: «Не треба так думати, друже. Спочатку зроби діло, а потім гуляй». Соромно стає хлопчикові, він зараз же береться до діла: вивчить уроки, а тоді йде гуляти. Чоловічок мовчить, але стає прозорий. Якось у хлопчика занедужав товариш, із яким він сидів за однією партою. Минув день, другий, а хлопчик і не згадує про товариша. Дивиться, а Скляний чоловічок став темний, як хмара. «Що я зробив чи подумав поганого?», – з тривогою питає хлопчик.

Діти, як ви думаєте, що відповів Скляний чоловічок? Послухайте.

«Ти нічого не зробив поганого, нічого не подумав поганого... Але ти забув про свого товариша», – відповів чоловічок. Соромно стало хлопчикові, і він пішов провідати хворого. Поніс йому квіти й велике-велике яблуко, яке дала йому мама. Так Скляний чоловічок учив хлопчика жити. Це була його совість.

Діти, а як би вчинили ви? Чи буває вам соромно за свою байдужість?

Вправа «Люстерко». Діти! У кожного із нас також є совість. Саме вона докоряє нам, коли ми не помічаємо інших, не турбуємося про них. Вона радіє і дуже пишається нами, коли бачить наші добрі справи. Зараз ми поспілкуємося з нашою совістю, а допоможе нам у цьому люстерко. Погляньте на себе. Пригадайте свій хороший вчинок в останні дні. Уважно погляньте у свої очі. Приємно нам, тепло, добре. Але, на жаль, так буває не завжди. Пригадайте, коли ви не захотіли допомагати іншим, і на вас образився ваш товариш, мама чи тато. (Психолог наводить приклад, коли діти вчинили негаразд). Погляньте у свої очі. Чиприємно вам зараз? Чому? Пригадайте й назвіть ситуації, коли ви вчинили неправильно, проявили байдужість.

Як бачите діти, щоб нам було добре на душі, треба завжди думати не лише про себе, а й про інших.

Вправа «Сонячні доріжки». Діти! У казках, щоб людина відшукала вірний шлях, їй дають на дорогу чарівний клубочок. Я також принесла вам жовтий сонячний клубок. Він допоможе нам пройти доріжками добра. Доторкніться до нього. Він приємний, м'який. Ми будемо передавати його з рук у руки тим, хто нас підтримав чи допоміг. Першу стежинку прокладаю я. Прикріплюю ниточку до свого стільчика і прямую до того, хто мені допомагав готуватися до заняття. Дякую тобі, Сашко, за допомогу. Міцно тримай ниточку й передай клубочок, тому, хто допоміг тобі. А він передасть далі. Наш клубочок попрямує по групі й ми побачимо сонячні доріжки наших добрих справ.

Отже, діти давайте запам'ятаємо мудрі слова «Не одяг прикрашає людину, а її добрі справи».

Домашнє завдання. Переглянути і обговорити з батьками відеосюжет «10 тварин, що спасли один одного» (Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=bWkuXHUseVA>). Намалювати 1-2 міні-малюнки добрих справ «Як я допомагаю мамі» чи «Як я допомагаю татові». Підготувати іграшку-саморобку у подарунок друзям.

Заняття 2.

Мета – систематизація уявлень дітей про себе як про добрих, чуйних людей, готових підтримати інших, допомогти їм. Розвивати уважне ставлення до партнерів по спілкуванню.

Діти, сьогодні ми поміркуємо про себе. Допоможе нам у цьому цікава розповідь.

Притча «Про двох вовків». Колись давно дідусь відкрив своєму онуку одну життєву істину. У душі кожної людини йде одвічна боротьба, дуже схожа на боротьбу двох вовків. Один вовк – це добро, гарні вчинки, любов до ближнього, вірність, віра. Другий вовк – це зло,

брехня, ненависть, погані вчинки, егоїзм.

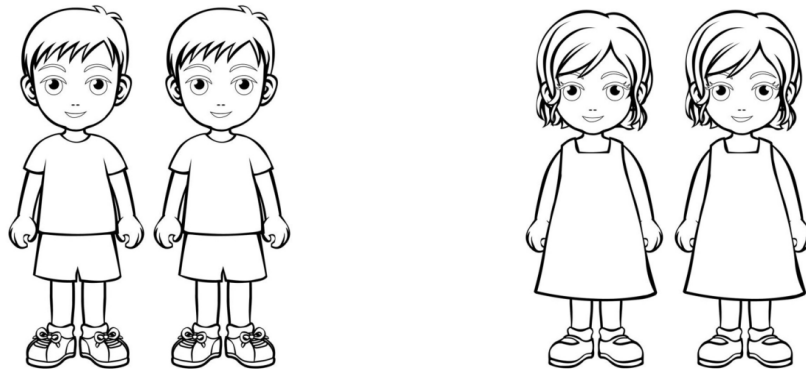
Маленький хлопчик, зворушений до глибини душі словами діда, на мить задумався, а потім запитав: «Хто ж перемагає в цій боротьбі?». Дідусь ледь помітно посміхнувся й відповів: «Завжди перемагає той звір, якого ти сам годуєш».

Діти, як ви зрозуміли слова дідуся? Що він хотів сказати внуку? Давайте й ми поглянемо, хто живе у нашій душі?

Вправа «Два портрети». У розмовах дорослих ви чули цікаві вислови: «золоте серце», «світла людина», «добре серце». Як ви думаєте, що мається на увазі. Кого можуть назвати так. Дійсно, коли людина робить багато хороших справ, підтримує інших, турбується про них її називають «доброю», «світлою». І навпаки, про байдужого говорять: «черства людина», «зла», «лиха», «байдужа». Про кого так говорять? А які ми? Спробуємо поглянути на себе зі сторони. Перед вами на аркуші дві фігурки хлопчика чи дівчинки.

Це ніби два ваші образи. Ми спробуємо одягнути їх. Тканина одягу складається з окремих ниток, у нас вона буде з кольорових ліній. Одяг одного хлопчика – це ваші хороші справи (позначаємо світлими, сонячними кольорами), одяг іншого – погані (позначаємо темними). Спочатку пригадайте, що доброго ви зробили для дорослих і дітей. Після цього – де вели себе байдуже.

Діти проговорюють і наносять лінії. Після виконання завдання проводиться розгляд і обговорення дитячих «портретів».

Обговорення змісту дитячих міні-малюнків «Як я допомагаю мамі й татові». Формується виставка дитячих робіт.

Гра «Ланцюжки подяки». Діти, здійснюючи добрі справи, ми досить часто їх просто забуваємо. Іноді навіть важко пригадати, що ж хорошого ми зробили. Допомогти нам зможуть наші друзі. Зараз ви переконаєтесь у цьому. Пограємо у гру «Ланцюжки подяки». Розходимося по кімнаті, а на слова «раз, два, три – допомогу віднови» ви біжите до того, хто підтримав вас у чомусь, допоміг вам. Ви берете його за руки й говорите «Дякую тобі за...».

Вправа «Терези». І хороші, й погані вчинки мають свою вагу. Зараз ми побачимо це. Погляньте, у вас є смужки двох кольорів: світлі й темні. А у мене – терези. Давайте пригадаємо, які неприємні випадки виникали в нашій групі. Ви розповідаєте, що трапилося й кладете смужки темного кольору на терези. Чаша опускаються все нижче й нижче. Як стає вам на душі? А тепер пригадаємо хороші справи. Чи стає вам приємніше? Отже, добрі справи потрібні нам як повітря. Вони дарують нам радість.

Слухання чи виконання пісні «Якщо добрий ти» (муз. Б. Савельєва, сл. М. Пляцковського; переклад з російської О. Лобової).

Домашнє завдання: Обговорення з батьками своїх кольорових портретів. Перегляд відеоряду О. Мамієнко до пісні «Якщо добрий ти» (муз. Б. Савельєва, сл. М. Пляцковського, переклад з російської О. Лобової). <https://www.youtube.com/watch?v=GH4NVRPHnkW>

Мета – розвиток у дітей готовності приходити на допомогу іншим, уявлення про доцільність сприяння та особливості самопочуття людини, яка отримала підтримку й допомогу від інших.

Бесіди «Мій дарунок». Діти, вдома ви готували подарунки для своїх друзів. Ви уже обмінювалися ними, а зараз – поговоримо про те, які почуття виникали у вас, коли ви дарували товаришу свій подарунок і коли його отримували. Перед вами є декілька смайликів – із спокійним личком, веселим, сумним. Підніміть той, який показує ваш настрій, коли ви дарували подарунок. Покажіть смайлики один одному. Отже, коли ми робимо добро, на душі у нас весело, радісно. А тепер пригадайте, як ви почували себе, отримуючи подарунок. На душі стає світліше, приємніше. Тому постараємося завжди допомагати й підтримувати один одного, щоб у всіх на душі ставало світліше.

Вправа «Мозковий штурм». Діти діляться на дві команди, які змагатимуться між собою. Члени кожної команди шукають якомога більше обґрунтувань для кожного запитання. За кожну відповідь команда отримує фішку, за кількістю яких і визначається переможець.

1. Кому варто пропонувати допомогу?
2. Чому необхідно допомагати один одному?
3. Чому друзі повинні допомагати один одному?
4. Чому ми допомагаємо навіть незнайомим людям?

Вправа «Екран настрою». Діти, ми розмовляли про те, як змінюється настрій, коли ми щось даруємо чи отримуємо в подарунок, а тепер спробуємо поміркувати, як змінюється настрій людини, коли їй потрібна допомога. Перед вами на аркуші накреслено декілька стрічок. У кожній стрічці ви будете замальовувати настрій дітей, про яких я вам розповім. Спочатку уважно вислухайте обидві розповіді. Враховуйте не лише, що трапилося, а й яку допомогу отримали персонажі цих оповідань.

Галинка гралася на подвір'ї з собачкою. Добре їм удвох. То дівчинка наздоганяє песика, то він біжить за Галинкою (Діти починають розфарбовувати стрічку). Раптом із-за рогу будинку вибіг величезний собака. Песик злякався його й утік. Розгубилася Галинка, де їй шукати Дружка? Хто їй допоможе? Аж сльози забриніли на очах (Діти, чи змінився настрій дівчинки?). Підбіг до неї Миколка. «Не плач», – говорить. «Собачка знайдеться» (Як стало дівчинці на душі?).

Іра загубила хустинку (Діти підбирають необхідний колір). Шукала-шукала ніде немає. Підійшла до неї Оля й говорить: «Ну й чого ти сумуєш. Подумаєш хустинку загубила. Пішли вже. Не барися.» (Як стало дівчинці на душі? Чи схожий у неї настрій на самопочуття дівчинки з першої розповіді)..

Як змінювався настрій у дівчаток? Чи спокійніше на душі стало Галинці після Миколчиних слів? Чи принесли втіху Іринці слова подруги? Чому? Виявляється, діти, не всі слова можуть підтримати. Після виконання завдання, проводиться обговорення. Діти пригадують випадки з власного життя, коли підтримка друга була дуже доречною.

Перегляд мультфільму М. Бурмаки «Хлопчик Помагай».

Домашнє завдання: Вивчення вірша «Хлопчик Помагай» (П. Воронька; обробка М. Бурмаки, Б. Бенюка) Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=_7RS5JdcOkk. Виготовлення подарунка для товариша. Основна умова – іграшка–саморобка повинна бути цікавою для гри (стріли, фігурки пальчикового театру і т.д.).

Заняття 4.

Мета – розвиток уявлень дітей про потенційні ситуації, де іншим людям необхідна допомога й підтримка; особливості емоційних станів людей при наданні й отриманні сприяння.

Діти, на минулому занятті ми з вами дивилися мультфільм про хлопчика Помагая. Що вчить нас цей фільм? Він вказує, що потрібно дбати не лише про себе, а й допомагати іншим і у великих, й малих справах. Повторимо вірш «Помагай». Пригадайте, якими словами закінчувався фільм? («Ти і сам часу не гай. Будь як хлопчик Помагай. Будеш ти, і буду я –

Помагаєва сім'я»).

Розповідь-бувальщина «Хлопчик і рибки». Гуляючи біля озера, Сашко помітив, що на пересихаючій мілині плаває багато маленьких рибок. На вулиці було дуже спекотно, тому хлопчик зрозумів, що мілину декілька днів, вода висохне й вони загинуть. Не довго думаючи, Сашко взяв свій кашкет і почав переносити їх до ширшого водяного плеса. Минуло півгодини, година. Увесь одяг хлопчика забруднився, але Сашко все носив і носив рибок до води. «Навіщо ти це робиш?», – запитала його сестричка. «Поглянь, он їх скільки. Все рівно всіх не спасеш. Яка ж різниця?» «Є різниця саме для цієї», – відповів Сашко і випустив ще одну рибку до чистої ставкової води.

Як ви вважаєте, чому вчить нас ця розповідь? Звичайно ж, вона підтверджує, що добрі справи не обов'язково повинні бути надзвичайними. Навіть невеличка підтримка іншого може бути значущою. Ви не раз переконувалися, що вчасна допомога друзів приносить радість, спокій, впевненість. Тому так важливо, навчитися помічати, коли вашим близьким чи друзям потрібна підтримка. Давайте поглянемо, чи вмієте ви робити це. Допоможе нам у цьому гра.

Гра-змагання «Хто більше?». Діти, я називатиму ситуацію, а ви будете добирати добрі справи, якими могли б підтримати когось із своїх друзів, чи рідних. Перемагає той, хто назве найбільше добрих справ.

Ситуація 1. Діти одягаються на прогулянку.

Ситуація 2. Діти готуються до заняття.

Ситуація 3. Діти граються.

Ситуація 4. Мама готує обід.

Ситуація 5. Тато майструє.

Після підведення підсумку, діти **виконують пісню «Доброта»** (слова Н. Тулупової, музика І. Лученка).

Вправа-тренінг «Я вмію підтримати». Проводиться імітація сюжетів «Стомлена мама лягла відпочити» та «Дівчинка плаче» (роль втомленої мами та дівчинки, що плаче, виконує хтось із дітей чи дорослих). У процесі виконання вправи, діти по черзі здійснюють різні практичні дії, які б підтверджували турботу про дорослого, чи про страждаючого. Після виконання вправ проводиться обговорення доцільності кожного з видів турботи, яку продемонстрували діти. По завершенню, увагу дітей спрямовують на наслідок, який виникає у результаті наданої підтримки. Наголошується, що іншому стає приємно, сонячно на душі. Він відчуває вдячність до того, хто підтримав його.

«Ви не раз переживали такі почуття» – говорить психолог. «Хтось заступився за вас, пригостив, допоміг, поспівчував. Зараз ви матимете можливість подякувати своїм друзям за це».

Вправа «Моя подяка». Діти, щоб передати тепло і вдячність люди досить часто використовують листівки із сердечками. Перед вами також є такі листівки. На них зроблено напис «Я дякую тобі за те, що...». Вам необхідно пригадати, що хорошого зробив для вас товариш. Ви називаєте його ім'я й продовжуєте речення. Після цього всі листівки збираються, зачитуються, обговорюються та урочисто передаються дітям (Діти дошкільного віку виконують завдання усно).

Вправа «Лист від друзів». Пояснюється, що люди мають можливість ділитися своїми думками за допомогою листування. Зазначається, що діти також отримали листа від однолітків із іншого закладу. У листі вони розповіли чотири правила «**Не**», які змінили життя у їхньому класі (групі):

- Не ображати інших.
- Не скупитися.
- Не залишати в біді.
- Не сваритися

Після обговорення, лист із правилами поміщають у класному (груповому) куточку та пишуть лист-відповідь із власними правилами «**Завжди**»:

- Завжди допомагати.
- Завжди захищати.
- Завжди підтримувати.
- Завжди миритися

Вправа «Мій настрій». Дітям пропонують передати свій настрій після добрих справ чи отримання подяки. Використовуються шаблони для малювання портретів (авт. Ю. Радінова).

При поясненні прийомів передачі емоцій наголошується, що ми передаємо зміни на обличчі, але у душі людини відбувається теж саме.

Заняття закінчується релаксаційною **вправою «Хвилинка теплоти»**. Дітям пропонують подарувати хороший настрій своїм друзям. Вони повертаються один до одного, посміхаються та виконують вправи з плесканням у долоні та доторканням до долонь сусіда. Дітям наголошують, що коли даруємо іншим добрі слова, тепло своїх долонь, нам також стає приємно й затишно на душі.

Домашнє завдання: Розповіді батькам про добрі справи своїх товаришів. Відбір улюбленої іграшки, яка буде використана для тимчасового взаємообміну з однолітками. Розфарбовування малюнку для виставки «Ми дружні малята».

Режим доступу до малюнку-схеми: <http://www.gifpage.com/wp-content/uploads/2016/12/children-coloring-pages-cooloring-com-children-coloring-1024x458.jpg>

Заняття 5.

Мета – формування у дітей уявлень про щедрість та жадібність, прагнення дотримуватися норм щедрої поведінки.

Заняття починається із **обговорення мультиплікаційного фільму «Раз горох, два горох»** (авт. сценарію А. Іванов), переглянутого напередодні. Після обговорення дітям пропонують пригадати кінцівку фільму. Під час розмови дітям пропонують висловити припущення, чому жоден із персонажів не з'їв горошинки. Як їх можна було назвати, коли вони забирали горох один у одного, і якими вони стали у кінці фільму. Проводиться перегляд

епілогу фільму. Формується висновок, що щедрість сприяє дружбі.

Читання та обговорення оповідання «Жадібний хлопчик» В. Сухомлинського.

Жив на світі дуже жадібний хлопчик. Йде він вулицею, бачить, продають морозиво. Став хлопчик і думає: «Якби мені хтось дав сто порцій морозива – ось було б добре». Підходить до школи. У тихому безлюдному провулку раптом наздоганяє його сивий-сивий дідусь і запитує: «Це ти хотів сто порцій морозива?» Хлопчик здивувався. Приховуючи зніяковіння, він сказав: «Так ... Якби хто дав гроші ...». «Не треба грошей, – сказав дідусь. – Он за тією вербою – сто порцій морозива». Дідусь зник, як і не було його. Хлопчик заглянув за вербу і від подиву навіть ранець з книжками впустив на землю. Під деревом стояв ящик із морозивом. Хлопчик швидко нарахував сто згорточків, загорнутих у сріблястий папір. Від жадібності у хлопчика затремтіли руки. Він з'їв одну, другу, третю порцію. Далі їсти не міг, у нього заболів живіт.

«Що ж робити?» – думає хлопчик. Він вийняв із ранця книги, кинув їх під вербу. Набив портфель блискучими згорточками. Але вони не помістилися в ранець. Так шкода було залишати їх, що хлопчик заплакав. Сидить біля верби й плаче. З'їв ще дві порції. Поплентався до школи. Зайшов у клас, поклав ранець, а морозиво почало танути. З ранця потекло молоко. У хлопчика майнула думка: а може, віддати морозиво товаришам? Цю думку відігнала жадібність: хіба можна віддавати таке добро комусь? Сидить хлопчик над ранцем, а з нього тече. А жадібний хлопчик думає: невже таке багатство загине?

Нехай подумає над цією казкою той, у кого десь у душі оселився маленький черв'ячок – жадібність. Це дуже небезпечний черв'ячок.

Вправа «Щедрість – жадібність» Дітям пропонують пригадати випадки, коли вони вели себе щедро чи, навпаки, – жадібно. Добрі вчинки діти позначають яскраво-червоними фішками, погані – темно-синіми. Після цього обговорюється кількість фішок, які взяла кожна дитина, співвідношення червоних і синіх фішок, бажання-небажання розповідати про ситуацію, почуття, які виникають у кожному з випадків.

Розгляд ілюстрації до казки «Двоє жадібних ведмежат» та зображення прояву жадоби у котиків (див. Ілюстративний матеріал до занять, рис.1. та рис.2.).

Дітям пропонують пояснити за якими ознаками, вони зрозуміли, що мова йде про жадібність. Якими стали мордочки ведмежат? Як їх можна назвати? Як веде себе жадібний кіт? Чи помічали вони зміни на обличчі дітей, коли вони ведуть себе жадібно?

Бесіда про щедрість та жадібність. Яку людину називають щедрою? Як до неї ставляться інші люди? Яку людину називають жадібною? Чому жадібній людині важко у житті?

Вправа «Незакінчені речення».

Щедра людина – це ...

Я не стану жадібним, тому що

Мої друзі не жадібні, бо...

Жадібному погано, тому, що

Вправа «Можна – не можна». Проводиться обговорення питань щодо існування певних обмежень у ресурсному обміні. Разом із дітьми виокремлюються правила дитячих дарунків: «Не можна віддавати дорогі речі без згоди батьків», «Краще обмінюватися предметами на певний час, а не віддавати назавжди», «Віддавати лише те, що повністю належить тобі», «Берегти чужі речі, отримані при обміні», «Не приймати у подарунок дорогих речей», «Розподіляти по-справедливості».

На завершення вправи, діти вивчають прислів'я «Сильний той, хто жадібність здолав»

Проблемні ситуації.

Діти поїхали на екскурсію до лісу. Притомившись, сіли на галявині й дістали пакуночки з їжею. Хлопчики та дівчатка пропонували один одному смаколики, які приготували для них мами. Лише Марійка сиділа осторонь. Вона діставала їжу з пакета й нікому нічого не пропонувала. Ось у її руках з'явилася шоколадка. Дівчинка відламала від неї кусочок і знову поклала до кишені. «Жадного», – сказав Костик, пробігаючи мимо

Марійки. «Я не жаднюга, я ж у вас нічого не брала. Чому я повинна ділитися з вами?» – сказала дівчинка й побігла гуляти.

- Як ви вважаєте, чи можна назвати дівчинку жадібною?
- Чи є у неї друзі у класі (групі)?
- Чи потоваришували б ви з Марійкою?
- Чи може жадібна людина бути щасливою у житті?

Пролунав дзвоник. Діти взяли свої сніданки та вийшли на перерву. Біля вікна стояли Олег та Іванко. У Олега — два печива. Іванко стоїть і дивиться у вікно, сьогодні він забув свій сніданок.

- Що мав би зробити Олег?
- Як би ви повелися в цьому випадку?

Поведінковий тренінг. Діти, на столі лежать різні предмети: печиво, цукерки, дрібні іграшки, дитячі книги, зошити, олівці, фантики, яблука, горіхи. Ми спробуємо зараз навчити нашого гостя, kota Леопольда, як правильно ділитися. Уявіть, що всі ці предмети належать вам. Поміркуйте, що ви можете позичити, що подарувати, чим поділитися, чим пригостити. Поясніть свій вибір. Під час виконання вправи обговорюються вибори дітей. Разом із дітьми виокремлюються основні правила дарування. (Подарунок – це сюрприз. Річ повинна подобатися і тобі, й товаришу. Вручати подарунок потрібно привітно, з посмішкою). Обговорюється різниця між бережливістю та жадібністю.

Мотиваційна вправа «Я щедрий – ми щедрі». Діти, стоячи у колі, проговорюють «Я – щедрий. Ти – щедрий. Іра – щедра. ... Ми – щедрі». Слова супроводжуються вказівними рухами. На завершення діти обмінюються принесеними з дому ласощами.

Домашнє завдання. Обговорити з батьками прислів'я «Жадібний сам собі спокою не дає», «Щедрий споживає, а скупий складає». Послухати вірша Е. Мошковської «Жадібних немає». Вивчити вірш А. Костецького «Секрет».

Заняття 6.

Мета – розширення та уточнення уявлень дітей про сутність заступництва та його стильові характеристики; формування активних позицій у ситуаціях булінгу; готовність та вміння вирішувати конфліктні ситуації мирним шляхом.

Діти, ви не раз переконувалися у тому, що жити, вчитися, гратися значно веселіше й краще разом, ніж бути самотнім. Все ж іноді між дітьми виникають непорозуміння й сварки – хтось книгу сховав, хтось іграшку любиму забрав, хтось штовхнув чи навіть ударив іншого. Ось як у цьому вірші.

Обговорення вірша «Хіба це клас?» (авт.С. Матохіна)

Нема ні миру, ні любові –
 Розтанули і щезли вмить.
 Розбив Віталік носа Вові.
 І той заплаканий стоїть.
 Замазали весь зошит Галі,
 Погане слово хтось сказав.
 Пішла біда гуляти далі.
 Хтось Колі ручку поламав.
 Скубнули Таню за косичку,
 Вона ображена мовчить.
 З книжками скинули поличку –
 Ну як в такому класі жить?
 Де хлопці і дівчата б'ються
 І прозиваються весь час,
 Де над бідою всі сміються...
 Скажіть мені, хіба це клас?

Діти, як стає на душі дівчинці, чи хлопчику, з яких насміхаються чи ображають? Сумно, образливо, тяжко. Яке бажання виникає у вас, коли ви помічаєте, що трапилось. Звичайно захистити. Ось як на цій картинці. (див. «Ілюстративний матеріал до занять» (див. Ілюстративний матеріал до занять, рис. 3).

Навіть наші вірні чотирилапі друзі, собаки, захищають свого господаря, якщо йому щось загрожує; казкові герої допомагають один одному. Люди прагнуть підтримувати і захищати, того хто переживає образу.

Вправа-головоломка «Збери прислів'я». Дітям читають чотири розрізнені слова «пізнаються, в, друзі, біді» і пропонують переставити їх так, щоб утворилася цікава думка (з дітьми дошкільного віку вправа не проводиться). Для полегшення сприйняття завдання візуалізується. У такий же спосіб складаються й обговорюються прислів'я: «Сварка до добра не доводить» та «Бійкою правий не будеш».

Отже, справжні друзі пізнаються у біді. Дорослі й діти прагнуть захищати того, кого хтось ображає, але не завжди ми уміємо робити це правильно. Давайте спробуємо розібратися.

Гра-вправа «Так чи ні». Діти плескають у долоні на правильну відповідь і проговорюють «ні-ні-ні» на неприпустимі стратегії захисту.

- Чи може бійка бути справедливою? Так чи ні? Чому?
- Захищаючи товариша можна вдарити нападника? Так чи ні? Чому?
- Можна виключити когось із гри, якщо він образив іншого? Так чи ні? Чому?
- Можна забрати іграшку в того, хто силою забрав її в іншого? Так чи ні? Чому?
- Можна штовхати й бити того, хто забирає ваші речі? Так чи ні? Чому?
- Можна не приймати до гри, того, хто образив іншого? Так чи ні? Чому?
- Можна словами ображати того, хто б'є інших? Так чи ні? Чому?
- Чи треба розповісти вихователю (вчителю), якщо хтось ображає іншого? Так чи ні? Чому?
- Чи можна байдуже спостерігати за тим, що хтось забирає щось у іншої дитини? Так чи ні? Чому?

Отже, діти є декілька важливих правил, яких потрібно дотримуватися, захищаючи своїх друзів. Ми поговоримо про них. По-перше, не можна злом, бійкою відновлювати справедливість. Не можна чинити так, як зробив Антона (психолог переказує сюжет вірша М. Скребцової «Справедлива війна». По-друге, діти, не можна залишатися байдужим до лиха іншого, він страждає (див. Ілюстративний матеріал до занять, рис.13).

Обговорення вірша «У дворі» (авт. І. Панасюк)

У дворі гуляли діти:

Інна, Таня, Коля, Віта.

Всі дружили і сміялись,

Раптом – всі засперечались.

Хтось вередував і злився,

Чимось хтось не поділився,

А хтось ляльку поламав,

Хтось машинку заховав...

Ангел білий прилетів,

Подививсь на дітлахів.

І сказав: «Мирись, мирись!

Тільки більше не сварись!

Бо не хочеться водитись

З тим, хто вміє тільки злитись.

Нумо, діти, посміхніться,

Чемні будьте й подружіться!»

Гра-вправа «Навпаки». Діти стають у коло. Психолог по черзі кидає м'яч, називаючи негативні якості. Дитина підбирає слова з протилежним значенням.
байдужий – турботливий
образити – захистити
злий – добрий
штовхнути – обійняти
вдарити – приласкати
сумний – веселий

Діти, коли ви хочете захистити іншого, завжди пам'ятайте золоте правило *«Перший крок до добра – не робити зла»*. Тому перше, що варто зробити – спробувати помирити друзів, які посварилися.

Вправа «Примирення». Діти стають у коло, передаючи з рук у руки м'яч. Той хто отримує його, розповідає як можна помирити друзів чи втішити того, хто постраждав.

Розігрування мирилок. Діти стають парами один навпроти одного. Вони проговорюють мирилку й імітують рухами її зміст. У процесі виконання вправи діти міняються партнерами.

Мирилка летіла,
На плече сіла,
Сказала тихенько:
Миріться швиденько!
Ти – не ворог, я – не ворог,
Нам сваритись просто сором.
Помирились, помирились,
Щоб ніколи не сварились!

Діти, більшість образ виникають через невміння поділитися, розподілити, домовитися. Одним із найпростіших способів, у цьому випадку, є лічилки. Одні – допомагають мирно вирішувати питання першості (хто першим починає, чи є наступним), а інші взагалі підкажуть як визначити почерговість (хто за ким).

Обговорення способів використання лічилки на прикладі їх двох типів (коротка лічилка В. Гринько та лічилка «Повтори номери») І. Левченко.

Джміль, оса та бджілка – от і вся лічилка (В. Гринько).

Повтори номери! (І. Левченко)

З лісу вибігла Лисичка.
Перший номер – одиничка.
А за нею мчить Сова.
Гляньте: в неї – номер два!
Їжачок – клубком з гори:
От так номер – номер три.
Найметкіша з усіх звірів
Білка з номером чотири.
Прудконогий – не спіймать:
Хто це? Зайчик – номер п'ять.
Залюбки медок він їсть –
Наш Ведмедик –
Номер шість.
Називає нірку дім
Кріт сліпенький – номер сім.
Жабка забрела до лісу.
Жабка має номер вісім.

Кіт розчісує хвоста.
Номер дев'ять у Кота.
Задрімав на сонці Песик.
А у нього номер десять!
Тут лічилочці й кінець

Виконання й обговорення пісні «Справжній друг» (сл. М. Пляцковського, муз. Б. Савельєва; переклад К. Румянової).
 Дружба віддана не зламається,
 Не розклеїться від дощу й негод.
 Друг в біді не лишить,
 Добрим словом втішить,
 Отакий він, незрадливий
 Справжній друг!
 Ми посваримось і помиримось,
 «Нерозлийвода» – кажуть всі Навкруг.
 В день чи ніч негожу
 Друг мені pomoже,
 Отакий він, незрадливий,
 Справжній друг!
 Друг завжди мене прийде виручить,
 Він не жде подяк і не жде послуг.
 Будь-кому в пригоді,
 В будь-якій погоді
 Ось, що значить незрадливий
 Справжній друг!
 Друг в біді не лишить,
 Добрим словом втішить,
 Отакий він, незрадливий
 Справжній друг!

Релаксаційна вправа «Коло дружби». Тепер візьміться за руки, подивіться на сусіда справа, на сусіда зліва й подаруйте їм милі, теплі посмішки. Пригадуйте, як говориться у пісні:

Від усмішки хмарний день ясніш,
 Від усмішки засія веселка в небі.
 Поділись усмішкою щедріш
 І вона не раз повернеться до тебе ...»

Звучить **пісня «Про усмішку»** (слов. М. Пляцковський, композ. В. Шаїнський). Ви відчуваєте своїх друзів, тепло їх долонь, приємність, що ви всі разом. Ми будемо дружити, цінувати й поважати один одного, радіти за успіхи друзів, разом переживати різні події, долатимемо невдачі й перешкоди, допомагати один одному, оскільки дружба – велика сила.

Мотиваційна вправа «Я добрий – ми добрі». Діти, стоячи у колі, проговорюють: «Я – добрий. Ти – добрий. Іра – добра. ... Ми – добрі». Слова супроводжуються вказівними рухами.

Домашнє завдання. Слухання й обговорення вірша «Справедлива війна» (авт.Скробцова М.). Обговорення ідеї: «Той, хто бійку обирає – справедливим не буває». Розучування прислів'я: «Хто людям добра бажає – той і собі має», «Все добре переймай, а зла – уникай». Вивчення прислів'я: «Добре діло – роби сміло». Слухання чи читання казки «Двоє жадібних ведмежат»

Заняття 7.

Мета – розширення уявлень дітей про вдячність та співчуття, вміння помічати зміни у настроях партнерів.

Діти! Ми з вами багато розмовляли про добрі справи. А сьогодні поговоримо про вдячність. На вашу думку, що таке вдячність? Чи вміємо ми бути вдячними? Чи повинні ми дякувати за допомогу? А чи повинні ми вимагати подяку?

Слухання та обговорення вірша А. Барто «Друг напоямнил мне вчера».

Вправа «Дерево подяки». Діти, погляньте, перед вами намальоване дерево. У нього є стовбур, гілки.

Щоб воно розквітло нам необхідно прикріпити до нього листочки й квіти. Вони будуть у нас не зовсім звичайними. Кожний листочок чи квітка – це наша подяка, тому, хто зробив для нас щось добре. На столі в мене багато листків і квітів. Прикріплюючи їх, ви повинні назвати, кому й за що ви хотіли б подякувати. Ось бачите, як розквітло наше дерево. Усі його квіти й листя свідчать про нашу вдячність іншим людям. Ми подякували мамі, тату, друзям, нашим братикам та сестричкам. Добрі справи завжди залишають тепло у душі.

Діти, в яких випадках ми промовляємо слова вдячності? Чи радієте ви, коли вам дякують? У яких випадках дякуєте ви? Які слова подяки ви знаєте?

Гра-вправа «Веселий м'яч». Діти, сьогодні ми спробуємо по-різному висловлювати подяку. По черзі ви будете кидати мені м'яч, а я дякуватиму за це й передаватиму його далі. Той, кому я передам м'яч, повинен повторити слова подяки, які щойно прозвучали. Під час гри використовуються такі форми висловлення вдячності: спасибо; дякую тобі; я вдячний тобі (за що); від щирого серця дякую; я дуже вдячний; я хочу подякувати тобі.

Вправа «Закінчи розповідь». Дітям пропонують послухати та завершити короткі оповідання, використовуючи при цьому «чарівні слова».

1. Оля готувала подарунок для мами. З вікна подував вітерець й малюнок впав на підлогу. Оля вже хотіла заплакати, але тут підбіг братик і подав їй малюнок. Оля посміхнулася і сказала ... (Що сказала Оля?).

2. Віка намагалася пошити плаття для ляльки, але воно виявилось замале. Дівчинка засмутилася. Підійшла бабуся й допомогла їй. Віка ... (Що зробила дівчинка?).

Вирішення проблемних ситуацій. Дітям пропонується описати самопочуття їхніх друзів у наступних ситуаціях:

- Ти з'їв цукерку і не пригостив свого друга.
- Друг запропонував пограти у гру, а ти відмовився.

Домашнє завдання. Слухання оповідання М. Горького «Горобеня». Розгляд ілюстрацій, що вказують на прагнення пташки захищати свого малюка (Режим доступу: <http://www.kotmurr.spb.ru/library/vorobushek.html>.)

Заняття 8.

Мета – розвиток у дітей турботливого ставлення до однолітків, прагнення підтримувати і захищати їх; формування відповідального ставлення до своєї поведінки та її наслідків, схильність до використання мирних стратегій допомоги й захисту Іншого, стійкої відмови від агресивних форм сприяння.

Діти, час від часу ви бачите, що хтось із однолітків ображає іншого: щось забирає у нього, руйнує, свариться, а іноді може навіть штовхнути чи вдарити. Ось як на цій картинці.

Розгляд сюжетного малюнку «Не поділилися» (див. Ілюстративний матеріал до заняття», рис.4).

Пригадайте чи траплялися такі ситуації у нашій групі. Що вам хочеться зробити в таких випадках? Звичайно ж помирити друзів, допомогти їм. Але, перш за все, ми прагнемо захистити ображеного, адже йому зараз дуже погано, образливо. Справа ця дуже відповідальна. Ми ж не хочемо стати схожими на того, хто ображає? Як захистити товариша? У цьому випадку можна діяти по-різному.

Гра-візуалізація «Як ми захищаємо». Зараз ми спробуємо пригадати спроби захищати друзів, які використовували ви самі, чи бачили, як це роблять інші діти. Кожну спробу ми позначимо одним із трьох кольорів (жовтий, коричневий, чорний). Чим більш мирний, правильний шлях було обрано (пояснення, звертання за допомогою до дорослого, вияв співчуття, допомога ображеному), тим тепліший колір ми використаємо. І навпаки, якщо підтримка переросла в бійку, спричинила сварку ми використаємо для її позначення темні кольори – коричневий чи чорний. Даваймо пригадаємо, як діти захищали один одного. Йде пригадування. Кожну спробу діти оцінюють і позначають названий шлях кольоровою доріжкою на загальному аркуші. По кожному сюжету із одного центра виходить декілька різнокольорових доріжок. Так позначають 3-4 випадки, отже вийде 3-4 сонечка із променями трьох кольорів. Якщо дітям важко пригадати конфліктні ситуації між дітьми, їх виокремлює дорослий і допомагає вибрати колір.

Після цього дітям пропонується передати загальну картину дій захисту у їх групі. Кожному видається аркуш із невеликим колом у центрі. Дорослий по черзі зачитує список дітей групи, а вони обирають колір, який найкраще відповідає поведінці однолітка у ситуаціях захисту. У кожної дитини з'являється зображення поведінки дітей у групі у вигляді кола з різнокольоровими променями. Отримані різнокольорові схеми використовуються для аналізу доречності неагресивних форм заступництва.

Гра «Літачки». Після поділу на невеликі групи дітям пропонують виконати вправу «політ літаків». Основна умова під час швидкого руху не заважати один-одному. Кожна підгрупа виконує вправу почерзі. Решта дітей у цей час слідкують за дотриманням правил. Після виконання вправи усіма дітьми проводиться її обговорення. Акцентується увага на складності дотримання поставленої вимоги. Вказується, що у житті наші бажання часто співпадають, тому потрібно навчитися узгоджувати їх мирними шляхами. Після обговорення прислів'я «Разом тісно – нарізно сумно» діти переходять до виконання тренінгових завдань.

Поведінковий тренінг «Як вчинити?». Працюючи у діадах, діти моделюють вирішення життєвих ситуацій: двоє одночасно хочуть взятися цікаву книгу; єдине яблуко; нову іграшку. Двоє роблять спробу домовитися. Усі інші діти приймають участь у обговоренні прийомів, знайдених однолітками при вирішенні ситуації. Обговорюються також можливі негативні наслідки розгортання подій при неправильному вирішенні ситуації.

Гра-вправа «Автопортрет». Дітям пропонують пригадати конфліктну ситуацію, коли вони дуже розгнівалися на когось. Обговорюються думки, що їм хотілося зробити у цей час, що могло б трапитися у результаті таких дій, як виглядало їх личко, коли вони гнівалися. Після цього діти малюють свій автопортрет у гніві. Використовуються шаблони для малювання портретів. Після виконання вправи з гумором обговорюються дитячі автопортрети. Формується правило, «На обличчі повинна бути усмішка, а не злість. Усмішка – відпочинок для втомленого, світло сонечка для сумуючого».

Підсумкова гра «Скринька добра». Діти передають по колу чарівну скриньку, з якої кожний дістає листівку з побажанням чи моральним приписом («Зло не породжує добро», «Хорошого не можна досягти поганими способами» і т.д.). Зміст кожної листівки зачитується й обговорюється. Листівки віддаються дітям для обговорення з батьками.

Домашнє завдання. Дітям пропонують вивчити вірш та намалювати усміхнене личко у подарунок другу, фігурку для пальчикового театру і т.д. (див. Ілюстративний матеріал до заняття», рис. 17).

Заняття 9.

Мета – розширення уявлень дітей про взаємодопомогу як основу співжиття на землі, виховувати почуття поваги до інших, доброзичливості.

Діти, ми багато розмовляли про взаємодопомогу. Вона необхідна всім і дорослим і дітям. Це знають не лише люди. Тварини також приходять на допомогу один одному. Погляньте на ці фото. Як на вашу думку, що тут зображено. (Проводиться обговорення подій, зображених на фото (див. Ілюстративний матеріал до занять, рис. 5-8).

Розповіді дорослого і дітей про допомогу тварин один одному.

Діти, ми бачимо, що тварини, як і люди, допомагають один одному. Дорослі звірі і птахи дбають про своїх дітей, захищають їх, підтримують. Пригадаєте оповідання «Горобенья», де мама-горобчиха рятувала своє необачне пташеня? Що трапилося з ним? Чи зміг би горобчик Пудик врятуватися, як би не допомога мами? Тварини здатні помітити, що іншому необхідна допомога й надають таку підтримку. Влітку я спостерігала, як дорослі пташки турботливо допомагали пташеняттям вилетіти з гнізда. Біля гніздечка зібралось багато птахів. Це були не лише тато й мама. Вони заглядали до гнізда, щебетали, кружляли, ніби підбадьорюючи малят, щоб ті не боялися.

Досить часто тварини приходять і на допомогу людині. Давайте пригадаємо випадки із життя, коли ви помічали спроби тварин захищати чи допомагати нам. Пригадайте, що буде робити собака, коли її господарю щось загрожує? Що вона робитиме, помітивши, що ви сумуєте?

Бесіда «Я маленький помічник». Діти, а тепер ми поговоримо про вас. Ви вже можете робити досить багато один для одного, ви здатні допомагати дорослим. Ось про це ми і поміркуємо. У процесі бесіди діти продовжують наступні речення:

- Мене називають помічником, тому, що...
- Якби я не допомагав друзям, вони б...
- Я допомагаю татові й мамі, тому що...
- Якщо я не пригощу товариша, то він...
- Якщо я не допоможу товаришу, мені буде...
- Я поділився з товаришем, і мені стало...
- Я не можу не допомогти другу, бо...
- Мене можна назвати добрим (співчутливим), тому що...

Робота з розмальовками за темою «Допомога іншому» та придумування розповіді про подію, що зображена на картинці (див. Ілюстративний матеріал до занять, рис.10).

Мотиваційна вправа «Я – помічник, ми – помічники». Діти, стоячи у колі, проговорюють «Я – помічник. Ти – помічник. Олег – помічник ... Ми – помічники». Слова супроводжуються вказівними рухами. На завершення діти обмінюються принесеними з дому ласощами.

Динамічна-вправа «Якщо весело живеться». Діти виконують 1-2 куплети пісні, доповнюючи спів плесканням у долоні, легким притупуванням, дотиками до рук партнера, поворотами один до одного, посмішками.

Домашнє завдання: Вдома діти розфарбовують розмальовку «Ми веселі малюта (школярки)» (див. Ілюстративний матеріал до занять», рис.15). Разом з батьками записують на листівках звертання до друзів чи мотиваційні побажання для них

Заняття 10.

Мета – навчити дітей розпізнавати емоційні стани інших людей, виокремлювати зв'язки між подіями і переживаннями партнера, розвивати у дітей здатність до співчуття та співпереживання.

Діти, у нашому житті відбувається багато подій. Одні з них приносять радість і задоволення, інші засмучують нас. Зараз ми пограємо у цікаву гру, яка допоможе нам

зрозуміти іншого.

Вправа «Зустріч з другом». Діти стають парами один навпроти одного. Психолог говорить про те, що кожного дня вони багато часу проводять разом. Усі знають імена друзів, їх зовнішність, але є щось значно важливіше – це внутрішній світ кожного. Сьогодні вони спробують запросити один одного до себе на гостини. Із закритими очима діти виконують ігри долоньок, після чого беруться за руки. Під словесний супровід дорослого вони вдивляються у обличчя й очі партнера, та змінюють емоції на своєму обличчі. Їм пропонують відчувати тепло, передати руками потиск-привітання, мімікою передати сигнал «Мені сумно, допоможи мені», «Мені весело з тобою». Після цього діти описують словами свій стан і стан партнера.

Бесіда «Коли мені було шкода товариша». Діти пригадують події із життя своїх друзів, коли з ними щось трапилось, коли їм потрібна була допомога. Увага спрямовується на опис дитиною переживань іншого, його самопочуття. Після обговорення, дітям пропонують підібрати колір фішки, який відповідає стану товариша.

Поведінковий тренінг «Утіш друга». Моделюються ситуації :

Ситуація 1. Товариш впав і травмувався.

Ситуація 2. У товариша, хтось забрав його улюблену річ.

Ситуація 3. Товариша хтось образив.

Проводиться обговорення кожного із запропонованих дітьми шляхів. Після цього, дітям пропонують підібрати колір фішки, який відповідає стану товариша після наданої підтримки.

Вправа «Настрій друга». Діти, наш настрій досить мінливий. Одного дня ми відчуваємося весело, а іншого – сумно. Велику роль у цьому відіграє підтримка. Якщо ми відчуваємо, що нас розуміють, що нам готові прийти на допомогу, на душі стає веселіше і спокійніше. Погляньте на цю картинку (див. Ілюстративний матеріал до занять, рис. 12. «Допомога товаришу»). Вона ніби підтверджує мої думки. Як ви вважаєте, чи може хлопчик переживати зараз смуток чи розгубленість. Напевно ж ні. У нього все добре, оскільки йому допомагають, його розуміють. Поглянемо чи вмієте ви розуміти себе і своїх друзів. Дітям пропонують розпізнати емоційні стани, зображені на картинках і висловити припущення, з якими подіями вони можуть бути пов'язані. Для опису пропонуються декілька сюжетів (див. «Ілюстративний матеріал до занять»): Ситуація 1. Переживання болю (горя). Ситуація 2. Переживання смутку. Ситуація 3. Переживання гніву. Ситуація 4. Переживання образи (див. Ілюстративний матеріал до занять, рис 13).

Вправа «Розпізнай настрій». Діти, настрої товариша ви можете розпізнати не лише, дивлячись на його личко, а й уважно вслухаючись у його голос. Давайте спробуємо розпізнати, як змінювався настрій когось із знайомих вам персонажів із мультфільмів. Н априклад знайомого з раннього дитинства Колобка. Психолог проговорює речення: «Я від бабусі втік, я від дідуся втік», імітуючи радість, тривогу, смуток. Завдання дітей відібрати із набору піктограм зображення, яке передає цей стан. Після цього дітям по черзі пропонується відтворити голосом радість, смуток, подив. Однолітки відгадують та позначають емоційний стан, що прозвучав.

Після обговорення кожного із емоційних станів підкреслюється, що настрої товариша залежить від нашої уваги до нього, вміння підтримати і допомогти, уміння дружити.

Заняття завершується **динамічною вправою «Друзі»**. Діти стають у коло і разом з дорослим під словесний супровід виконують рухи на об'єднання (вказують рукою на партнерів, рухаються по колу, сходяться до середини).

Ти – мій друг і я – твій друг,

Весело співаєм в крузі.

Разом станемо у круг.

Разом ми є добрі друзі,

Весело співаєм в крузі.

Ти – мій друг і я – твій друг,

Разом станемо у круг

Разом ми є добрі друзі,

Домашнє завдання: Розповіді батьків про взаємодопомогу між тваринами, про допомогу тварин людям. Перегляд і обговорення мультфільму «Казка про жадібність» (авт. С. Прокоф'єв, Г. Сапгір) (https://www.youtube.com/watch?v=GOgQ_dC9UIQ).

Заняття 11.

Мета – ознайомлення дітей з інформаційною допомогою, її необхідністю, правилами надання; розвиток у дітей здатності виокремлювати ситуації, у яких іншим людям необхідна допомога чи співчуття, здійснювати їх інтерпретацію, виокремлювати наміри та емоційні стани іншої людини, формувати готовність до активної участі у наданні сприяння.

Діти, ми уже багато говорили про допомогу. Взаємопідтримка може бути дуже різною: щось зробити для іншого, передати, потримати і т.д. Сьогодні ми познайомимося з її особливим різновидом, а допоможе нам у цьому подорож у країну Знайки-Помагайки. Розпочнемо з гри, в якій без підтримки друга взагалі не обійтись. У мене на столі є лист із цікавим завданням. Ми зможемо відкрити його лише навчившись допомагати один одному по особливому, з допомогою знань. Гра полягає в умінні допомогти товаришу відшукати захований лист.

Гра-квест «Відшукай». Діти керують пошуком листа, інформуючи партнера, у якому напрямку рухатися, де зупинитися, куди повернути, куди заглянути і т.д., використовуючи при цьому лише окремі слова, що вказують напрям руху (наприклад «вперед», «на право», «до вікна»). Після гри проводиться обговорення того, чи легко було б відшукати лист самому, як можна назвати таку допомогу? Коли її використовують? Дітям пропонують пригадати ситуації, коли дорослі чи діти зверталися до них за такою допомогою. Для спрямування уваги дітей на емоційні стани людини, що потребує інформаційної допомоги, її переживаннях дітям пропонують пригадати образ персонажу картини В. Васнецова «Витязь на роздоріжжі», розглянуту на передодні (див. Ілюстративний матеріал до занять, рис.14). Наголошується, що у житті людина часто виникає необхідність обрати один із шляхів («На право підеш...») і величезну роль у цьому відіграє вчасно надана допомога. Обговорюються питання інформаційної допомоги щодо менших партнерів, однолітків, дорослих. У підсумку, зазначається, що інформаційна допомога надзвичайно важлива. Передаючи необхідні знання люди допомагають один одному.

Вправа «А підказка – допомога?». Подорожуючи по країні Знайки-Помагайки ми забули з вами про листа. Давайте поглянемо, що ж у ньому. У листі міститься аркуш із запитанням «А підказка – це допомога?». Давайте спробуємо розібратися, добре це чи погано, варто це робити чи ні. Я поділю дошку на дві половини. З одного боку ми запишемо все добре, що дає підказка, а з іншого погане. Разом з психологом діти обговорюють питання, що отримує кожний із учасників, підказуючи та слухаючи підказку, та виокремлюють правила, які фіксуються:

- Допомога повинна робити іншого не слабшим а сильнішим.
- Допомога не повинна принижувати друга.
- Допомога товаришу не повинна ображати вчителя та інших дітей.

Читання твору-роздуму «Гарні друзі» Ілько і Олесик – гарні друзі. Всі в класі навіть трохи заздять їм. Ніколи вони не розлучаються: і уроки роблять разом, і додому із школи йдуть разом, і відпочивають теж разом. Та одного разу, коли Ілько не зміг розв'язати приклади під час самостійної роботи, Олесик не дав йому списати завдання. Хлопці посварились на перерві. Усі в класі були здивовані: невже ця дружба скінчилась? Та Олесикові боляче було за свого друга, він хотів, щоб Ілько сам зрозумів, як ці приклади розв'язуються. Увечері він зайшов до друга, який від своєї образи й бачити Олесика не хотів. Хлопці довго розмовляли, потім годину сиділи над підручником, тренувалися у розв'язуванні задач. Наступного дня під час самостійної роботи з математика. Ілько не питав Олесика, як розв'язати задачі, а сам першим виконав усі завдання. Увесь клас полегшено зітхнув: друзі помирилися. Ілько і Олесик нам усім показали, що справжній друг – не той, хто підказує чи дає списати, а той хто піклується про тебе, прагне допомогти (<http://tvori.com.ua/tvir-rozdum-pro-vchinki-lyudej-garni->

druzi/).

Діти, на вашу думку, – чи правильно зробив Олесик, що не підказав своєму другові? Чому? Якби ви вирішили цю ситуацію? Що таке «ведмежа послуга»?

Гра-вправа «Не Всезнайка, але...». Діти, у багатьох із вас є менші братики й сестрички, мама просить вас допомагати їм. Спробуємо не просто розповісти про ігри з ними, а про допомогу малюкам через знання (інформаційне сприяння).

Коли менший братик поклав до рота невідому ягоду, я пояснив, що...

Сусідська дівчинка не могла зліпити фігурку із сухого піску, пояснив їй, що...

Братик побіг за м'ячем, що викотився на дорогу. Я пояснив йому, що...

Розповіді обговорюються. Вказується на важливість пояснень та інформувань як форми допомоги іншим. Закріплюється правило: «Дізнався сам – поясни (поділись) іншому».

Гра-вправа «Рятівник». Діти, у житті ви можете зустрітися із різними ситуаціями, де іншому потрібна невідкладна допомога. Зорієнтуватися у цьому випадку потрібно швидко, тому спробуємо допомогти один одному, розповівши, що потрібно зробити у тому чи іншому випадку. Отже, я називаю, що трапилося, а ви підказуєте, як допомогти. Сьогодні ви – рятівники. За кожну вдалу відповідь ви отримуєте ось такий значок «Я – рятівник».

- Даня впав і розбив коліно. Як допомогти?
- Впавши, Оленка забруднила руки. Як допомогти?
- Сашко спіткнувся і боляче вдарився. Як допомогти?
- Старші діти ображають іншого? Як допомогти?
- У Олі порвався ранець. Дівчинка плаче. Як допомогти?
- Миколка не може знайти свій одяг у гардеробі. Ваші дії?

У кінці вправи формуються основні правила:

- Не проходь мимо, не залишайся байдужим.
- Якщо не знаєш, як вчинити, звернися до дорослого.

Динамічна-вправа «Якщо весело живеться». Діти виконують 1-2 куплети пісні, доповнюючи спів плесканням у долоні, дотиками до рук партнера, поворотами один до одного, посмішками.

Домашнє завдання: Переглянути відео «Благородні тварини (звірі рятують людей і один одного)» (Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ecK2ECUfGpw>). Намалювати «Квітку доброти» з кількістю пелюсток, що відповідає кількості вечірніх добрих справ, зроблених для когось із членів родини чи друзів.

Заняття 12.

Мета –розвивати дієве ставлення до проблем іншого, вчити проявляти активність у ситуаціях з потенційним просоціальним контекстом.

Читання оповідання В. Сухомлинського «Красиві слова і красиве діло». Серед поля стоїть маленька хатка. Її побудували, щоб у негоду люди могли сховатися й пересидіти в теплі. Одного разу серед літнього дня захмарило, і пішов дощ. А в лісі в цей час було троє хлопців. Вони сховалися в хатинці і дивилися, як з неба ллє, мов з відра. Коли це бачать, до хатинки біжить ще один хлопчик. Незнайомий. Мабуть, з іншого села. Одежа на ньому мокра, як хлющ. Він тремтів від холоду. І ось перший з тих хлопців, що сиділи в сухому одязі, сказав: «Як же ти змок на дощі! Мені жаль тебе...» Другий теж промовив красиві слова: «Як страшно опинитися в зливу серед поля. Я співчуваю тобі...» А третій не промовив жодного слова. Він мовчки зняв із себе сорочку і дав її змоклому хлопчикові. Той скинув мокру сорочку й одягнув суху. Гарні не красиві слова. Гарні красиві справи.

Вправа-інсценування «Оце так помічники...»

Сюжет «Зайнятий».

Мама: Максимкц, я піду в магазин, а ти підмети в кімнаті.

Максимко: Не можу, я дуже зайнятий.

Мама: Чим це ти так зайнятий?
 Максимко: Та треба твір написати.
 Мама: Який?
 Максимко: Як я допомагаю своїм батькам.

Сюжет «По щирості» (за мотивами Ю. Федьковича)

Ведучий: Повернувся тато додому, дає своєму синові медівник
 Тато: На, Васильку! Та поділися з Петриком по щирості!
 Василько: А то як діляться по щирості?
 Тато: Отак, синку, як переломиш медівник, то даси більшу половину Петрикові, а собі лише меншу. Се називається: по щирості.
 Василько: То дайте Петрикові медівник, най він ділить по щирості!

Сюжет «Помічник»

Дідусь коле дрова.
 Онук: Дідуся! Чому, коли ви сокирою б'єте, говорите: «Гах»?
 Дідусь: Так легше рубати.
 Онук: То давайте я допоможу. Ви рубайте, а я буду приказувати: «Гах»!

Сюжет «Татків помічник» (за мотивами С. Воскресенко)

Мишко: Слухай-но, Данько. Давай сьогодні підемо в кіно!
 Даня: Не клич мене сьогодні ти, я мушу татові допомогти.
 Мишко: А що йому ти будеш помагати?
 Даня: Мої уроки готувати.

Сюжет «Хто кому допомагав?»

Мама: Доню, чому ти так пізно повернулася додому?
 Дочка: Я була в Марійки — допомагала їй робити уроки.
 Мама: Та вона ж відмінниця!
 Дочка: Я допомагала Марійці робити мої уроки.

Проводиться обговорення кожного із сюжетів. Закріплюються правила: допомога це не слова, а діла; вона повинна приносити користь іншому; не можна називати допомогою те, що є твоїм обов'язком.

Вправа «Я знаю, що ти». Діти передають по колу м'яч, називаючи при цьому позитивні вміння чи якості іншої дитини.

Домашнє завдання: Читання казки «Бабина дочка – дідова дочка». Підготовка з батьками словесного подарунку-сюрпризу для дітей групи. Це може бути загадка, короткий вірш, прислів'я, казка, оповідання про дружбу чи допомогу, переказ мультфільму.

Заняття 13.

Мета – узагальнити уявлення дітей про доброту як цінну особистісну якість, розвивати соціальні почуття, схильність до взаємодопомоги, формувати дружні стосунки, уточнити сутність понять «добрі вчинки», «добро», «турбота».

Діти, щоденно у нашому житті відбувається багато подій і більшість із них – за участю наших друзів. Ми разом вчимося, відпочиваємо, багато спілкуємося один з одним.

Сьогодні я хочу, щоб ви відчули, що і ви, й ваші друзі пам'ятають про добрі справи. Разом ми сила. Сьогодні кожний з вас матиме можливість розповісти про свого товариша, подякувати йому, сказати який він, побажати йому чогось хорошого.

Вправа «Віночок дружніх побажань» Перед вами лежать малюнки для розфарбовування (див. «Ілюстративний матеріал до заняття»). На них зображені діти, що міцно тримаються за руки, завдяки цьому утворився віночок. Ви знаєте, що віночок один із символів нашої країни. Тож уявимо, що ці діти – ми з вами. Це наша група. Наш клас. Ми будемо розфарбовувати малюнок і по черзі розповідати про свого друга. У кінці заняття ми розглянемо усі роботи, а потім подаруємо свою роботу товаришу. (Під час виконання вправи

заслуховують висловлювання 5-6 дітей. Після чого переходять до виконання наступної вправи, наголошуючи, що діти матимуть можливість сказати добрі слова своїм друзям).

Гра-вправа «Чарівний стілець». Діти, розмальовуючи малюнок ви напевне міркували не лише про друзів, а й про себе. Спробуємо поговорити про це. Завдання буде не з легких. Я пропоную поговорити не про сьогоднішній день, а полинати у майбутнє. Час іде надзвичайно швидко. Пройде декілька років і ви станете майже дорослими. Тож спробуємо поглянути у той час. Нехай мій стілець на цей час перетвориться на чарівне крісло, сідаючи на яке, ви відразу стаєте дорослішими. Поміркуйте, які добрі справи ви хотіли б здійснити, що хорошого ви хотіли б зробити для тата і мами, для своїх друзів. Діти по черзі сідають на чарівне крісло, розмірковуючи про своє майбутнє Я.

Гра-вправа «Так і ні» (авт. слів невідомий). Дітей розділяють на дві команди. Зачитується вірш. Одна підгрупа дітей підтверджує вигуком «Так» добрі вчинки, інша – вигуком «Ні» вказує на негативні.

Бабусі хлопчик помагав, на допомогу він мастак.

Він, діти, добрий хлопчик? (Так.)

Тепер усі скажіть мені: «У сварці жити добре?» (Ні.)

А як немає забіяк, тоді усім прекрасно? (Так.)

А як серця у всіх ясні, то вам погано, діти? (Ні.)

Співає хлопчик гарно як! А вам подобається? (Так.)

А як обличчя всіх сумні, прохмурі, злі? Вам добре? (Ні.)

Кричить, ламає все хлопчак, це теж погано, діти? (Так.)

Тоді іще скажіть мені: Як діти б'ються, добре? (Ні.)

Коли вам краще жити. Коли сміються діти? (Так.)

Звичайно, краще в мирі жити, і з усіма дітьми дружити,

Щоб всі веселими були, в добрі і злагоді жили.

Вправа «Віночок вражень». Під музику пісні «Що таке доброта» (групи «Барбаріки») діти обмінюються враженнями і дарують свої малюнки один одному.

Домашнє завдання: Малювання візитівки з мотиваційним побажанням товаришу (див. Ілюстративні матеріали до занять, рис.11).

Заняття 14.

Мета – закріплення уявлень про позитивний просоціальний Я-образ, усвідомлення необхідності й бажання стежити за своєю поведінкою, готовність допомагати, підтримувати інших; відчувати задоволення від дій на благо іншого, переживати чуття єдності

Казкотерапевтична вправа «Чарівні люстерка». Діти, напередодні ми читали з вами «Казку про чарівні люстерка» (авт. І. Вачков). Про що розповідалося в ній? Які дзеркальця мала дівчинка? Що відображалося у зеленому, червоному й голубому дзеркалі? Чому такою різною виявлялася дівчинка у кожному із дзеркал? Що допомогло дівчинці Карі змінитися? Що могло б трапитися якби вона не змінилася? Давайте пригадаємо як відбулося перше знайомство дівчинки з подарованими їй люстерками. Проводиться читання уривку з казки.

Карі подивилася вниз і побачила на підлозі кошеня, яке лапкою мило мордочку. Раптом воно заговорило людським голосом. «Це чарівні люстерка. Тобі їх подарувала добра Чарівниця на день твого народження. У зеленому люстерку ти побачиш себе такою, якою уявляєш себе сама. У червоному — такою, якою тебе бачать інші люди. А в блакитному люстерку — відображення такої, якою ти є насправді». «Але чому ж у мене в люстерках така різна зовнішність?» — розгублено запитала Карі. «Чарівні люстерка відображають не лише зовнішність», — муркочучи сказало кошеня.

Вправа «Який Я?». Давайте ми також спробуємо розібратися, у самих собі. Які ж ми є? Перед вами зображення трьох фігурок. Навпроти кожної – 4 віконця: У першому ми будемо позначати готовність допомагати іншим, у другому – співчувати, у третьому ділитися, у четвертому – захищати друзів. Перед вами є кольорові відрізки (відповідно кольору люстерка)

від найяскравішого до найсвітлішого. Найяскравіший відтінок вказуватиме на те, що певні схильності виявляються у вас найбільше, найсвітліший, що якості виявляються найменше.

Спочатку ви помістите кожну фігурку у кольорову оправу – зелену, червону та голубу. Тепер фігурки наче в кольорових люстերках. Отже, дивимось на своє перше відображення та міркуємо про те, наскільки ви готові допомагати своїм друзям. Вибираєте один із відтінків і кладете в перше віконечко. А тепер виберіть відтінок відрізка щодо схильності співчувати, відчувати стан іншого. Відповідно ви будете вибирати кольорову стрічку і для 3 та 4 віконечка. Тепер переходите до свого відображення у другому люстерку. Пригадаємо, що показує воно? Поміркуємо якими бачать нас інші діти. Особливості їх сприйняття також позначаємо кольоровими відрізками. Перед нами з'явиться другий кольоровий портрет. Погляньте, чи відрізняються два наші образи. Чим врони схожі, у чому відмінність. Відбувається обговорення.

Діти, у нас є ще одне люстерко. Воно відображає те, якими ми є насправді. Як ви співпадуть три образи? Напевне не зовсім. Тому, діти, нам потрібно дбати про дві речі: по-перше, щоб ці образи співпадали, по-друге, щоб ми могли собою пишатися.

Інсценування оповідань В. Осєєвої «Хто покарав його?» та М. Пляцковського «Казка про жадібність».

Хлопчик: Я образив товариша. Я штовхнув перехожого. Я вдарив собаку. Я нагрубіюнив сестричці.

Сестричка й діти: Ходімо від нього. З ним не можна гуляти.

Хлопчик: Всі пішли від мене. Я залишився сам. *(Плаче).*

Тьотя: Хто покарав його?

Мама: Він сам покарав себе.

Казка про жадібність М. Пляцковський

Ведучий: Жили два горобчики: Чік та Чірік. Одного разу Чік отримав від бабусі цілу коробку пшона. Але Чік про це ані словечком не обмовився своєму товаришу.

Чік: Якщо я пшоно роздавати буду, то собі нічого не залишиться.

Ведучий: Подумав так Чік та й склював усі зернятка сам. А коли коробку викидав, то декілька зерняток все ж просипалися на землю. Знайшов ці зернятка Чірік, зібрав їх акуратно у пакетик та й полетів до свого приятеля Чіка.

Чірік: Доброго дня, Чік! Я сьогодні знайшов десять зерняток пшона. Давай їх порівну поділимо і склюємо.

Чік: Не треба... Навіщо?..(відмахується крильцями) Ти знайшов – ти і їж!

Чірік: Але ж ми з тобою друзі, а друзі все повинні ділити пополам. Хіба ж не так?

Чік: Ти, напевне, правий.

Ведучий: Дуже стало соромно Чіку. Адже він сам склював цілу коробку пшона і не поділився з другом, не дав йому ні одного зернятка. А зараз відмовитися від подарунку приятеля – це значить образити його. Взяв Чік п'ять зерняток і сказав.

Чік: Спасибі тобі, Чірік! І за зернятка, і за урок... дружби.

Вправа «Епітети». Передаючи м'яч по колу діти називають 2-3 свої позитивні якості. Після того, як м'яч обійде по колу проводиться закріплення позитивних ідей, які озвучили діти. Наступним етапом гри стає кидання м'яча в центр кола, де знаходиться дорослий, із певним особистим зобов'язанням: «буду дружити», «перестану битися», «буду ділитися». Дорослий допомагає виокремлювати зобов'язання.

Розгляд зображення ніжної взаємодії мавпеняти і голуба (див. «Ілюстративні матеріали до занять», рис.7). Діти, погляньте наскільки довірливо і ніжно ведуть себе пташка і мавпеня. Під цим фото є коментар, який звернений до нас: «Будьте добріші, коли це можливо. А це можливо завжди!». Давайте діти, запам'ятає про це назавжди і постараємося жити так, щоб навколо нас не було сліз, а випромінювалася радість.

Мотиваційна вправа «Я – турботлива людина». Стоячи у колі, діти проговорюють: «Я – турботлива людина. Ти – турботлива людина. Іра – турботлива людина. Ми – турботливі люди». Слова супроводжуються вказівними рухами.

Ілюстративні матеріали для візуального супроводу занять

Заняття 5.

Рис.1. Ілюстрація до казки «Двоє жадібних ведмежат»

Рис. 2. Прояв жадібності у кошенят

Заняття 6

Рис. 3. Прояв співчуття між дітьми
Заняття 8

Рис. 4. Ілюстрація «Не поділилися»

Заняття 9.

Допомога у світі тварин

Рис. 5. Кінь врятував сліпого тер'єра, що тонує
<http://mirpozitiva.ru/photo/2018-zhivotnye-kotorye-gotovy-prijti-na-pomoshch.html>

Рис. 6. Лабрадор рятує собаку із водної стихії

Рис. 7. Шимпанзе вигодує чуже маля

<http://mirpozitiva.ru/photo/2018-zhivotnye-kotorye-gotovy-prijti-na-pomoshch.html>

Рис. 8. Спанієль допомагає вигодувати осиротіле ягня

<http://mirpozitiva.ru/photo/2018-zhivotnye-kotorye-gotovy-prijti-na-pomoshch.html>

Рис. 9. Взаємодопомога у панд

<http://mirpozitiva.ru/photo/2018-zhivotnye-kotorye-gotovy-prijti-na-pomoshch.html>

Рис. 10. Розмальовки на тему «Допомога іншим»
<http://www.supercoloring.com/coloring-pages/helping-others>

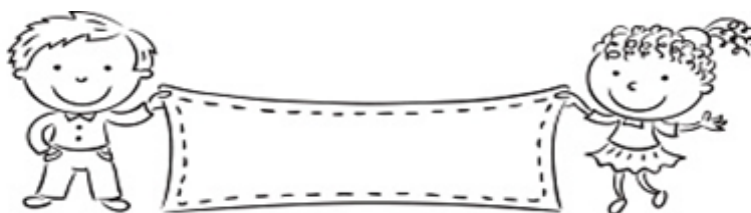

Рис. 11. Малюнки-схеми для мотиваційних побажань

Заняття 10

Рис. 12. Допомога товаришу

**Переживання дітьми негативних емоційних станів
(Фотозображення)**

Авторське фото Джилл Грінберг <https://www.jillgreenberg.com/>

Рис. 13.

Заняття 11.

Рис. 14. Картина В. Васнецова «Витязь на роздоріжжі»

Заняття 13.

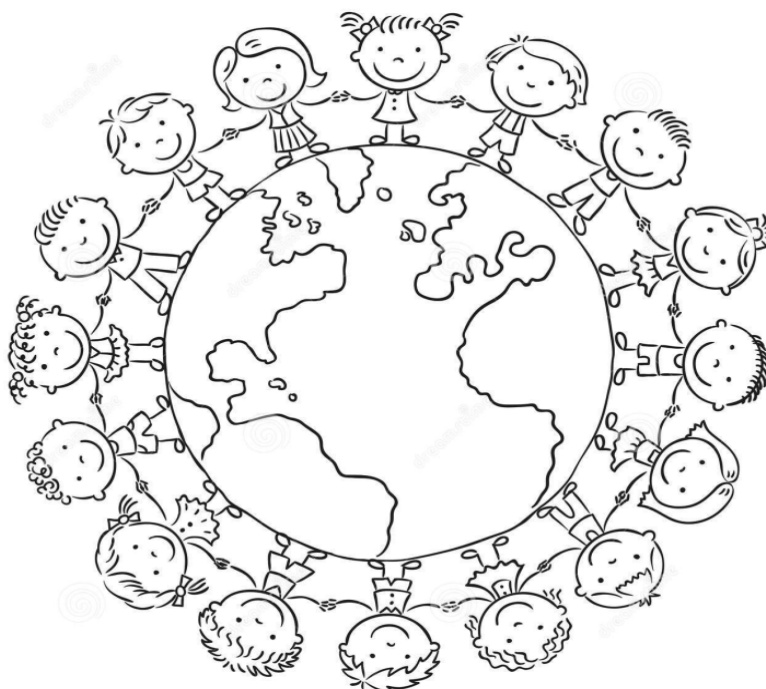

Рис. 15. Малюнок-схема до вправи «Віночок дружніх побажань»

(<https://www.google.com.ua/search?q>)

Заняття 14.

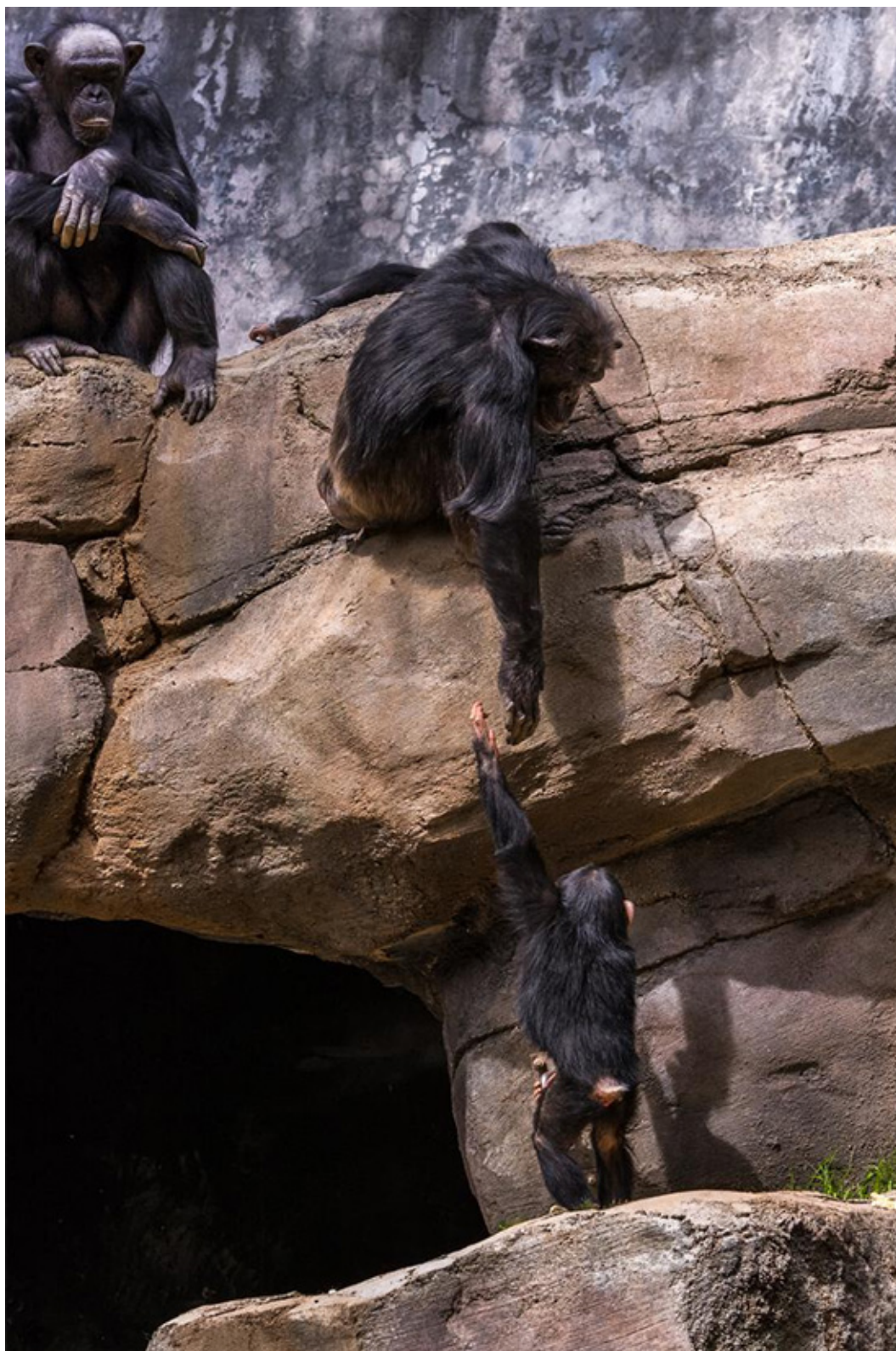

Рис. 16. Взаємоподомага у тварин

<http://mirpozitiva.ru/photo/2018-zhivotnye-kotorye-gotovy-prijti-na-pomoshch.html>

Рис. 17. Доброта врятує світ

<http://mirpozitiva.ru/photo/2018-zhivotnye-kotorye-gotovy-prijti-na-pomoshch.html>

Рис. 18. Схеми для виготовлення фігурок пальчикового театру у подарунок друзям

**Бесіди, консультації, поради для батьків з питань
розвитку у дітей готовності до взаємодопомоги та сприяння**

**Майбутнє дитини у наших руках
(інтерактивно-мотиваційна бесіда з батьками)**

Мета бесіди – залучення батьків до співпраці з питань просоціального розвитку дітей

Шановні батьки! Швидко плине час! Ви й не згледілися, як ваші діти підросли. Ось уже й школа. Діти стали більш дорослими й самостійними. Вам усе важче простежити їх вчинки, прийти на допомогу, підтримати чи захистити. На їхній дорозі з'являється все більше й більше людей. А у вас виникає все більше й більше побоювань. У нашому непростому сьогодні перед вами гостро постає питання «Які орієнтири обрати? Що виховувати у дітей? До чого їх готувати?» Питання складне й неоднозначне. Спробуємо разом поміркувати над цим.

Погляньте, на дошці я зобразила силует людині. Вирушаючи у життєвий світ кожний із нас має лише два шляхи (Психолог зображає дві лінії):

один до людей, а далі – разом з ними,
інший – супроти них.

Звичайно ж, кожний визначається сам, але під нашими самовизначеннями лежить тепло й турбота наших батьків. Тепер прийшла ваша черга подбати про своїх дітей. Ви прекрасно розумієте, що кожний із шляхів матиме абсолютно різні наслідки. (Психолог відкриває попередньо підготовлені блок-схеми, у яких навколо біполярних центрів «добро» й «зло» позначені позитивні та негативні наслідки вибору). У першому випадку центром життя стає добро. Все найкраще на Землі створено саме так. Йдучи цим шляхом ми навчаємося жити по-людські, люблячи, довіряючи, допомагаючи іншим, турбуючись і співчуваючи. Протилежний шлях – шлях збайдужіння.

Можна багато дискутувати про сучасний світ та його жорстокість, все ж я хотіла повернутися з вами до наших дітей. Якби кожного із вас запитали, що ви найбільше хочете для своєї дитини, більшість напевне сказали те ж саме, що написано у посланні. (Психолог вказує на конверт). Разом з материнським побажанням «Я хочу, щоб моя дитина була щасливою!» батьки дістають з конверта також фото дитини.

Любі батьки, очі маленької найріднішої для вас людини уважно дивляться на вас. Ви сієте у її душу ті зернята, колосся яких пожинатиме і вона сама, й ви та багато-багато інших людей.

Ви хочете, щоб діти допомагали вам? Так!

Щоб турбувалися про братів і сестер? Так!

Щоб людини поважали їх? Так!

Щоб інші підтримували їх у житті? Звичайно ж так!

Ваша любов завжди крокуватиме поряд з дитиною, але її замало. Лише батьківської підтримки не вистачить. Дитина повинна навчитися жити з іншими, ладити, дружити, йти назустріч одна одній.

Споконвіку в українській родині старші діти опікувались меншими, дорослі дбали за пристарілих, односельчани толокою будували житло сусідам. Наше спільне завдання зробити все можливе, щоб діти жили у світі, де збережена основа співжиття – добро. Народна мудрість говорить: «**Добро роби, добре й буде!**» Тож давайте разом допоможемо дітям піти правильним шляхом у житті, шляхом, де є друзі, веселощі, підтримка й допомога!

Як приготувати з дітьми подарунок для друга (методична бесіда з педагогічними працівниками)

Шановні батьки! Життя дитини проходить у колі однолітків. Наше з вами завдання не лише навчити дітей розуміти світ, а й вільно спілкуватися з іншими людьми, уміти бачити своїх друзів, цікавитися їхнім життям, виявляти готовність до співпраці і допомоги. Діти повинні навчитися бачити один одного, відчувати стан іншої дитини і її бажання. Від цього виграють усі. Дитина зростатиме більш чуйною і уважною. У дитячій групі буде спокійніше і веселіше. Діти відчуватимуть увагу не лише дорослих, а й однолітків.

Одним із важливих прийомів наближення дітей один до одного, формування дружніх стосунків між ними є зосередження їхньої уваги на іншому. Є багато способів, як допомогти дитині відчувати себе комфортно у колі друзів. Це і спільні розмови про події у школі чи дитячому садку, вияв вашої цікавості до друзів дитини. Дієвим прийомом є виготовлення й дарування дітьми подарунків один для одного. На даний час у продажі є величезна кількість іграшок, але ті, які отримані від друзів не втрачають своєї привабливості за умови, що вони вдало підібрані і зроблені з бажанням і теплотою. Самостійно дітям важко зорієнтуватися, що могло б зацікавити товариша. У цьому ви можете допомогти своїм дітям.

Обираючи, що можна виготовити з дітьми у подарунок для їх друзів необхідно дотримуватися декількох правил:

- подарунок повинен бути цікавим для однолітка, забезпечувати йому можливість для дієвого використання, включення до ігрової діяльності;
- завдання повинно бути посилене для дітей;
- бути достатньо економним у матеріальному й часовому сенсі.

Можна рекомендувати виготовлення дрібних моделей оригамі, мотанок, елементів пальчикового театру, трафаретів, листівак тощо. Радимо скористатися ресурсами наступних сайтів:

- Оригамі. Моделі літаків і космічних ракет. Відеоуроки: https://www.liveinternet.ru/users/nata_tursha/post369033488
- Трафарети і шаблони : https://www.liveinternet.ru/users/nata_tursha/post245771232
- Пальчиковий театр : <https://www.liveinternet.ru/users/5317308/post382750035>
- Пальчикові ляльки своїми руками : <https://pustunchik.ua/ua/treasure/tools/podelki-iz-bumagi/palchykovyi-teatr-svoimiy-rukamy>
- Розвиваючий пальчиковий театр своїми руками: <http://vidpoviday.com/rozvivayuchij-palchikovij-teatr-svo%D1%97mi-rukami>

Твори для читання дітям вдома

1. Бабина дочка – дідова дочка: укр. народ. казка: <https://www.google.com.ua/search?ei=ILWVWu21FoaasAGGrI2oCw&q>
2. **Вачков И.** *Сказка о волшебных зеркалах:* http://psymanager.ru/tales/pages/id_95
3. Горький М. Горобеня : <http://www.kotmurr.spb.ru/library/vorobushek.html>.)
4. **Гудим П.** *Ланцюжок* http://chytanka.com.ua/ebooks/index.php?action=url/view&url_id=1674
5. Грімм Я. Біляночка та Зоряночка: казка / Я. Грімм, В. Грімм. – Х.: Септіма ЛТД, 2002.
6. Донченко О. Початок дружби // Скрипка / упоряд. та передм. О. Колініченко. – К.: Школа, 2008. – 208 с.
7. Допомога: укр. Казка : Режим доступа : <http://proridne.org/>
8. Забіла Н. Зайчикова хатка / Н. Забіла // Стояла собі хатка. – К.: Махаон-Україна, 2001. 18 с.

9. Інноценті М. Буря в серці: для дітей мол. шк. віку / М. Інноценті; пер. з рос. В. М. Верховень; худ Сімон Фраска. – Х.: Прінт-Сервіс, 2011. – 128 с.
10. Ласочка: Оповідання і казки / упоряд. Г. М. Кирпа. – Х.: Белкар-книга, 2012. – 64 с.
11. Лісові друзі: казка : Режим доступу : <https://kazka.in/fairytales/viktoria/lisovi-druzi.html>
12. Маніченко І Казка про доброго Петрика : <https://dytpsyholog.com/2015/03/28>
13. Мамина казка про білочку: <http://kazkar.info/ua>
14. Наумкина А. Сказка про дружбу, честность, смелость и многое другое: <https://www.liveinternet.ru/community/5610805/post394715495>
15. Осеева В. Кто наказал его? // Волшебное слово. – М.: Самовар, 2016. – С. 29
16. Про сміливість, допомогу та вдячність: українська народна казка: Режим доступу: <https://kazky.org.ua/zbirky/dyvokrajina/julja-smalj-pro-smilyvistj-dopomohu-vdjacznistj>
17. Санин Е. Притча о справедливости (Шарик и Мурка) //Маленькие притчи для детей и взрослых) Режим доступа: <http://www.hram-obolon.com/2013/11/28>
18. Санин Е. Сердце подскажет // Маленькие притчи для детей и взрослых) Режим доступа: <http://www.hram-obolon.com/2013/11/28>
19. Сказка на ночь. Сказка про добро: как сделать мир лучшим // Сказкотерапия. Цикл «Сказки для детей», Ч. 40 : Режим доступа: <https://www.liveinternet.ru/community/5610805/post423932126>
20. Стельмах Я. Санчата /Я. Стельмах // Митькозавр із Юрківки: Повісті та оповідання. – Харків: «Фоліо», 2012.– С.104 –105.
21. Ревю І. Сказка про жадность Режим доступа: <https://www.google.com.ua/search?ei>
22. Ревю І. Сказка на ночь про двух жадных зайцев Режим доступа: <https://www.google.com.ua/search?ei>
23. Сухомлинський В. О. Вогнегривий коник: казки, притчі, оповідання. – К.: Знання, 2017. – 255 с. («Важко бути людиною», «Тихо, бабуся відпочиває», «Перестелимо постіль дідусяві», «Білка і добра людина»)
24. Сухомлинський В. О. Бути людиною: оповідання, казки / Василь Сухомлинський. – Х.: Белкар-книга, 2013. – 64 с.
25. Сухомлинський В. О. Квітка сонця: Притчі, казки, оповідання / В. О. Сухомлинський; пер. Д. С. Чередниченка. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2012. – 240 с.
26. Сухомлинський В. О. Як Сергійко навчився жаліти / В.О. Сухомлинський // Квітка сонця: притчі, казки, оповідання». – Х.: ВД «Школа», 2013. – 240 с.
27. Сухомлинський В. О. Як Миколка став хоробрим / В.О. Сухомлинський // Квітка сонця: притчі, казки, оповідання. – Х.: ВД «Школа», 2013. – 240 с.
28. Чарівне слово: оповідання. – Х.: Белкар-книга, 2011. – 64 с.
29. Носов М. І я допомагаю // М. Носов Велика книга оповідань. – К., 2009. – С.143-157.
30. Чарівна квітка // 50 уроків про чесноти / О. О. Лопатіна, М. В. Скребцова. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – С. 78-80.
31. Школа доброти: оповідання, вірші, прислів'я, казки / уклад. І. А. Біляєва. – Х.: Белкар-книга, 2008. – 64 с.

Вірші для розучування з дітьми вдома

1. Воробей І. Твій друг тобі віддасть усе.
2. Воронько П. Хлопчик Помагай (обробка М. Бурмаки, Б. Бенюка): https://www.youtube.com/watch?v=_7RS5JdcOkk).
3. Гапонюк О. Про дружбу.
4. Єрьоміна В. Усі багато друзів мають.
5. Ковальчук І. Вірні друзі
6. Костецький А. Буває все...
7. Костецький А. Утрюх
8. Костецький А. Секрет.
9. Остапчук В. Про дружбу.
10. Сенатович О. Що це значить – не дружити.
11. Скорбеєва М. Товариська допомога .
12. Скребцова М. Справедливая война.

Мультфільми та відеосюжети для перегляду з дітьми

1. Благородні тварини (звірі рятують людей і один одного)»: <https://www.youtube.com/watch?v=ecK2ECUfGpw>).
2. Горшок каші : <https://www.youtube.com/watch?v=jkd1Jjcbq0>
3. Двоє справедливих курчат : <https://www.youtube.com/watch?v=oLIS9SUf1zQ>
4. Дострибни до хмаринки : <https://www.youtube.com/watch?v=6fr31nEmob0>
5. Замбезія : <http://megogo.net/ru/view/220891-zambeziya.html>
6. Золотая антилопа : <https://www.youtube.com/watch?v=hshlvj3xr7g>
7. Казка про жадібність (авт. С. Прокоф'єв, Г. Сагіп) (https://www.youtube.com/watch?v=G0gQ_dC9UIQ)
8. Мотузочка : <https://www.youtube.com/watch?v=a8o7Kq9CsNE>
9. Некмітливий Горобець (за мотивами казки Л. Українки)
10. Раз горох, два горох (авт. сценарію А. Іванов) <https://www.youtube.com/watch?v=Gt1IuQTyx00>
11. Тимка и Димка : <http://mults.info/mults/?id=1431>
12. Не треба ображати друзів: https://www.youtube.com/watch?v=_Q4qB1sLTew
13. Чудо-мельница : <https://www.youtube.com/watch?v=tD9HNQZ2LIU>

Бесіда з педагогічними працівниками щодо сутності просоціального розвитку. Шановні колеги!

Сучасне життя ставить перед нами багато викликів, вимагаючи вносити все нові і нові корективи у процес виховання дітей. Підвищення конкурентності життя у суспільстві, загальне збайдужіння, посилення жорстокості у дитячих спільнотах вимагає більш уважного ставлення до формування у дітей здатності бачити іншу людину як цінність, бажання допомагати й підтримувати її, виявляти справедливість і щедрість, співчуття й емпатійність. Усі ці якості засвідчують, що у душі людини сформувалася особливе утворення без якої не може обійтися ні людське суспільство, ні навіть брати наші менші – тварини. Ви неодноразово зустрічалися із випадками взаємодопомоги у тваринному світі, помічали, що навіть найменші діти здатні помічати несправедливість і приходити на допомогу. Ця якість особистості дістала назву просоціальність, а поведінка на користь іншого – отримала назву просоціальна поведінка.

Вивчення просоціальних схильностей людини започатковано порівняно недавно. Практичні питання просоціального розвитку вирішувалися у лоні інших завдань морального виховання. Закономірно, що це породжувало нечіткість у розумінні сутності завдань і способів їх реалізації. Наше завдання розібратися у цьому питанні.

Отже, просоціальний розвиток – це одна із ліній соціального розвитку людини. Це соціально ціннісна стратегія. Її основне спрямування – благо іншої людини. У індивідуальному розвитку особистості просоціальний розвиток передбачає гармонійне поєднання цінності Я та цінності Іншого. Дії на користь іншого можуть стимулюватися багатьма мотивами, частина із них містить егоїстичні аспекти (бажання отримати схвалення, позитивну оцінку, певні особисті вигоди). Тому просоціальна поведінка є більш широким поняттям ніж альтруїзм. Воно має інший зміст ніж поняття дружба чи спілкування.

Перші ознаки просоціальності простежуються з початку 2-го року життя. У їх основі лежать вроджені задатки. Найяскравіше природні альтруїстичні схильності притаманні близько 8% землян, у всіх інших – просоціальна здатність є результатом виховання. Період старшого дошкільного молодшого шкільного віку є одним із найбільш чутливих до стимулюючих впливів. У цей період відбувається засвоєння дитиною просоціальних норм, набувається здатність помічати проблеми інших людей, виявляти готовність до сприяння, розуміння необхідності і привабливості таких форм поведінки. Дитина набуває здатності вперше виокремлювати просоціальні схильності у власній поведінці, помічати і описувати просоціальні якості у своєму внутрішньому світі. Наше завдання – допомогти дітям сформувати бажання й найпростіші уміння діяти просоціально. У цьому сенсі доцільно пригадати слова великого К. Гельвецій «Людяність – це осмислене почуття; тільки виховання його розвиває і зміцнює.»

Методична література для вихователів та вчителів

1. Амонашвили Ш. Педагогические притчи: сборник / Ш. Амонашвили. – 2017, Litres, – 311 с.
2. Маленький альтруист: учимся вместе творить добро / под ред. К. Кару; пер. с эст. Юлии Митрофановой. – Тарту, 2010. – 107 с.
3. Навчання і виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: актуальні питання теорії і методики : збірник науково-методичних праць / за заг. ред. О. О. Максимової, М. А. Федорової. – Житомир: ФОП Левковець, 2016.- У 2-х ч.- Ч.ІІ. – 201 с.
4. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу: монографія / В. І. Кириченко, О. О. Єжова, В. Б. Нечерда, Т. В. Тарасова; заг. ред. В. І. Кириченко. – Тернопіль: ТзОВ «Терно–граф», 2016. – 244 с.
5. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения: Практическое пособие / К. Фопель / Пер. с нем.; В 4-х томах. Т. 4. – М.: Генезис, 1999. – 160 с:
6. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения / К. Фопель. Пер. с нем. – М.: Генезис, 2002. – 336 с.

Додаток Н.
**Список науково-практичних конференцій та семінарів, у ході яких
 проводилося апробація результатів дослідження «Вікова генеза
 просоціальності особистості»**

Зарубіжні науково-практичні конференції

1. XI Международная научно-практическая конференция молодых исследователей «Содружество наук. Барановичи – 2015» (г. Барановичи, Белорусь, 21–22 мая 2015 (форма участі – дистанційна).
2. Международная научно-практическая конференция «Проблемы морального развития человека» (г. Брест, Белорусь, 19 ноября 2015) (форма участі – очна).
3. Международная научно-практическая конференция «Социальные конфликты: поиск согласия и примирения» (г. Алматы, Казахстан, 11 декабря 2015) (форма участі – дистанційна; сертифікат).
4. International scientific-practical conference «Actual questions and problems of development of social sciences» (Kielce, Poland, June 28–30 2016) (форма участі – дистанційна; сертифікат).
5. Medzinárodná vedecká konferencia «Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty» (Sládkovičovo, Slovak Republic, 28–29 októbra 2016) (форма участі – дистанційна).
6. Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social science» (Kielce, Rzeczpospolita Polska, 28–29 grudnia 2016) (форма участі – дистанційна; сертифікат).
7. XII Всероссийская (с международным участием) молодежная научно-практическая конференция «Человек. Общество. Культура. Социализация» (г. Уфа, Россия, 21 апреля 2016) (форма участі – дистанційна).
8. XII Международная научно-практическая конференция молодых исследователей «Содружество наук. Барановичи-2016» (г. Барановичи, Белорусь, 19–20 мая 2016) (форма участі – дистанційна).

Міжнародні науково-практичні конференції

1. V Міжнародна науково-практична конференція «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (м. Чернівці, 27–28 березня 2014) (форма участі – очна).
2. VII Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації молоді» (м. Рівне, 26–27 березня 2015) (форма участі – очна; сертифікат).
3. VII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2015) (форма участі – очна).
4. Третя міжнародна науково-практична конференція «Розвиток особистості у рамках просторово-часоворі організації життєвого шляху» (м. Одеса, 25 квітня 2015) (форма участі – очна; сертифікат).

5. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми наукового і освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів» (м. Мукачево, 14–15 травня 2015) (форма участі – очна; сертифікат).
6. II Міжнародна науково-практична конференція «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (м. Харків, 23–24 жовтня 2015) (форма участі – дистанційна).
7. Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Соціально-психологічні технології розвитку особистості» (м. Херсон, 7–8 квітня 2016) (форма участі – очна; сертифікат).
8. VI Міжнародна науково-практична конференція: «Психологічні проблеми майбутнього в контексті різних соціокультурних вимірів» (м. Ніжин, 12–13 квітня 2016) (форма участі – очна).
9. VII Міжнародна науково – практична конференція «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець–Подільський, 23 квітня 2016) (форма участі – очна).
10. X Міжнародна науково-практична конференція «Духовність у становленні та розвитку особистості» (м. Нова Каховка, 12-13 травня 2016) (форма участі – очна).
11. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем виховання і освіти» (м. Харків, Україна, 22–23 липня 2016) (форма участі – дистанційна).
12. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук» (м. Одеса, 12–13 серпня, 2016) (форма участі – очна).
13. VIII Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти та самореалізації особистості, (м. Луцьк, 25–26 березня 2016) (форма участі – очна).
14. IX Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості»(м. Рівне, 30–31 березня 2017) (форма участі – очна ; сертифікат).
15. II Міжнародна науково-практична конференція «Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри» (м. Кропивницький, 7–8 квітня 2017) (форма участі – очна; сертифікат).
16. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього» (м. Одеса, 19–20 травня 2017) (форма участі – очна).

Всеукраїнські науково-практичні конференції

1. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічна допомога особистості: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Рівне, 14–15 листопада 2014) (форма участі – очна; сертифікат).
2. Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (м. Хмельницький, 21–22 квітня 2015) (форма участі – очна; сертифікат).

Науково-практичний семінар

1. X науково-практичний семінар «Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні» (м. Луцьк, 15 жовтня 2015) (форма участі – дистанційна).